

KARADENİZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ * SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TARİH ANABİLİM DALI

TARİH PROGRAMI

**JÖN TÜRK MATBUATINDA PROPAGANDA
(1895-1902)**

DOKTORA TEZİ

Murat YILMAZ

ARALIK-2019

TRABZON

KARADENİZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ * SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TARİH ANABİLİM DALI

TARİH PROGRAMI

**JÖN TÜRK MATBUATINDA PROPAGANDA
(1895-1902)**

DOKTORA TEZİ

Murat YILMAZ

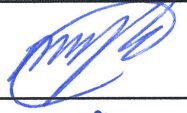

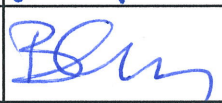
Tez Danışmanı: Prof. Dr. Necmettin ALKAN

ARALIK-2019

TRABZON

ONAY

Murat YILMAZ tarafından hazırlanan “Jön Türk Matbuatında Propaganda (1895-1902)” adlı bu çalışma 17.01.2020 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği/oyçokluğu ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından Tarih Anabilim Dalı Doktora Programı’nda **doktora tezi** olarak kabul edilmiştir.

Jüri Üyesi		Karar		İmza
Unvanı- Adı ve Soyadı	Görevi	Kabul	Ret	
Prof. Dr. M. Alaaddin YALÇINKAYA	Başkan	☒	☐	
Prof. Dr. Necmettin ALKAN	Üye	☒	☐	
Prof. Dr. Rahmi ÇİÇEK	Üye	☒	☐	
Prof. Dr. Abdulhamit KIRMIZI	Üye	☒	☐	
Prof. Dr. Bayram NAZIR	Üye	☒	☐	

Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduklarını onaylarım.

Prof. Dr. Yusuf SÜRMEŒ
Enstitü Müdürü

BİLDİRİM

Tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca KTÜ - Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Kılavuzu'na uygun olarak hazırlanan bu çalışmada yararlanılan kaynakların tümüne eksiksiz atıf yapıldığını, aksinin ortaya çıkması durumunda her tür yasal sonucu kabul edeceğimi beyan ederim.

Murat YILMAZ

11.12.2019

ÖNSÖZ

Sultan II. Abdülhamid iktidarına karşı Jön Türklerin basın-yayın üzerinden yaptığı muhalefeti ele alan bu çalışmada iki taraf için de apolojik bir anlayış içerisine girilmemiş, buna ihtiyaç da duyulmamıştır. Tarihçi meth veya zemm eden değil, tarihî olayları ve şahsiyetleri tarafsızca ele alarak inceleyen ve anlamlandıran kişidir. Çalışmanın ana ilkesi de bu doğrultuda olmuştur. Amacımız çalışma boyunca elde ettiğimiz bilgileri teorik bir bütünlük içerisinde yorumlayarak vardığımız sonuçlarla Jön Türkler ve Sultan II. Abdülhamid hakkındaki tarihî malumata katkıda bulunmak ve yeni bakış açıları getirmektir.

Çalışmanın mükemmel olduğunu hiçbir şekilde savunmuyoruz. Elbette gözden kaçan hatalar ve eksiklikler muhakkak bulunacaktır. Çalışmanın içeriğinden ve yanlışlarından şüphesiz ki yazarı sorumludur. Bu sebeple çalışmaya yöneltilecek yapıcı ve akademik eleştirilere her zaman açığız. Bununla birlikte çalışmanın gerek Jön Türkler gerekse II. Abdülhamid’le ilgili alana katkı sunmasından dolayı kendimizi bahtiyar sayacağımızı da ifade etmek isteriz.

Bu çalışmanın oluşmasında katkıları bulunan isimleri zikretmek aslî görevimizdir. En başta konuyu çalışmamı öneren ve bu yönde beni teşvik eden, tezin taslaklarını okuyarak eleştirileriyle katkı sağlayan lisans hayatımdan beri tecrübelerinden ve bilgilerinden istifade ettiğim danışmanım kıymetli hocam Prof. Dr. Necmettin Alkan’a teşekkür ederim. Kendisine olan borcumu hiçbir şekilde ödeyemem. Lisans eğitimimden bu yana kendisinden çokça istifade ettiğim Prof. Dr. M. Alaaddin YALÇINKAYA’ya ve tez izleme süreci boyunca önerileriyle katkı sağlayan Prof. Dr. Rahmi ÇİÇEK’e teşekkür ederim. Prof. Dr. Abdulhamit KIRMIZI’ya yerinde eleştirileriyle ve uyarılarıyla çalışmanın olgunlaşmasına yaptığı katkılardan dolayı müteşekkirim. Prof. Dr. Bayram NAZIR’a tez jürisinde yer alma nezaketi göstermesinden ve önerilerinden dolayı teşekkür ederim. Her zamanda ve koşulda desteğini üzerimde hissettiğim Prof. Dr. Uğur ÜÇÜNCÜ adını anmadan ve minnettarlığımı ifade etmeden geçemeyeceğim kişilerin başında gelmektedir. Çalışmayı benimle birlikte cümle cümle okuyarak dil ve noktalama açısından yanlışları düzelten Berkant PARLAK’a teşekkür ederim. Belli bir hedefe doğru birlikte yol aldığım dostlarıma da verdikleri destekten ötürü şükranlarımı sunarım. Lisans hayatımdan beri maddî olarak beni destekleyen ve doktora eğitimimde de 2211-E Doğrudan Yurt içi Doktora Burs Programı kapsamında yükümü hafifleten TÜBİTAK-BİDEB’e teşekkürü borç bilirim. Ve elbette doktora eğitimim süresince zorlu zamanlarda bana katlanan ve dayanma gücü veren sevgili annem ve kız kardeşim asla inkâr edemeyeceğim en büyük dayanaklarımdı. Varlıklarına en kalbî duygularıyla hürmetkârım.

Ocak, 2020

Murat YILMAZ

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ.....	I
İÇİNDEKİLER	V
ÖZET.....	VII
ABSTRACT	VIII
KISALTMALAR LİSTESİ.....	IX
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

1. PROPAGANDA ve BASIN-YAYIN.....	9-32
1.1. Kavram Olarak Propaganda	9
1.2. Propagandanın Amacı ve Yöntemi	12
1.3. Kamuoyu ve Muhalif Basın	15
1.4. Jön Türk Matbuatının Osmanlı Devleti'ne Girişi ve Dağıtılması	24

İKİNCİ BÖLÜM

2. İÇ SİYASETLE İLGİLİ PROPAGANDALAR	33-188
2.1. Sultan II. Abdülhamid'in Yönetim Şekli	33
2.2. Sultan II. Abdülhamid'i Yanlış Sevk Edenler	45
2.2.1. Sultan II. Abdülhamid'in Memurları.....	51
2.3. Ermeni Meselesi.....	56
2.4. Hafiyecilik ve Jurnal Sistemi	68
2.5. İşkence, Denizde Boğma ve Sürgün.....	77
2.5.1. Sultan II. Abdülhamid ve Midhat Paşa	98
2.6. Matbuat Üzerinde Baskı ve Sansür	107
2.6.1. Basını Yandaş Hâle Getirmek	124
2.7. Maliye ve Ekonomi	131
2.8. Askerî Sınıfa Yönelik Propagandalar.....	144
2.8.1. Donanma Meselesi	156
2.9. Dinî İçerikli Propagandalar	160
2.9.1. Sultan II. Abdülhamid'in Halifeliğinin Sorgulanması	160

2.9.2. Dinî Kesime Yönelik Çağrılar.....	169
2.9.3. Meclis-i Mebûsan'ın İslâmî Temellendirilişi	175

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. DIŞ SİYASETLE İLGİLİ PROPAGANDALAR.....	189-230
3.1. Jön Türklerin İngiltere Taraftarlığı.....	189
3.2. Sultan II. Abdülhamid'in Dış Siyasetinde Çarlık Rusyası	198
3.3. Jön Türklerin Değişken Almanya Algısı.....	204
3.4. Dış Müdahale ve Taksimat.....	208
3.5. Osmanlı Topraklarının Kaybedilmesi	211
3.6. 1897 Osmanlı-Yunan Savaşı.....	226

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4. İHTİLÂLE İLGİLİ PROPAGANDALAR	231-268
4.1. Jön Türklerin İhtilâl Anlayışı	231
4.1.1. Fransız İhtilâli Örneği	231
4.1.2. İhtilâlin Temelinde Bulunan Kavramlar.....	233
4.1.2.1. Osmanlılık Kimliği ve Ortak Vatan Anlayışı.....	233
4.1.2.2. Kanûn-i Esâsî ve Meclis-i Mebûsan.....	246
4.2. Jön Türklerin İhtilâl Yöntemi.....	251
4.2.1. Sivil Kitle Ayaklanması Çağruları	251
4.2.2. Halka İhtilâlcî Cesaret Vermek	257
SONUÇ.....	269
YARARLANILAN KAYNAKLAR.....	273
EKLER.....	304
ÖZGEÇMİŞ.....	318

ÖZET

31 Ağustos 1876'da tahta çıkan Sultan II. Abdülhamid'in iktidarına karşı en önemli siyasî muhalefet grubunu Jön Türkler oluşturmuştur. Osmanlı Devleti'nin felâketini engelleyecek formülün meşrutî yönetim olduğunu ileri süren Jön Türkler, bu uğurda karşılarında en büyük engel olarak II. Abdülhamid'i görmüşler ve onun yönetimine son vermek için etkin muhalefete girişmişlerdir.

Bu çalışmada, Osmânî İttihâd ve Terakki Cemiyeti adı altında birleşen Jön Türklerin 1895-1902 yılları arasında çıkardıkları gazetelerde, yazdıkları risalelerde ve beyannamelerde Osmanlı toplumunu kendi fikirleri doğrultusunda etkilemek ve yönlendirmek için yaptıkları propaganda faaliyetleri ile ihtilâl çağrıları incelenmektedir. Jön Türk matbuatında propaganda söylemlerine bağlı olarak ihtilâl çağrıları da yoğun şekilde görülmektedir. Propaganda faaliyetlerinin tamamlayıcısı konumundaki ihtilâl çağrılarıyla da hedefledikleri sonuca ulaşmaya çalışmaktadır. Dolayısıyla çalışmanın kapsamı propaganda ile sınırlandırılmamış, buna bağlı olarak ihtilâl başlıkları da dâhil edilmiştir.

Basın-yayın faaliyetlerinde iç ve dış siyasî olayların, sosyal ve ekonomik tabanlı gelişmelerin Jön Türkler tarafından birer propaganda aracı olarak kullanılmaları çalışmanın ana boyutunu oluşturacaktır. Matbuat üzerinden toplumu kitle hâlinde harekete yönlendirerek II. Abdülhamid iktidarına karşı ihtilâl meydana getirme çağrıları da değerlendirilecektir. Jön Türklerin 1895-1902 yılları arasında yaptıkları basın-yayın faaliyetleri II. Abdülhamid-Jön Türkler, diğer bir deyişle iktidar-muhalefet ilişkisi bağlamında propaganda ve ihtilâl eksenli olarak ele alınacaktır. Çizilen sınırlar çerçevesinde oluşturulan bu çalışmayla II. Abdülhamid iktidarına karşı Jön Türk muhalefetinin kapsamının ve içeriğinin daha iyi anlaşılmasına katkı sağlanacak, ayrıca II. Abdülhamid dönemi de belirtilen zaman aralığı ekseninde bir bütün olarak ele alınacaktır. Böylece II. Abdülhamid-Jön Türkler ilişkisine yeni bir boyut kazandırılacaktır.

Anahtar Kelimeler: II. Abdülhamid, Jön Türkler, Muhalefet, Propaganda, İmaj

ABSTRACT

The most significant political opposition group against rule of Sultan Abdulhamid II, who acceded on August 31, 1876, was the Young Turks. The Young Turks insisted that the formula that would prevent the fall of the Ottoman Empire was the constitutional rule and they regarded Abdulhamid II as the greatest obstacle against this formula. Accordingly, they engaged in an active opposition movement to put an end to his rule.

The Young Turks were united under the name of the Ottoman Committee of Union and Progress. This study examines the Young Turks' propaganda activities, the image formation efforts and their calls for the revolution in the newspapers which they published between the years 1895-1902, in the epistles and declarations they wrote. In the Young Turks' publications, image formation and the calls for revolution are also observed intensively depending on the type of propaganda discourses. They also try to achieve their aim through the calls for revolution which is complementary to propaganda and image activities. Therefore, the scope of the study was not limited to propaganda, and the topics of image and revolution were also included in the study accordingly.

The main frame of the study will be the use of internal and external political events, social and economic developments as propaganda instruments in the press and publication activities by the Young Turks. The calls for creating a revolution against the rule of Abdulhamid II by inclining the society to mass movement through publication will also be evaluated. The press and publication activities of the Young Turks between 1895 and 1902 will be discussed in the axis of propaganda and revolution and within the context of Abdulhamid II-Young Turks relations, or, in other words, the power-opposition relations. Established within the framework of these boundaries, this study will attempt to contribute to a better understanding of the scope and content of the Young Turks opposition against the rule of Abdulhamid II. In addition, the period of the Abdulhamid II will be discussed as a whole in the axis of this particular time frame. Thus, a new dimension will be attached to the relationship between Abdulhamid II and the Young Turks.

Keywords: Abdulhamid II, Young Turks, Opposition, Propaganda, Image

KISALTMALAR LİSTESİ

a.g.e.	:Adı Geçen Eser
Akt.	:Aktaran
Bas. Haz.	:Baskıya Hazırlayan
bk.	:Bakınız
BKY	:Babıali Kültür Yayıncılığı
BOA	:Başbakanlık Osmanlı Arşivi
Çev.	:Çeviren
Der.	:Derleyen
Ed.	:Editör
Haz.	:Hazırlayan
İ.Ü.	:İstanbul Üniversitesi
Nr.	:Numara
s.	:sayfa
TDK	:Türk Dil Kurumu
TDVİA	:Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
Topl.	:Toplayan
TTK	:Türk Tarih Kurumu
vb.	:ve benzeri
vd.	:ve diğerleri
Yay.	:Yayımlayan
Yay. Haz.	:Yayıma Hazırlayan
YKY	:Yapı Kredi Yayınları

GİRİŞ

Bu bölümde çalışmanın konusu, ele alınma amacı ve izlenen yöntem hakkında bilgi verilmektedir. Ayrıca kullanılan kaynakların çalışma açısından değerlendirilmesi yapılmaktadır.

Çalışmanın Konusu ve Amacı

Osmanlı Devleti'nde 31 Ağustos 1876 ile 27 Nisan 1909 tarihleri arasında hükümdar ve halife unvanlarını taşıyan Sultan II. Abdülhamid ve onun iktidarındaki dönem, tarihçiler tarafından çeşitli yönlerle ele alınmış ve hâlâ alınmaktadır. Yerli ve yabancı araştırmacıların ilgisini cezbeden Osmanlı padişahlarının başında II. Abdülhamid gelmektedir. Onunla ilgili çalışmaların akademik olanları yanında azımsanmayacak kadar popüler temelli olanları da vardır. Elbette bunda II. Abdülhamid'in siyasî ve ideolojik tartışmaların merkezinde olması ve bugün dahi onun üzerinden deyim yerindeyse bir tür hesaplaşma içine girilmesi ana etkindir. Bu doğrultuda kendi yaşadığı zamandan itibaren günümüze dek gelen II. Abdülhamid konulu çalışmaların dönem dönem farklı sonuçlara ulaştığı görülmektedir. Sonuçların ne kadar ilmi olduğu ve gerçeği ihtiva ettiğiyse tarih çalışmalarında ayrı bir tartışma ve araştırma gündemini belirlemiştir. Bu açıdan II. Abdülhamid'i ve dönemini anlayabilmek birçok çıkışı görünen labirentte ipuçlarını kullanarak tuzak bulunmayan asıl güvenli çıkışa ulaşmak kadar zor bir zihin gücünü, çok yönlü düşünmeyi ve daha önceki yanılgılardan tecrübe almayı gerektirmektedir.¹

19. yüzyılın son çeyreği ve 20. yüzyılın başları Osmanlı devletinin ve toplumun çarpıcı ve aynı zamanda sarsıcı olaylarla karşı karşıya kaldığı, Türkiye Cumhuriyeti'ne geçiş sürecinin altyapısının oluştuğu ve sonuçları itibarıyla ilmi ve ideolojik tartışmalar ekseninde hâlen etkisini sürdüren bir dönemdir. II. Abdülhamid'in nefesini taşıyan bu uzun soluklu sürecin en büyük iç gelişmelerinden biri ise Osmanlı'nın modernleşme faaliyetleri sonucu ortaya çıkan siyasî muhalefet hareketi Jön Türklerdir.

Tarihî olgu olarak Jön Türkler, bilinçli bir yapı sonucu organize olmuş ve modern tekniklerle hareket kabiliyetini tayin etmiş en önemli modern siyasî muhalif grubunu meydana getirmiştir.

¹ Sultan II. Abdülhamid merkezli yerli ve yabancı çalışmaların dönemlik değişimi ve bunun sebepleri hakkında çalışmalar için bk. Nadir Özbek, "Modernite, Tarih ve İdeoloji: II. Abdülhamid Dönemi Tarihçiliği Üzerine Bir Değerlendirme", **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, 2 (1), 2004, s. 71-90; Serkan Yazıcı, "Sultan II. Abdülhamid Örneğinde Tarihsel Algılamının Değişimi", **History Studies**, 6 (5), 2014, s. 233-247. II. Abdülhamid figürünün farklı görüşler etrafında aldığı şekillenmeyi inceleyen başka bir çalışma için bk. Gökhan Çetinsaya, "Abdülhamid'i Anlamak: 19. Yüzyıl Tarihçiliğine Bir Bakış", **Sosyal Bilimleri Yeniden Düşünmek Sempozyum Bildirileri**, İstanbul, 1998, s. 137-146.

Sultan II. Abdülhamid'in saltanat yıllarında mevcut siyasî ve sosyal yapı içerisinde aydın kesim arasında ortaya çıkan muhalefet zamanla gelişerek ve genişleyerek toplumun her kesimine ulaşabilen cemiyet hâline gelmiştir. Kendi içerisinde tek fikrî sistem üzerinde birleşemeyen Jön Türkler ortak amaç olarak meşrutiyeti yeniden ilân etmeyi devleti dağılmaktan kurtaracak tek çıkar yol görmüşlerdir. Osmanlı Devleti'nin felâketini engelleyecek formülün meşrutî yönetim olduğunu ileri süren Jön Türkler, bu uğurda karşılarında en büyük engel II. Abdülhamid'i görmüşler ve onun yönetimine son vermek için etkin muhalefete girişmişlerdir. Aslında her iki taraf da Osmanlı Devleti'nin istikbali endişesiyle devleti ve toplumu birbirlerine karşı korumaya çalışmıştır. Teşhis aynı olmakla birlikte uygulanmak istenilen reçetenin farklılığı II. Abdülhamid-Jön Türkler mücadelesinin çıkış noktasını meydana getirmiştir.

Sultan II. Abdülhamid ile Jön Türkler arasında cereyan eden mücadele iktidar-muhalefet dengesi üzerinde oluşmuş ve her iki taraf da birbiri aleyhine faaliyette bulunmuştur. Padişah iktidarda olmanın sağladığı devlet gücünü ve makam avantajlarını kullanırken, Jön Türkler ise her türlü imkânı seferber ederek fikirlerini Osmanlı toplumuna ve Avrupa kamuoyuna duyurmanın yollarını aramışlardır. Çağın şartları gereği önemli kitle iletişim aracı olan basını ve bunun yanında yayın faaliyetlerini kullanabilecekleri silâh olarak görmüşlerdir. Mücadele, 23 Temmuz 1908'te II. Meşrutiyet'in ilânına dek devam etmiş ancak Jön Türklerin nihaî galibiyeti 27 Nisan 1909'da II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesiyle olmuştur.

Sultan II. Abdülhamid'in saltanatı boyunca kendisine ve iktidarına karşı en büyük mücadeleyi vermiş Jön Türk hareketi tarihçiler tarafından aynı ilgiye mazhar olmuştur. Fakat bu mücadele her ne kadar çeşitli noktalardan incelenme alanı bulmuşsa da muhalefet için önemli güç alanını oluşturan propaganda faaliyetleri üzerine doğrudan bir çalışma yapılmamıştır. Literatür incelemesi bölümünde zikredilen tetkik eserler de Jön Türk muhalefetini çeşitli yönleriyle gözler önüne sermekle birlikte bu konu üzerine fazla bir şey söylememektedir.

Çalışmada, Osmânlı İttihâd ve Terakki Cemiyeti adı altında birleşen Jön Türklerin 1895-1902 yılları arasında çıkardıkları gazetelerde, yazdıkları risalelerde ve beyannamelerde Osmanlı toplumunu kendi fikirleri doğrultusunda etkilemek ve yönlendirmek için yaptıkları propaganda faaliyetleri ve ihtilâl çağrılarını incelenmektedir. Çalışmayla ortaya konulmak istenen tez Jön Türklerin belirtilen yıllar arasında Osmanlı toplumunda yankı uyandıracak bir sivil kitle hareketi yaratmak ve Sultan II. Abdülhamid iktidarına son vermek için yoğun propaganda faaliyetlerinde bulduklarıdır. Fransız İhtilâli örneğindeki gibi halk ayaklanmasıyla iktidar devrilecek ve Jön Türklerin savunduğu siyaset ve toplum sistemi Osmanlı Devleti'ne esas olacaktı. Bunun için de Jön Türkler Osmanlı halkını yönlendirmek için devletin ve toplumun hemen her alanına sirayet eden konular üzerine görüş belirtmişler ve nihayetinde de ihtilâl çağrılarında bulunmuşlardır. Çalışmayı oluştururken bu doğrultuda belirlenen bazı soru işaretleri göz önünde tutulmuştur:

Jön Türkler matbuatlarında Sultan II. Abdülhamid iktidarına karşı muhalefet kesimi olarak eleştirmek üzere hangi konuları gündeme getirmişlerdir? Hitap ettikleri Osmanlı toplumunu etkileyebilmek için ne tür propaganda argümanları kullanmışlardır? Propagandanın etki gücü Jön Türkler tarafından ne ölçüde değerlendirilebilmiş ve bunlar belli sistematik çerçeve içerisinde bilinçli düzeyde kullanılmış mı? Jön Türklerin propaganda faaliyetlerinin tarihî gerçeklikle uygunluğu var mıdır? Jön Türklerin ihtilâl anlayışlarının ve ihtilâl çağrılarının genel karakteristiği nedir? Bu çağrılar Osmanlı toplumunda karşılık bulmuş mudur? Sonuç olarak bu muhalefet tarzı ve kullanılan yöntem Jön Türklerin amaca ulaşmasını sağlamış mıdır? Böylece çalışmada bu sorular kapsamında verilecek cevaplarla bir bütün hâlinde Jön Türk muhalefeti değerlendirilecektir.

1895-1902 yıl aralığının seçilmesi bilinçli bir tercihtir ve belli sebepleri vardır. İttihâd-ı Osmânî adıyla 1889'da Mekteb-i Tıbbiye'de kurulan ve ardından Osmânî İttihâd ve Terakki Cemiyeti'ne dönüşen muhalif yapı, 1895 yılındaki Ermeni olayları sırasında ilk kez gün yüzüne çıkmıştır. Propaganda faaliyetlerinde bulunarak II. Abdülhamid ile birlikte topluma da kendini tanıtmıştır. Dolayısıyla çalışmaya başlangıç olarak 1895 yılı esas alınmıştır. 4-9 Şubat 1902 tarihindeki I. Jön Türk Kongresi ise zaman kapsamı bakımından sınır kabul edilmiştir. Zira Jön Türkler arasında, başta Paris ve Cenevre Şubeleri olmak üzere çekişmeler ve kavgalar mevcutsa da kongreye kadar genel olarak tek bir cemiyet çatısı altında bulunmuşlardır. Bu kongre ise Jön Türkler arasında gruplaşmanın ve ayrım çizgisinin derin ve net şekilde ortaya çıkışının göstergesi olmuştur. Ayrıca kongrenin sonuç maddeleri arasında artık propagandayla istenilen hedefe varılamayacağı tespiti de o döneme dek propagandanın bilinçli ve yoğun olarak kullanıldığını ifade etmektedir.

Belirtilen zaman aralığının tercih edilmesindeki bir diğer sebep de erken dönem Jön Türklük olarak adlandırılan 1895-1902 yılları arasını araştıran çalışmaların az oluşu nedeniyle yeterli birikime ve zengin bir literatüre hâlen ulaşılamamasıdır. Nitekim kaleme alınan bu çalışma da alandaki boşluğun bir nebze doldurulmasına hizmet etme amacını taşımaktadır. Çizilen sınırlar çerçevesinde oluşturulan çalışmayla Sultan II. Abdülhamid iktidarına karşı Jön Türk muhalefetinin kapsamının ve içeriğinin daha iyi anlaşılmasına katkı sağlanacak, ayrıca II. Abdülhamid dönemi de belirtilen zaman aralığı ekseninde bir bütün olarak ele alınacaktır. Böylece II. Abdülhamid-Jön Türkler ilişkisine yeni bir boyut kazandırılacaktır.

Çalışmanın Yöntemi

Jön Türklerin matbuat yoluyla yaptıkları muhalefetin incelendiği bu çalışma, takip edilen belli yöntem çerçevesinde meydana gelmiştir. Çalışmanın temelini oluşturan Jön Türk propagandaları ana inceleme alanıdır. Ancak Jön Türk matbuatında propaganda söylemlerine bağlı olarak ihtilâl çağrıları da yoğun şekilde görülmektedir. Propaganda faaliyetlerinin tamamlayıcısı konumundaki ihtilâl çağrılarıyla hedefledikleri sonuca ulaşmaya çalışmaktadır. Dolayısıyla çalışmanın kapsamı propaganda ile sınırlandırılmamış, buna bağlı olarak ihtilâl başlığı da dâhil edilmiştir. Jön Türk

matbuatının çıkış gayesini ifade eden propaganda ve ihtilâl konuları çalışmada ayrı bölümler hâlinde ele alınarak muhalefetlerinin yöntemi ve izahı belirgin şekilde ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Basın-yayın faaliyetlerinde iç ve dış siyasî olayların, sosyal ve ekonomik tabanlı gelişmelerin Jön Türkler tarafından birer propaganda aracı olarak kullanılmaları çalışmanın ana boyutunu oluşturacaktır. Bunların tarihî gerçeklikle uygunluğu ilgili konularda yapılmış ilmî çalışmalarla yorumlanarak değerlendirilecektir. Matbuat üzerinden toplumu kitle hâlinde harekete yönlendirerek II. Abdülhamid iktidarına karşı ihtilâl meydana getirme çağrıları da çalışmanın bir diğer bölümünü ihtiva edecektir. Jön Türklerin 1895-1902 yılları arasında yapmış oldukları basın-yayın faaliyetleri II. Abdülhamid-Jön Türkler, diğer bir deyişle iktidar-muhalefet ilişkisi bağlamında propaganda ve ihtilâl eksenli olarak ele alınacaktır.

Çalışmanın anlatım ve şekil üslûbu belli sistem üzerine oluşturulmuştur. Çalışmada Osmânî İttihâd ve Terakki Cemiyeti kısaltma olarak Cemiyet ifadesiyle karşılanmaktadır. Bunun yanında Genç Türk/İkinci Nesil Jön Türk/İttihâdcı gibi adlandırmalar yerine yalnızca Jön Türk tabiri tercih edilmiştir. Jön Türk matbuatına ait süreli yayınların tarihlerinin belirtilmesinde orijinalinde yer alan ve bazen rûmî bazen de hicrî olarak kullanılan takvimler kafa karışıklığına sebep olduğu için kolaylık sağlama adına bütün tarihler milâdî takvime göre yeniden düzenlenmiştir. Tarihlerin milâdî takvime çevrilmesinde TTK genel ağındaki Tarih Çevirme Kılavuzu esas alınmıştır. Metin içerisinde geçen süreli yayın ve eser adları *italik* yazılmıştır.

Çalışmada kullanılan risaleler ve hatıralar arasında Latin harflerine aktarılmış veya sadeleştirilmiş olanlar var ise eserin geçtiği ilk dipnotta bunun belirtilmesine özen gösterilmiş ancak çalışma boyunca orijinaline sadık kalınmıştır. Eserlerden doğrudan alıntı yapılan kısımlar tırnak (“ ”) işareti içerisinde gösterilmiştir. Bu alıntılardaki imla ve noktalama değiştirilmeden orijinalindeki gibi kullanılmıştır. Doğrudan alıntı yapılan Osmanlı Türkçesi kısımların yazılışında Ferit Devellioğlu'nun Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat'ı esas alınmıştır. Kullanılan kaynağın orijinalinde basım yılı sehven unutulmuşsa dipnotlarda köşeli parantez ([]) içerisinde gösterilmiştir.

Çalışmada Kullanılan Kaynaklar ve Literatür Değerlendirmesi

Ele alınan çalışma kapsamında kullanılmak üzere gerekli veriyi sağlamak amacıyla, Jön Türk matbuatına ulaşmak ve yapılacak taramalar sonucu konuya ilişkin bilgileri tespit etmek önemli merhaleyi oluşturmuştur. Jön Türklerin incelenen dönem aralığında propaganda aracı olarak en yaygın kullandıkları matbuat türü gazetelerdir. Bu dönemde keskin şekilde gazete ve dergi ayrımı olmadığından bütün süreli yayınlar gazete olarak kabul edilmiştir.

Çalışmada kullanılan Jön Türk gazetelerinin seçiminde oldukça titiz davranılmıştır. Süreli yayınlar arasında Cemiyet'in yayın organları olarak kabul edilen *Meşveret*, *Mizân*, *Kanûn-i Esâsî* ve

Osmânlı gazeteleri temel alınmıştır. Bunlar aynı zamanda Paris, Cenevre ve Kahire şubelerinin de en etkili gazeteleridir ve Cemiyet'in ana görüşleri doğrultusunda çıkarılmıştır.² Dolayısıyla adı geçen gazetelerin incelenmesi Jön Türk muhalefetine karakteristik özelliklerini belirlemede faydalı olmuştur. Mizah kategorisinde değerlendirebilecek *Beberûhî*, *Tokmak*, *Pinti* ve *Dolab* gibi kısa ömürlü gazeteler de çalışma içerisine alınmıştır. Bunlar yukarıda bahsi geçen süreli yayınlar gibi Cemiyet'in ana yayın organları niteliği taşımasa da bu mizah gazetelerinin Cenevre, Kahire ve Londra gibi merkezlerde çıkmış olması farklı Jön Türk şubelerini bütün hâlinde değerlendirebilme imkânı vermiştir.

Jön Türklerin Türkçe yayınları dışında yabancı dilde yaptıkları matbuat ise çalışmaya dâhil edilmemiştir. *Mechveret Supplément Français*, *Supplément Français (Mensuel) Du Osmanlı*, *English Supplement to the Osmanlı* ve *Osmanlı Deutsche Beilage* gibi Fransızca, İngilizce ve Almanca Jön Türk yayınları gerek içerdikleri konular ve gerekse yayımlanma amaçları Türkçe olanlarından farklı olduğu için kapsam dışı bırakılmıştır. Zira Türkçe ve yabancı dildeki iki grup yayın arasında önemli farklar bulunduğundan ayrı ayrı incelenmeleri gerekmektedir. Bu anlamda Jön Türklerin yabancı dilde yaptıkları neşriyat başka bir araştırma alanını oluşturmaktadır.³

Çalışmada Jön Türk gazetelerinden sonra kullanılan en önemli ana kaynağı yine onların kaleme aldığı risaleler takip etmektedir. Jön Türkler, tıpkı süreli yayın çıkarımında olduğu gibi risale yazımında da oldukça etkindir. 1895-1902 arasındaki dönemde Jön Türkler tarafından yazılan ve bir kısmı imzasız şekilde doğrudan propaganda maksatlı çıkarılmış risaleler incelenerek konuyla ilgili olanlar çalışmada kullanılmıştır. Bunlardan birkaçını zikretmek gerekirse *Vatan Tehlikede*, *Hareket*, *Neler Olacak*, *Mahkeme-i Kübrâ*, *Ulemâ-yı Din-i İslâm'a Da'vet-i Şer'îye* ve *İmâmet ve Hilâfet Risâlesi* gibi risaleler çalışma açısından doyurucu bilgiler edinmeyi sağlamıştır. Yine Tunalı Hilmi'nin kaleme aldığı *Hutbe* serisi de vurgulanması gereken önemli risalelerdendir.

² Jön Türk gazetelerinde Cemiyet'in ana yayın organı olarak yayımlananlar ile şahsî çabayla çıkarılanlar arasında muhteva ve üslup açısından farklılıklar mevcuttur. Bu konu için bk. M. Şükrü Hanioglu, "Jön Türk Basını", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, 3, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 844-850.

Cemiyet'in araştırılan dönemdeki süreli yayınları üzerine yüksek lisans tezi niteliğinde bazı çalışmalar da yapılmıştır. Daha ziyade gazeteleri şekil ve içerik açısından inceleyen bu çalışmalar için bk. Mustafa Mercan, *Jön Türkler'in Mısır'daki Faaliyetleri ve Kanun-i Esasî (1896-1899)*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2003; Ahmet Coşkun, *1895-1898 Yılları Arasında Yayınlanan Meşveret Gazetesinin Transkript ve Değerlendirmesi*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006; Gülser Oğuz, *Osmanlı Gazetesi (1897-1904)*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, 2006; Ayşegül Ergişi, *Mizân Gazetesi İnceleme Tahlili Fihrist, Seçme Yazılar (Kahire Dönemi 159-184; Paris-Cenevre Dönemi 1-29; II. İstanbul Dönemi 1-135 Sayılar)*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Fatih Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007. İsviçre'de çıkan Jön Türk basını üzerine doktora çalışması için bk. Muammer Göçmen, *İsviçre'de Jön Türk Basını ve Türk Siyasal Hayatına Etkileri*, Kitabevi, İstanbul, 1995.

³ Bu konu için bk. M. Şükrü Hanioglu, "Jön Türklerin Yabancı Dilde Yayımladıkları Dergilerde İşledikleri Temalar", *Türkiye'de Yabancı Dilde Basın "La Presse de Langue Etrangère en Turquie" (16-17-18 Mayıs 1908)*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1985, s. 95-108; Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasî Fikirleri 1895-1908*, 18. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012, s. 192. Avrupa'da yayıma başlayan *Mizân*'ın ilk sayısında da Fransızca *Meşveret*'in Avrupa'ya karşı bir "vasıta-yı müdâfaa" olarak yayımlandığı belirtilmektedir bk. Mehmed Murâd, "Karîlere İhtâr-ı Mahsus", *Mizân*, (1), 14 Aralık 1896, s. 1.

Çalışmanın diğer önemli ana kaynağı Başbakanlık Osmanlı Arşivi'dir. Arşiv taramasında konuyla alâkalı kullanabilecek belgeler tespit ve tahlil edilmiştir. Özellikle Yıldız Arşivi, Hariciye ve Dâhiliye Nezaretlerinin yazışmalarından faydalanılmıştır. Zikredilmesi gereken ana kaynaklar arasında düstûr ve çeşitli devlet katalogları da gelmektedir.

Birincil kaynaklar arasında olan hatırat türü eserlerden de çalışma boyunca faydalanılmıştır. Gerek Jön Türklerin gerekse döneme şahitlik edenlerin kaleme aldığı hatırat azımsanmayacak külliyatı oluşturmaktadır. Yararlanılan hatıraların diğer ana kaynaklarda yer almayan bilgilerin elde edilmesinde ve Jön Türklerin Cemiyet içindeki ilişkilerinin değerlendirilmesi noktalarında çalışmaya önemli katkısı olmuştur.

Ana kaynaklar ışığında Jön Türk matbuatının dönemi anlatan hatırat ve arşiv belgeleriyle karşılaştırmalı şekilde incelenmesi, yapılacak tespitleri ve ulaşılabilecek sonuçları daha güçlü kılarak çalışmayı tek yönlü tarih yazımından uzak tutmayı da sağlamıştır. Bir dönem Paris'te Jön Türk çevreleriyle birlikte yaşamış edebiyatçı Yahya Kemal'in hatıratındaki şu cümleler aslında Jön Türklük üzerine kaleme alınacak çalışmaların ana kaynaklarını araştırmacılara açıkça göstermektedir:

Bu cereyânı tahlil ve terkîb etmeğe yarayacak vesîkalar, Paris'de, Londra'da, Folkestone'da, Mısır'da, Cenevre'de, Filibe'de, Palermo'da, Atina'da, Bükreş'de, Roma'da, Brüksel'de ve daha birçok yerlerde intişâr etmiş gazeteler ve risâlelerdir. Yıldız Sarayı'yla eski Zabtiye, Dâhiliye, Adliye, Hâriciye (arşivlerinin) ve sefaretlerin evrakıdır. Yıldız Sarayı'nda bulunmuş jurnallerdir. İstanbul'un Tıbbiye, Harbiye, Mülkiye gibi yüksek mekteplerinde tutulmuş kâğıtlardır, sonra Trablusgarb'e, Yemen'e, Sûriye'ye, Anadolu'nun her tarafına nefyedilenlerin ve Avrupa şehirlerinde cereyânı sevkedenlerin hâtıralarıdır.⁴

Çalışmanın ikincil kaynaklarını oluşturan araştırma eserleri bilgi edinme ve farklı bakış açıları kazanma bakımından önemli yere sahiptir. Bu çalışmanın konusunu doğrudan ele almasa da ayrıntılarda değinen, bu yönüyle çalışmaya yol gösteren erken dönem Jön Türklük hakkında yapılmış bazı tetkik eserlerin belirtilmesi gerekmektedir.

En başta zikredilmesi gereken isim M. Şükrü Hanioglu'nun çalışmalarıdır. Hanioglu'nun erken dönem Jön Türklük hakkında ortaya koyduğu eserler bu çalışmada ele alınan konu için büyük bir birikimin oluşmasını sağlamıştır. Hanioglu'nun doktora tezi *Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Önemi* eseri yalnız Jön Türklerin bu mühim şahsını anlatmakla kalmayıp Jön Türklük zihniyetini oluşturan ilmî ve felsefî altyapının anlaşılması noktasında da önemli bilgileri ve yorumları ihtiva etmektedir. *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1889-1902)* isimli eseri ise bu çalışmada sıkça başvurulan ve ziyadesiyle istifade edilen başucu kitabıdır. Hanioglu, erken dönem Jön Türklük çalışmalarında kilometre taşını ifade eden eserinde Cemiyet'in iç yapısını, çalışma şeklini, şubeler arasındaki ilişkileri Jön Türk matbuatı ve

⁴ Yahya Kemal, *Çocukluğum Gençliğim Siyâsî ve Edebî Hatıralarım*, 8. Baskı, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, İstanbul, 2017, s. 199-200.

bunun yanında gerek yerli gerekse yabancı arşivlerden elde ettiği belgeler vasıtasıyla derinlemesine incelemektedir. Cemiyet'in, zihniyetiyle birlikte organizasyonunu anlamada bu çalışma önemli bir kaynağı oluşturmuştur. *The Young Turks in Opposition* eseri de Jön Türkler hakkında farklı bilgi, yorum ve bakış açıları kazanmada etkili olmuştur. Bunların yanında yine Hanioglu'nun çeşitli kitaplarda ve dergilerde yayımlanmış makaleleri çalışmayı oluştururken sıkça faydalanılan kaynakları meydana getirmiştir.

Şerif Mardin'in *Jön Türklerin Siyasî Fikirleri 1895-1908* isimli çalışması Jön Türklerin zihniyetini ortaya koyma açısından önemli bir kaynaktır. Mardin'in çalışmada Jön Türk neşriyatının büyük bölümünü incelemesi ayrı değeri taşımakla birlikte Ahmet Rıza ve Mîzâncı Murâd gibi Cemiyet liderlerini ve *Meşveret* ile *Osmânlı* gibi Cemiyet'in ana yayın organlarını inceleyip genel fikirleri ortaya koyması değerli bilgi ve yorumları elde etmeye imkân tanımıştır.

Tarık Zafer Tunaya'nın *Türkiye'nin Siyasî Gelişme Seyri İçinde İkinci 'Jön Türk' Hareketinin Fikrî Esasları* isimli makalesi konuyla doğrudan ilişkili bazı bilgi ve yorumları içermesi bağlamında değerli bir çalışmayı oluşturmuştur. Yusuf Hikmet Bayur'un *Türk İnkılabı Tarihi* eserinde de *İttihad ve Terakki'nin Propagandası* ismiyle bulunan kısa bölüm, Jön Türklerin yaptığı propagandalar hakkında bilgileri ihtiva etmesi bakımından zikredilmesi gereken diğer çalışmadır.

Orhan Koloğlu'nun özellikle Osmanlı basını üzerine ortaya koyduğu eserler, bu çalışmanın ilgili bölümünde yararlanılan kaynakları meydana getirmiştir. *Sultan II. Abdülhamid ve Devri Semineri*'nde sunulan *'Abdülhamid Basın Rejimi' Deyimi Üzerine* bildirisi ve bunun yanında *Osmanlı Dönemi Basınının İçeriği*, *Osmanlı Döneminde Basın Teknikleri ve Araçları* isimli kitapları II. Abdülhamid dönemi basın konusunda önemli tespitler sunan çalışmalardır. Yine Koloğlu'nun *Ne Kızıl Sultan Ne Ulu Hakan Abdülhamid Gerçeği* isimli kitabı da çalışma boyunca dikkate alınan diğer bir kaynaktır.

Necmettin Alkan'ın *Mutlakiyetten Meşrutiyete II. Abdülhamid ve Jön Türkler ile Selanik'in Yükselişi Jön Türkler Abdülhamid'e Karşı 1908 İhtilâli* çalışmaları II. Meşrutiyet'in ilânına giden süreci anlatmakla kalmayıp II. Abdülhamid ve Jön Türkler arasındaki girift ilişkiyi de incelemektedir. II. Abdülhamid'in uyguladığı siyasetin Jön Türklerin ortaya çıkışına ve gelişimine etkisinin parametreleri bu eserler ile ortaya konulurken, Alkan'ın muhalefet hareketi olarak Jön Türklerin propagandayı etkin şekilde kullandıkları ve bunu da basın-yayın faaliyetleri üzerinden gerçekleştirdikleri yönündeki tespitleri çalışma için de bir çıkış noktası olmuştur.

Taner Aslan'ın Sultan II. Abdülhamid ve Jön Türkler arasındaki mücadeleyi farklı boyutlarıyla işlediği *İttihâd-ı Osmanî'den Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne* ve *II. Abdülhamit'in Jön Türk Siyaseti: İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne Karşı Önlemler* makaleleri, iktidar-muhalefet ilişkisi bağlamında yaptığı tespitlerle çalışmada faydalanılan tetkik eserler arasında önemli yerdedir.

Yukarıda bahsedilen eserler erken dönem Jön Türklüğü çeşitli yönleriyle incelemesine karşın belirtildiği üzere Jön Türk muhalefesinde propaganda algısı ve ihtilâl çağrıları hakkında derinlemesine bir çalışmayı ortaya koymamaktadır. Jön Türklerin matbuatlarında işledikleri propagandaların niteliğiyle ve bunların halk üzerinde yaratılmak istenilen algı yönetimiyle bir bağlantısı kurulmamıştır. Jön Türklerin sivil ihtilâl yaratımıyla alâkalı görüşleri de yine yukarıdaki çalışmalarda karanlıkta kalmıştır. Dolayısıyla bu çalışma daha önceki araştırmaların birikiminden faydalanmakla birlikte bahsi geçen konulardaki literatür eksikliğini gidermek üzere kaleme alınmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. PROPAGANDA VE BASIN-YAYIN

Bu bölümde genel olarak propaganda hakkında bilgi verilmektedir. Böylece Jön Türklerin de kullandığı psikolojik yöntemin daha iyi şekilde analiz edilebilmesi için altyapı oluşturulmaktadır. Ayrıca modern siyasî muhalefet hareketini oluşturan Jön Türk kadrolarının ortaya çıkışının Osmanlı modernleşme süreciyle bağlantısı kurulmaktadır. Basın-yayın faaliyetlerinin Jön Türk muhalefetindeki önemine vurgu yapılarak matbuatlarının Osmanlı'ya hangi vasıtalarla sokulduğu incelenmektedir.

1.1. Kavram Olarak Propaganda

Propagandanın ne olduğunu anlayabilmek için öncelikle kelimenin kökenini ve ihtiva ettiği manayı bilmek gerekmektedir. Kelime, taze bir bitkinin filizlerini yeni bitkiler üretmek için toprağa dikilmesi anlamına gelen Latince *propagare* kökünden türetilmiştir.⁵ Yayma, yayılma, çoğalma manasındaki İngilizce *propagation* kelimesi de aynı kökten gelmektedir. Günümüzdeki anlamıyla propaganda, TDK'nın sözlüğünde “*Bir öğreti, düşünce veya inancı başkalarına tanıtmak, benimsetmek ve yaymak amacıyla söz, yazı vb. yollarla gerçekleştirilen çalışma, yaymaca*” şeklinde geçmektedir.⁶ Oxford'un İngilizce sözlüğünde de aynı kelime, bir siyasî meseleyi ya da bakış açısını desteklemek için kullanılan genelde ön yargılı ya da yanıltıcı bilgiler olarak tanımlanmaktadır.⁷

Propaganda üzerine çeşitli tanımlar mevcuttur. Hilmi Ziya Ülken hazırladığı *Sosyoloji Sözlüğü*'nde propagandayı “*Belirli çıkarlara göre bazı zümrelerde, telkin ve fikir yardımıyla, bağlaşıma (consensus) yaratmak için kullanılan teknik*” olarak ifade etmektedir. Bu teknik ise sosyal psikolojiden faydalanmaktadır.⁸ Terence H. Qualter'a göre propaganda şu anlama gelmektedir:

Bir bireyin veya grubun başka bireylerin veya grupların tutumlarını belirleyip biçimlendirmek, kontrol altına almak veya değiştirmek için, haberleşme araçlarından yararlanarak ve bu bireylerin

⁵ J. A. C. Brown, *Siyasal Propaganda*, (Çev. Yusuf Yazar), Ağaç Yayıncılık, İstanbul, 1992, s. 11.

⁶ *Türkçe Sözlük*, 11. Baskı, TDK Yayınları, Ankara, 2011, s. 1948.

⁷ *Oxford English Dictionary*, Catherine Soanes with Sara Hawker and Julia Elliott (Ed.), 10. Baskı, Oxford University Press, 2005, s. 721.

⁸ Hilmi Ziya Ülken, *Sosyoloji Sözlüğü*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1969, s. 237.

veya grupların belirli bir durum veya konumdaki tepkilerinin kendi amaçlarına uygun tepkiler şeklinde olacağını umarak giriştikleri bilinçli bir faaliyettir.⁹

Başka tanıma göre ise propaganda, kişi veya kişilerin telkin ve ilgili psikolojik teknikler ile insanların görüşlerini ve davranışlarını propagandacının istekleri doğrultusunda etkileme, değiştirme veya kontrol altına almaya yönelik sistematik faaliyetlerdir.¹⁰ Yine bir tanıma göre de propaganda, kitlelere yönelik dil demektir. Bu dil radyo, basın ve sinema gibi iletişim araçları yoluyla kitleye ulaştırılan sözleri veya başka simgeleri kullanır.¹¹

Niyazi Berkes, propagandanın salt yalanı yaymak veya hakikati araştırıp göstermek olmadığını söyledikten sonra propagandanın tanımını şu şekilde yapmaktadır: “*Propaganda, cebir ve tazyikten başka vasıtalarla, (başlıca semboller, vecizeler ve kıymetlerle) ihtilâflı meseleler karşısında muayyen bir kitlenin görüşünde ve gidişinde arzu edilen bir değişikliği yapmaya çalışmaktadır.*”¹² Propagandanın günümüzdeki bir tanımı da kamuoyunu etkilemek için gerçek, yarı gerçek ya da yalan bilgiler yaymada; simgeler aracılığıyla bireylerin veya grupların inançlarını, tutumlarını ve eylemlerini etkileme yönündeki sistemli gayretlerin tümü olarak ifade edilmektedir.¹³ Tanımlardan da anlaşılacağı üzere propaganda yalnızca gerçek dışılık ve yalan üzerine kurulu değildir. Propagandanın işlevi gerçek ya da gerçek olmayan bir olayı, doğru veya yanlış bir bilgiyi topluma yaymak ve bunu başarmak için psikoloji, sosyoloji ve sosyal-psikoloji tekniklerini kullanmaktır. Dolayısıyla çalışmada incelenecek Jön Türk propagandalarını da bu ekseninde okumak gerekmektedir. Jön Türklerin propaganda söylemlerinin hakikati ifade etmesi yahut etmemesi yanında hedef kitle üzerinde istedikleri etkiyi sağlayabilmek için kullandıkları argümanların toplum psikolojisi açısından önemi böylece ortaya çıkmaktadır.

Propagandanın tanım olarak insanların düşüncelerini değiştirip/dönüştürüp belli amaç doğrultusunda yönlendirmek olduğunu ortaya koyduktan sonra tarihî gelişiminden de kısaca bahsetmek gerekmektedir. Aslında propaganda faaliyetleri ve ikna teknikleri insanla yaşıt olduğu için yeni değildir. İnsanoğlunun toplumlaşma süreciyle liderler ve liderliğe özenenler kendilerine destek bulabilmek amacıyla propaganda yöntemlerini kullanmışlardır.¹⁴ İnsanla birlikte ortaya çıkan propagandanın, adına propaganda denilirse de Antik Yunan ve Roma’da çeşitli şekillerde uygulandığı da bilinmektedir.¹⁵ Psikolojik olarak karşı tarafı etkilemek ve onu istenilen düşünce

⁹ Terence H. Qualter, “Propaganda Teorisi ve Propagandanın Gelişimi”, (Çev. Ünsal Oskay), **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, 35 (1), 1980, s. 279.

¹⁰ Brown, a.g.e., s. 23.

¹¹ Jean-Marie Domenach, **Politika ve Propaganda**, (Çev. Tahsin Yücel), 3. Baskı, Varlık Yayınları, İstanbul, 2003, s. 18.

¹² Niyazi Berkes, **Propaganda Nedir?**, Recep Ulusöğlü Basımevi, Ankara, 1942, s. 5-6.

¹³ Arsev Bektaş, **Kamuoyu, İletişim ve Demokrasi**, 4. Baskı, Bağlam Yayıncılık, İstanbul, 2013, s. 153.

¹⁴ Qualter, a.g.e., s. 257.

¹⁵ Bektaş, a.g.e., s. 145.

anlayışına hapsedmek tekniği olarak siyasî, askerî ekonomik alanlarda propaganda yoğun şekilde kullanılan silâha dönüşmüştür.

Propaganda toplum üzerindeki etki gücü nedeniyle daha ziyade siyasî alanda kullanılmıştır. Siyasî propagandanın ortaya çıkışıyla insanlar arası siyasî ilişkiler paralellik göstermektedir. Çağlar boyunca siyasîler ve devlet adamları kamuoyunun kendilerine bağlılığını artırmanın yolunu aramışlar ve bu amaçla da propagandaya başvurmuşlardır. Siyasî propagandanın gerçek anlamıyla ilk kullanımı Fransız İhtilâli sonrasıdır. İhtilâlin propagandası ihtilâlcilerde, meclislerde ve kulüplerde sistemli olarak yapılmıştır.¹⁶ Propagandanın siyasî hayatın içerisinde önemli bir yer ve profesyonellik kazanması için gerekli koşullarsa 19. yüzyılda, özellikle de iletişim ve ulaşım teknolojilerinde yaşanan büyük dönüşümler sayesinde ortaya çıkmıştır. Demir yolları ağının genişlemesiyle ulusal ve uluslararası posta servislerinin yaygınlık kazanması dikkat çekici gelişmeler olmuştur.¹⁷ Bu yüzyıl aynı zamanda propagandanın önemini anlaşıldığı dönemdir. Batı'da kamu alanlarının genişlemesiyle kamuoyu da gelişim sürecine girmiştir. Bunun farkına varan siyasî gruplar kamuoyunu etkilemek ve kendi istekleri doğrultusunda davranmalarını sağlamak üzere propaganda yöntemleri kullanmaya başlamıştır.¹⁸

Propagandanın önemini anlaşılmasında özellikle de iki dünya savaşının etkisi olmuştur. I. Dünya Savaşı'nda propagandanın devletlerce resmî şekilde kullanılması savaşın kaderini tayinde önemli etkidir. Nitekim Berkes'in deyişiyle I. Dünya Savaşı askerî ve ekonomik olduğu kadar aynı zaman propaganda mücadelesiydi.¹⁹ Siyasî propagandanın asıl gelişimi iki savaş arası dönemde totaliter ve otoriter rejimlerin iktidara taşınmasıyla yaşanmıştır. Propaganda kelimesinin günümüz toplumlarında olumsuz çağrışımlara neden olmasındaki en önemli etken ise Hitler Almanya'sı olmuştur. Hitler'in 1933 yılında Almanya'da iktidara gelmesiyle başlayıp II. Dünya Savaşı boyunca süren propaganda faaliyetleri iki amaçlı işlev görmüştür. Propaganda vasıtasıyla Alman Nazizm'i bir yandan belli etnik gruba ve ideolojiye nefret duygusunun körüklenmesini sağlarken bir yandan da kendisine yoğun duygularla bağlı taraftar sağlama işlevini görmüştür. Bu açıdan bakıldığında Hitler'in diktatör olarak Almanya'da ve uluslararası siyasetteki yükselişinde iktidara geldikten sonra Halkı Aydınlatma ve Propaganda Bakanlığı'nı (Reichsministerium für Volksaufklärung und Propaganda) kurmasının etkisi yadsınamaz. Sonuçta Hitler'in propagandayı iç ve dış siyasetinde etkin silâh olarak kullanması günümüzde propaganda kavramının da olumsuz addedilmesinde önemli rol oynamıştır. II. Dünya Savaşı sonrasında kitle iletişim araçlarındaki hızlı gelişim, televizyonun ve internetin yaygınlaşmasıyla propagandanın kullanım alanları daha da genişlemiştir.

¹⁶ Domenach, a.g.e., s. 26.

¹⁷ Qualter, a.g.e., s. 294-295.

¹⁸ Erol Köroğlu, **Türk Edebiyatı ve Birinci Dünya Savaşı 1914-1918 Propagandadan Millî Kimlik İnşasına**, 2. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010, s. 41.

¹⁹ Berkes, a.g.e., s. 63.

1.2. Propagandanın Amacı ve Yöntemi

Çalışmanın temel konusu olan Jön Türk propagandalarının niteliğini ve Sultan II. Abdülhamid iktidarına karşı kullanımını daha iyi anlayabilmek için genel olarak propagandanın ne amaçla ve nasıl yapıldığını bilmek gerekmektedir.

Önceki başlıkta verilen tanımlardan da anlaşılacağı üzere propaganda yapan kişi, propagandanın konusu olan noktalarda kitlelerin tutumunu yönlendirmeyi amaçlamaktadır. İnsanların görüşlerini etkilemek ve değiştirmeye çalışmak yönüyle reklam faaliyeti olarak algılanabilen propaganda, siyasî amaç hedeflemesiyle ondan ayrılmaktadır. Propagandayı yalanla eş değer tutmak da yanlıştır. Propaganda ilke olarak ne sadece gerçeğe ne de yalana bağlanır. Önemli olan ikna edici olmasıdır. Propagandada gerçekler olduğu kadar yalanlar da kullanıma hazırdır. Gerçeğin mi yoksa yalanın mı tercih edilmesi gerektiğini, propagandanın yöneltildiği kitleyi ikna etmekte hangisinin daha etkin olacağı kararı belirlemektedir.²⁰

Kamuoyu yaratmaya/şekillendirmeye çalışan grupların propaganda faaliyetlerinde ilk ve öncelikli hedefleri kendi üyelerini eğitmek, bilinçlendirmek ve ortak hedefler etrafında bütünleştirmeye çalışmaktır. Bu amaçla da kendi özel yayın organlarını kullanırlar.²¹ Zira propaganda silâhının en büyük cephanesi kelimelerdir.²² İnsanların düşüncelerini ve kanaatlerini onlar üzerinde fizikî müdahalede bulunmadan sözlü yahut yazılı vasıtalarla değiştirmek mümkündür. Söz ve resim önde gelen propaganda araçları olmakla birlikte kullanımları sınırlıdır. Ancak basılı yazın türlerinin yayılmasıyla sınırlar da genişlemiştir. Bu doğrultuda propagandanın etkili şekilde kullanıldığı alanlarından biri de edebiyat olmuştur. Özellikle savaş dönemlerinde edebiyat üzerinden yapılan propagandalarla toplumun yönlendirilmesi ve bir anlamda psikolojik olarak savaşa hazır hâle getirilme faaliyetleri Batı dünyasında sıkça görülen uygulamadır.²³ Bununla birlikte kitapların yazımı ve baskısı uzun sürede gerçekleşip pahalıya mal olduğundan en uygun propaganda aracı olarak gazeteler ön plana çıkmıştır.²⁴ Amerikan Bağımsızlık Mücadelesi'nde ve Fransız İhtilâli'nde de risale yazma vasıtasıyla propaganda yapma anlayışı etkisini artırmışken gazete ile propaganda yapmak Napoléon Bonaparte zamanında daha sık kullanılmaya başlanmıştır.²⁵ Osmanlı'da da muhalefet kesimi olarak kamuoyu yaratmaya çalışan Genç Osmânlılar ile Jön Türklerin aktif şekilde basın-yayın işleriyle uğraşmaları ve zengin gazete külliyyatı oluşturmalarının arka planı böylece daha iyi anlaşılabilir.

²⁰ Qualter, a.g.e., s. 270, 275.

²¹ Bektaş, a.g.e., s. 90.

²² Nevzat Tarhan, **Psikolojik Savaş**, 20. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul, 2014, s. 34.

²³ Bunun Osmanlı'daki bir örneği için bk. Köroğlu, a.g.e.

²⁴ Domenach, a.g.e., s. 21.

²⁵ Berkes, a.g.e., s. 54.

Propagandanın yöntem açısından çeşitli teknikler uygulanarak işlevinin güçlendirilmesi sağlanmaktadır. Propaganda yapan kişinin saygın hüviyete sahip olması propaganda yapılan kitle üzerinde etkiyi artırmaktadır. Yani propagandacının saygınlığı ile hedef kitlede yaratılan tutum değişimi doğru orantılıdır.²⁶ Jön Türkler bu ayrıntıya oldukça dikkat etmişler ve yazdıkları bazı risalelerin uzman kişilerce kaleme alınmış olduğunu ifade ederek propagandanın toplum üzerindeki etkisini ve inandırıcılığını artırmaya çalışmıştır. Örneğin, *İmâmet ve Hilâfet ve Risâlesi*'nin²⁷ ilmî sahada çok geniş bilgi ve kelâm sahibi, fakihlerin ünlüsü bir zat tarafından kaleme alındığı vurgulanmaktadır.²⁸ *Meşveret*'te de gazetede yayımlanması için gönderilen makalelerde, herkesin sanatına ve yıllarca tecrübe ve tahsil ederek öğrendiği konulara dair yazılar yazılması istenmektedir.²⁹ Bu şekilde iddialarının okuyucu tarafından kabulünü kolaylaştırmak için altyapı sağlanmıştır.

Jön Türkler propagandalarında ileri sürdükleri fikirlerin ve söylemlerin halkın duygu ve düşünceleri olduğunun dile getirilmesine özellikle dikkat etmektedir. Böylece kendi beklentileri ile halkın beklentileri birleştirilerek propagandacının istediği doğrultuda kamuoyu yaratılmaya çalışılmaktadır.³⁰ Jön Türk basınında okur mektuplarına sıkça yer verilmesi buna yönelik uygulama olarak kabul edilebilir. Ülkenin birçok bölgesinden gelen mektuplar aracılığıyla kendi fikirleri ile halkın fikirlerinin ortak olduğu vurgulanarak propagandanın yöneltildiği okuyucuyla duygu bağı kurulabilmektedir. Zaten bu tür mektupların bir işlevi de gazetelerde işlenen konulara ilişkin toplum nazarında tartışma yaratmaktır.³¹ Dolayısıyla Jön Türkler bu yöntemle de söylediklerinin inandırıcılığını ve paralelinde etkisini artırmaya gayret etmiştir. Propagandanın hedef kitle üzerinde etkili olması noktasında içerik özelliklerinden bir diğeri de hem akla hem de duygulara hitap etmesidir.³² Bu özelliğe de Jön Türk propagandalarında sıkça rastlanmaktadır. Toplumunu etki

²⁶ Çiğdem Kağıtçıbaşı ve Zeynep Cemalcılar, *Dünden Bugüne İnsan ve İnsanlar Sosyal Psikolojiye Giriş*, 17. Baskı, Evrim Yayınevi, İstanbul, 2015, s. 188.

²⁷ Risale *Kanûn-i Esâsî* gazetesinde önce tefrika olarak yayımlanmıştır bk. [İsimsiz], *Kanûn-i Esâsî*, 2 (11), 29 Mart 1898, s. 2-3; "İmâmet ve Hilâfet Risâlesi'nden", *Kanûn-i Esâsî*, 2 (12), 5 Nisan 1898, s. 2-3; "İmâmet ve Hilâfet Risâlesi'nden", *Kanûn-i Esâsî*, 2 (13), 12 Nisan 1898, s. 3-4; "İmâmet ve Hilâfet Risâlesi'nden", *Kanûn-i Esâsî*, 2 (14), 19 Nisan 1898, s. 3-4; "İmâmet ve Hilâfet Risâlesi'nden", *Kanûn-i Esâsî*, 2 (16), 7 Haziran 1898, s. 3-4; "İmâmet ve Hilâfet Risâlesi'nden", *Kanûn-i Esâsî*, 2 (18), 22 Haziran 1898, s. 4; "İmâmet ve Hilâfet Risâlesi'nden", *Kanûn-i Esâsî*, 2 (19), 5 Temmuz 1898, s. 4; "İmâmet ve Hilâfet Risâlesi'nden", *Kanûn-i Esâsî*, 2 (21), 27 Temmuz 1898, s. 8; "İmâmet ve Hilâfet Risâlesi'nden", *Kanûn-i Esâsî*, 2 (22), 15 Ağustos 1898, s. 3-4.

²⁸ *İmâmet ve Hilâfet Risâlesi*, Kanûn-i Esâsî Matbaası, Mısır, 1315, s. 1. Risalede adı belirtilmeyen kişinin Hoca Hayret Efendi olduğu tahmin edilmektedir bk. Alpaslan Demir ve Taner Aslan, "İttihat ve Terakki Cemiyet'ne Ait İmâmet ve Hilâfet Risâlesi'nin Muhteva ve Şekil Açısından İncelenmesi", *Gazi Türkiyat*, 1 (5), 2009, s. 335. Risalenin Latin harflerine aktarımı için bk. *Hilâfet Risâleleri*, İsmail Kara (Haz.), 2- II. Abdülhamid Devri, Klasik Yayınları, İstanbul, 2002, s. 55-85; Demir ve Aslan, a.g.e., s. 352-372; Ahmet Misbah Demircan, *II. Abdülhamid Döneminde Osmanlı Hilâfetine Aykırı Bakışlar*, İşaret Yayınları, İstanbul, 2017, s. 129-168.

²⁹ "Teşekkür ve Ricâ", *Üç Numarolu Meşveret'in İlâvesi*, 1 Ocak 1896, s. 1.

³⁰ Berkes, a.g.e., s. 157.

³¹ Füsun Alver, *Gazeteciliğin Kuramsal Temelleri*, Beta Basım Yayım, İstanbul, 2007, s. 29.

³² Kağıtçıbaşı ve Cemalcılar, a.g.e., s. 200.

alanlarına sokabilmek için duygu derinliğini nasıl kullandıkları sonraki bölümlerde birçok örnekle ele alınacaktır.

Propagandacılar ileri sürdükleri fikirleri kabul ettirmek için halk tarafından mukaddes sayılan bir kelime, şahıs veya olay ile bunu birleştirmek; reddedilen fikirleri ise nefret edilen şahıs veya olaylarla irtibatlandırmak suretiyle değişime açık bir yöntem oluşturabilmektedir. Propaganda yapan kişi kendi davasını kahraman veya mazlum rolünde gösterirken, karşı tarafın davasını kötü adam rolünde ve şeytanî maksatlar hizmetinde gösterebilir.³³ Jön Türklerin propaganda tarzında da bu algı kolayca hissedilebilmektedir. Nitekim Jön Türk matbuatında Sultan II. Abdülhamid iktidarı devleti ve toplumu yok olmaya götürürken, Jön Türkler ise kurtarıcı olarak ortaya çıkmaktadır.

Propaganda çalışmalarında tek bir bireyin ikna edilmesi ile bir sosyal sınıfın ikna edilmesi arasında temelde fark bulunmamaktadır. Ancak propaganda denilince akla ikna edilmeye çalışılan bir kitle gelmektedir. Bu açıdan propagandanın toplumsal önemi vardır.³⁴ Propagandanın yöneltildiği kitlenin konu hakkında bilgi sahibi olmaması da propagandanın etkinliğini artırmaktadır. Çünkü hedef kitle bilgi sahibi olmadığından yalan bilgileri gerçek kabul ederek ona inanabilme eğilimleri artmaktadır. Dolayısıyla bilgisizlik propagandayı ciddi şekilde etkili kılmaktadır. Hedef kitlenin kafasındaki peşin kanaatleri ve hükümleri bilmek ve buna göre hareket etmek propagandacının vazifelerinden birisidir.³⁵ Jön Türkler özellikle Sultan II. Abdülhamid'in matbuat üzerinde kurduğu baskı ve sansür mekanizması sayesinde durumdan olabildiğince faydalanmıştır. Osmanlı basınının siyasî konularda fazla kalem oynatamaması, halkın ulusal ve uluslararası gündemi takip etmesine engel teşkil ettiğinden ortaya çıkan bilgi boşluğunu Jön Türkler kendi istedikleri nitelikte propaganda yöntemiyle doldurmuşlardır.

Propaganda teknikleri arasında karşı tarafın kendisine olan güvenini ve cesaretini kırmak, karşı tarafa yönelik nefret duyguları yaratmak için zulüm ve gaddarlık masalları üretmek de bulunmaktadır.³⁶ Propagandacı gerektiğinde yalancı hâline de gelebilmektedir. Hedef kitle üzerinde etki sağlamak için çeşitli hikâyeler yaratabilmekte, olayları ve istatistikleri saptırabilmekte, dedikodu üretebilmekte ve yalan haberler ortaya atabilmektedir. Burada dikkat edilmesi gereken bir nokta da propagandanın basit, açık ve net olmasıdır.³⁷ Farklı ve karşıt görüşlere yer vermek, bir problemin iki veya daha fazla yönünü ele almak hedef kitlenin zihnini karıştırabilmektedir.³⁸ Bu sebeple yalnızca verilmiş istenilen mesaj net olarak açıklanarak hedef kitle uyarılmaya çalışılmaktadır.

³³ Berkes, a.g.e., s. 157.

³⁴ Qualter, a.g.e., s. 280.

³⁵ Berkes, a.g.e., s. 18.

³⁶ Qualter, a.g.e., s. 257.

³⁷ Bektaş, a.g.e., s. 168-169.

³⁸ Kağıtçıbaşı ve Cemalcılar, a.g.e., s. 197-198.

Propagandanın tekrarlanmak suretiyle hedef kitleye yöneltilmesi de propagandanın etki gücünü artırabilmektedir. Bu tekrarlar sistemli olarak uzun süre devam etmektedir. İleri sürülen iddialar mutlak ve genelgeçer hakikatler şeklinde sunulmakta ve bunların alternatifi olabilecek başka bir seçeneğe yer verilmemektedir. İleri sürülenler delil ve ispat taşımadığından aynı iddiaların tekrarı zaman içerisinde onun delili ve ispatı olmaya başlamaktadır. Bunun yanında propagandacılar bazen aradan geçen süreye bile bakmadan daha önce söyledikleriyle tezat oluşturacak yeni şeyler söylemekten de çekinmemektedir.³⁹

Buraya kadar anlaşılacağı üzere propaganda belli teknikler aracılığıyla uygulanan algı yönetimidir. Jön Türklerin bu teknikleri matbuatlarında bilinçli şekilde kullanmış olması tesadüf değil, ekserisinin modern mekteplerde okuyan aydın tabakayı teşkil etmeleriyle de bağlantılıdır. Okudukları Batı kaynaklı ilim ve felsefe kitaplarının etkisi onların belli anlayışa sahip olmalarını sağlamıştır. Birikimlerini zihinlerinde kurguladıkları Osmanlı devlet ve toplum düzenini hayata geçirmek için kullanmayı şiar edinmişlerdir. Gelenekleşmiş düzenin temsilcisi Sultan II. Abdülhamid iktidarına karşı matbuat yoluyla propaganda yaparak etkili ve güçlü yenilikçi düzen savunucusu muhalif saf oluşturmaya çalışmışlardır.

1.3. Kamuoyu ve Muhalif Basın

Basın, 19. yüzyılın ortalarından itibaren bütün dünyada yaygınlaşmaya başlayan en güçlü iletişim aracı olmuştur. Batı'da parlamento ve basın gibi alanların ortaya çıkması ile halk tabakası siyasî meselelerle daha yakından ilgilenmeye başlamıştır. Böylece halkın siyasete karışması kolaylaşırken kanaatinin ve fikirlerinin ehemmiyeti de artmıştır.⁴⁰ Basının siyaset ve toplum hayatı içerisinde belirginleşen konumu gereği yasama, yürütme ve yargı erklerinin dışında dördüncü kuvvet olarak ortaya çıkmasına etki yapmıştır. Parlamenter muhalefetin olmadığı ya da oluşmadığı yerlerde basın, muhalefet boşluğunu dolduran güç olmuştur. Muhalefet ögesi olması hasebiyle dördüncü kuvvet olarak zaman zaman diğer üç kuvvetten daha etkili olarak diğerleri üzerinde değişikliğe sebep olacak bir kamuoyu yaratma potansiyelini taşımıştır.⁴¹ Basının bu özelliği Osmanlı modernleşmesi ile ortaya çıkan muhalif siyasî hareketlerin de basının gücüne önem vermesinin önünü açmıştır.

Osmanlı'da modern anlamda siyasî muhalefetin ortaya çıkışıyla kamu alanının oluşumu arasında paralellik vardır. Bununla birlikte 19. yüzyıldan önce de kamuoyu oluşturabilecek nitelikte etkileşim mekânları mevcuttu.⁴² İktidara karşı sivil muhalefetin merkezleri farklı kesimlerin bir araya

³⁹ Berkes, a.g.e., s 156.

⁴⁰ Berkes, a.g.e., s. 45.

⁴¹ Uğur Gündüz, **Osmanlı'dan Günümüze Basın ve Modernleşme**, İmge Kitabevi, Ankara, 2018, s. 48.

⁴² Osmanlı'da Tanzimat öncesi muhalefet hareketleri hakkında bir çalışma için bk. Haldun Eroğlu, **Osmanlı'da Muhalefet**, Bilge Kültür Sanat, İstanbul, 2016.

gelerek siyasî konularda konuşabildikleri ve yöneticileri eleştirebildikleri kahvehaneler, hanlar, hamamlar ve bekâr odalarıydı.⁴³ Bunlar arasında özellikle kahvehaneler siyasî içerikli söylentilerin ve dedikoduların yapıldığı ve aynı anda yayıldığı mekânlar olarak zaman zaman iktidar tarafından kapatılmıştır.⁴⁴ Zira Osmanlı yönetimi İstanbul'daki kahvehaneleri gözetim altında tutmakta ve bu sosyal alanlarda oturup vakit geçirenlerin siyasî içerikli meseleler hakkında konuşmasını istememekteydi.⁴⁵ Ancak yasaklamalara karşın kamuoyu bilinci bu tür toplum mekânlarından beslenmiş ve giderek yaygınlaşmıştır.

19. yüzyıldaki modernleşme hamleleri de kitle siyasetindeki değişimin altyapısını oluşturmuştur. Modern mekteplerin ortaya çıkışı, merkezî bürokrasinin gelişimi, ticaretle uğraşanların etkinliğinin artışı, orta sınıfın yükselişi, kadının ev dışında daha fazla görülmeye başlaması ve basın-yayın faaliyetlerinin gelişimiyle toplumun farklı amaçlarla örgütlenmesi ve kamuoyu oluşturma çabaları gündeme gelmiştir.⁴⁶ Bu noktada basının kamuoyu yaratmadaki gücü anlaşılabilir şekilde kullanımı ön plana çıkmıştır.

Basının ortaya çıkışı beraberinde kamuoyu algısını ve kitle siyasetini de meydana getirmiştir. II. Mahmud döneminde [1808-1839] Takvim-i Vekâyi adıyla devlet tarafından ilk gazetenin yayımlanmış olmasıyla Osmanlı'da kamuoyu anlayışının belirginleşmeye başladığı görülmektedir. Halk kitlesi artık gelişen siyasî ve sosyal olayları açık, doğru ve güncel şekilde öğrenmek istemektedir.⁴⁷ Sultan Abdülaziz döneminde [1861-1876] İstanbul, Avrupa başkentleri gibi bir matbuat merkezi hâlini almıştır. On binlerle ifade edilen gazete tirajları o dönem için önemli bir kamuoyunun varlığına işaret eder. Dönemin iktidarına karşı muhalif siyasî hareketi oluşturan Genç Osmânlılar da muhalefet noktasında potansiyel kitlenin farkındadır. İstedikleri şekilde kamuoyu oluşturma ve yönlendirmede basının gücünü kullanmanın fırsatını ve mecburiyetinin hissedilen Genç Osmânlılar bunu etkili şekilde değerlendirmiştir.⁴⁸ Genç Osmânlılardan Ebü'z-Ziyâ Tefik de o zamana kadar ülkede bulunmayan ve adına kamuoyu denilen kavramı kendilerinin yoktan var ettiklerini söylemektedir.⁴⁹ Gazetelerin etrafında bir araya gelen Osmanlı aydınları, iktidara karşı muhalefetlerini basın aracılığıyla sürdürmüştür. Bu noktada Sultan Abdülaziz dönemi, basın hayatı

⁴³ Abdullah Bay, "19. Yüzyılda Osmanlı'da Propaganda ve Protesto Kültürü: 'Teşviş-i Ezhân ve Fesadâmiz Müdhîş' Yaftaları", **Kebikeç**, (41), 2016, s. 14.

⁴⁴ Cengiz Kırılı, **Sultan ve Kamuoyu Osmanlı Modernleşme Sürecinde "Havadis Jurnalleri" (1840-1844)**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2009, s. 21.

⁴⁵ Burak Onaran, **Padişahı Devirmek Osmanlı İslahat Çağında Düzen ve Muhalefet: Kuleli (1859), Meslek (1867)**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2018, s. 84.

⁴⁶ Y. Doğan Çetinkaya, "1908 Devrimi'nde Kamusal Alan ve Kitle Siyasetinde Dönüşüm", **İ.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, (38), 2008, s. 132.

⁴⁷ Orhan Koloğlu, **İlk Gazete İlk Polemik**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2014, s. 232.

⁴⁸ Uygur Aydemir, "1870'ler Basınındaki Siyasi Tartışmalar Işığında Sultan Abdülaziz Döneminde Kamuoyunun Siyasi İşlevi", **Sultan Abdülaziz ve Dönemi Sempozyumu 12-13 Aralık 2013, Ankara Sosyo-Kültürel ve Ekonomik Hayat**, 2, Ankara, 2014, s. 188-189.

⁴⁹ Ebuzziya Tefik, **Yeni Osmanlılar Tarihi**, Şemsaddin Kutlu (Yay.), Hürriyet Yayınları, İstanbul, 1973, s. 140.

ve muhalefet hareketi için başlangıç noktasını oluşturmaktadır.⁵⁰ Artık basın fikrî tartışmaların yapıldığı ve toplumda belirmeye başlayan çeşitli düşünce akımlarının da şekillenmeye başladığı bir alandır. Üstelik bu alan aynı zamanda kamuoyunun olduğu düzlemdir. Dolayısıyla Batı’da siyasî gelişmeler neticesinde kamuoyunun ortaya çıkmasıyla Osmanlı’da modern basının üzerinden siyasî muhalefet ve kamuoyunun oluşumu arasında belirgin etkileşim mevcuttur.⁵¹ Batı’daki siyasî kurumlar içerisinde kendisine yer bulan muhalefet kesimi modernleşme sürecinin bir ürünü olarak Osmanlı’da da belirmiştir.

Modernleşme süreciyle kamuoyunun oluşumu ve basının gelişimi, Osmanlı aydınlarının fikirlerini anlatma ve tartışma imkânına sahip bulunması Jön Türkler için önemli bir miras olmuştur. Tıpkı Genç Osmânlılar gibi ardılları Jön Türkler de benzer şekilde kendilerini ifade edebilme adına bu ortamdaki etkilenmiştir. Osmanlı aydınları iktidara karşı muhalefet kesimini meydana getirmede ve düşüncelerini yayıp kamuoyu oluşturmada basını etkili şekilde kullanmıştır. Genç Osmânlıların ardından bu rolü üstlenecek Jön Türkler de kendi fikirleri doğrultusunda kamuoyu oluşturmak ve onu istediği şekilde yönlendirmek için basını araç olarak görmüşlerdir. Sultan II. Abdülhamid iktidarına karşı muhalefetlerini basın üzerinden sürdürürken ayrıca kamuoyunu şekillendirme noktasında sıkça propagandaya başvurmuşlardır. Yazılı propagandanın sözlü propagandadan daha etkili ve kalıcı olması Jön Türkleri de basın-yayın faaliyetlerine sevk etmiştir.

Tanzimat Fermanı ile birlikte siyasî alandaki yönetme yetkisinin padişah ve yüksek bürokrasi tekelinden çıkarak topluma yayılmasını sağlayacak etkenlerin belirginleşmeye başlaması ilerleyen süreçte halkın siyasete katılım taleplerini de beraberinde getirmiştir. Kamu alanını kendi düşünce sistemine göre şekillendirerek yönlendirme/yönetme istek ve arzuları iktidara karşı muhalefet anlayışını da doğuracaktır. II. Abdülhamid, kamuoyunu kendi iktidar sembollerıyla donatarak yönetimini meşrulaştırırken Jön Türkler ise devlet nezdinde yasal olmayan muhalefetin varlığını/meşruluğunu basın üzerinden gerçekleştirme imkânına sahip olmuştur.⁵²

Osmanlı modernleşmesiyle birlikte klasik dönemde muhalefet sınırları padişahı hal etmekten ibaret olan muhalif devlet adamları, askerler ve ulema gibi resmî muhalefet odaklarının zamanla işlerliğini kaybetmesi ve aşamalı şekilde dönüşmesi neticesinde, bunların yerini padişahı hal etmekten de öte yönetim şeklini değiştirmeyi amaçlayan bürokrat, modern askerî kesim ve sivil aydınlar almıştır.⁵³ Sultan II. Abdülhamid’in otokratik yönetim anlayışı muhalefet gruplarını illegal

⁵⁰ Bu konuda bk. Müzehher Yamaç, “Sultan Abdülaziz Döneminde Basında Muhalefet”, **Sultan Abdülaziz ve Dönemi Sempozyumu 12-13 Aralık 2013, Ankara Sosyo-Kültürel ve Ekonomik Hayat**, 2, Ankara, 2014, s. 49-72.

⁵¹ Gündüz, a.g.e., s. 44.

⁵² Gökhan Kaya, “Eleştirel Söylem Tutumundan Karşıt Kamusal Alan Yaratmaya Geçiş: İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin II. Abdülhamit’e Muhalefeti”, **Amme İdaresi Dergisi**, 48 (2), 2015, s. 78-79.

⁵³ Necmettin Alkan, “Osmanlı Modernleşmesi ve Klasik Yeniçeri İsyanlarının Modern Siyasî Darbelere Dönüşmesi”, **Doğu Batı**, (51), 2009, s. 61.

örgütlenmelere itmiştir. Muhalefet kadrolarının şekillenmesinde Jön Türk propagandalarının ayırt edici özelliği burada ön plana çıkmaktadır. Jön Türkler, saflarına II. Abdülhamid döneminde etkisizleştirilmeye çalışılan ulema kesimini ve halkı doğrudan katmaya çalışmıştır. İlerleyen bölümlerde görüleceği üzere Jön Türk taraftarı ulema II. Abdülhamid'e karşı yoğun çalışma içerisine girmiştir. Jön Türkler özellikle Müslüman nüfusun ağırlıkta olduğu Osmanlı toplumunda padişahı tahttan indirebilmek için şer'i argümanları olabildiğince kullanmıştır. Bunda da ulema kesiminin etkisi yadsınamayacak boyuttadır. Halk da Jön Türkler tarafından bir kitle hareketi meydana getirecek güç olarak görülmüştür. Nitekim Jön Türklerin ihtilâl çağrılarının yankı bulacağı bir toplum tabakası gerekmektedir. Kamuoyunun tabanını oluşturacak değiştirilebilir/yönlendirilebilir halkın varlığı Jön Türklere arzu ettikleri şekilde hareket imkânı tanıyacaktı. Jön Türk matbuatında çağrıda bulunulan kesimlerin aydın, bürokrat ve modern askerî sınıflar yanında ağırlıklı olarak ulemanın ve halkın da olması muhalefet saflarının genişletilip etkili bir kamuoyu oluşturma gayretinin sonucu olarak görülmelidir. Beraberinde propagandanın yöneltildiği hedef kitleleri de yine bunlar teşkil etmiştir.

Sultan II. Abdülhamid tahta geçtiğinde iktidarı bürokrasi, aydın ve modern askerî kadro ile paylaşmak yerine bu sınıfları egale etme ve etkisiz kılma yönünde siyaset yürütmüştür. II. Abdülhamid iktidarı korumada kamuoyunun kontrol altında tutulmasının gerekliliğinin de bilincindedir. Devlet ve fikir adamı Cevdet Paşa'nın bir gün kendisine nasihat olması bakımından "*Efkâr-ı umumiyeyi daima nazar-ı dikkate alınız.. Yalnız ondan korkunuz.*" dediğini söylemektedir.⁵⁴ Bu da aslında II. Abdülhamid'in kamuoyunun gücünün farkında olarak iktidarına karşı kitle siyaseti hareketine dönüşecek muhalefet odaklarına imkân tanımama siyasetinin ve gayretinin altyapısını oluşturmaktadır. İlerleyen bölümlerde görüleceği üzere matbuat üzerinde baskı ve sansür oluşturmalarının sebebi de kamuoyunu kontrol dairesine almak istemesinden kaynaklanmıştır. Bununla birlikte kendisine karşı siyasî muhalefet odaklarının oluşumunun önüne geçmeyi başaramamıştır. Bu siyasetle bahsi geçen kesimleri muhalefete iten II. Abdülhamid, böylece Jön Türk kadrolarını kendi eliyle oluştururken aynı zamanda Jön Türk propagandalarının karşılık bulması beklenen sınırları da tayin etmiştir. Muhalefete itilen gruplar Jön Türk propagandalarının etki alanını belirlemiştir. Bir anlamda II. Abdülhamid'in saltanatı, iktidarı elinde tutan padişah ile muhalefeti oluşturan grupların güç çekişmesi şeklinde geçmiştir. Ancak burada dikkat çekici nokta, Jön Türklerin ulema kesimini muhalefet saflarına dâhil etmeye çalışması ve halkı da doğrudan bir kamuoyu oluşturma anlamında dönüştürme gayreti içerisinde bulunmasıdır. Matbuatlarında dinî içerikli söylemlerin ve ihtilâl çağrılarının asıl muhataplarının bu kesimler olduğu da açıktır.

Modernleşmeyle birlikte klasik dönemdeki muhalefet aktörleri yerlerini başka kesimlere bırakırken mekânlar da değişime uğramıştır. Sultan II. Abdülhamid döneminde siyasî muhalefetin

⁵⁴ **Sultan II. Abdülhamid'in Sürgün Günleri Hususi Doktoru Âtîf Hüseyin Bey'in Hatıraları (1909-1918)**, M. Metin Hülagü (Yay. Haz.), 4. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul, 2013, s. 340-341.

sivil ve askerî kadrolarının kaynağı, modernleşmenin de merkezi olan modern mekteplerdir.⁵⁵ Bu dönemde muhalefetin kaynağının Mülkiye, Tıbbiye ve Harbiye gibi modern mektepler olduğu *Mîzân*'daki bir mektupta dile getirilmekte ve burada okuyanların kalplerindeki hamiyet kaynaklarının asla kurutulamayacağı ifade edilmektedir.⁵⁶ Tıbbiye'de sadece biyolojik materyalizm gibi felsefî düşünceler değil, bunun yanında dönemin siyasî akımlarının da etkili olması ve öğrencilerin bu tür akımlarla yakından ilgilenmesi, II. Abdülhamid'e karşı muhalefetin buralarda filizlenmesine sebebiyet vermiştir.⁵⁷ Zira buralarda okuyan öğrencilerin dünya görüşü ve hayatı anlama/anlamlandırma şekilleri ile mevcut Osmanlı düzeni arasında büyük kopukluk vardı. Jön Türkleri harekete geçiren en derin etkenlerden birini Şerif Mardin "...tasavvur edebildikleri 'ideal' toplulukla II. Abdülhamit dönemi topluluğunun arasındaki değer uyumsuzluğu" şeklinde görmektedir. Bu "değer uyumsuzluğu" ise kişilere bağımlı olarak oluşturulan toplum bağlarıyla, soyut ilkelerin peşinden gidilerek oluşturulan toplum bağlarının birbirinden farklı olmasından kaynaklanmaktaydı.⁵⁸

Jön Türkler benimsedikleri değerler bütünüyle ideallerindeki devlet ve toplum düzenini gerçekleştirebilmek adına toplum nezdinde destek görmeyen gerekli olduğuna inanmışlardır. Düşüncelerini yaymak için basını kullanmaya ve matbuat faaliyetleriyle taban yaratmaya çalışmışlardır.⁵⁹ Osmânî İttihâd ve Terakki Cemiyeti'nin ilk nizamnamesinin 21. maddesinde Osmanlı ve Avrupa kamuoyları üzerinde kendi düşünceleri doğrultusunda tesir yaratmak için propagandada bulunmak amacıyla neşriyat yapılması gerektiği belirtilmektedir.⁶⁰ Jön Türkler bahsi geçen maddeye göre başta süreli yayınlar olmak üzere neşriyata başlamışlardır. Bastıkları risalelerin çoğuna özellikle "*Cemiyet nizâm-nâmesinin yirmi birinci maddesine tevfikân tab' olunmuştur*" ibaresini koymayı da ihmal etmemişlerdir.

Basın-yayın faaliyetlerinin Jön Türkler için büyük önemi haizdi. Cemiyet'in Mısır Şubesi'nin ileri gelen Jön Türk ulemasından Hoca Muhyiddin, *Meşveret*'in "*Şark'a kadar sedâsını*" ulaştırdığını söylerken *Mîzân*'ın çıkışının ise her tarafta "*neşe-yi ümid*"in kaplamasına sebep

⁵⁵ Necmettin Alkan, *Selanik'in Yükselişi Jön Türkler Abdülhamid'e Karşı 1908 İhtilâli*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2012, s. 79-85.

⁵⁶ "Mîzân", *Mîzân*, (15), 12 Nisan 1897, s. 4.

⁵⁷ M. Şükrü Hanioglu, *Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi*, Üçdal Neşriyat Ankara, [1981], s. 22.

⁵⁸ Mardin, a.g.e., s. 19.

⁵⁹ Taner Aslan, "II. Abdülhamit'in Jön Türk Siyaseti: İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne Karşı Önlemler", *Yakın Doğu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 3 (1), 2010, s. 108.

⁶⁰ Maddenin tamamı şu şekildedir: "*Dersaadet meclis-i idaresi gerek Avrupa ve gerek heyet-i Osmaniye efkârı üzerine tesirat-ı nâfia vücuda getirir neşriyatta bulunabilecek efradın kudret-i kalemiye ve ilmiyece en mümtazlarından birkaçını müfzeriden veya müçtemian memalik-i ecnebiyeye i'zâm ile cemiyetin mürevvic-i efkârı olmak üzere gazete ve sair evrak çıkarıp intişarını şuaabat meclis-i idaresiyle umum efrada ihbar ve memalik-i Osmaniye'ye idhâl ve efrâda tevzi esbâbına teşebbüs edileceği gibi mümkün olduğu halde dahil-i memlekette dahi serbestî-i matbuatın istihsâline muvaffak oluncaya değin hafiyyen böyle gazete ve evrak-ı nâfia-i saire neşrini müteahhid olacaktır.*" bk. Ali Birinci, *Tarih Yolunda Yakın Mazinin Siyasî ve Fikrî Ahvalı*, 2. Baskı, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2012, s. 59.

olduğunu belirtmektedir.⁶¹ Derviş Vahdetî'nin Volkan'da yazdığına göre *Meşveret* ve *Mîzân* gibi gazeteleri elde edip okuyan Jön Türkler, kendilerini en büyük saadete nail olmuş gibi sevinç duyarlardı.⁶² Bu açıklamalar matbuatın muhalifler üzerindeki olumlu etkisinin büyüklüğünü göstermektedir.

Basının Jön Türk muhalefesinde ne kadar önemli olduğuna dair bir örnek de *Mîzân*'da okuyuculara yapılan ricada görülebilmektedir. *Mîzân*'ı alanların koleksiyon amacıyla kendilerinde saklamamaları ve itimat ettikleri kişilere ulaştırmaları istenmektedir. *Mîzân* gazetesi, emel ve maksatlarına ulaştıktan sonra tekrar basılarak takım hâlinde Jön Türklere takdim edileceği söylenmektedir.⁶³ *Osmânlı* gazetesinin çıkışıyla ilgili olarak da bir mektupta “*Bize hayât-ı tâze gibi geldi*”⁶⁴ ifadesi ve yine başka bir mektupta da “*Milletin gözi aydın olsun! Hele şükür! Üzerimize çöken tayf-ı me'yûsiyetden -Osmânlı'yı okur okumaz- yakayı sıyırdık*”⁶⁵ denilmesi Jön Türk matbuatının kendileri için psikolojik yönden de ne kadar önemli olduğuna kanıt teşkil etmektedir.

Jön Türk gazeteleri yanında propaganda risalelerinin de toplum nazarında etki yarattığı muhakkaktır. Nitekim Yahya Kemâl hatıratında, Jön Türklük düşüncesi ile tanışmasının *Hareket* risalesiyle olduğunu söylemekte ve “*Bu risâlenin üzerimde müthiş bir tesîri oldu; çünkü gerek üslûbu ve gerek mânâsı kılıç gibi çekilmiş, bir ihtilâl parıltısını andırıyordu*” demektedir.⁶⁶ Anlaşılacağı üzere Jön Türklerin gerek çıkarmış oldukları gazeteler gerekse kaleme aldıkları risaleler kendilerinin Cemiyet'e ve davalarına olan bağlılıklarını körüklemiştir. Matbuat faaliyetleri Jön Türkler için âdeta muhalefet varlıklarının simgesidir. Matbuatın çıkışı ve devam etmesi onları psikolojik olarak da Cemiyet'e olan güvenlerinin pekişmesine ve inançlarının tazelenmesine etki yapmıştır. Nitekim ilerleyen bölümlerde bahsedileceği üzere 1897 yılında Mîzâncı Murâd'ın II. Abdülhamid ile anlaşarak neşriyata son vermesi, İshak Sükûti'nin ve Abdullah Cevdet'in benzer anlaşmalarda bulunması diğer Jön Türklerce büyük tepkiye neden olmuştur. Neşriyata ara verildiği dönemlerde Jön Türk muhalefeti durma noktasına gelmiştir.

Jön Türk matbuatında işlenen propagandalar Jön Türklerin kendilerine de etki yapmıştır. Ancak propagandaların birincil hedefi elbette henüz kendi taraflarında olmayan diğer insanlardı. Jön Türkler çıkarmış oldukları yayınları hem kendileri okuyup etkilenmiş hem de bunları dağıtarak propagandanın asıl hedefine varmasını sağlamıştır. Bu anlamda neşriyat iki önemli görev ifa etmiştir.

⁶¹ Hoca Muhyiddin, **Hürriyet Mücâhedeleri Yâhûd Fırâk ve Menfâ Hâtırâları**, Selânik Matbaası, Der-saâdet, 1326, s. 2-3.

⁶² **Volkan Gazetesi 11 Aralık 1908-20 Nisan 1909 Tam ve Aynen Metin Neşri**, M. Ertuğrul Düzdağ (Haz.), İz Yayıncılık, İstanbul, 1992, s. 11.

⁶³ “Ricâ-i Mahsûs”, **Mîzan**, (6), 25 Ocak 1897, s. 4.

⁶⁴ “İstanbul'dan”, **Osmânlı**, (2), 15 Aralık 1897, s. 6.

⁶⁵ Bir Yüzbaşı, “Üsküb'den”, **Osmânlı**, (3), 1 Ocak 1898, s. 6.

⁶⁶ Yahya Kemal, a.g.e., s. 64.

Jön Türklerin dâhilde kalan üyelerinden Ali Münif de buna dikkat çekerek neşriyat yoluyla Cemiyet taraftarlarının sayısının arttığı, bunun için de bütün mesailerini neşriyat faaliyetlerine ayırdıklarından bahsetmektedir.⁶⁷

Jön Türklerin basın ve risale ile birlikte toplumu yönlendirmek için kullandıkları bir propaganda aracı da duvarlara asılan yaftalardır. Yaftalar, Osmanlı'da basının kamuoyu üzerinde etkili güç olarak ortaya çıkışından itibaren kullanılmaya başlamış ve 19. yüzyılın ortalarından itibaren önemi artmıştır. Yüzyılın sonuna gelindiğinde ise bunlar artık vazgeçilmez propaganda araçları olmuştur.⁶⁸ Nitekim yaftalar sadece Jön Türkler tarafından değil, ayrılıkçı Ermeniler tarafından da kullanılmıştır. Muhalif Ermeniler, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında Berlin Kongresi ile taahhüt edilen ıslahatların yapılmaması üzerine II. Abdülhamid aleyhinde yoğun propagandaya girişmiştir. Bu propaganda unsurlarından birisi de duvarlara yaftalar yapıştırmaktır.⁶⁹ Jön Türklerin de aynı usulü kullanmaya başlamaları Ermeni olaylarının Anadolu'yu sarmaya başladığı döneme rastlamaktadır. Dolayısıyla Jön Türkler ile Ermeniler arasında propaganda aracı olarak yafta kullanımında benzerlik ve etkileşim bulunmaktadır.

Jön Türkler neşriyatlarını etkilerini artırmak için kalabalık yerlere asmış veya bırakmıştır. Kamu alanı diyebileceğimiz ortak noktaları tercih ederek propagandalarının mümkün olduğunca en fazla kişiye sirayet etmesini amaçlamışlardır. İstanbul'un her tarafında sokaklara ve kahvehanelere Türkçe ve Fransızca propaganda metinlerinin yapıştırıldığından, bunun yanında Beyoğlu ve Galata gibi gayrimüslimlerin yoğun olduğu civarlarda da bu metinlere rastlanıldığından Yıldız Sarayı'nın ve hükûmetin telaşa düştüğü ve yaftaları kaldırıp yapıştıranlar hakkında tahkikat başlattığı bilinmektedir.⁷⁰ Bu tür faaliyetleri gerçekleştirenlerse çoğunlukla Tıbbiyeli ve Mülkiyeli öğrencilerdi. Tıbbiyeli Rauf Ahmed, Arif ve Nuri Ahmed Beyler Jön Türk neşriyatını Fatih Medreselerinin pencerelerinden içeri atmaktaydı.⁷¹ Hatta bunlardan Kadir Gecesi'nde Ayasofya Camisi'nde zararlı evrak dağıtma suçuyla tutuklananlar bile vardı.⁷² Bir ramazan ayında duvarlara propaganda metinleri yapıştırırken yakalanan Bahriye Mektebi'nde hademe olan Trabzonlu

⁶⁷ Ali Münif Bey'in Hâtıraları, s. 22.

⁶⁸ Bay, a.g.e., s.12.

⁶⁹ Ermenilerin propaganda yaftaları örnekleri için bk. Bay, a.g.e., s. 28-31.

⁷⁰ Ahmet Bedevi Kuran, **İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler**, 2. Baskı, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2000, s. 47.

⁷¹ Ahmed Bedevî Kuran, **Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri ve Millî Mücadele**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2012, s. 158.

⁷² Kuran, **İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler**, s. 47-48. Bu kişiler *Mahkeme-i Kübrâ* risalesini camiye bırakmak suçuyla yakalanan Tıbbiye öğrencileri Gedikpaşalı Rıfat ve Beylerbeyili Saffet efendilerdi bk. Süleyman Kâni İrtem, **Yıldız ve Jön Türkler İttihat-Terakki Cemiyeti ve Gizli Tarihi**, Osman Selim Kocahanoğlu (Haz.), Temel Yayınları, İstanbul, 1999, s. 66.

Boynueğri Osman'ın yapılan sorgusunda tanıdığı Jön Türklerin isimlerini vermesiyle birçok kişi tutuklanmıştır.⁷³ Bu kişiler bir süre sona Trablusgarp'a sürülmüştür.

1897 yılında İstanbul'daki Jön Türklerin evlerinde matbaa kurarak gizlice beyannameler ve risaleler basarak dağıttıkları bilinmektedir.⁷⁴ Jön Türkler bazen el yazısı ile çoğalttıkları tek yapraklık beyannameleri dağıtarak da propaganda yapmıştır. Yıldız Sarayı posta ve telgrafhanesinde müstahdem Kara Kemâl Şehzâdebaşı'nda Çaycı Hacı'nın kahvehanesine giderek yayınları el altından güvendiği kişilere dağıtmaktaydı.⁷⁵ Yaftalar ve beyannameler geceleri duvarlara yapıştırılmakta yahut ilgili kişilere gizlice verilmekteydi. Bunun yanında cami avlularına ve halkın toplu bulunduğu yerlere de atılmaktaydı.⁷⁶ Ramazan ayında teravih namazını kılarken saflar arasına küçük mehtap fişekleri şeklinde konulmuş propaganda beyannameleri bırakılmakta, karakol duvarlarına yapıştırılmakta, vapur, tramvay ve tiyatrolara risaleler konulmaktaydı.⁷⁷

Jön Türkler matbuatlarının herkes tarafından duyulması için çeşitli ülkelerde çıkan gazetelerini ve basılan risalelerini tanıtıcı reklamlar da yapmaktadır. Bu reklamlara *Mizân*'da sıkça rastlanılmaktadır. Reklamlarda gazetelerin idarehanelerinin adresleri verilmekte ve bu gazetelerin Jön Türklerce satın alınmaları tavsiye edilmektedir. Satılan neşriyattan elde edilecek olan hasılatın da "*hamiyyet yolunda ve hürriyet gazasında dûçâr olan biçârelerin*" ihtiyaçlarına tahsis olunacağı özellikle belirtilmektedir.⁷⁸ *Osmânî*'de da yeni çıkan Jön Türk neşriyatının duyuruları okuyucularla paylaşılmaktadır.⁷⁹ Böylece okuyucular Jön Türk neşriyatından haberdar edilerek hem yayınlарının satılmalarını sağlamaya hem de taraftar toplamaya çalışmışlardır. Bu aynı zamanda Jön Türkler arasında organik bağın tesis edilerek belli amaç etrafında çalıştıklarını göstermiş ve Cemiyet ruhunun oluşumunu ifade etmiştir. Bunun yanında gazete ve risale satışlarıyla maddî gelir elde ederek Cemiyet'in masraflarını karşılamak da mümkün olmuştur.

⁷³ Samih Nafiz Tansu, **İki Devrin Perde Arkası Teşkilât-ı Mahsusa Başkanı Hüsamettin Ertürk**, İlgi Kültür Sanat, İstanbul, 2011, s. 27.

⁷⁴ İrtem, a.g.e., s. 72.

⁷⁵ Tansu, a.g.e., s. 25-26.

⁷⁶ Kuran, **İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler**, s. 46.

⁷⁷ İrtem, a.g.e., s. 30, 41.

⁷⁸ Reklamlardan bazıları için bk. "Evrâk-ı Havâdis", **Mizân**, (1), 14 Aralık 1896, s. 4; "Evrâk-ı Havâdis", **Mizân**, (3), 4 Ocak 1897, s. 4; "İlân", **Mizân**, (4), 11 Ocak 1897, s. 4; "İlân", **Mizân**, (5), 18 Ocak 1897, s. 4; "Risâle-i Arabîye", **Mizân**, (6), 25 Ocak 1897, s. 4; "Yeni Resimli Gazete", **Mizân**, (7), 15 Şubat 1897, s. 4; "İlân", **Mizân**, (8), 22 Şubat 1897, s. 6.

⁷⁹ Duyuruların bazıları için bk. "Matbûat-ı Cedîde", **Osmânî**, (4), 15 Ocak 1898, s. 8; "Matbûat-ı Cedîde", **Osmânî**, (5), 1 Şubat 1898, s. 8; "Matbûat-ı Cedîde", **Osmânî**, (9), 1 Nisan 1898, s. 8; "İlân", **Osmânî**, (17), 1 Ağustos 1898, s. 1; "İlân", **Osmânî**, (24), 15 Kasım 1898, s. 1; "Matbûat-ı Cedîde", **Osmânî**, (24), 15 Kasım 1898, s. 10; "Matbûat-ı Cedîde", **Osmânî**, (25), 1 Aralık 1898, s. 8; "İthâf", **Osmânî**, (30), 15 Şubat 1899, s. 1; "İlân", **Osmânî**, (37), 1 Haziran 1899, s. 9.

Döneme tanıklık edenlere göre Jön Türklerin Sultan II. Abdülhamid'e karşı mücadele için gördükleri tek yol Avrupa'da gazete neşretmek ve bunları yaymaktı.⁸⁰ Bu konuda Kâzım Karabekir Paşa'nın yorumu ise farklıdır. O, keşke Avrupa'ya kaçma "moda"sı çıkmasaydı da birçok genç onların çıkardıkları "lüzumlu lüzumsuz" neşriyat yüzünden mahvolmasalardı ve bu tarz neşriyat ile de Avrupa siyasetçilerinin ekmeğine yağ sürmeselardı demektedir.⁸¹ Karabekir Paşa, Jön Türk neşriyatının yarardan çok zarar getirdiği kanaatindeydi. Midhat Şükrü Bleda Mîzâncı Murâd'ın da II. Abdülhamid'le 1897 Temmuz'unda anlaşmaya yanaşmasından sonra bu görüşü benimsediğini iddia etmektedir. Bleda'ya göre 1897 yılında Ahmed Celâleddin Paşa ile görüşmelerinde II. Abdülhamid aleyhine neşriyat yapmakla Kânûn-i Esâsî'nin ilân edilemeyeceği kanaatine varan Mîzâncı Murâd, Yıldız Sarayı'na sert muhalefet yerine yumuşak tavır takınılmasını ve böylece padişahın kendiliğinden meşrutî yönetime geçeceğini kabul etmiştir.⁸² 1897 yazında başta Mîzâncı Murâd olmak üzere Avrupa'daki bir kısım Jön Türk'ün Ahmed Celâleddin Paşa ile anlaşarak İstanbul'a geri dönmelerinden sonra Paris'teki Jön Türklerden Ali Kemâl'in Mîzâncı Murâd'a gönderdiği mektuplardaki ifadesine göre Tunalı Hilmi ve Abdullah Cevdet gibi kişiler "vatan menfaatini" geri plana atarak "imzamızla gazete, eser neşrolunsun" maksadını tutmuşlardır. Ali Kemâl, "Mektep çocuklarıyla cemiyet böyle olur. Heriflerde kuru bir neşriyat merakından ma'ada bir fikr-i siyaset, bir tedbir yok." diyerek de duruma tepkisini göstermektedir.⁸³ Bu tür eleştirilere karşın Jön Türk muhalefetinin lokomotifinin basın-yayın faaliyetleri olduğu gayet açıktır. Zira Jön Türkler topluma ancak bu şekilde ulaşabileceklerine inanmışlardır.

Basının kamuoyu yaratmada Osmanlı toplumundaki işlevi Jön Türkler tarafından iyi şekilde tetkik edilmiştir. Basındaki yazılarında fikirlerinin genel çerçevesini halkın anlayacağı ve yakınlık göstereceği biçime sokmayı tercih etmişlerdir. Jön Türk basınının dili oldukça sade ve anlaşılırdır. Zira kendilerini ifade edebilmek ve propagandanın işlevini artırmak için halkın matbuatlarını kolayca anlaması gerekmektedir. Örneğin, Mîzâncı Murâd'ın Kahire'den sonra Avrupa'ya geçmesiyle Paris'te çıkmaya başlayan *Mizân*'ın ilk sayısında gazeteye gönderilecek makalelerin oldukça kısa ve "numûne-i edebiyât olmaktan ziyâde" açık ve "bir köylünün bile anlayacağı" şekilde yazılması ricasında bulunmaktadır.⁸⁴ Bu da basın-yayın faaliyetlerinin Jön Türklerce aynı zamanda fikirlerinin vülgarize edilmesinin yolu olarak benimsendiğini göstermektedir.

Jön Türkler kendilerini halkın aynası ve sesi görmüşler ve göstermişlerdir. Böylece aydın-toplum arasındaki mesafeyi aşarak halkla aralarında organik bir bağ oluşturmaya çalışmışlardır. Bu

⁸⁰ Ahmet Cevat Emre, **İki Neslin Tarihi**, Hilmi Kitabevi, İstanbul, 1960, s. 35.

⁸¹ Kâzım Karabekir, **İttihat ve Terakki Cemiyeti**, YKY, İstanbul, 2014, s. 31.

⁸² Midhat Şükrü Bleda, **İmparatorluğun Çöküşü**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1979, s. 18.

⁸³ Birol Emil, **Jön Türklerle Dair Vesikalar I-Edebiyatçı Jön Türklerin Mektupları (Ali Kemal ve Süleyman Nazif'den Mizancı Murad Bey'e)**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1982, s. 36.

⁸⁴ "İfâde-i Mahsûsa", **Mizân**, (1.) 14 Aralık 1896, s. 1.

nitelikteki neşriyatın etki alanının kuvvetli olması için de propagandayı vasıta olarak kullanmışlardır. Ahmed Rızâ, 23 Temmuz 1908'de Meşrutiyet'in yeniden ilân edilmesinde yaptıkları propagandaların etkisini açıkça dile getirmektedir.⁸⁵ Yine Ahmed Rızâ'nın II. Meşrutiyet'in ilânından 3 gün sonra Paris'te kendisiyle özel bir mülâkat yapan Fransız *L'Humanité* gazetesine verdiği şu demeç oldukça dikkat çekicidir: “*Asla umutsuz olmadım. (...) Türk halkını tanıyorum ve bu nedenle propagandamı güvenle gerçekleştirdim.*”⁸⁶ Ahmed Rızâ'nın açıklamaları propagandanın Jön Türk neşriyatında kullanımının muhalefetlerinin sürdürülebilirliği açısından ne kadar önemli olduğunu ortaya koymaktadır. Nitekim Necmettin Alkan'ın siyasî muhalefet hareketleri üzerine yaptığı şu yorum da Ahmed Rızâ'yı tamamlar şekildedir:

Propaganda, bu tür oluşumların mücadele araçlarından bir tanesidir. Bunlar, propaganda vasıtalarıyla hem yönetim karşısında toplumsal bir destek hem de toplum içinde bir meşruiyet kazanmaya çalışırlar. Yönetimle çatışma hâlinde oldukları için, toplumsal destek ve meşruiyetle ancak mücadelelerinde başarılı olurlar. Toplumsal destekten kasıt, dile getirilen rahatsızlıkları ve bunlara karşı yürütülen mücadeleyi anlayabilecek belli bir çevrenin kazanılmasıdır. Bunlar, belli eğitim almış; devletin çeşitli kademelerinde görev yapan şahsiyetlerdir. Muhaliplerce yapılmak istenen, buldukları toplumlarda ulaşabildikleri sosyal çevrelerin çeşitliliğini artırmak, çok farklı gruplara ulaşarak taraftar bulmak ve nüfuz alanlarını genişletmektir.⁸⁷

Jön Türkler için böyle önemi haiz neşriyat ise elbette Sultan II. Abdülhamid için bir tehditti. Dolayısıyla Jön Türkler neşriyatlarının Osmanlı topraklarına sokulmasına çalışırken II. Abdülhamid ise engellenmesi için çaba göstermiştir. İktidar-muhalefet ilişkisi, matbuat üzerinde de bir mücadeleyi ortaya çıkarmıştır.

1.4. Jön Türk Matbuatının Osmanlı Devleti'ne Girişi ve Dağıtılması

Osmanlı toprakları dışında aktif basın-yayın faaliyeti yürüten Jön Türklerin matbuatlarının Osmanlı topraklarına girişi de itinalı bir gizlilik içerisinde yürütülmüştür. Jön Türk matbuatının ülke dışından içeriye sokulmasında özellikle yabancılara ait postanelerin ön plana çıktığı anlaşılmaktadır.⁸⁸ Gazeteler ve risaleler postrestant⁸⁹ denilen yöntemle alıcının adresi üzerine yazılmadan postanelere gönderilmekteydi.⁹⁰ *Mîzân*'daki bir ilânda Avusturya ve Macaristan postaneleri şubelerine postrestant olarak gönderilen gazete paketlerinin ve mektupların alıcılar

⁸⁵ Meclis-i Mebusan ve Ayân Reisi Ahmed Rıza Bey'in Anıları, Bülent Demirbaş (Yay.), ARBA, İstanbul, 1988, s. 24.

⁸⁶ Aykut Kansu, “Yabancı Basında Türkiye'deki Devrim Sürecinin Görünümü Temmuz 1908”, *Toplumsal Tarih*, (175), 2008, s. 43.

⁸⁷ Alkan, *Selanik'in Yükselişi Jön Türkler Abdülhamid'e Karşı 1908 İhtilâli*, s. 77.

⁸⁸ Bleda, a.g.e., s. 76; Leskovikli Mehmed Raûf, *İttihâd ve Terakki Cemiyeti Ne İdi?*, Ahmed Sâki Bey Matbaası, Dersaadet 1327, s. 87. Sadeleştirilmiş şekli için bk. Leskovikli Mehmet Rauf, *İttihat ve Terakki Ne İdi*, Bülent Demirbaş (Yay. Haz.), Arba Yayınları, İstanbul, 1991

⁸⁹ Alıcısı tarafından postaneden alınmak üzere gönderilen mektup veya paket bk. *Türkçe Sözlük*, s. 1941.

⁹⁰ Bleda, a.g.e., s. 17.

tarafından alınmayıp geri iade edildiği belirtilerek okuyucuların Fransa, Almanya ve İngiltere postanelerinden alınmak üzere adres göndermeleri ricasında bulunmaktadır.⁹¹

Selim Sırrı Tarcan hatıratında nasıl Jön Türk olduğunu anlatırken Galata'daki Fransız postanesinden "A. Ali" postrestantıyla Paris'ten kataloglar getirttiğini, bir gün postane memurunun yanlışlıkla kendisine "Ahmet Ali" postrestantıyla bir paket verdiğini ve paketin içinden de Jön Türk matbuatı çıkararak bu şekilde Jön Türklerle tanıştığını belirtmektedir. Sonrasında ise kendisine "A. Ali" adına Paris'ten muntazaman *Meşveret* gazetesi gelmeye başlamıştır.⁹² Arnavutluk'ta Avusturya postanesi vasıtasıyla "Petriti" müstearıyla Jön Türk yayınları getirilmiştir. Paris'ten de "Nâmî" adına yayınlar geliyordu.⁹³ Bazen hiçbir manaya gelmeyen isimler kullanılmak suretiyle de Jön Türk yayınları postanelere ulaşmıştır.⁹⁴ Böylece üzerinde adresin yazmadığı, göndericinin ve alıcının kimliğinin belli olmadığı veyahut sahte isimler kullanıldığı yöntemle yakalanma riski de azalıyordu.

Osmânlı İttihâd ve Terakki Cemiyeti'nin ilk kurulduğu zamanlar Avrupa'daki üyelerle muhabere Galata'daki Fransız postanesi üzerinden yapılmıştır. Şüphe çekmemek için gayrimüslim Harbiye Mektebi hocalarından Toustin Paşa, aynı mektepte bulunan Çürüksulu Ahmed Bey'in ricasıyla Fransız postanesine giderek mektup ve gazeteleri almakta ve ona teslim etmekteydi. Bu işi sonradan Tıbbiyeli Rauf Ahmed, Arif ve Nuri Ahmed Beyler yürütmüştür. Postaneden aldıkları evrakları yakında bulunan Okçu Musa Camisi avlusunda paylaşarak ilgili kişilere götürmüşlerdir.⁹⁵ Mekteb-i Tıbbiye öğrencilerinden Ali Osman da Avrupa'dan gelen Jön Türk neşriyatını hafta sonları mektep çıkışında postaneden alıp amcasının Unkapanı'ndaki dükkânında saklamakta ve belirlenmiş kişilere dağıtımını yapmıştır.⁹⁶ Jön Türk ileri gelenlerinden İshak Sükûtî de Fransız postanesinden her hafta 40 adet *Mîzân*, 100 adet *Meşveret* almaktaydı.⁹⁷ Jön Türkler hafiyelerin sıkı gözetimi altındaki yabancı postanelere girmeyi göze alamadıklarında ise ecnebilere yararlanmışlardır. Jön Türk neşriyatını doğrudan postaneye gidip almak yerine gerektiğinde araya bir yabancıyı veya konsolosluk görevlisini sokmuşlardır.⁹⁸ Ancak bazen aracılardan Jön Türk yazışmalarını Osmanlı hükûmetine bildirerek onlara ihanet ettiği de olmuştur.⁹⁹

⁹¹ "İhtâr", *Mîzân*, (13), 29 Mart 1897, s. 4.

⁹² Selim Sırrı Tarcan, "Hatıralarım", *Canlı Tarihler XVI*, Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1946, s. 23.

⁹³ Kâzım Nami Duru, "*İttihat ve Terakki*" *Hatıralarım*, Sucuoğlu Matbaası, İstanbul, 1957, s. 8, 18.

⁹⁴ Leskovikli Mehmed Raûf, a.g.e., s. 84.

⁹⁵ Kuran, *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri ve Millî Mücadele*, s. 158.

⁹⁶ Sermet Onbulak, *Osmanlı İmparatorluğu'ndan Cumhuriyet'e Operatör Doktor Albay Ali Osman Onbulak ve Ailesinin Hayat Öyküsü*, VTT Yayıncılık, İstanbul, 2011, s. 15.

⁹⁷ Yüksel Özgen, "Unutulmuş Bir İttihatçı Doktor: İshak Sükûtî", *Toplumsal Tarih*, (279), 2017, s. 34.

⁹⁸ Hüseyin Cahit Yalçın, *Edebiyat Anıları*, Rauf Mutluay (Yay. Haz.), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 1975, s. 61.

⁹⁹ E. E. Ramsaur, *Jön Türkler ve 1908 İhtilâli*, (Çev. Nuran Ülken), Sander Yayınları, İstanbul, 1972, s. 62.

Jön Türklerin İstanbul Şubesi üyelerinden Ali Münif, Avrupa'dan Jön Türk matbuatının temin edilip Osmanlı'ya sokulmasında ecnebi postanelerini vasıta olarak kullandıklarını ve İtalyan Sefareti'nin de kendilerine yardımcı olduğunu belirtmektedir.¹⁰⁰ Bahriye Mektebi'ndeki Jön Türkler Mahmutpaşa yokuşundaki Fransız postanesinden neşriyata ulaşırken Galata'da Mehmed Ali Paşa Hanı'nın karşısında bulunan Avusturya postanesi de aynı görevi üstlenmiştir. Meyhanecilik yapan Yunan Dimitri buradan postrestant aldığı Jön Türk yayınlarını Sütlüce Bektaşî şeyhinin oğlu Hüseyin Ulvî'ye teslim etmekteydi.¹⁰¹

Jön Türk yayınlarının devletin yalnızca merkezinde değil, doğusunda yayılmasında da yabancı postanelerden faydalanılmıştır. O dönemde Rusya'nın elinde olan Kars'ın postane müdürü Ermeni Çarpan'ın vasıtasıyla Jön Türk matbuatı sınırı geçerek Erzurum postanesine gelmekteydi. Postanenin müdürü de Jön Türklerden olduğu için matbuat kolaylıkla Van, Diyarbakır, Muş ve Erzincan gibi yerlere dağıtılmıştır.¹⁰² Hariciye Nezareti kaynaklı belgede Ahmed Rızâ tarafından yazılan bir kısım “*muzır mektûb*”un Avusturya postası vasıtasıyla Trabzon'daki acentesine gönderildiği belirtilerek devlet yetkililerince gerekli önlemlerin alındığı söylenmektedir. Belgede dikkat çekici bir uyarı ise muzır evrakların ekseriyetle mektup şeklinde postalandığının vurgulanmasıdır.¹⁰³

Jön Türk matbuatının Kıbrıs'a girişinde ve dağıtımında 31 Mart Vakası'nda adından çok söz ettirecek Derviş Vahdetî'nin önemli rolü bulunmuştur. Vahdetî, dört elle sarılarak Kıbrıs'ta Jön Türk matbuatının dağıtımını yaptığını belirtmektedir.¹⁰⁴ Trablusgarp'a da Jön Türk gazeteleri ve dergileri Avrupa postaları aracılığıyla Tunus üzerinden getirilmiştir.¹⁰⁵ Hayfa Liman Reisi Sami Efendi Avrupa'da ve Mısır'da çıkan Jön Türk neşriyatını Ali Baba adıyla Hayfa'daki ecnebi postasına getirerek Suriye havalisine dağıtmaktaydı.¹⁰⁶ Beyrut vilâyetinden Yıldız Sarayı'na gönderilen belgede Fransız postasıyla Beyrut'a gelen *Hak, Meşveret*, Türkçe ve Almanca *Osmânli* ve *Sancak* gibi birçok “*evrak-ı muzır*”nın ele geçirilerek “*idhâl ve intişârına*” meydan verilmediği belirtilmektedir. Ayrıca yine Mısır'da basılan ve birinci sayısı çıkan *Kukumav* adındaki “*hezeyânnâme-i muzır*”nın da zarf içerisinde ve mektup şeklinde postaya verildiğine dikkat çekilmektedir.¹⁰⁷

¹⁰⁰ Ali Münif Bey'in Hâtıraları, Taha Toros (Haz.), İsis Yayıncılık, İstanbul, 1996, s. 22.

¹⁰¹ Tansu, a.g.e., s. 25.

¹⁰² Tansu, a.g.e., s. 76.

¹⁰³ BOA, Y. PRK. HR. 27, 56 (26 Muharrem 1317/6 Haziran 1899).

¹⁰⁴ Volkan Gazetesi 11 Aralık 1908-20 Nisan 1909 Tam ve Aynen Metin Neşri, s. 80.

¹⁰⁵ Seydi Vakkas Toprak, “Fizan'da Sürgün Bir İttihatçı: Cami Bey”, İttihatçılar ve İttihatçılık Sempozyumu 25 Kasım 2014 Ankara Bildiriler, 1, Ankara, 2015, s. 252.

¹⁰⁶ İrtem, a.g.e., s. 82.

¹⁰⁷ BOA, Y. PRK. UM. 49, 113 (18 Zil-Ka'de 1317/20 Mart 1900).

Selânik'te Jön Türk yayınlarının dağıtımı, o dönemde posta memurluğu görevinde bulunan Talât Bey vasıtasıyla sağlandığından Jön Türkler için yayınlara ulaşmak oldukça rahattı.¹⁰⁸ Zira devlet görevi sayesinde Selânik ve havalisinde Jön Türk matbuatının gizlice dağıtılmasında ve Jön Türkler arasındaki haber ağının sağlanmasında büyük kolaylık sağlanmıştır. Bununla birlikte Jön Türkler, yayınlarını Osmanlı'ya sokmada çoğunlukla Makedonya bölgesini kullanmıştır. Bölge jandarma ve maliye ıslahatından dolayı Avrupa devletlerinin alâkadar oldukları yeri teşkil etmesi hasebiyle Jön Türkler, propaganda vasıtaları olan yayınlarını diğer vilâyetlere göre daha kolayca buraya getirebilmiştir.¹⁰⁹ Jön Türk matbuatının yabancı postalar aracılığıyla Osmanlı'ya girişinde Köstence Limanı da önemli sevk noktasıydı.¹¹⁰

Anlaşılaçağı üzere Jön Türkler matbuatlarını Osmanlı topraklarına sokmada gizli bir ağ oluşturmuş ve yabancılara ait postanelerden ziyadesiyle faydalanmıştır. Hüseyin Cahit Yalçın yabancı postanelerin önemine işaret ederek eğer onlar olmasaydı “ülkeye hiçbir gerçeğin ışığı, hiçbir özgürlük havası giremezdi.” demektedir.¹¹¹ Yabancı postaneler Jön Türk yayınlarının dağıtılması noktasında işlev görürken aynı zamanda muhaberatı da sağlamıştır. Avrupa'daki Jön Türklerle Osmanlı topraklarındaki Jön Türklerin birbirlerine yazdıkları mektuplar da aynı akış içerisinde yer almıştır.

Osmanlı hükûmeti Jön Türk matbuatının hangi vasıtalarla taşındığının farkındadır. Nitekim Dâhiliye Nezareti'nden Hariciye Nezareti'ne gönderilen belgede *Cüret, Meşveret ve Kanûn-i Esâsî* gibi halkı “*ifsâd*” eden “*hezeyânnâme*”lerin ülkeye girişinin engellenmesi konusuna itina gösterilmesi ve bununla ilgili olarak da “*evrâk-ı muzırmanın ecnebî postaları vasıtasıyla duhûl ve intişârı*”na imkân verilmemesi gerektiğine vurgu yapılmaktadır.¹¹² Samsun Fransız konsolosunun Fransız postasıyla gelen ve içerisinde *Osmânli* gazetesi de bulunan evrak-ı muzırırayı görevlilere teslim ettiği belirtilen bir belgede, ecnebi postalarının bu gibi evrak-ı muzırır taşımada vasıta olduklarına binaen lâzım gelen tedbirlerin alınması ve bunların bir an evvel ilga edilmesi gerektiği konusunda uyarıda bulunmaktadır.¹¹³ Ancak alınan bütün öneme karşın Jön Türk neşriyatı yabancı postalar sayesinde Osmanlı toprakları içerisine dağılmaya devam etmiştir.

Osmanlı hükûmetinin yabancı posta idarelerini “*evrâk-ı muzırır*” olarak adlandırılan neşriyatın ülke içerisine girmesine vasıta olmamaları yönünde kararına karşın posta idareleri buna

¹⁰⁸ Tevfik Çavdar, *Talât Paşa Bir Örgüt Ustasının Yaşamöyküsü*, 4. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara, 2001, s. 62.

¹⁰⁹ İsmail Hami Danişmend, *31 Mart Vak'ası*, 3. Baskı, İstanbul Kitabevi, İstanbul, 1986, s. 7.

¹¹⁰ M. Şükrü Hanioglu, “Karl Süsseim-İbrahim Temo Mektuplaşması ve Jön Türk Hareketi”, *Dünü ve Bugünüyle Toplum ve Ekonomi*, (2), 1991, s. 141.

¹¹¹ Yalçın, a.g.e., s. 61.

¹¹² BOA, DH. MKT. 2257,76 (10 Cemâziyel-Âhir 1317/16 Ekim 1899).

¹¹³ BOA, BEO. 1848, 138569 (7 Safer 1320/16 Mayıs 1902).

riayet etmemiştir. Hatta Fransızlara ait posta işletmeleri neşriyatın ülke içerisine girmesine aracılık etmekle kalmayarak dağıtımına da önyak olmuştur.¹¹⁴ Sultan II. Abdülhamid'in Jön Türk yayınlarının ülkeye girişini engelleyememesinin en büyük nedeni yabancılara ait postanelerin kapitülasyonlar dâhilinde hukukî olarak denetlenemez oluşuydu. Örneğin, Ahmed Rızâ'nın zarflar içerisinde ecnebi postalarıyla evrak-ı muzırna göndermekte olduğu haber alındıktan sonra bunların ele geçirilmesi yönünde Yıldız Sarayı'ndan emir verilmiştir.¹¹⁵ Birkaç gün sonra sadrazamlık makamından gönderilen belgede gerekli tedbirlerin alınmaya çalışılmasına karşın ecnebi postaların tetkikine ve teftişine imkân olmadığı vurgulanmaktadır.¹¹⁶ Londra Sefiri Antopulos Paşa da Yıldız Sarayı'na gönderdiği 17 Temmuz 1896 tarihli telgrafnamede, İngiltere başvekili ve hariciye nazırı ile görüştüğünü ve İngiliz postasının “*evrâk-ı muzırna tevzi'inden külliye icinâb etmesi*” gerektiğini söylediğini zikretmektedir. Yetkililer İngiltere postasına “*evrâk-ı muzırna tevzi' ithamı*” nedeniyle talimatta bulunmuştur.¹¹⁷ Ancak postalar vasıtasıyla Jön Türk neşriyatının taşınmasına devam edilmiştir.

Yıldız Sarayı'ndan Jön Türk neşriyatının ülkeye sokulmasının önlenmesi hususunda vilâyetlere birçok yazı gönderilmiştir. Sultan II. Abdülhamid'in aldığı önlemlere karşın Jön Türk neşriyatının Osmanlı topraklarındaki yayılımını önleyemediği için Yıldız Sarayı'nın sıkıntı içinde olduğu, padişahın vükelâsına evrak-ı muzırnanın Osmanlı'ya girişini engellemeleri için tedbirler almalarını istediği *Mîzân*'da anlatılmaktadır.¹¹⁸ Nitekim Jön Türk neşriyatının ülke içerisine sokulup dağıtımını engellemek için gerekli tedbirlerin alınması konusunda padişah, başta Dâhiliye ve Hariciye ile Posta ve Telgraf Nezaretleri olmak üzere yetkililere sık sık uyarılarda bulunduğu iradeler yayımlamıştır. II. Abdülhamid yabancı posta idarelerinin kaldırılması için Osmanlı hükûmeti tarafından yapılan çalışmaları dikkatle takip ettiği ve bunun ivedilikle gerçekleşmesini istediği görülmektedir.¹¹⁹ Evrak-ı muzırnanın yabancı postalarla taşındığını bildiğinden Alman postalarının da bu işe alet olmaması için Arap İzzet Holo Paşa'ya şöyle emir vermiştir:

Hakkımda tanzim idilmekte olan hicviyeler ve gazeteler kâmilen ecnebi postaları ma'rifetleriyle vürüd ve tevzi' kılınmakta olup bunların kaldırılmaları teşebbüsâtıyla uğraşılmakta iken Almanya Sefâreti İzmir, Kudüs, Yafa ve Beyrut'da birer postahane te'sîs eylemiş olduğundan bunlardan sarf-ı nazar olunması zımında Almanya Sefiri Baron Marşal'a tebligât-ı lâzime ediniz.¹²⁰

¹¹⁴ Vahdettin Engin, *Asayiş Sultan II. Abdülhamid'in İç Güvenlik Politikası*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2013, s. 186.

¹¹⁵ BOA, BEO. 664, 49768 (12 Safer 1313/4 Ağustos 1895).

¹¹⁶ BOA, Y.A. HUS. 334, 1 (16 Safer 1313/8 Ağustos 1895).

¹¹⁷ BOA, Y. MTV. 144, 36 (6 Safer 1314/ 17 Temmuz 1896).

¹¹⁸ “Ma'nîdâr Bir Suâl”, *Mîzân*, (24), 14 Haziran 1897, s. 2.

¹¹⁹ Engin, a.g.e., s. 169, 172.

¹²⁰ *Abdülhamid'in Kara Kutusu Arap İzzet Holo Paşa'nın Günlükleri*, 1- Metin, İbrahim Küreli (Yay. Haz.), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2019, s. 236.

Yabancı postaların evrak-ı muzırta dağıtımındaki rolü nedeniyle harekete geçen Bâb-ı Âlî 5 Mayıs 1901’de bütün yabancı postaların kapatıldığı ve dağıtımın Osmanlı Posta İdaresi tarafından gerçekleştirileceği yönündeki bir notayı elçiliklere göndermiştir. Almanya’nın mevcut siyasî işbirliği gereği buna olumlu yaklaşmasına karşın diğer Avrupalı elçiler şiddetle tepki göstermiş ve karşı hamlelerde bulunarak Osmanlı’yı zor durumda bırakmaya çalışmıştır. Düvel-i Muazzama donanmalarının Osmanlı limanları önünde boy gösterebileceği tehdidinde bulunmuşlardır. Tepkilere direnemeyen Osmanlı hükûmeti ise geri adım atmak zorunda kalmış ve bir hafta sonra aldığı karardan vazgeçmiştir.¹²¹ Bu olay *Osmânî*’de da gündeme getirilmektedir. Jön Türkler, Sultan II. Abdülhamid’in devleti düşürdüğü durumu “*rezâlet*” olarak nitelendirmektedir. Jön Türkler göre padişahın amacı kendilerinin muhaberatını elde ederek dâhildeki kuvvetlerini ve “*vesâit-i neşriyâtı imhâ itmek*”tir. II. Abdülhamid’in kendilerine yönelik bu hareketine şu cümlelerle karşılık vermektedirler: “*Hükûmet buna muvaffak olamadı, olamazdı da; zâtân mühim muhâberâtımız bu sûretle cereyân itmediği gibi neşriyâtımız da ecnebî postalarının vesâtetine ne münhasır ve ne de müftekindir.*”¹²²

Yabancılara ait postanelere gönderilen Jön Türk gazeteleri paket hâlinde değil, zarfın içerisinde gelmekteydi. Çünkü paket gönderimler Osmanlı gümrüklerinin denetiminde bulunmaktaydı.¹²³ Jön Türklerin neşriyatlarını mektup şekliyle gönderdiklerine dair bilgiler Yıldız Sarayı tarafından haber alınmıştır. Ardından Sultan II. Abdülhamid yönetimi, zarfları açarak içerisinde evrak-ı muzırta varsa el koyma uygulamasına başlamıştır. Özellikle gazetecilerin, konsolosların ve bazı şüphelilerin zarfları açılıp kontrol edilmiştir. Nitekim konsoloslar diplomatik dokunulmazlık yetkisini kullanarak muzırta yayınların Osmanlı içerisinde dağıtımına aracılık etmekteydi. Ancak Avrupalı elçiler zarfların açılarak kontrol edilmesini protesto etmekte de gecikmemiştir.¹²⁴

Sultan II. Abdülhamid, yabancılara ait postanelere yönelik yaptırımda bulunamamakla birlikte, yerli postanelerde ise kapalı zarflı mektup uygulamasını dahi yasaklayarak¹²⁵ evrak-ı muzırta dolaşımının önünü almaya çalışmıştır. Postanelere verilen talimat gereği şüpheli mektuplar açılarak Yıldız Sarayı’ndaki Arap İzzet Paşa’ya gönderilmekteydi. Beyoğlu ve Galata gibi yabancıların kalabalık olduğu yerlerde postaneye sıkça gidenlerin de eşkâlî özel görevlendirilmiş hafiyelerce belirlenmekteydi.¹²⁶ Jön Türk neşriyatını postaneden alırken yakalananlar ise tutuklanmaktaydı. Nitekim Üçüncü Ordu’da görevli cerrahlardan olup memuriyeti Dördüncü Ordu’ya tahvil edilen ve Rusçuk’ta bulunan Hüseyin Efendi, Paris’teki Jön Türkler “*fesâd komitesinden*” Rusçuk Şubesi

¹²¹ Orhan Koloğlu, *Avrupa’nın Kıskaçında Abdülhamit*, 5. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2016, s. 153-154.

¹²² “İstanbul’da Ecnebî Postaları”, *Osmânî*, (85), 1 Haziran 1901, s. 3.

¹²³ Bora Ataman, “Türkiye’de İlk Basın Yasakları ve Abdülhamid Sansürü”, *Marmara İletişim Dergisi*, (14), 2009, s. 45.

¹²⁴ Koloğlu, *Avrupa’nın Kıskaçında Abdülhamit*, s. 146-147.

¹²⁵ Taner Aslan, *Osmanlı’da Levant Postaları*, Berikan Yayınevi, Ankara, 2012, s. 81.

¹²⁶ İrtim, a.g.e., s. 84.

Reisi Ahmed Zeki adına postaneden aldığı 27 cüz Tunalı Hilmi'nin *Dördüncü Hutbe* risalesiyle ve bir mektupla ilgili olarak tutuklanarak sorgulanmıştır.¹²⁷

Sultan II. Abdülhamid'in aldığı tedbirler Jön Türkler arasında tepkiyle karşılanmıştır. Onlara göre bir Avrupalı kendisine gelen mektubu, gazeteyi veya herhangi bir evrakı devlet ve millet aleyhine olsa bile postaneden serbestçe alabilir. Hiçbir memur ona el uzatamaz. Hâlbuki bir Osmanlı, Avrupalılara ait postanenin önünden geçse evrak-ı muzıra taşıyor diye üzerine hücum edilir, evi basılır, hapsedilir, namusu çiğnenir.¹²⁸

Jön Türkler bir ülkede yabancı postaların bulunmasını o ülkede emniyet ve intizam olmadığını göstergesi sayarak bunun devletin şanına ve haysiyetine zarar verdiği görüşündedir. Jön Türk yayınlarının İstanbul ve diğer şehirlere yabancı postaneler vasıtasıyla geldiğini bilen Sultan II. Abdülhamid'in bu yayınların ülkeye girmesini engelleyemeyip yabancılara ait postalara saldırdığı ve "*vahşi haydut*" gibi postalardan mektupları ve gazeteleri "*çaldırdığı*" ifade edilmektedir. Saldırlara karşı da yabancı elçiler posta arabasını Bulgar hududundan İstanbul'a kadar Bulgar polisi gözetimi altında sevk edilmesini istemiştir. Jön Türkler Osmanlı'nın maruz kaldığı bu rezaletin sorumlusunun padişah olduğunu belirtmektedir.¹²⁹ Bununla birlikte kendilerinin yalnızca yabancı postalar değil, bütün kapitülasyonların aleyhinde olduklarını vurgulamakta ancak II. Abdülhamid iktidarında bunların kaldırılmasının mümkün olmadığını da belirtmektedirler.¹³⁰ Jön Türkler böylece kapitülasyonlarla Avrupalıların sahip olduğu imtiyazlara göndermede bulunarak çifte standartlı durumu eleştirmekte ve Osmanlı toplumuna yönelik propaganda yapmaktadır. Fakat bunun yanında neşriyatlarını da yine onların bu haklarından istifade ederek Osmanlı'ya sokmaktadır. Dolayısıyla Jön Türklerin muhalefet yöntemleri oldukça oportünisttir.

Jön Türkler matbuatlarını ülkeye sokmada araçlarının yalnızca yabancı postalardan ibaret olmadığını beyan etmekten çekinmemiştir. Jön Türklerin açıkladığı gibi neşriyatlarının ülkeye girişi yalnızca yabancı postalar vasıtasıyla olmamıştır. Konsolosluklar da Jön Türk neşriyatının dâhile girişinde rol oynamıştır. Konya'da Jön Türk neşriyatının elde edilmesinde İngiliz, Alman ve Rus konsoloslukları aracı olmuştur.¹³¹

Yabancılara ait postaneler ve konsolosluklar dışında Jön Türk yayınlarını ülkeye sokan hatta Genç Osmânlıların eserlerini yeniden basan bir grup da Şerif Mardin'in "*Genç İranlılar*" olarak bahsettiği teşkilâttir. Cemâleddin Afganî'nin İstanbul'da organize ettiği bu grup hakkında Ebü'z-Ziyâ Tefvik, Şirket-i İrâniye isimli örgütün Nâmık Kemâl'in eserlerini bastığını belirtmektedir.

¹²⁷ BOA, A. } MTZ. (04) 49, 62 (27 Safer 1315/28 Temmuz 1897).

¹²⁸ H. Nizâmî, "Selânik'ten Mektûb", **Dokuz Numerolu Meşveret'in İlâvesi**, 2 Nisan 1896, s. 3.

¹²⁹ "Posta", **Meşveret**, (28), 24 Aralık 1897, s. 3.

¹³⁰ "Yeni Yeni Garibeler", **Osmânlı**, (58), 15 Nisan 1900, s. 8.

¹³¹ Serhat Aslaner, "Taşrada Jön Türklük yahut Meşrutiyet Fikrinin Konya'ya İntikali", **Divân**, 13 (25), 2008, s. 93.

İbrahim Temo da Avrupa’da çıkan yasak yayınları kendisine sağlayan kişinin Afganî’nin grubundan Acem Rızâ isimli kişi olduğunu söylemektedir.¹³² Mekteb-i Tıbbiye’de öğrencilere yasak yayınları dağıtan başka İranlılara da tesadüf edilmektedir. “*Tebaa-i İrâniye’den*” “*evrâk-ı muzırra tevzi isnâdıyla*” tevkif edilerek memleketlerine iade olunacağı bildirilen Kitapçı Hacı Ali ile Acem Kâzım’ın sefaret tercümanı huzurunda tahkikatları yapılmıştır. Sorgulamada Mekteb-i Tıbbiye’de kâğıtçılık yapan ve “*evrâk-ı muzırra celbiyle öğrencilere tevzi’ itmekde*” olduğu anlaşılan Acem Kâzım’ın “*Memâlik-i Şâhâne’den tardı ve ihrâcı*” istenmiştir.¹³³

Bir jurnalde Jön Türk matbuatının Osmanlı’ya girişinin üç vasıta ile sağlandığı belirtilmektedir. Bunlar İngiliz postanesi, Felemenk Konsolos Kavası ve bazı simsarlardır. Simsarlar İngilizlere ve Mısır’a ait bazı vapurların kamarotlarıyla ve kayıkçılarıyla anlaşmış olduklarından yayınlar ülke içerisine sokulabilmekteydi.¹³⁴ Jön Türk neşriyatının ülkeye sokulmasında trenlerden de faydalanılmıştır. Dâhiliye Nezareti’nden Maarif Nezareti’ne yazılan 14 Aralık 1896 tarihli belgede, Viyana treninin geçişinden sonra Çatalca dâhilindeki bir noktada Tunalı Hilmi’nin *İkinci Hutbe* adıyla “*gayet muzır*” bir kitabının bulunduğu mutasarrıflıktan bildirilmesi üzerine, bunun “*men’-i idhâli ve intişârı*” konusunda uyarı yapılmaktadır.¹³⁵ Bir gün sonra yine aynı mahalde bu kez *Birinci Hutbe* ismindeki risalenin bulunduğu ve bunun da Cenevre’de basıldığı bilgisini mutasarrıflıktan gelen telgraftan alan Dâhiliye Nezareti, bu muzır eserin de toplattırılması gerektiği konusunda Maarif Nezareti’ni uyarmaktadır.¹³⁶

Jön Türkler yalnızca gazeteler ve risaleler değil, çeşitli propaganda malzemelerini de yine Osmanlı topraklarına gizlice sokmaya çalışmıştır. Örneğin, Dâhiliye Nezareti kaynaklı 19 Nisan 1899 tarihli belgede Osmânî İttihâd ve Terakki Cemiyeti’nin Cenevre Şubesi tarafından üzerinde “*Yaşasun Kanûn-i Esâsi*” ibaresi ve daha başka kelimeler bulunan kartvizit şeklinde kırmızı yazıyla yazılmış matbu bir varakanın binlerce adetinin İstanbul’da sokaklara atılmak üzere ya gönderilmiş veyahut gönderilmekte olduğu haberinin alındığını, bunun “*men’-i idhâli*” ve her nerede görülürse imha edilmesi için gerekli kurumlara bilgi verilmiştir.¹³⁷

¹³² Mardin, a.g.e., s. 69.

¹³³ BOA, BEO. 1044, 78290 (2 Receb 1315/27 Kasım 1897).

¹³⁴ Göçmen, a.g.e., s. 197.

¹³⁵ BOA, MF. MKT. 344, 15 (9 Receb 1314/14 Aralık 1896).

¹³⁶ BOA, MF. MKT. 345, 57 (10 Receb 1314/15 Aralık 1896).

¹³⁷ BOA, DH. MKT. 2192, 72 (9 Zil-Hicce 1316/20 Nisan 1899); Ahmet Yüksel, “Padişahım Çok Yaşa! Hayır, Yaşasın Hürriyet! II. Abdülhamid Devrinde Birbirine Muhalif İki Ses”, *Turkish Studies*, 9 (7), 2014, s. 581.

Neticede Sultan II. Abdülhamid iktidarının bütün engelleme çabalarına karşın Jön Türk neşriyatı Osmanlı topraklarında elden ele dolaşmaya ve yayılmaya devam etmiştir. Bu bakımdan hükûmet etkisiz kalmıştır.¹³⁸

¹³⁸ Yabancı postaneler yalnızca bu dönemde değil, II. Meşrutiyet sonrasında da muhalif yayınların ülke içerisine girişindeki rolünü devam ettirmiştir. Sultan II. Abdülhamid'in hal edilmesinden sonra İttihâdçuların yönetimde ağırlığını hissettirdiği yıllarda, II. Abdülhamid döneminde Stockholm Sefiri olan Şerif Paşa tarafından kendilerine karşı oluşturulan muhalefet hareketinde de yabancı postanelerin kullanılması ilginç bir ayrıntıdır. Şerif Paşa, Paris'te diğer İttihâd ve Terakki muhalifleriyle birlikte Islâhat-ı Esâsîye-yi Osmânîye Fırkası'nı kurmuş ve *Meşrûtiyet* isimli gazete çıkarmıştır. *Meşrûtiyet* gazetesi hükûmet tarafından yasak yayın ilân edildiğinden, Paris'ten gizlice gelen gazete nüshaları Galata'ki Fransız postanesinden alınmaya başlanmıştır bk. **1910 Cemiyet-i Hafîye Davasının Tek Kadın Sanığı Şahende Hanım'ın Sûzîşli Hatıraları**, A. Filiz Evcimen Salıcı (Haz.), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2016, s. 21.

İKİNCİ BÖLÜM

2. İÇ SİYASETLE İLGİLİ PROPAGANDALAR

Bu bölümde Jön Türk matbuatında gündem konusu yapıp propaganda argümanları olarak kullanılan iç siyasetle ilgili gelişmeler anlatılmaktadır.

2.1. Sultan II. Abdülhamid'in Yönetim Şekli

Jön Türklerin siyasi muhalefet bağlamında öncülleri olan Genç Osmânlıların eleştiri okları nadiren Sultan Abdülaziz'in şahsına karşı kullanılırken hedeflerinde bulunan Bâb-ı Âlî idi. Zira devleti asıl yöneten padişahın ziyade Âlî ve Fuad Paşalardı.¹³⁹ Ancak Jön Türklerin hedef tahtasının merkezinde Sultan II. Abdülhamid'in şahsı ve yönetim anlayışı vardır. II. Abdülhamid'in 23 Aralık 1876'da ilân edilen Kanûn-i Esâsî'yi işlevsiz hâle sokması ve 19 Mart 1877'te toplanan Meclis-i Mebûsan'ı 14 Şubat 1878'de askıya almasıyla yönetim erkini kendinde toplayarak Yıldız Sarayı'na getirmesi böyle bir muhalefet tarzının doğmasına yol açmıştır. Aslında II. Abdülhamid dönemindeki güç çekişmesinin temeli de gerçek iktidarın kimde olacağı meselesine dayanmaktadır. Bir tarafta otokrasinin merkezi Yıldız Sarayı bulunurken diğer tarafta da Kanûn-i Esâsî'yi ve Meclis-i Mebûsan'ı isteyen muhalifler bulunmaktaydı. İki taraf arasındaki güç mücadelesi bir anlamda II. Abdülhamid döneminin panoramasıdır.

3 Kasım 1839'da Tanzimat'la başlayan mutlak hükümdarın otoritesinin sınırlandırılması süreci, hazırlanan Kanûn-i Esâsî'nin 23 Aralık 1876'da yürürlüğe konulması ve akabinde Meclis'in açılmasıyla beraber devam etmiştir. Modernleşmeyle birlikte devam eden yönetim şeklinin kademe kademe değişim ve gelişim sürecine II. Abdülhamid tarafından sekte vurulması, yani Meşrutiyet'ten vazgeçilerek mutlak egemenliğin tekrar tek kişide toplanması anayasal süreci savunanlar tarafından tepkiyle karşılanmıştır. Nihai karar mercisinin padişahın şahsı olması Jön Türklerin iç siyasette propaganda yaptıkları en önemli argümandır. II. Abdülhamid'in devlet yetkilerini kendinde toplaması "*istibdâd*" yönetimi olarak adlandırılarak devletin ve milletin uğradığı/uğrayacağı her türlü kötülüğün de müsebbibi sayılmıştır.¹⁴⁰

¹³⁹ Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, 11. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013, s. 124-125.

¹⁴⁰ İstibdat kavramı sözlüklerde şu şekillerde tanımlanmaktadır: "*Kendi başına ve hiçbir nizâm ve kanûna tâbi' olmaksızın hükmetme*" bk. Ş. Sâmî, *Kâmûs-ı Türkî*, İkdâm Matbaası, Der-saadet, 1317, s. 96; "*Keyfî idâre sistemi, idârede tazyık, baskı*" bk. *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Ferit Devellioğlu (Haz.), 24 Baskı, Aydın Kitabevi, Ankara, 2007, s. 454; "*Uyruklarına hiçbir hak ve özgürlük tanımayan sınırsız monarşi, despotluk, despotizm*" bk. *Türkçe Sözlük*, s. 1214.

Jön Türkler, Osmanlı Devleti'nin üzerine çöken kara bulutların sebebini tek bir şeye bağlamaktadır: Sultan II. Abdülhamid'in "*câhîlâne, gafîlâne bir istibdâd*" yönetimi, "*hûn-rîzâne, nâmerdâne bir idâre; gayrî muntazam gayrî meşrû bir hükûmet*".¹⁴¹ Onlara göre milletin başına gelen felâketlerin hakikî sebebi "*istibdâd-ı Hamidî*"dir.¹⁴² Bununla birlikte *Osmânî*'daki bir yazıda kendilerinin II. Abdülhamid'in şahsına değil, istibdat yönetimine husumetleri olduğu dile getirilmektedir.¹⁴³

Meşveret'te çıkan bir makalede Sultan II. Abdülhamid'in "*istibdâd*" yönetiminin kaynağı hakkında bazı açıklamalar yapılmaktadır. Böyle bir yönetim anlayışının ortaya çıkışının sorumluluğu II. Abdülhamid tarafından "*sülâleleri kurutulup kahredilen*" Âlî ve Fuad Paşalar ile padişahları hal ve tayin eden vezirlere yüklenmektedir. Bunlar, Sultan Abdülaziz ile Avrupa'ya giden Abdülhamid'i daha şehzadelik dönemindeyken mektep sıralarına oturarak hukuk, tarih, hürriyet ve kanun dersleriyle aklını doldurmamıştır.¹⁴⁴ Böylece devlet adamlarının şehzadelerin eğitimiyle ilgilenmemeleri kusur olarak görülmektedir. Bu kusur sonucunda da II. Abdülhamid gibi birinin tarihte ortaya çıkışına sebebiyet vermişlerdir. Jön Türklerin söylediklerine göre II. Abdülhamid daha şehzadelikten itibaren istibdat yönetimini tasavvur etmiş ve bu amaçla da kendisine engel olabilecek kişileri, başta Midhat Paşa olmak üzere birer birer ortadan kaldırtmıştır.¹⁴⁵ Bâb-ı Âlî'yi "*zulm ve istibdâd altında*" hükümsüz bırakarak bütün mesuliyeti üzerine almıştır.¹⁴⁶ Bâb-ı Âlî, Jön Türkler tarafından devlet adamlarının yetiştiği ve mektep terbiyesi aldıkları kurum olarak görülmekte ve değer verilmektedir.¹⁴⁷ Zira büyük hayranlık ve saygı besledikleri Midhat Paşa da orada yetişmişti. Bâb-ı Âlî'nin muktedir devlet adamlarının II. Abdülhamid tarafından tek tek "*mahvedildiği*" ve artık iş görecek memur kalmadığı, padişahın da her işi kendisi yapmaya kalkıştığından bütün mesuliyeti üzerine almış olduğu sık sık Jön Türklerce eleştiri konusu yapılmaktadır.¹⁴⁸

Ermeni olaylarının çıkışında da Sultan II. Abdülhamid'in tek kişilik keyfî idaresinin etkili olduğu savunulmaktadır.¹⁴⁹ Ahmed Bedevî Kuran'ın Abdullah Cevdet tarafından yazıldığını

¹⁴¹ H. H, "Kanûn-ı Esâsi", *Meşveret*, (1), 1 Aralık 1895, s. 2.

¹⁴² "Ulemâmıza, Vâizlerimize Numûne-i İmtisâl", *Osmânî*, (32), 15 Mart 1899, s. 8.

¹⁴³ Bir Türk, "Mısır'dan", *Osmânî*, (63), 1 Temmuz 1900, s. 6.

¹⁴⁴ H. H, "Habs, Nefy, İ'dam", *Meşveret*, (6), 16 Şubat 1896, s. 3.

¹⁴⁵ A.T, "Vatanı Sevenlere, Tehlikeden Kurtarmak İsteyenlere Bir İhtâr!" *Meşveret*, (7), 1 Mart 1896, s. 4.

¹⁴⁶ K. M, "Pâdişâhların Saraya Kapanub Yanındaki Âdemlerinden Başka Kimsenin Sözüne İ'timâd İtmemelerinin Neticesi", *Meşveret*, (1), 1 Aralık 1895, s. 4.

¹⁴⁷ **Midhat Paşa ve Dâmâd Mahmud Paşa Hazerâtının Sultan Abdülhamid'in Emriyle Keyfiyet-i Şehâdetleri**, Birinci Tab', Mîzân Matbaası, Cenove, 1314, s. 3. Risalenin sadeleştirilerek Latin harflerine aktarımı için bk. **Sultan Abdülhamid Midhat ve Mahmud Paşaları Nasıl Katlettirdi?**, Saro Dadyan (Yay. Haz.), Okuyan Us, İstanbul, 2013, s. 45-78.

¹⁴⁸ "Havâdis-i Siyâsiye", **Bir Numerolu Meşveret'in İlâvesi**, 1 Aralık 1895, s. 2; **Neler Olacak!...**, Mısır, 1314, s. 9-10.

¹⁴⁹ Ahmed Rızâ, "İcmâl-i Ahvâl", *Meşveret*, (2), 15 Aralık 1895, s. 1.

söylediği¹⁵⁰ Osmânlı İttihâd ve Terakki Cemiyeti imzalı beyannamede, Ermenilerin İstanbul'da çıkardığı olayların sebebi olarak II. Abdülhamid'in "*istibdâd*" yönetimi görülmektedir. "*Biz Türkler de, umum Osmanlılar gibi bu müstebit hükûmetten ıslahat ve hürriyet isteriz. Cemiyetimiz bu maksatla çalışıyor*" diyerek de amaçlarının istibdatı sona erdirmek olduğu açıklanmaktadır.¹⁵¹ Jön Türklerin istibdat kavramı yalnız devlet yönetimini kapsamamaktadır. İstibdat, devletle birlikte toplumu da bütün hâlde olumsuz şekilde etkilemekte, aynı zamanda "*ahlâk-ı umûmiye*"yi de çürütmektedir. Çünkü istibdat her şeyi bozmakta ve kötü yönde tebdil etmektedir.¹⁵²

Jön Türkler padişahın istibdat yönetiminin Osmanlı Devleti'ndeki adalet kavramını da yok ettiğini savunmaktadır. Hâkimlerin mahkemelerde adaletle değil, rüşvetle iş yaptıkları ve zenginlerin davayı istedikleri gibi karara bağlattıkları, fakir halkınsa süründürüldüğü Jön Türkler tarafından dile getirilmektedir. Ülkedeki adaletsizliği giderecek olan halifelik makamından bulunan II. Abdülhamid ise bütün bunlar karşısında sessiz kalmakta ve yaşananları görmemektedir. Bundan dolayı da önceden hulefanın adaletine sığınan halk, şimdiyse onun "*zulmünden, gadrinden*" kaçmaktadır.¹⁵³ Jön Türkler halkı kuzu sürüsüne, II. Abdülhamid'i kasaba ve vükelâsını da kurtlara benzetmektedir. Osmanlı'da adalet kavramı yok olmuş; zayıflar mazlum, güçlülere zalim hâle gelmiştir. Bununla ilgili olarak Hz. Ömer döneminden bir misâl anlatılmakta ve halifenin "*Nâsı anaları hür olarak doğurmuş oldukları hâlde onları siz ne vakitten beri kendinize esir ittihâz etdiniz*" dediği zikredilmektedir.¹⁵⁴ Bu şekilde II. Abdülhamid'in idaresinin kötülüğü bir Jön Türk propaganda yöntemi olan tarihe atıfta bulunarak iddialarını güçlendirme anlayışıyla ortaya konulmaya çalışılmaktadır.

Jön Türklere göre Sultan II. Abdülhamid iktidarıyla devletin ve milletin uğradığı felâketler sonucu o zamana dek gelen bütün kazanımlar kaybedilmiştir. Jön Türkler bu noktada da tarihe atıfta bulunarak devletin kurucusu Osman Gazi'ye seslenmekte ve "*Uyan da gör ne hâle geldi te'sis ittiğin devlet*" demektedir. II. Abdülhamid'in yönetim anlayışı o kadar kötü görülmektedir ki devleti batırmak ve milleti mahvetmek için biri manevî diğeri maddî Osmanlı'nın en büyük hasımları olan Papa hilâfet makamına, Rusya İmparatoru saltanat tahtına gelse padişahın yaptıklarını değil icra etmek, düşünmekte dahi utanırlardı.¹⁵⁵ *Meşveret*'teki bir haberde Viyana'da Şarkiyatçı Arminius Vambery'nin bir söylevinde Osmanlı'nın inkırazına başlıca sebebin "*idâre-i mutlaka ve*

¹⁵⁰ Ali Birinci beyannameyi yazanın İbrahim Temo olduğu tespitini yapmaktadır bk. Birinci, a.g.e., s. 51-52.

¹⁵¹ Kuran, *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri ve Millî Mücadele*, s. 158-159.

¹⁵² "İdâre-i İstibdâdiye- Ahlâk-ı Umûmiye", *Osmânlı*, (3), 1 Ocak 1898, s. 3.

¹⁵³ M. F., "Adâlet, *Meşveret*, (1), 1 Aralık 1895, s. 3.

¹⁵⁴ S.Y., "Hilâfete Bir Misâl", *On Numerolu Meşveret'in İlâvesi*, 1 Mayıs 1896, s. 2.

¹⁵⁵ *Hareket*, İstanbul, 1312, s. 32. Risalenin üzerinde basım yeri olarak İstanbul yazmasına karşın, Hanioglu bu risalenin Bükreş'te İbrahim Temo ve birkaç arkadaşı tarafından yazılıp bastırıldığını zikretmektedir bk. M. Şükrü Hanioglu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük*, 1 (1889-1902), 2. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 1989, s. 200. Risale Latin harflerine aktarılarak yayımlanmıştır bk. Türkmen Törelî, *İttihat ve Terakki'nin Gizli Propaganda Faaliyetleri ve Abdülhamid*, Kripto Kitaplar, Ankara, 2012, s. 88-136.

müstebide”nin olduğu ve idarenin milletin şahsî hürriyetini mahvettiğini, terakkiyi engellediğini söylediği anlatılmaktadır.¹⁵⁶ Böylece Jön Türkler kendi düşüncelerinin Batılı ilim adamlarınca da desteklendiğini delil göstererek propagandalarının etki gücünü artırmaya çalışmıştır.

Jön Türk propagandalarında Sultan II. Abdülhamid’in istibdatı ile eşleştirilen en önemli simge Yıldız Sarayı’dır. Onlara göre Yıldız Sarayı, gerek şeklen gerekse manen Alamut Kalesi’ne benzemektedir.¹⁵⁷ Saray, II. Abdülhamid’in kendisi tarafından inşa edilen cennettir.¹⁵⁸ Osmanlı’nın elden çıkan topraklarının, devlet için yararlı kişilerin mahvedilmesinin ve var olan bütün fenalıkların ve inkırazın baş sebebi Yıldız’dır.¹⁵⁹ Yıldız Sarayı’nın kabahatleri yazılsa 5-10 ciltlik kamus olur.¹⁶⁰

Jön Türk matbuatında anlatıldığı üzere bir insan her nerede yıkılmış hane veya matem içinde aile görse “*Yıldız belâsına*” uğramış olduğunu sormadan dahi anlamaktadır. Çünkü Yıldız Sarayı, bulaşıcı hastalıklardan daha fazla yaygın ve tehlikelidir.¹⁶¹ Nitekim Sultan II. Abdülhamid ve etrafındakiler halka yaptığı zulümlerle hükümet değil, haydut çetesi olduklarını göstermişlerdir.¹⁶² Hatta kendisine Kâmil Paşa tarafından hükümetin nüfuzunun azalmasının sebebini “*hademeye varıncaya kadar bütün Yıldız erkânının devlet işlerine karışmasından ileri geldiğini*” arz eden bir lâyhâ sunulması üzerine II. Abdülhamid “*hiddetle lâyhâyı parça parça ederek*” Kâmil Paşa’yı “*Çık dışarı ha’in*” deyip saraydan attığı söylemi *Meşveret*’te yer almaktadır.¹⁶³

Mîzâncı Murâd, Sultan II. Abdülhamid iktidarının felâketten başka bir şey meydana getiremeyeceği görüşündedir.¹⁶⁴ Onun takip ettiği yönetim tarzıyla birlikte devletin ve milletin sonu gelmektedir. *Osmânlı*’da bu durum şöyle şiirleştirilmektedir:

Bak saltanatın millet-i İslâm’a ne kıldı
Yigirmi iki yılda koca bir mülk yıkıldı¹⁶⁵

Abdullah Cevdet’e göre Sultan II. Abdülhamid istibdat yönetimiyle tahtta kalmanın planlarını yapmaktadır. Kamuoyu ve kitle muhalefetine önemine dikkat çeken Abdullah Cevdet, kendisine karşı güç odaklarının meydana gelmemesi için II. Abdülhamid’in istibdat yönetimini bilinçli olarak sürdürdüğünü vurgulamaktadır:

¹⁵⁶ “Havâdis-i Siyâsîye”, *Meşveret*, (23), 3 Aralık 1896, s. 7.

¹⁵⁷ “Ma’nîdâr Bir Suâl”, *Mîzân*, (24), s. 2.

¹⁵⁸ “Beni Me’yûs İden Hâletden Biri”, *Pinti*, (1), 15 Ağustos 1898, s. 4.

¹⁵⁹ K. M, a.g.e., s. 4.

¹⁶⁰ Hamiyetli Bir Şâir, “Söz ü Güdâz”, *Beş Numerolu Meşveret’in İlâvesi*, 1 Şubat 1896, s. 4.

¹⁶¹ Ertuğrul, “Selânik’ten Mektûb”, *On Bir Numerolu Meşveret’in İlâvesi*, 23 Mayıs 1896, s. 2.

¹⁶² “Suriye’den Mektûb”, *Meşveret*, (15), 4 Ağustos 1896, s. 5; Bir Kürd, [İsimsiz], *Kanûn-i Esâî*, 2 (11), 29 Mart 1898, s. 2.

¹⁶³ H. N, “Mütâlaa”, *Bir Numerolu Meşveret’in İlâvesi*, 1 Aralık 1895, s. 2.

¹⁶⁴ Mehmed Murâd, “İkiden Hangisi”, *Meşveret*, (17), 21 Ağustos 1896, s. 1.

¹⁶⁵ “Cülûs-ı Hamidî”, *Osmânlı*, (92), 15 Eylül 1901, s. 1.

Oh şu milletin beli iyice kırılusun; kurmaya başladığım istibdâd makinesiyle uğraşmaya bâ-husûs saltanat tahtını gasb itmek için kullanmış olduğum intirikayı anlamağa vakit ve kudretleri kalmamın, mağlûbiyet bahânesiyle Süleymân Paşa gibi ba'zı millet babalarını yok iderim. Bu milletin belini kırmalı, ahrârının başını ezmeliyim ki amcama yaptıkları gibi beni de hale muktedir olmayalar. Ben heman şimdiden milyonlarımı çoğaltmaya bakayım. Yine milletin parasıyla, rütbesiyle milletin ahlâkını bozayım. Hafiyeye istihdâmı usûlünü tervic ideyim. Emniyyet kalker. Cem'iyet teşekkülü kesb-i suûbet ider. Matbûâtı bitiririm. Mekteblerin cânını alırım.¹⁶⁶

Yine ona göre Sultan II. Abdülhamid iktidarının devamı için halkın cehalet içinde, mezellet ve meskenet çöplüğünde uyumasını istemektedir. Halkın hayvan gibi hem de öyle her hayvan değil, koyun köpek gibi boyun eğip itaat eden, ezildiği hâlde ses çıkarmayan bir topluluk olmasını beklemektedir.¹⁶⁷

Abdullah Cevdet aynı zamanda Vittorio Alfieri'nin 1777 yılında politik opera şeklinde yazdığı *Della Tirannide* eserini de *İstibdâd* adıyla tercüme ederek yayımlamıştır.¹⁶⁸ Abdullah Cevdet yönetim şekli olarak istibdatın tanımlandığı, tarihsel örneklerinden bahsedildiği, gelişiminin kaynaklarının açıklandığı ve bu tarz yönetim şeklinde müstebidin ve onun egemenliğinde yaşayan halkın hangi psiko-sosyolojik şartlar altında olduğunun incelendiği bu eseri tercümesiyle, II. Abdülhamid iktidarının istibdat tanımlamasına uygun bir örnek olduğu altyapısına izah getirmeye çalışmıştır. *İki Emel* isimli risalesinde de Victor Hugo ve William Shakespeare dipnotuyla verdiği alıntıda “Başı taçlı olmakdan başka bir meziyeti (?) olmayanların hüküm sürmesi zemânı geçmiştir...” demektedir. Ardından da “kuvve-i cismânîye, iktidâr-ı mütegalibâne erbâbının devri bitti” diye de eklemektedir.¹⁶⁹ Böylece istibdat diye nitelediği II. Abdülhamid iktidarının modern çağın şartlarının çok gerisinde olduğuna ve bu nedenle de sona ereceğine dair öngöründe bulunmaktadır. Abdullah Cevdet'in cümlelerinin Jön Türklere amaca giden yolda psikolojik olarak güç verdiği gayet açıktır.

Abdullah Cevdet'in yorumlarının aksine Ahmed Midhat Efendi, Sultan II. Abdülhamid'in yönetimini Fransa Kralı XIV. Louis ve Rus Çarı Büyük Petro yönetimleriyle benzeştirmektedir. Onun görüşüne karşı Mîzâncı Murâd cevaben XIV. Louis'in çevresine liyakatli devlet adamlarını topladığını, Büyük Petro'nun ise ülkesini kalkındırmak için Avrupa'ya seyahatler yaptığını söyleyerek II. Abdülhamid istibdatının onların yönetimiyle ilgisi olmadığını ifade etmektedir.¹⁷⁰ *Osmânî*'ye göre Çarlık Rusyası her ne kadar “hükûmet-i müstebide” ise de II. Abdülhamid hükûmeti gibi hiçbir şekil ve idareye benzemeyen bir “idâre-i keyfiye” değildir. Rusya'nın istibdatı dahi

¹⁶⁶ Abdullah Cevdet, “Yıldız'daki Şehr-yâr-ı Hod-gâm”, *Meşveret*, (30), 6 Mayıs 1898, s. 2.

¹⁶⁷ Abdullah Cevdet, *İki Emel*, Osmânî İttihâd ve Terakki Cemiyeti Matbaası, Kahire, 1316, s. 1-2.

¹⁶⁸ V. Alfieri, *İstibdad*, (Çev. Abdullah Cevdet), Cenove, 1317. Eserin 2. baskısı 1908 yılında Mısır'da İctihâd Matbaasında basılmıştır.

¹⁶⁹ Abdullah Cevdet, *İki Emel*, s. 8.

¹⁷⁰ Mehmed Murâd, *Müdâfaa Niyetine Bir Tecâvüz! (Kırk Anbar'a Cevâb)*, Meşveret Matbaası, 1314, s. 6-7.

milletinin menfaatine ve istikbaline hizmet etmek için çalışmaktadır.¹⁷¹ Damad Mahmud Paşa da II. Abdülhamid'e hitaben "*Fransa, İngiltere, Almanya, Avusturya gibi bir hükümet-i medenîye te'sisine, hiç olmazsa Rusya devlet-i müstebidesi gibi bir istibdâd-ı m'akûl ittihâzına sarf-i himmet buyurulsa daha hayırlı olmaz mı?*" diyerek iktidarının Çarlık Rusyası'nın yönetim şekline bile daha kötü olduğunu vurgulamaktadır. Ona göre II. Abdülhamid'in iktidarı "*zaleme-i Mecûsî idâre-i mütegalibâne*"dir ve bunu ortadan kaldırıp yerine "*Avrupa usûl-i medenîye*" şekli ithal edilmelidir.¹⁷² Böylece Jön Türkler, II. Abdülhamid'in yönetim anlayışını en kötü örneklerinden de daha aşağı bulmakta ve bunu matbuatlarında açıkça dile getirmektedir.

Sultan II. Abdülhamid'in yönetim şeklinin istibdat olduğunu ve yönetim tarzıyla devletin uçuruma sürüldüğünü sürekli dile getirerek propaganda niteliği kazandıran Jön Türkler bütün kusurların ve kabahatlerin de tamamıyla padişahın şahsında toplandığını iddia etmektedir. Mîzâncı Murâd Osmanlı'daki bütün kötülüklerin sorumlusunun II. Abdülhamid olduğu görüşündedir.¹⁷³ Tunalı Hilmi de her kötülüğü II. Abdülhamid'in yaptığını ve yaptırdığını savunmaktadır. Öyle ki bir memur ne kötülük yaparsa, bunu padişahın yapmış olduğu şüphesizdir.¹⁷⁴ *Osmânî* gazetesinde de II. Abdülhamid döneminde istibdatın ve zulmün artması üzerine "*Pâdişâhın haberi yok*" sözünün meydana çıktığı; hâlbuki onun haberi olsun olmasın, her iş elinde bulunsun bulunmasın yaşanan her haksızlıktan mesul tutulması gerektiği kanaati işlenmektedir.¹⁷⁵ Çünkü II. Abdülhamid, devlet vükelâsına ve askerî komutanlara yalnız kendi emirlerine itaatte bulunacaklarına dair yeminler ettirmektedir.¹⁷⁶

Jön Türk matbuatında gündem malzemesi olarak sürekli propagandası yapılan Sultan II. Abdülhamid iktidarının devleti yok olmaya götürdüğü anlayışının, daha Cemiyet'in yeni filizlenmeye başladığı dönemde dahi konuşulup kabul edildiği anlaşılmaktadır. İttihâd ve Terakki Cemiyeti'nin kurucuları, devletin içerisinde bulunduğu durumun "*mes'ûl-i hakikî*"sinin kim olduğunu gözlemleyerek sonuçta bunun II. Abdülhamid ve onun "*hükümet-i istibdâdiye*"sini oluşturan heyet olduğuna kanaat getirerek onları hedef alan gizli bir cemiyeti teşkil etmişlerdir.¹⁷⁷ Bu

¹⁷¹ "Abdülhamid ve Rusya", *Osmânî*, (4), 15 Ocak 1898, s. 2.

¹⁷² **Tezkire-i Ulemâ Ulemâ-yı Arab'ın Hilâfet Hakkında Şer'i Mübin ve Ahbâr-ı Sahihadan İktibâsları ve Emirü'l-ahrar Dâmâd Mahmûd Paşa'dan Sultan Abdülhamid Hân-ı Sâni'ye Mektûb**, Matbaa-i Osmânîye, Mısır, 1316, s. 13-14.

¹⁷³ Murâd, "Makale-i Mahsûsa", *Mîzân*, (2), 28 Aralık 1896, s. 2-3.

¹⁷⁴ Tunalı Hilmi, **Evvel ve Âhir**, [Basım Yılı Yok], Cenove, s. 13, 21.

¹⁷⁵ "Teessüf mi İdelim, İftihâr mı?", *Osmânî*, (24), 15 Kasım 1898, s. 1.

¹⁷⁶ "İstanbul'dan", *Osmânî*, (38), 15 Haziran 1899, s. 4. 13 yıl boyunca Osmanlı Devleti'nin Dâhiliye Nazırı görevini üstlenen Mehmed Memduh Paşa da II. Meşrutiyet sonrasında kaleme aldığı hatıratında, kendi döneminin bütün sorumluluğunu II. Abdülhamid'e yüklemektedir. Ona göre II. Abdülhamid'in saltanatı boyunca sadaret makamına gelen paşalar emre ve fermana boyun eğmekten başka bir şey yapmamıştır bk. Mehmed Memduh, **Tanzimattan Meşrutiyete 2**, Ahmet Nezih Galitekin (Haz.), Nehir Yayınları, İstanbul, 1995, s. 20.

¹⁷⁷ Cevri, **İnkılâb Niçin ve Nasıl Oldu**, Matbaa-i İctihâd, Mısır, 1909, s. 26.

bağlamda Cemiyet'in II. Abdülhamid'in iktidarını ve şahsını hedef alan bir yapı olduğu ortaya çıkmaktadır.

Ahmed Rızâ da devletin başına gelen her kötülüğün ve musibetin faili olarak Sultan II. Abdülhamid'i görmektedir.¹⁷⁸ II. Abdülhamid Bâb-ı Âlî'nin vazifesini, nüfuzunu ve istiklâlini elinden almıştır. Her işi kendi görmeye başladığı için de bütün mesuliyet padişahın üzerinedir.¹⁷⁹ Ona göre “*Her fenâlığın her fesâdın menbâi evvel ve âhir saray*”dır.¹⁸⁰ *İstikbâl* gazetesinin sahibi Ali Şefkatî'nin II. Abdülhamid karşıtlığı nedeniyle hapsedilmesi ve ardından Avrupa'ya kaçması ile 17 yıl gurbette yaşamasının sonucu olarak “*Sultan II. Abdülhamid'in sû-i idâresi*”nin de etkisiyle vefat etmesinin sorumlusu yine Ahmed Rızâ'ya göre padişahın kendisidir.¹⁸¹ Bu şekilde Jön Türkler, doğrudan dâhili olsun ya da olmasın, yaşanan her olumsuz durumda II. Abdülhamid'e pay çıkarmaktadır. Konuyu matbuatta sıkça dile getirerek de halkın bu propagandayı kabul etmesini sağlamak istemektedir. Bulgar gazetelerinde Jön Türklerle ilgili çıkan haberlerin padişaha sunulduğu 7 Nisan 1901 tarihli belgede de Jön Türklerin Cenevre'de yayınladıkları ve planladıkları bir konferansa bütün Osmanlı milletlerini davet eden ilânamede “*Memâlik-i Osmânîye'de icrâ idilen vahşet ü mezâlimin fâ'il-i hakikîsi Sultan Abdülhamid Hân'dır*” yazdığı belirtilmektedir.¹⁸²

Kanûn-i Esâsî'de de devletin başına gelen her fenalığın failinin Sultan II. Abdülhamid olduğu işlenmektedir.¹⁸³ “*Felâket-i umûmiyenin mes'ûl-i evvel ve hakikîsi*” padişaktır.¹⁸⁴ Jön Türkler göre Düvel-i Muazzama'nın Osmanlı üzerindeki olumsuz etkisi de yok hükmündedir. *Kanûn-i Esâsî*, devletin kötü duruma düşmesinde en önemli etkenleri kanunları hükümsüz bırakmak, yetersiz ve ehli olmayan memurları görevlere tayin etmek şeklinde görmektedir. Bunları yapan padişah olduğuna göre sorumluluk da ondadır. Ülkeyi Avrupalıların harap ettiği veya Osmanlı hükûmetini ülkenin imarından men ettiği şeklindeki iddialar da yersizdir. Jön Türkler durumu şöyle açıklamaktadır:

Hristiyanlardan sarf-ı nazar idelim de Müslümânlardan soralım kendilerini soyanlar, memleketlerini harâb idenler, çift öküzlerini, ev eşyalarını satdıranlar vesâir bi'l-cümle fenâlıkları yapanlar kimlerdir? Irzlarına, mallarına taarruz itmiş, yakalarına yapışmış bir Avrupalı elini görüyorlar mı?¹⁸⁵

¹⁷⁸ Ahmed Rızâ, “İcmâl-i Ahval”, *Meşveret*, (18), 8 Eylül 1896, s. 1; Ahmed Rızâ, “Vazife ve ve Mes'ûliyet”, *Osmânlı*, (37), 1 Haziran 1899, s. 8.

¹⁷⁹ Ahmed Rızâ, “Vazife ve Mes'ûliyet”, *Osmânlı*, (38), 15 Haziran 1899, s. 7.

¹⁸⁰ Ahmed Rızâ, [İsimsiz], *Meşveret*, (3), 1 Ocak 1896, s. 2.

¹⁸¹ Ahmed Rızâ, “Ali Şefkatî Bey'in Vefâtı”, *Bir Numarolu Meşveret'in İlâvesi*, 1 Aralık 1895, s. 1. Ancak Sultan II. Abdülhamid'in emriyle Mısır Hıdivi İsmâil Paşa'nın Ali Şefkatî'ye her ay elli altın gönderdiğine dair bilgi de mevcuttur bk. Kuran, *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler*, s. 37.

¹⁸² BOA, Y. PRK. PT. 20, 95 (17 Zil-Hicce 1318/7 Nisan 1901).

¹⁸³ “Kanûn-i Esâsî”, *Kanûn-i Esâsî*, (22), 14 Haziran 1897, s. 6.

¹⁸⁴ Bir Kürd, a.g.e., s. 1.

¹⁸⁵ “Gayret'in Hiddeti”, *Kanûn-i Esâsî*, 2 (12), 5 Nisan 1898, s. 1.

Böylece Jön Türkler devletin ve toplumun içerisinde bulunduğu durumu her türlü dış etkenden soyutlayıp, yalnızca II. Abdülhamid'in yönetim şekliyle, dahası şahsıyla bağdaştırarak muhalefetin odak noktasını doğrudan bu anlayış üzerine kurmaktadır.

Jön Türk propagandalarında sıkça gündeme getirilen Sultan II. Abdülhamid'in devletin yönetim gücünü kendi tekeline alması siyasî bir anlayış olarak tercih edilmiştir. Tanzimat'la ön plana çıkan Bâb-ı Âlî bürokrasisine güvenmeyerek devletin yönetme erkini yeniden padişahın şahsında toplamak istemiştir. II. Abdülhamid, Tanzimat ile birlikte padişahın yetkisini sınırlayan ve akabinde peyderpey süreci devam ettiren bürokrasinin bir güç alanı olarak ortaya çıkmasının birtakım olumsuz sonuçlara yol açtığı görüşündedir. Bâb-ı Âlî paşaları arasındaki çekişme ve kimilerinin başka devletlerin taraftarlığını yapması, hatta yabancı elçilerin etkisinde kalarak iş görmesi II. Abdülhamid'in daha şehzadeliğinde iken dikkatini çeken hususlardı. Bunun yanında özellikle amcası Sultan Abdülaziz'in ve ağabeyi V. Murâd'ın aynı bürokratik çevrelerce hal edilmesi dolayısıyla bu kesime karşı güvensizlik hissetmiştir.¹⁸⁶

İngiltere tarafından Osmanlı'ya karşı casus olarak kullanılan Arminius Vambery'nin 1890 yılında Sultan II. Abdülhamid ile yaptığı ve İngiliz Dışişleri Bakanlığı'na rapor olarak gönderdiği görüşmenin ayrıntılarında II. Abdülhamid'in otokratik yönetim anlayışının sebeplerine dair izler bulmak mümkündür. Vambery, padişaha onun yönetim tarzının bazı aydın çevrelerde eleştirilmesini hatırlattığında şöyle cevap almıştır:

Nâzırlarım benim tüm siyasal güçleri tekeline almamdan şikâyetçiler. Fakat, söyleyiniz bana, onların yetenek ve vatan sevgisi eksikliklerini bile bile başka türlü davranmama imkân var mıydı? Kendi kişisel çıkarlarından başka bir şey düşünmeyen bu parazitlere nasıl güvenilebilirim?¹⁸⁷

Sultan II. Abdülhamid'in tahta çıktığı andan itibaren saltanatının istikbalinin temini için fevkalâde tebirler almaya mecbur olduğu ve her şeyden önce de Bâb-ı Âlî'nin nüfuzunu bitirip devlet işlerinin yürütülmesi sorumluluğunu kendi üzerine topladığı görülmektedir.¹⁸⁸ Merkeziyetçiliğe önem vererek merkezin taşra üzerindeki otoritesini, merkezde de padişahın Bâb-ı Âlî bürokrasisi karşısındaki hâkimiyeti ile yansıtmak istemiştir. Tanzimat'la birlikte güçlenen ve padişahın yetkilerini paylaşan Bâb-ı Âlî bürokrasisi artık II. Abdülhamid döneminde tekrar önceki konumuna gerileyerek padişahın kararlarını prosedür gereği onaylayan bir kuruma dönüşmüştür. II. Abdülhamid, hanedanlık haklarını sonuna kadar kullanmayı ve iktidar yetkisini diğer kişilerle ve kurumlarla paylaşmamayı seçmiştir. II. Abdülhamid parlamenter sistemin bulunduğu meşrutî

¹⁸⁶ Sultan Abdülaziz'in ve V. Murâd'ın hal edilmesinde paşaların etkin rolü için bk. Ahmet Oğuz, **Birinci Meşrutiyet Kanun-i Esasi ve Meclis-i Mebusan**, Grafiker Yayınları, Ankara, 2010, s. 43-62.

¹⁸⁷ Mim Kemâl Öke, **Saraydaki Casus Gizli Belgelerle Abdülhamid Devri ve İngiliz Ajanı Yahudi Vambery**, 4. Baskı, İrfan Yayıncılık, İstanbul, 2013, s. 90.

¹⁸⁸ Mahmud Celâleddin Paşa, **Mir'ât-ı Hakikat**, 1, Matbaa-i Osmâniye, Der-saâdet, 1326, s. 171. Üç ciltlik eserin sadeleştirilerek Latin harflerine aktarımı için bk. Mahmud Celâleddin Paşa, **Mir'ât-ı Hakikat**, I-II-III, İsmet Miroğlu (Haz.), Berekât Yayınevi, İstanbul, 1983.

yönetime karşı çıkararak otokrat yönetim anlayışını devlete hâkim kılmıştır. Böyle bir siyaset takip etmesinin nedenini kendisinin açıkladığı üzere birtakım kişilerin sözleriyle ve davranışlarıyla devlet işlerini zora koşmaya çalışmasıdır. Bu nedenle “*Ben her dürlü müsâadât-ı adliyeye nâil olduğum hâlde artık Sultan Mahmud’un yoluna gitmeğe mecbûr olacağım*”¹⁸⁹ diyerek devletin yönetim mekanizmasını yeniden şekillendirmiştir. Seçtiği yol ile oluşturduğu siyasî sistem üzerine de devleti yönetmeye başlamıştır. Bu tarz bir siyaset, muhalif grubu oluşturan Jön Türklerce “*istibdâd*” yönetimi diye adlandırılmış ve yoğun şekilde propagandası yapılmıştır. Zira bu anlayış Jön Türklerin devlet idealine aykırı olarak geriye gidişi temsil etmektedir.

Jön Türk hareketinin ekseriyetini oluşturan Tıbbiye, Mülkiye ve Harbiye gibi modern mekteplerde okuyan öğrenciler ve orta düzeydeki bürokrat kesim Osmanlı modernleşmesinin bir sonucuydu. Onlar da durumun farkında olduklarından çağdaş bilim ve düşünce merkezi gördükleri Batı medeniyetinin Osmanlı tarafından benimsenmesini arzulamaktaydılar.¹⁹⁰ Muhalefetlerinin ana omurgasını oluşturan Kanûn-i Esâsî’nin ve Meclis-i Mebûsan’ın Osmanlı’da işlerlik kazanması bu doğrultuda siyasî anlamda atılacak en büyük adımdı. Buna karşın Sultan II. Abdülhamid tercih ettiği yönetim sistemiyle selefleri Abdülmecid, Abdülaziz ve V. Murâd’dan ayrılarak devletin yönetim ve karar mekanizmasının merkezine kendisini yerleştirmiş ve bir anlamda Jön Türklerin ideal devlet düzenine darbe vurmuştur. Bu tercihi nedeniyle de II. Abdülhamid, Jön Türklerce müstebit olarak adlandırılmış ve yönetimi her kötülüğün baş nedeni kabul edilmiştir. Dolayısıyla Jön Türklerin padişahın şahsına olan düşmanlığının onun yönetim tercihiyle yakın ilişkisi bulunmaktadır. İlerlemeci anlayışa sahip Jön Türklerin gözünde II. Abdülhamid Osmanlı modernleşmesine sekte vuran gerici bir anlayışın temsilcisidir.

Kısa süreli meşrutî yönetim tecrübesinden sonra M. Şükrü Hanioğlu’nun da “*Hamidî Rejim*” olarak ifade ettiği Sultan II. Abdülhamid iktidarı, yeni yönetim metotlarıyla şekillenmiş bir rejim olarak ortaya çıkmıştır. Hanioğlu’na göre II. Abdülhamid de Tanzimat dönemi devlet adamları gibi hukuk devleti tanımına inanmış ancak bunu oldukça farklı yorumlamıştır. Padişah, istibdat denilen İslâmî despotizm anlayışıyla veya modern diktatörlüklerle karıştırılmaması gereken yasal bir otokrasi sistemi kurulabileceğini düşünmüştür. Nitekim “*Hamidî Rejim*” de İslâmî adalet ilkesinin yasal sınırları çerçevesinde otokratik bir kavram üzerine inşa edilmiştir. II. Abdülhamid böylece mutlakî yönetimin antitezi olduğuna inandığı meşru bir otoriter rejim yaratmıştır. Yeni rejimin boyutları da yazılan gazete makaleleriyle basında anlatılmaya çalışılmıştır.¹⁹¹ Jön Türk propagandasındaki II. Abdülhamid iktidarının hukuksuzluğu ve kötülüğü iddiaları karşı propagandayla cevaplandırılmaya çalışılmıştır. Anlaşılabacağı üzere II. Abdülhamid insanların

¹⁸⁹ Mahmud Celâleddin Paşa, *Mir’ât-ı Hakikat*, 3, Matbaa-i Osmâniye, Der-sâadet, 1327, s. 72.

¹⁹⁰ M. Şükrü Hanioğlu, *The Young Turks in Opposition*, Oxford University Press, New York, 1995, s. 17-18.

¹⁹¹ M. Şükrü Hanioğlu, *A Brief History of the Late Ottoman Empire*, Princeton University Press, New Jersey, 2008, s. 123.

haklarının ve hürriyetlerinin doğuştan değil, hükümdarın yasası çerçevesinde var olduğuna inanarak kendi anlayışı çerçevesinde adil hükûmeti kurup hükümdar yasasıyla yönetilen modern toplum yaratmak istemiştir.¹⁹² O dönemde Avrupa'daki otokratik hükümdarların varlığı da padişahın kendi yönetim anlayışına meşruiyet kazandırmıştır. Otokrasiyle yönetilen Çarlık Rusyası'nın 1905 yılında Japonya'ya yenilgisi II. Abdülhamid'e göre bir anlamda otokrasi ilkesine indirilmiş bir darbeydi.¹⁹³

Bülent Tanör, *Daily News* gazetesi İstanbul muhabirinin haberine atıf yaparak I. Meşrutiyet döneminde Meclis-i Mebûsan'ın kapatılma gerekçelerinden en önemlisinin Meclis ile paşalar arasındaki çekişme olduğunu belirtmektedir. Taraflar arasında cereyan eden ileri derecedeki düşmanlık, iki taraftan birinin ortadan kaldırılmasıyla son bulacaktı. Tanör, bu sebeple Meclis-i Mebûsan'ın tatil edilmesi konusundaki tek sorumluluğun II. Abdülhamid'e yüklenemeyeceği görüşündedir.¹⁹⁴ Meclis-i Mebûsan'ın tatil edilmesinden sonra II. Abdülhamid'in çevresinde bulunan devlet adamlarının bir kısmı Meclis'in tekrardan açılmaması yönünde görüş beyan ederken kimisi ise Kanun-i Esâsî gereğince açılması gerektiğini savunmuştur. Yapılan tartışmalar da bu minvalde Meclis-i Mebûsan'ın yeniden açılıp açılmaması yönünde olmuştur.¹⁹⁵

Sultan II. Abdülhamid'in merkezî gücü Yıldız Sarayı'na taşınmasına karşı Bâb-ı Âlî'nin de fırsatını bulduğunda karşı tepki gösterme çabasında olduğu görülmektedir. Özellikle 1895 yılında, Ermeni olaylarının baş gösterip uluslararası çevrelerde yankılanması sonucunda, başta İngiltere olmak üzere Batılı devletlerin Ermenilere ıslahat taleplerinden güç alan Bâb-ı Âlî paşalarının bir kısmı sorunların üstesinden gelmek için rejim değişikliği taleplerinde bulunmuştur.¹⁹⁶ Ancak Batılı devletlere karşı direnerek Ermeni ıslahatı konusunda adım atmayan II. Abdülhamid, bürokrasinin taleplerini de etkisiz kılmayı sağlayabilmiştir. Nitekim Bâb-ı Âlî bürokrasinin bu konudaki başarısızlığı Jön Türk hareketinin muhalefet örgütü olarak ön plana çıkmasına da etki yapmıştır.

Bâb-ı Âlî'nin işlevini ortadan kaldırıp kendisini karar mercisi yapması Sultan II. Abdülhamid'in merkezî yönetim anlayışıyla hüküm sürdüğünü açık şekilde göstermektedir. Yıldız Sarayı'nın bir simge olarak belirmesinin sebebi de padişahın merkeziyetçiliğidir. Avrupalı elçiler Bâb-ı Âlî üzerinden hâlettikleri meseleleri, Bâb-ı Âlî'yi baskı altına alarak yaptıkları işleri II. Abdülhamid döneminde yapamaz hâle gelmişlerdir. Zira her konuda son karar yetkilisi artık Yıldız

¹⁹² Orhan Koloğlu, *Ne Kızıl Sultan Ne Ulu Hakan Abdülhamid Gerçeği*, 2. Baskı, Gür Yayınları, İstanbul, 1987, s. 139.

¹⁹³ Selim Deringil, *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909)*, (Çev. Gül Çağalı Güven), 2. Baskı, YKY, İstanbul, 2002, s. 26. Deringil'in yorumuna karşılık Hasip Saygılı II. Abdülhamid'in endişesinin asıl nedenini sıranın kendi otokratik yönetimine gelmesiyle değil, Rusya'nın Uzakdoğu'daki bu yenilgiden sonra Osmanlı üzerine saldıracağı tespitiyle açıklamaktadır bk. Hasip Saygılı, *1905 Rus Devrimi ve Sultan Abdülhamid*, Ötügen Neşriyat, İstanbul, 2017, s. 94.

¹⁹⁴ Bülent Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, 15. Baskı, YKY, İstanbul, 2006, s. 158.

¹⁹⁵ Ahmet Oğuz, "Türk Demokrasi Tarihinde Muhalefet Geleneğinin Oluşması Açısından Sultan II. Abdülhamid ve Dönemi", *NEÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (2), 2013, s. 115.

¹⁹⁶ M. Şükrü Hanioglu, "II. Abdülhamid Döneminde Bürokratlar ve Darbe", *Derin Tarih*, (54), 2016, s. 51-52.

Sarayı, daha öz ifadeyle padişahın şahsı olmuştur.¹⁹⁷ II. Abdülhamid'in tahta çıktıktan sonra etki altına alınıp sindirilebilecek bir hükümdar olmadığı fark edilmesiyle ve Düvel-i Muazzama'nın isteklerine karşı koyacak siyaset izleyeceğinin anlaşılmasıyla kendisine yönelik Batı'nın bakışı da şekillenmiştir. M. Şükrü Hanioglu, İngiliz siyasetinde 1876-1880 arası dönemde II. Abdülhamid portresinin Londra'nın tavsiyelerini dinlemeyen, reform karşıtı ve Osmanlı Devleti'ni uçuruma sürükleyecek bir Doğulu despot şeklinde ortaya çıkarıldığını söylemektedir. Bu algı oluşumunu kamuoyuna yayma propagandasını ise İngiltere'nin en önemli gazetesi olan *The Times* üstlenecektir. Bu şekilde II. Abdülhamid'in saray idaresinin devletin sonunu getireceği iddiası İngiliz basınında sürekli gündeme getirilmiştir.¹⁹⁸ Hanioglu'nun tespiti oldukça önemlidir. Çünkü belirtilen yıllar arasında İngiliz propagandasında yer eden söylem, yıllar sonra Jön Türk basın çevresinde de hemen hemen aynı argümanlarla kullanılmıştır. Dolayısıyla Jön Türklerin ısrarla dile getirdikleri II. Abdülhamid'in yönetim anlayışının Osmanlı'nın sonu olacağı propagandasının temellerinde Batılı çevrelerin etkisi de böylece açığa çıkmaktadır.

Sultan II. Abdülhamid'in Yıldız Sarayı'nı Bâb-ı Âli'nin önüne geçirme anlayışını merkez-taşra arasındaki ilişkilerin seyrinde de anlayabilmekteyiz. Vali, dâhiliye nazırı, sadrazam ve padişah şeklindeki bürokrasi sıralamasının yanında, II. Abdülhamid taşradaki yöneticilerle şahsî yazışmalar da yapmış ve taşradaki yöneticilerin belirlenmesinde etkin faktör olmuştur.¹⁹⁹ II. Abdülhamid taşraya doğrudan emirler göndererek merkezî bürokrasiyi etki dışı bırakmış ve otoritesini hissettirmiştir. Rus askerî raporlarının yazdığına göre de II. Abdülhamid gerek önemli gerek önemsiz meselelerle ilgili yürütme gücünü tamamen eline almıştır. Yalnız vükelânın ve valilerin değil, ikinci derecede devlet görevlilerinin atanmaları dahi onun iradesiyle yapılmıştır.²⁰⁰ Böylece Yıldız Sarayı'nın etkisinin ülkenin en ücra köşelerine dek hissedilmesini sağlamıştır. Bununla birlikte II. Abdülhamid'in sarayda bir danışman grubu oluşturarak bunlardan faydalandığı da bilinmektedir. "*Alternatif bir hükümet*" şeklinde çalışan danışmanlar grubunun, her milletten ve dinden insanlarca oluşturulmasında bir sakınca görülmemiş, buna karşın mutlak itaat ve sadakat ise en üst seviyede aranmıştır.²⁰¹

Sultan II. Abdülhamid'in maiyetine aldığı kişilerin düşüncelerinden faydalandığına ve onların görüşlerini sorduğuna dair birçok örnek mevcuttur. Örneğin, Marûnî bir papaz olan Sabuncuzâde

¹⁹⁷ Cevdet Küçük, "II. Abdülhamid'in Dış Politikası", Coşkun Yılmaz (Haz.), **II. Abdülhamid ve Dönemi Sempozyum Bildirileri**, Seha Neşriyat, İstanbul, 1992, s. 20.

¹⁹⁸ M. Şükrü Hanioglu, "The Times ve Sultan Abdülhamid", **Derin Tarih**, (59), 2017, s. 80, 83.

¹⁹⁹ Gökhan Çetinsaya "Çıban Başı Koparmamak: II. Abdülhamid Rejimine Yeniden Bakış", **Türkiye Günlüğü**, (58), 1999, s. 58.

²⁰⁰ **Rus Genelkurmay Belgelerinde II. Abdülhamid ve Osmanlı Ordusu**, Mikhail Bashanov ve İlyas Kemaloğlu (Yay. Haz.), Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul, 2018, s. 125.

²⁰¹ Gökhan Çetinsaya, "II. Abdülhamid'in İç Politikası: Bir Dönemlendirme Denemesi", **Osmanlı Araştırmaları**, (XLVII), 2016, s. 377.

Louis Alberi'ye Hazine-i Hassa'dan maaş verilerek II. Abdülhamid'e haftada iki defa Avrupa'nın genel siyasî durumuyla alâkalı rapor sunulması istenmiştir.²⁰² Bir Jön Türk olan İsmâil Kemâl, II. Abdülhamid'in kendisine sunulan siyasî ve sosyal meselelerle ilgili bütün ıslahat raporlarını ve teklifleri incelediğini ve tavsiyeleri hoş karşıladığını belirtmektedir. Buna karşın İsmâil Kemâl'e göre padişah dikkatini sürekli ufak günlük olaylara verip evhamıyla meseleleri abarttığından asıl işlere kafa yoramamaktaydı.²⁰³

Şarkiyatçı Vambery en ince ayrıntısına dek Avrupa siyasetinden haberdar olan Sultan II. Abdülhamid'in karar vermeden önce danışmanlarının fikirlerini alıp onları tarttıktan sonra kendi fikrini oluşturduğunu söylemektedir.²⁰⁴ Ali Akyıldız da Osmanlı bürokrasisi üzerine yaptığı arşiv çalışmalarının sonucunda II. Abdülhamid'in uzmanlık gerektiren konularda karar almadan önce güvendiği ve o konuda uzman gördüğü kişilerle iletişim hâlinde olduğu ve onlardan gelen kararları göz önünde bulundurduğunu belirtmektedir. Bu şekilde padişahın uzmanlık gerektiren konularda tek başına karar almayıp danışmanlara başvurduğu görülmektedir.²⁰⁵ En son hükmü kendisinin vermesinden önce uzmanların da görüşünü alıp kararında isabet sağlamak istediği noktada yönetim anlayışına sahip olduğu anlaşılmaktadır. Ancak nihaî karar II. Abdülhamid'de olduğu için muhalif kesim mesuliyeti doğrudan onun şahsına bağlamış ve bu yönde propaganda söylemi geliştirmişlerdir.

Jön Türklerin Sultan II. Abdülhamid iktidarının devleti ve milleti yok olmaya götürdüğü propagandasına verilecek en etkili ve yetkili cevabı yine padişahın ağzından duymak mümkündür: *"Ben millet ve devletimin hukûkunu izâa itmedim. Benim başıma gelen vakayi' ecdâdımdan hiçbir pâdişâhın zemânında vâki' olmamışdır. Devletimin izmihlâlinden en ziyâde ben hissedâr-ı felâket olacağım ve en çok hukuku ben terk ideceğim"*.²⁰⁶

Sultan II. Abdülhamid'in yönetim anlayışı çerçevesinde şahsına yüklenen sorumluluk yanında, Jön Türk propagandalarında karşılaşılan bir söylem şekli de çevresindeki devlet adamlarının padişahı yanlış tercihlere sürüklemesidir.

²⁰² Sabuncuzade Louis Alberi, **Yıldız Sarayı'nda Bir Papaz**, Mehmet Kuzu (Yay. Haz.), Selis Kitaplar, İstanbul, 2007, s. 103.

²⁰³ **İsmail Kemal Bey'in Hatıratı**, (Çev. Adnan İslamoğulları ve Rubin Hoxha), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2016, s. 156.

²⁰⁴ Öke, a.g.e., s. 53.

²⁰⁵ Ali Akyıldız, **Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme**, 5. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015, s. 175-176; Ali Akyıldız, "II. Abdülhamid'in Yönetim Anlayışı", Coşkun Yılmaz (Ed.), **Sultan II. Abdülhamid ve Dönemi**, 2. Baskı, Sultanbeyli Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Kültür Yayınları, İstanbul, 2014, s. 111-112.

²⁰⁶ Mahmud Celâleddin Paşa, **Mir'ât-ı Hakikat**, 3, s. 71.

2.2. Sultan II. Abdülhamid’i Yanlışa Sevk Edenler

Jön Türk matbuatında devletin içerisinde bulunduğu durumun müsebbibinin yalnızca Sultan II. Abdülhamid değil, etrafındaki devlet ricali olduğu yorumları da mevcuttur. Bu bakımdan Jön Türk propagandalarının çerçevesi genişletilerek dönemin ekâbiri ve devlet adamları da propagandaya dâhil edilmektedir.

Jön Türk matbuatında Sultan II. Abdülhamid’in devlet ricali için “*vatan ha’inleri*”, “*Hamidciler*”²⁰⁷ ve “*Yıldız sersemeleri*”²⁰⁸ şeklinde adlandırmalarda bulunmaktadır. Oğulları Sabahattin ve Lütfullah ile birlikte Avrupa’ya kaçan Damad Mahmud Paşa, oradan padişaha yazdığı mektupta çevresinde bulunan devlet adamlarını bilgiçlik taslayan cahiller, tükenmiş ihtiyarlar, yalancı ve yozlaşmış entrikacılar şeklinde nitelemektedir. Bu zevat ayrıca namuslu kişilerin padişaha yaklaşmasını da engellemektedir.²⁰⁹ Yine Damad Mahmud Paşa’nın Adliye Nazırı Abdurrahman Paşa’ya hitaben yazdığı ve *Osmânî*’de da yayımlanan mektupta II. Abdülhamid’in kötü idaresinin müsebbipleri olarak vükelâ ve kurena denilen “*erâzil-i mahlûk, bir alay dalkavuk haşerât-ı muzırza zümresi*” gösterilmektedir.²¹⁰ Jön Türklere göre II. Abdülhamid “*bendegân nâmıyla yetiştirildiği erâzilin hep ma’nâsız emrlerine, arzularına inkiyâda mecbûr*” kalmış durumdadır.²¹¹ Bunların “*koca pâdişâhı bir çocuk gibi aldattığı*”, “*budalaca fil ve harekete sevk*” ettikleri ve “*maymun gibi*” oynattıkları ifade olunmaktadır.²¹²

Mahkeme-i Kübrâ risalesinde de Hz. Muhammed’in huzurunda yargılanmaya “*şer’i şerife adâlete insâniyete muhalif hareket idüb de devlet ve milletini mahv iden Abdülhamid’le vicdânsız vükelâsı, miskin ulemâsı, yüreksiz ümerâsı, insafsız cellâd bendegânı*” da beraber çağrılmaktadır.²¹³ Bu açıdan devletin içerisinde bulunduğu durumdan Sultan II. Abdülhamid kadar diğer devlet adamları da suçludur. *Meşveret*’teki bir yorumda, zulümleri ve istibdat yönetimini padişah değil, çevresindekiler yapıyor iddiaları doğru olsa bile, bunu görüp de engellememenin zalim ve müstebit olmaktan farklı anlama gelmediği ileri sürülmektedir. Öyleyse II. Abdülhamid zulme rıza göstermekle, sessiz kalmakla da doğrudan doğruya zulüm işlemektedir.²¹⁴

²⁰⁷ “Hamidciler”, *Kanûn-i Esâsî*, (8), 8 Şubat 1897, s. 3.

²⁰⁸ “İzhâr-ı Hakikat”, *Mizân*, (10), 8 Mart 1897, s. 2.

²⁰⁹ Akt. Ramsaur, a.g.e., s. 76.

²¹⁰ “Elyevm Cenevre’de Mukim Dâmâd Mahmud Paşa Hazretlerinin Adliye Nâzırı Übbehetlü Devletlü Abdurrahman Paşa Hazretlerine Hitâben Kaleme Aldıkları Mektûbdur”, *Osmânî*, (58), 15 Nisan 1900, s. 2.

²¹¹ “Viyana Sefiri Mahmud Nedim Bey”, *Osmânî*, (35), 1 Mayıs 1899, s. 5.

²¹² “Osmânî ve Kanûn-i Esâsî Gazeteleri”, *Meşveret*, (29), 14 Ocak 1898, s. 3.

²¹³ [Abdullah Cevdet], *Mahkeme-i Kübrâ*, Tab’-ı Sâni, Matbaa-i İctihâd, Mısır, 1908, s. 7.

²¹⁴ “Tâlim ve Terbiye ve Mekteplerimiz”, *Meşveret*, (10), 1 Mayıs 1896, s. 3.

Osmânlı gazetesinde “*sû-i nazar-ı şehriyârî*”ye padişahın en güzide birer “*bende-i sâdık*”ı olan “*müceddidler*”in, yani Jön Türklerin değil, etrafındaki iflâh olmaz kişilerin uğratılması gerektiği söylenmektedir. Jön Türkler, II. Abdülhamid’den “*iyiler*”e kapıyı açmasını ve çevresindeki “*haşerâtı*” layık oldukları mertebeye indirmesini istemektedir.²¹⁵

Jön Türkler vükelâyı en çok rüşvetle ve yolsuzlukla suçlamaktadır. Yıldız Sarayı memurları ve hafiye güruhu bol bol maaş ve rütbelere alarak az vakitte ve zahmetsizce zengin olmayı vatanın ve milletin mahvına tercih etmektedir. Üstelik bunlar arasında da birbirlerine karşı çekememezlik ve rekabet vardır.²¹⁶ Bunun yanında Jön Türklerin iddiasına göre II. Abdülhamid vükelâsı büyük meblağlarda rüşvet de almaktadır.²¹⁷ II. Abdülhamid’in nazırlarının yolsuzluk yaparak halktan zorla alınan yardım paralarını ceplerine attığı Jön Türk basınında rastlanılan haberlerdir.²¹⁸ Devlet memurlarının haksız imtiyazlar almaları, memurluklarını satmaları ve hatta yabancı devletlere casusluk yaparak servet kazandıkları iddia edilmektedir.²¹⁹ Ne kadar namuslu ve doğru vükelâ varsa hepsi bertaraf edilmiş ve yerlerine “*halk nazarında irtikâb ve rezâlet ile şöhret bulmuş*” kimselerin getirilmesiyle “*Yıldız’ın mürâilik ve münâfıklığa mesken olduğu*” anlaşılmıştır.²²⁰ Dolayısıyla II. Abdülhamid’in vükelâsında namuslu adam yoktur.²²¹

Bunun yanında Jön Türkler, Sultan II. Abdülhamid ricalinin cehaletleri yönünde de söylemlerde bulunmaktadır. *Meşveret*’te yayımlanan bir şiirde padişaha hitaben “*Mürtehib, câhil, hamıyyetsizler iktidâr eyledin*” denilerek²²² durumun sorumlusunun padişah olduğu vurgulanmaktadır. *Kanûn-i Esâsî*’de geçtiği üzere II. Abdülhamid vükelâsının “*Efendim bizde meb’ûsân olamaz. Türkler, Arablar, Kürdler hâsılı umûmen İslâmlar câhildirler başka ıslahât yapmalı*” dedikleri söylenerek kendilerinden başka herkesi kör ve âlemi sersem sanan bu güruhun asıl kendilerinin cahil olduğu zikredilmektedir.²²³

Jön Türk mizah gazetelerinde de aynı konuda alaycı dille verilen örnekler mevcuttur. *Beberûhî*’de Sultan II. Abdülhamid ricalinin siyaset bilgisinden habersiz olduğu ve devleti yönetemedikleri nüktedan bir şekilde anlatılmakta ve İstanbul’da devlet adamlarının eğilip bükülüp

²¹⁵ “Makam-ı Akdes Cenâb-ı Hilâfetpenâhîye”, *Osmânlı*, (1), 1 Aralık 1897, s. 5.

²¹⁶ A. T., “Vatanı Sevenlere ve Tehlikeden Kurtarmak İsteyenlere Bir İhtar”, *Sekiz Numerolu Meşveret’in İlâvesi*, 16 Mart 1896, s. 2. II. Meşrutiyet sonrasında hatıralarını kaleme alan II. Abdülhamid devri ricalinin birbirlerine karşı husumetleri açıkça görülmektedir.

²¹⁷ “Gülmek Değil, Ağlamaktır Ahrâ”, *Osmânlı*, (21), 1 Ekim 1898, s. 4.

²¹⁸ “İstanbul Mektûbu”, *Mîzân*, (6), 25 Ocak 1897, s. 4.

²¹⁹ H. N., a.g.e., s. 2.

²²⁰ Mehmed Murâd, [İsimsiz], *Meşveret*, (3), 1 Ocak 1896, s. 1.

²²¹ “Bizde Nâmüslü Vükelâ Var mıdır”, *Kanûn-i Esâsî*, (15), 5 Nisan 1897, s. 1-3.

²²² Hamıyyetli Bir Şâir, “Tazallüm”, *Dokuz Numerolu Meşveret’in İlâvesi*, 2 Nisan 1896, s. 1.

²²³ “Makale-i Şer’iye”, *Kanûn-i Esâsî*, (3), 28 Aralık 1896, s. 2.

yerlere sürünmekten ve geri geri gitmekten başka siyaset usulünü bilmedikleri propagandası yapılmaktadır. *Beberûhî*'de geçtiği üzere, önemli bir Jön Türk merkezi olan Cenevre'deki muhaliflerin faaliyetlerine son vermek için II. Abdülhamid vükelâsının çareyi Cenevre hükûmetine para yedirmekte bulduğu zikredilmektedir. Bununla birlikte Cenevre'nin nerede olduğunu hiçbiri bilmemektedir. Önce Fransa'da sanılmış ardından da İtalya'daki Cenova şehri olduğuna kanaat getirilerek İtalya hükûmetine para gönderilmiştir. Ancak Cenova'da Türk olmadığı haberini alarak şaşırılmışlardır.²²⁴ Aynı gazetede anlatılan benzer bir olay da Mabeyn-i Hümâyün'da Hariciye Nazırı ile bazı vükelâ arasında yaşanmıştır. Cenevre'ye gönderilecek konsolos hakkında konuşulurken Lütfi Paşa'nın konuya dâhil olarak "*Bakınız şu pâdişâh efendimiz ne kadar mükerremdir. Ceneviz kralına bile bir (konsol) hediye gönderiyor*" dediği belirtilerek "*âsâr-ı hamâkat*", yani ahmaklık göstermiş olduğu ifade edilmektedir.²²⁵ Jön Türk mizah gazetesinde geçen bu nükteler, Osmanlı'nın yüksek kademesindeki devlet adamlarının ne kadar ehliyesiz ve bilgisiz olduklarını göstermek amacıyla yapılmış etkili propaganda yöntemidir.

Jön Türklerin en çok eleştiride buldukları isimlerin başında ise Paris Sefiri Salih Münir Paşa gelmektedir.²²⁶ Onun hakkında *Mîzân*'da aşağılayıcı makalelere yer verilmektedir.²²⁷ *Osmânî*'de da Münir Paşa'nın İsviçre'deki Jön Türklerin ülkeden çıkarılması için yetkililere rüşvet verilmek üzere Sultan II. Abdülhamid'den, daha doğrusu Beytül-mal'dan büyük meblağlarda para alıp devleti dolandırdığı iddia edilmektedir. Yine aynı iddialara göre Münir Paşa parayı metresinin sefahatini sağlamada kullanacaktır.²²⁸ Jön Türklerin baş düşmanlarından olan bu isim mizah gazetelerinde de alaya alınmaktadır.²²⁹

Jön Türklerin Münir Paşa'yla ilgili görüşleri hususî yazışmalarında ve hatıralarında da benzerdir. Jön Türklerden Ali Kemâl, Mîzâncı Murâd'a gönderdiği mektuplarında Paris'teki ve Cenevre'deki Osmanlı sefirlerini ve konsoloslarını sıkça yermektedir. Paris Sefiri Salih Münir Paşa'nın paradan başka bir şeye tapmayan; padişaha değil, Allah'a bile ihanetten çekinmeyen bir kişi olduğu kanaatindedir. Paris'teki Jön Türk patırtılarının önünü almak için de oraya namuslu ve irfan sahibi bir sefir gönderilmesini, kendi memurları ve sefirleri tarafından çevrilen fesatları da II. Abdülhamid'e bildirmek gerektiğini söylemektedir.²³⁰ Mîzâncı Murâd da hatıratında Münir Paşa'nın Jön Türklerin faaliyetlerini engelleme adına II. Abdülhamid'den yüklüce ödenek aldığını ancak 1897

²²⁴ "Beberûhî ile Karagöz", *Beberûhî*, (3), 1 Nisan 1898, s. 1-2.

²²⁵ "Mâbeyn-i Hümâyûnda Bir Mübâhese", *Beberûhî*, (1), 1 Şubat 1898, s. 2.

²²⁶ Salih Münir Paşa [Çorlu] hakkında biyografik bilgi için bk. Ali Birinci, "Münir Paşa", *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, 2, YKY, İstanbul, 1999, s. 330-332.

²²⁷ "Münir Bey", *Mîzân*, (10), 8 Mart 1897, s. 4.

²²⁸ "Yine Sefir Münir Bey", *Osmânî*, (87), 1 Temmuz 1901, s. 7.

²²⁹ "Dolab", *Dolab*, (2), 14 Aralık 1900, s. 3.

²³⁰ Emil, a.g.e., s. 40, 44-45, 47-48, 51.

yılıının temmuz ayında Serhafiye Ahmed Celâleddin Paşa ile anlaşma sağlanınca gelir kapısının kesileceği endişesine kapıldığını belirtmektedir.²³¹

Jön Türklerin eleştirileri yalnızca Münir Paşa'dan ibaret değildir. *Mîzân*'daki bir yazıda sadrazam başta olmak üzere devlet ricaline yıkılmakta olan Yıldız Sarayı dolabına birer çifte atmaları yoksa ileride muhakeme altına alınmaktan kurtulamayacakları kendilerine tehdit yollu da söylenmektedir.²³² Jön Türkler, gelecekte alacakları intikamın pek kanlı olacağını ve Yıldız Sarayı'ndakilerin yaptıkları kötülükler karşısında yakalarının kanunun pençesine geçerek kafalarının "*seyf-i adâlet*" altında yuvarlanacağını vurgulamaktadır.²³³

Jön Türklere göre Yıldız Sarayı takımı yaptıkları "*kötülükler*" nedeniyle Jön Türklerin iktidara gelip kendilerine hesap sormasındansa düşmanın ülkeyi işgal etmesini daha uygun bulmaktadır. Hatta içlerinde Moskof ve Yunan tebaalığına girenlerin dahi olduğu iddia edilmektedir.²³⁴ *Mîzân*'da okuyuculardan ricada bulunularak "*haşerât-ı muzır*" olarak adlandırdıkları Osmanlı vükelâsına ait resimleri kendilerine ulaştırmaları istenmektedir.²³⁵ Gerçekten de ilerleyen sayılarda vükelâyâ ait birkaç resim "*hâbis*" nitelmesiyle yayımlanmıştır. *Mîzân*'da, İzzet Holo Paşa hakkında özel bir makale kaleme alınarak onun yaptığı "*hâinlikler*" de anlatılmaktadır. İleride çıkarılıp yargılanacağı mahkemede, her hakikatin halkın gözü önünde ortaya çıkarılacağı o güne kadar şimdilik İzzet Paşa'nın resmini teşhir etmekle iktifa ettikleri açıklanmaktadır.²³⁶ Mektep Müfettişi Ferik İsmâil Paşa'nın da fotoğrafı aynı gazetede teşhir edilip kendisi özellikle mekteplerin perişan hâle gelmesinden sorumlu tutularak, dini imanı para olan bir kişi sıfatıyla "*Devr-i Hamidi*"ye layık insan olduğu söylenmektedir.²³⁷ Yine *Mîzân*'da yer alan bir şiirde de "*Lütfî, Râgıb, Arap İzzet gibi alçakları gör/Devletin mahvı için her biri cellâd-ı vatan*" denilmektedir.²³⁸ Ali Suavî, Nâmık Kemâl ve Mustafa Fâzıl Paşa'ya ait resimleri de yayımlayan *Mîzân*, onları ise "*merhûm*" ve "*hazret*" şeklinde adlandırmaktadır.

²³¹ Mehmed Murâd, **Mücâhede-i Milliye Gurbet ve Avdet Devirleri**, Mahmud Bey Matbaası, Der-saadet, 1324, s. 270. Sadeleştirilmiş şekli için bk. Mizancı Murad, **Mücâhede-i Milliye Gurbet ve Avdet Devirleri**, Sabahattin Çağın ve Faruk Gezgin (Haz.), Nehir Yayınları, İstanbul, 1994. Jön Türklerin Paris Sefiri Münir Paşa hakkındaki görüşleri bu doğrultuda olmakla birlikte Ali Birinci'nin yorumuna göre en çok aleyhinde buldukları kişi olmasına karşın Münir Paşa Jön Türklere karşı düşmanca tavır içerisinde olmamış ve II. Abdülhamid ile Jön Türkler arasında mutavassıt bir rol oynamıştır bk. Birinci, "Münir Paşa", s. 331.

²³² "Akîbet!", **Mîzân**, (7), 15 Şubat 1897, s. 2.

²³³ M. A, "Suriye'den Mektûb", **Meşveret**, (22), 8 Kasım 1896, s. 6.

²³⁴ "Yangın Var! Cân Kurtaran Yok mu?", **Mîzân**, (12), 22 Mart 1897, s. 3.

²³⁵ "Ricâ-yı Mahsûs", **Mîzân**, (13), 29 Mart 1897, s. 4.

²³⁶ "Arab İzzet", **Mîzân**, (18), 3 Mayıs 1897, s. 6. Ancak II. Meşrutiyet'in ilânından sonraki günlerde İzzet Holo Paşa gizlice Avrupa'ya kaçmış ve Jön Türklerin söylediği yargılamadan kurtulmuştur bk. Cevri, a.g.e., s. 6.

²³⁷ "Mektep Müfettişi Ferik İsmâil Habisi", **Mîzân**, (23), 7 Haziran 1897, s. 4.

²³⁸ Bir Derviş, "Edebîyât", **Mîzân**, (12), 22 Mart 1897, s. 4.

Kanûn-i Esâsî'de zaman zaman "Asr-ı Hâzır Yâdîgârları" başlığıyla Osmanlı devlet adamlarını eleştiren yazılar da yazılmaktadır. *Osmânî*'de ise özellikle Damad Mahmud Paşa'nın Cenevre Şubesi'nin üzerinde etkili olup adı geçen gazetenin masraflarını üstlenmesinden sonra, Sadrazam Küçük Sa'id Paşa ile ilgili eleştiriler fazlalaşmaya başlamıştır.²³⁹ Bunun yanında Jön Türkler, iddialarını güçlendirmek maksadıyla tarihe atıfta bulunmayı da ihmal etmemektedir. Sokullu, Köprülü ve Mustafa Reşid Paşalar gibi devlet adamlarının makamlarında bulunan II. Abdülhamid ricaline bu isimler hatırlatılarak "anlara millet türbeler yapmış ziyâretine rûhu için medâr-ı inşirâh buluyor. Hâlbuki sizin na'aşınızı defn için iki arşun toprağında diriğ idecektir" denilmekte ve dünyada da ahirette de hakir olacakları propagandası yapılmaktadır.²⁴⁰ Jön Türkler Osmanlı vükelâsına karşı yaptıkları propagandalarda Avrupa gazetelerini de kendi söylemlerini güçlendirmede kaynak göstermektedir. *Mîzân*'da, *Figaro* gazetesinden tercüme edilen bir yazıyla Osmanlı hükûmetini oluşturan paşalar çeşitli yönlerden ağır şekilde eleştirilmektedir.²⁴¹ Avrupa basınının bile "câhil, mutaâssıb ve ahlâksız birtakım serserilerle" iş yaptığı için II. Abdülhamid'i ayıpladığı dile getirilmektedir.²⁴²

Jön Türklerin yukarıda birçok örnekle açıklanan devlet adamlarına tepkilerinin asıl nedeni onların eksik yanlarından ziyade kendilerinin her koşulda Sultan II. Abdülhamid'e bağlı olmasıdır. Zira padişah özellikle modernleştirdiği eğitim kurumlarıyla birlikte kendisine bağlı ve sadık olan ve aynı zamanda bilgi ve donanım sahibi nitelikte insanlar yetiştirmeyi amaçlamıştır.²⁴³ Ancak teorideki bu amaç pratiğe dökülemedi ve devletin birçok kurumunda sadakat liyakatin önüne geçmiştir. Bu durumsa padişaha sadakati düşünce sistemleri içerisine yerleştirmeyen Jön Türkler için tepki nedeni olmuştur. Jön Türklerin devlet adamlarına yönelik tepkilerini anlayabilmede Engin Deniz Akarlı da önemli bir duruma dikkat çekmektedir. Osmanlı paşalarının çocuklarının başarılarından bağımsız olarak aynı okuldaki paşa çocuğu olmayan öğrencilere göre hızlı şekilde terfi etmeleri ve iyi yerlere gelmeleri genç bürokratlar arasında rahatsızlık yaratmıştır. Kendilerini ilerleme fırsatından yoksun gören genç bürokratlar bu şekilde kolayca muhalefet gruplarına girmiştir.²⁴⁴

Sultan II. Abdülhamid'in çevresini sarmış tabaka, yabancı elçilerin dahi dikkatini çekmiştir. 1893-1897 yılları arasında ABD'nin Osmanlı'daki elçisi olan Alexander Watkins Terrel de mektuplarında, II. Abdülhamid'in onu yıkıma götürecektir bir grup kurnaz ve bencil kişinin kendisini

²³⁹ "İstanbul'dan", *Osmânî*, (100), 15 Ocak 1902, s. 6.

²⁴⁰ *Hareket*, s. 51-52.

²⁴¹ "Vükelâ-yı Saltanat-ı Seniyye Hakkında Ecnebilerin Fikirleri", *Mîzân*, (14), 5 Nisan 1897, s. 1-3.

²⁴² "Havâdis-i Siyâsiyye", *İki Numerolu Meşveret'in İlâvesi*, 15 Aralık 1895, s. 2.

²⁴³ Mehmet Ö. Alkan "Resmî İdeolojinin Doğuşu ve Evrimi Üzerine Bir Deneme", *Modern Türkiye Siyasi Düşünce*, 1-Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi, 10. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014, s. 386.

²⁴⁴ Engin Deniz Akarlı, "Friction and Discord within the Ottoman Government under Abdulhamid II (1876-1909)", *Boğaziçi Üniversitesi Dergisi*, 7, 1979, s. 21.

yönlendirmesine müsaade ettiği yorumunu yapmaktadır.²⁴⁵ Siyonist lider Theodor Herzl de Osmanlı'nın içerisinde bulunduğu durumdan padişahın mesul olmadığı kanaatindedir. Ona göre II. Abdülhamid, çevresindeki soyguncuların ve rezillerin çemberi içinde kalmış bedbaht bir mahpustur. “Yıldız Sarayı kliği tam bir mücrimler çetesidir. İcra ettikleri her cürümden sonra şuraya buraya dağılıyorlar ve sanki her şey hükümdar adına yapılmış gibi hiç kime mes’ul olmuyor.”²⁴⁶ II. Abdülhamid’in kızı Şadiye Sultan da babasına isnat olunan olayların padişahın tabiatında bulunan yumuşak huyluluktan istifade eden bazı zevatin onun bilgisi dışında kendi menfaatleri için yaptığına “yemin” etmektedir.²⁴⁷ Mevlânzâde Rıfat da II. Abdülhamid dönemini eleştirirken o dönemde yapılan mezalimin tek sorumlusunun “ *miskin* ” olarak addettiği padişah değil, o devrin ileri gelen devlet adamlarının çoğu olduğunu belirtmektedir.²⁴⁸

II. Meşrutiyet’in ilânının ardından halkın yaptığı gösteriler esnasında Yıldız Sarayı’na gelen binlerce kişinin “*33 senedir hainler bize padişahımızı göstermiyorlardı. Şimdi görmek isteriz.* ” demeleri ve padişahın yakınında bulunan bazı devlet adamlarının padişahı uzaklaştırılmalarını istemeleri önemli ayrıntıdır. İlerleyen süreçte İttihâd ve Terakki Cemiyeti de bir beyanname yayınlayarak “*artık padişah ile millet arasında hain kuvvet kalmadı* ” demiştir.²⁴⁹

Jön Türklerin matbuatlarında zikrettikleri Sultan II. Abdülhamid’in çevresinde onu yanlış yönlendiren kişilerin olduğu iddiaları ilginç şekilde II. Abdülhamid ricali tarafından da kabul edilmektedir. Nitekim II. Abdülhamid’in birçok kez sadrazamlık makamına getirdiği Kâmil Paşa, padişahın kötü niyetli telkinlerin etkisi altında olduğunu söylemektedir.²⁵⁰ Uzun yıllar Mabeyn Başkâtipliği görevinde ve II. Abdülhamid’in en yakınında bulunmuş Tahsin Paşa II. Meşrutiyet öncesindeki vaziyeti padişah kaynaklı olmasından ziyade toplumun hemen her yerine sirayet etmiş bulunan ahlâk düşkünlüğüne bağlamakta, özellikle de padişahın üzerinde çevresindekilerin etkili olduğu ve onu yönlendirdiğini belirtmektedir.²⁵¹ Sarayda uzun yıllar II. Abdülhamid’in hizmetinde çalışan Örikağasızâde Hasan Sırrı da padişahın en büyük hatasının sarayda birçok cühelayı üst kademelere getirerek onlara görev vermesinde görmektedir.²⁵² II. Abdülhamid’in güvendiği

²⁴⁵ Fikrettin Yavuz, **II. Abdülhamid Döneminde Bir Amerikan Elçisi Alexander Watkins Terrel (1893-1897)**, BKY, İstanbul, 2016, s. 149.

²⁴⁶ **Siyonizmin Kurucusu Theodor Herzl’in Hâtıraları ve Sultan Abdülhamid**, Ergun Göze (Haz.), Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1995, s. 295.

²⁴⁷ Şâdiye Sultan bint Abdülhamid Han, **Hayatımın Acı ve Tatlı Günleri**, 3. Baskı, Bedir Yayınevi, İstanbul, 2013, s. 9-10.

²⁴⁸ Mevlânzâde Rıfat, **31 Mart Bir İhtilâlin Hikâyesi**, Berîre Ülgenci (Haz.), Pınar Yayınları, İstanbul, 1996, s. 77.

²⁴⁹ Süleyman Kâni İrtem, **Meşrutiyet Doğarken 1908 Jön-Türk İhtilâli**, Osman Selim Kocahanoğlu (Haz.), Temel Yayınları, İstanbul, 1999, s. 80, 83, 157.

²⁵⁰ **Kamil Paşa ve Said Paşa’nın Anıları**, Gül Çağalı Güven (Haz.), 2. Baskı, Arba Yayınları, İstanbul, 1991, s. 208.

²⁵¹ Tahsin Paşa, **Yıldız Hatıraları**, Ahmet Zeki İzgöer (Yay. Haz.), İz Yayıncılık, İstanbul, 2015, s. 128, 227.

²⁵² Örikağasızâde Hasan Sırrı, **Sultan Abdülhamit Devri Hatıraları ve Saray İdaresi**, Ali Adem Yörük (Haz.), Dergâh Yayınları, İstanbul, 2007, s. 52.

kişilerden birisi olan ve II. Meşrutiyet'i ilân ettirecek ihtilâlin kurşunuyla öldürülen Şemsi Paşa da yaşanan olumsuzlukların padişahın şahsından değil, çevresindekilerden kaynaklandığı görüşündedir. Bu sebeple II. Abdülhamid'in "acınacak hâlde" olduğunu söyleyerek, eğer padişahın kendisi devleti idare etmeseydi memleketin çoktan mahvolup gitmiş olacağını vurgulamaktadır.²⁵³

Sultan II. Abdülhamid devrinin bir kısım ricaline dair yukarıda verilen örnekler Jön Türklerin bu konudaki propagandalarını haklı çıkarmasına karşın, aslında daha önemli bir manaya gelmektedir. Zamanında devlet ricali olan bu şahısların, suikastla öldürülen Şemsi Paşa hariç, II. Meşrutiyet sonrasında kaleme aldıkları hatıralarında kendilerini bir şekilde devr-i sabık, yani II. Abdülhamid döneminin sorumluluğundan sıyırmaya çalıştıkları açık şekilde görülmektedir. Yaşanılanların sorumluluğunu II. Abdülhamid'in çevresine atan kişilerin, aslında o çevrenin içerisinde yer aldıkları kendileri tarafından görmezden gelinmektedir. Nitekim II. Abdülhamid'in özel doktoru Atıf Bey'e söylediğine göre, defaatle sadrazamlık makamına gelen Kâmil ve Küçük Sa'id Paşalar ona çok şeyler yapmış ve bunlar kendisi tahttan indirildikten sonra geçmişe dair hiçbir mesuliyeti üzerlerine almamışlardır.²⁵⁴

Bu konudaki en çarpıcı yorumu ise Sa'id Halim Paşa yapmaktadır. O, bütün suçun Sultan II. Abdülhamid'e yüklenmesinin doğru olmadığı, bu idarenin bir adamın veya partinin değil, bütün bir neslin eseri olduğu görüşündedir. II. Abdülhamid, "İdâre-i Hamidiye"nin tek amili ve kurucusu değildi ve kendisi dünyaya gelmemiş olsaydı yine o dönemin şartları bir II. Abdülhamid'in meydana gelmesine sebebiyet verecekti.²⁵⁵ Dolayısıyla Sa'id Halim Paşa devrin gereği olarak II. Abdülhamid simgesinin ortaya çıktığı yorumuyla sorumluluğu zihniyet meselesi bağlamında değerlendirmektedir. Bu zihniyet II. Abdülhamid'le birlikte devlet ricaline de hâkimdi. Jön Türklere göre ise merkez yönetimi kaplayan zihniyet taşradaki memurlara dek uzanmaktaydı.

2.2.1. Sultan II. Abdülhamid'in Memurları

Bir önceki başlıkta işlenen devletin içerisinde bulunduğu olumsuzlukların yalnız Sultan II. Abdülhamid'e değil, çevresindeki devlet adamlarına da yüklenmesi gerektiği yönündeki propagandanın daha geniş düzlemde incelenmesi gerekmektedir. Zira Jön Türk matbuatında Yıldız Sarayı'ndaki vükelâdan taşradaki memurlara kadar devlet mekanizması içerisinde bulunan herkes propagandanın sınırları içerisine alınmıştır.

²⁵³ Akt. Müfid Şemsi, *el-Hakku Ya'lu ve lâ Yu'la Aleyh*, Matbaa-i Bahriye, 1335, s. 9. Eserin sadeleştirilmiş bir basımı için bk. Müfid Şemsi, *Şemsi Paşa, Arnavudluk ve İttihad-Terakki El Hakku Ya'lû Velâ Yu'lâ Aleyh*, Ahmed Nezih Galitekin (Haz.), Nehir Yayınları, İstanbul, 1995.

²⁵⁴ *Sultan II. Abdülhamid'in Sürgün Günleri Hususi Doktoru Âtîf Hüseyin Bey'in Hatıraları (1909-1918)*, s. 233.

²⁵⁵ Sa'id Halim Paşa, *Buhranlarımız*, Şems Matbaası, İstanbul, 1335-1338, s. 24-25.

Sultan II. Abdülhamid'in çevresindeki devlet adamlarını ve vükelâyı eleştiren Jön Türkler, taşradaki Osmanlı memurlarının birçoğunun da saraydan geri kalmayacak derecede yozlaşmış olduğunu örneklerle açıklanmaktadır. Taşradaki resmî görevlilerin yolsuzluk ve halka karşı baskıları Jön Türkler için önemli propaganda unsuru olarak kullanılmıştır. Jön Türklere göre vilâyetlerdeki idare heyetleri gece gündüz ahaliyi soymaktan başka bir şey yapmamaktadır. Valiler İstanbul'a hediyeler göndermek, emirlerindeki memurlar da amirlerine rüşvet vermek suretiyle mevkilerini yükseltmeye çalışmaktadır.²⁵⁶ Halktan iane altında topladıkları paraları da Mabeyn'e rüşvet olarak takdim etmektedirler.²⁵⁷ Vilâyetlerde görevli valilerin çoğu "denâet"te ve "rezâlet"te birer "Abdülhamidcik" kesilmişlerdir.²⁵⁸ II. Abdülhamid gibi halka zulüm yaparak istibdatta son dereceye varmışlardır.²⁵⁹ Kimi valiler zulme müteallik ne kadar haram varsa mübah görmekte, para almak için aylarca insanları hapsedmekte ve bunlara kimse karşı çıkamamaktadır.²⁶⁰ Aralarında yaşı küçük kızlara tecavüz eden ve kumar oynayanlar da bulunmaktadır.²⁶¹

Bütün Anadolu coğrafyası harabe hâline gelmiş ve halk günlük nafakasını bile tedarikten aciz kalmıştır. Buna karşın Sultan II. Abdülhamid'in memur adıyla halkın başına sardığı "zaleme" ise insanlara zulmetmektedir.²⁶² Jön Türklere göre memurlar ahlâksızlıkta çok yüksek seviyeye ulaşmıştır. Evrak-ı muzırta var iddiasıyla basılan evlere devletin memurları tarafından evrak bırakılması, şahsî mektuplardan farklı manalar çıkartılarak itham edilmesi, iftira atılması gibi yöntemlerle insanlar hapis ve nefy edilirken memurlarınsa bu "başarılarından" dolayı rütbeleri terfi ettirilmektedir.²⁶³

Taşrada vergi tahsildarları da köylülerden yorganına dek neyi var neyi yoksa zorla almakta, karşı çıkmak isteyenlerse hapis, sürgün ve işkenceyle tehdit edilmektedir. Jön Türklerin propagandalarında İslâmî bakış açısı da özellikle hissettirilmektedir. Halka yönelik kötü muamelenin Düvel-i Muazzama tarafından himaye olunan gayrimüslimlere değil, Müslümanlara münhasır yapılmasına dikkat çekilmektedir.²⁶⁴ Memurlar din ve namusu ayaklar altına alarak, ailenin erkeğinin evde olup olmamasına bakmaksızın sormadan İslâm evlerine girerek ortalığı dağıtıp ellerine geçeni

²⁵⁶ H. H, "Vilâyâtımızın Ahvâli", **Meşveret**, (3), 1 Ocak 1896, s. 3. II. Abdülhamid dönemi taşra idaresinde valiler hakkında bk. Abdulhamit Kırmızı, **Abdülhamid'in Valileri Osmanlı Vilayet İdaresi 1895-1908**, 4. Baskı, Klasik Yayınları, İstanbul, 2016.

²⁵⁷ "Trablus'dan", **Osmânlı**, (30), 15 Şubat 1899, s. 7.

²⁵⁸ "Evrâk-ı Havâdis", **Mizân**, (1), s. 4.

²⁵⁹ Sem'ân, "Vilâyât", **Meşveret**, (10), 1 Mayıs 1896, s. 3.

²⁶⁰ Seyfullah, "Adana'dan", **Meşveret**, (16), 19 Ağustos 1896, s. 4.

²⁶¹ "Bağdad Muhbirimizden Gelen Mektûbun Ba'zı Fıkraları", **Osmânlı**, (58), 15 Nisan 1900, s. 4.

²⁶² Seyfullah, a.g.e., s. 4.

²⁶³ "Mekâtib ve Edebîyât", **Mizân**, (2), 28 Aralık 1896, s. 4.

²⁶⁴ A. Ertuğrul, "Mektûb", **Yedi Numerolu Meşveret'in İlâvesi**, 2 Mart 1896, s. 1.

gasp etmektedir.²⁶⁵ Abdullah Cevdet'e göre halkın çektiği zulüm ve başına gelen felâketler hep II. Abdülhamid'in arzusıyla ve kararlarıyla meydana gelmektedir. Bir memurunun rüşvet yemesinden, cehalet ve zulmünden II. Abdülhamid'i haberdar etmek o memurun görevine devam etmesi demektir. Çünkü Jön Türklere göre padişah cahil ve zalim olanları memuriyette kasten bulundurmaktadır.²⁶⁶ Böylece Osmanlı memurlarının halka yönelik bütün suiistimalleri II. Abdülhamid'in yönetimine ve şahsına bağlanmaktadır.

Jön Türkler, Osmanlı memurlarının halka yönelik zulümlerine ilişkin söylediklerini gündem malzemesi olarak sıkça kullanmaktadır. Jön Türklerden Rodoslu Salih Cemâl de Anadolu'da memuriyeti esnasında şahit olduğu ve duyduğu, devlet memurları tarafından halka yapılan mezalimi *Kanûn-i Esâsî*'de okuyuculara anlatma ihtiyacı hissetmiştir. Jön Türklerin taşrada devlet memurlarının halka yönelik baskı ve zulümlerini muhalefet argümanı olarak ciddi şekilde dile getirmeleri ve kullanmaları gereği Rodoslu Salih Cemâl'in anlatacaklarının önce "*Anadolu Mezâlîmi*" adı altında *Kanûn-i Esâsî*'de tefrika edileceği ve ardından risale şeklinde basılıp Arapçaya ve Fransızcaya da tercüme edileceği haberi verilmektedir.²⁶⁷ Jön Türkler, II. Abdülhamid'in yönetiminin yol açtığı olumsuzları yalnız gazetelerle ve risalelerle anlatmakla yetinmeyerek, hükûmet memurlarının Yıldız Sarayı'na gönderdikleri resmî evrakları neşr edeceklerini ve böylece nasıl bir "*idâre-i ha'ine*" olduklarını kendi yazışmalarıyla da göstereceklerini belirtmektedir.²⁶⁸ Bu şekilde Osmanlı memurlarının halka zulmü ve baskısı konusunun propaganda niteliği kapsamında önemli bir Jön Türk söylemi şeklinde işlendiği görülmektedir.

Jön Türkler taşrada görevli memurların yaptıkları suiistimallerin nedenini Sultan II. Abdülhamid yönetimine bağlamaktadır. Oysa Osmanlı taşrasındaki yönetim ve asayiş bozuklukları 16. yüzyıldan itibaren görülen genel bir sorundur. Taşradaki bozulmayla alâkalı padişahlar merkezî otoriteyi temsil eden devlet adamlarına suiistimalleri önlemeyi ve adaleti sağlamayı ihtiva eden adaletnameler göndermiştir.²⁶⁹ Merkezî otoritenin bozuklukları sona erdirme gayretinin II. Abdülhamid döneminde de devam ettiği görülmektedir. II. Abdülhamid'in hususî iradelerine bakıldığında rüşvete ve yolsuzluğa bulaşmış devlet görevlileri hakkında tahkikat yapıp eğer suçu sabit görülürse görevlerinden alınmalarını ve yerlerine ahlâklı ve liyakatli kişilerin getirilmesini emrettiği birçok örnek bulunmaktadır.²⁷⁰

²⁶⁵ "Meşveret", **Yedi Nümerolu Meşveret'in İlâvesi**, 2 Mart 1896, s. 1.

²⁶⁶ Bir Kürd , "Açık Mektûb", **Meşveret**, (20), 8 Ekim 1896, s. 3.

²⁶⁷ "Anadolu Mezâlîmi", **Kanûn-i Esâsî**, 2 (28), 13 Ocak 1899, s. 8.

²⁶⁸ "Evrâk-ı Resmîye", **Osmânlı**, (40), 15 Temmuz 1899, s. 2.

²⁶⁹ Konu için bk. Halil İnalçık, "Adâletnâme", **TDVİA**, 1, İstanbul, 1988, s. 346-347.

²⁷⁰ İlgili örnekler için bk. Engin, **Asayiş Sultan II. Abdülhamid'in İç Güvenlik Politikası**, s. 75, 83, 92-93, 174.

Jön Türklerin muhalefetlerinde bir propaganda argümanı olarak kullandıkları taşra memurlarına yönelik yaklaşıma karşın İlber Ortaylı, Sultan II. Abdülhamid döneminde bürokrasinin çöküş içerisinde bulunmadığı kanaatindedir. Dönemin sorunlarına ilişkin kaleme alınan layihaların ehliyetli bürokratlar tarafından hazırlandığı ve artık bürokrasiye uzmanlık ve teknokrasi girdiğini vurgulamaktadır. Dolayısıyla Tanzimat ile başlayan Osmanlı bürokrasisindeki modernleşme II. Abdülhamid döneminde kesintiye uğramayarak devam etmiştir.²⁷¹ II. Abdülhamid'in yönetim erkini uhdesinde toplamasına karşın bürokrasideki modernleşmenin sekteye uğramamasındaki ana etken yine aynı dönemde açılan veya modernleştirilen mekteplerdir. Buradan yetişen memurların devlet kademelerine yerleştirilmesiyle Ortaylı'nın dikkat çektiği gelişim sağlanmıştır. Osmanlı bürokrasisi üzerine önemli çalışması bulunana Carter V. Findley de II. Abdülhamid dönemindeki devlet adamlarının özelliklerinden bahsederken memurların eğitim seviyesinin yükseltilmesi noktasında padişahın istekli olduğu ve bunun için de Mülkiye Mektebi'nin geliştirilmesine özel olarak önem verdiğini belirtmektedir. II. Mahmud'dan sonra yeterli ilgi gösterilmeyen bürokrasinin çeşitli alanlarındaki ortak teşkilâtlanma modeli II. Abdülhamid ile yeniden önem kazanmış ve memuriyet koşulları belli bir düzen çerçevesine girmiştir.²⁷² Böylece Mülkiye Mektebi devletin önemli kademelerine bürokrat yetiştiren kurum olarak hizmet vermiştir. Nitekim II. Abdülhamid'in de gerek mülkî gerekse askerî memurların ehil ve liyakat sahibi olanlardan seçilmesini istediği ve irade buyurduğu görülmektedir.²⁷³

Sultan II. Abdülhamid, hukukî davaların da adil şekilde çözüme kavuşturulmasına taraftardır. Toplum içerisindeki birtakım davaların sonuçlandırılmayıp kendisine kadar intikal etmesini "teessüf"le karşılamaktadır. Vermiş olduğu iradelerde, işin bu raddeye gelmesinde adli mercilerin mi yoksa mülkî memurların mı sebep olduğunun araştırılmasını emretmektedir. Durumdan rahatsız olan II. Abdülhamid, hukukî davaların süratli ve adilâne şekilde sonuçlandırılmasını ve insanlara yapılan saldırıların ve yolsuzlukların önüne geçilmesi için de gerekli tedbirlerin alınmasını istemektedir. Gerek adli işlerde gerekse memurların seçiminde adaletle son derece önem veren padişahın arzularına mugayir işlerin yapılmaması vurgulanmaktadır.²⁷⁴

Sultan II. Abdülhamid, Mülkiye mekteplerinden mezun olan Müslüman devlet memurlarının gerektiği şekilde dindar olmamasından kaynaklanacak mahzurlar sebebiyle 1898 yılında mülkî idadideki ve yüksek mektepteki müfredata yeterli şekilde din derslerinin konulmasını ihtiva eden bir

²⁷¹ İlber Ortaylı, "II. Abdülhamid Devrinde Taşra Bürokrasisinde Gayrimüslimler", **Sultan II. Abdülhamid ve Devri Semineri 27-29 Mayıs 1992 Bildiriler**, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1994, s. 166; İlber Ortaylı, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu**, 10. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul, 2008, s. 84.

²⁷² Carter V. Findley, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Bürokratik Reform Babiâli, 1789-1922**, (Çev. Ercan Ertürk), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2014, s. 260-261.

²⁷³ Engin, **Asayiş Sultan II. Abdülhamid'in İç Güvenlik Politikası**, s. 166.

²⁷⁴ Engin, **Asayiş Sultan II. Abdülhamid'in İç Güvenlik Politikası**, s. 188, 196, 203.

emri de Maarif Nezareti'ne bildirmiştir.²⁷⁵ Dolayısıyla devlet adamlarının ve memurların görevlerini hukuka ve ahlâka uygun şekilde yerine getirmelerine oldukça önem verdiği görülmektedir. Bununla birlikte II. Abdülhamid dönemine tanıklık edenlerin hatıralarında tıpkı Jön Türk propagandalarında olduğu gibi devlet görevlilerinin yaptıkları yolsuzluklardan bahseden örnekler de bulunmaktadır.²⁷⁶ Buradan merkezin emirlerinin taşrada etkili şekilde yerine getirilmediği sonucu ortaya çıkmaktadır. Nitekim alınmaya çalışılan önlemlere karşın taşrada süregelen bozukluklar Yıldız Sarayı tarafından da bilinmekteydi.

Sultan II. Abdülhamid döneminde Osmanlı memurlarının görevleriyle alâkalı olarak eleştiride bulunulması bir nizamnameyle yasaklanmıştır. Yasağın dışına çıkan basın bizzat padişah tarafından uyarılmaktadır.²⁷⁷ Uyarı ise anlaşılacağı üzere yeri geldiğinde sansür ve hatta kapatmakla tamamlanmaktadır. Lâkin uyarılara karşın özellikle taşradan gelen ve devlet görevlilerin çeşitli yolsuzluk ve görevini aksatma haberlerinin İstanbul gazetelerinde yayımlandığı da görülmektedir.²⁷⁸ Haberlerin içerikleri Jön Türk basınındaki eleştirilerin derecesinde olmamakla birlikte yine de taşrada bu tür vakaların meydana geldiği sonucunu vermektedir.

Jön Türklerin taşradaki devlet yöneticilerine yönelik propagandalarında onların taşralardaki örgütlenmelerine karşı yapılan tahkikatın da etkisi büyüktür. Bu anlamda Bulgaristan Komiser Vekili tarafından Mabeyn'e gönderilen 25 Aralık 1899 tarihli belgede "*Jön Türk nâmıyla mülâkkab olan cemiyet-i fesâdın*" Cenevre, Paris ve diğer yerlerde bulunduğu gibi Rumeli-i Şarkî ve Bulgaristan'a da bulaştırılması için bir kısım "*müfsid*"in faaliyette bulunmasına karşı durumun açığa çıkarılarak haklarında yapılan tahkikattan bahsedilmektedir.²⁷⁹ Nitekim Bulgaristan'da *Meşveret* ve *Mîzân* başta olmak üzere, Jön Türk matbuatının dağıtılmasını engellemek adına yerel yöneticilerin büyük gayret gösterdiği ve neşriyatı alan ve dağıtan kişilerin tespit edilerek haklarında soruşturma yürütüldüğü Sofya sefaretinden gönderilen belgelerden de anlaşılmaktadır.²⁸⁰ Taşradaki devlet görevlileri Jön Türkler için olağan düşman sayılmaktaydı.

²⁷⁵ Hatip Yıldız, "II. Abdülhamid Dönemi'nde Mülki (Sivil) İdadilerde Ve Yüksek Mekteplerde Din Eğitiminde Yapılan 1898 Tarihli Yenilikler", Ayten Kiriş Avaroğulları (Ed.) **IV. Uluslararası Tarih Eğitimi Sempozyumu 01-03 Eylül 2016 Bildiri Kitabı**, 2016, s. 643.

²⁷⁶ Ebubekir Hâzım Tepeyran, **Hatıralar**, Faruk İlkan (Yay. Haz.), Pera Turizm ve Ticaret, İstanbul, 1998, s. 186-189.

²⁷⁷ Orhan Koloğlu, "'Abdülhamid Basın Rejimi' Deyimi Üzerine", **Sultan II. Abdülhamid ve Devri Semineri 27-29 Mayıs 1992**, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1994, s. 37.

²⁷⁸ İlgili örnekler için bk. Sacide Nur Akkaya, **Taşra Mektupları Işığında II. Abdülhamid Döneminde Toplumsal Hayat**, Kitabevi, İstanbul, 2018, s. 369-372.

²⁷⁹ BOA, Y. PRK. MK. 9, 57 (21 Şa'bân 1317/25 Aralık 1899).

²⁸⁰ Bununla ilgili olarak bk. BOA, HR. SFR. 04. 511, 7 (21 Safer 1314/1 Ağustos 1896); BOA, HR. SFR. 04. 753, 102 (13 Rebi'ül-Evvel 1314/22 Ağustos 1896); BOA, HR. SFR. 04. 755, 22 (8 Şa'bân 1314/12 Ocak 1897); BOA, HR. SFR. 04. 310, 30 (14 Safer 1316/4 Temmuz 1898).

Buraya kadar anlatıldığı üzere, Jön Türklerin taşradaki devlet adamları ve memurlar aleyhindeki propagandaları birçok nedene bağlanabilmektedir. Jön Türk muhalefeti II. Abdülhamid'in yönetim anlayışı ile devlet idarecilerinin karşılıklı etkileşim hâlinde olduğunu savunarak eleştirdikleri yönetim zihniyetinin Yıldız Sarayı'ndan taşradaki memurlara kadar hâkim olduğunu savunmuştur. İlerleyen bölümlerde maliye ve ekonomiyle alâkalı propagandalar bahsinde de anlatılacağı üzere, devlet memurları tarafından yapılan suiistimalleri de delil gösterip olabildiğince abartılı söylemlerle muhalefet argümanı olarak matbuatlarında sürekli gündemde tutmuşlardır.

2.3. Ermeni Meselesi

Jön Türkler, 1895 yılında bir iç sorun olarak başlayan ancak kısa süre sonra uluslararası gündeme oturan Ermeni Meselesi'ni matbuatlarında sıkça işlemişlerdir. Bu bölümde Jön Türk matbuatında Ermeni Meselesi'nin nasıl algılandığı ve konu üzerinden Sultan II. Abdülhamid'e karşı ne tür propagandaların yapıldığı incelenecektir.

1895'te Ermenilerin İstanbul'da büyük bir ayaklanmada bulunması ve ardından Anadolu'nun çeşitli yerlerinde de bu tip isyanların ortaya çıkması gündeme Ermeni Meselesi'ni getirmiştir. Mesele, Jön Türk matbuatında işlenmekte ve olayların nedeni ve gelişimi kendi kurgularına göre anlatılmaktadır. *Hareket* risalesinde Ermenilerin, Osmanlılığı teşkil eden kavimler içerisinde en iyisi olmak üzere telâkki edilirken sonradan hepsine “*başı ezilecek yılan*” gibi bakılmasının sebebinin Sultan II. Abdülhamid'in kötülüğü olduğu söylenmektedir.²⁸¹ Jön Türklere göre asırlardan beri kardeş gibi yaşadıkları Ermenilerle aralarına nifak tohumları ekerek kanlı bir sayfa açan II. Abdülhamid'dir.²⁸² Jön Türk propagandalarında İstanbul'da patlak veren ve ardından Anadolu'ya yayılan Ermeni olaylarının çıkışı *Meşveret*'te II. Abdülhamid'e şu şekilde yüklenmektedir: Padişahın çeşitli kıyafetler içinde gizlice Yıldız Sarayı'ndan gönderdiği adamları İstanbul'un çeşitli yerlerinde Müslümanları ve Ermenileri birbirleri aleyhinde katliama ve yağmaya teşvik ve tahrik etmiştir. Bununla da kalmamış, Ermenilerden birtakım eşkıyayı isyana, devlet ve millet aleyhine sevk etmiştir. Tıpkı İstanbul'da yaptığı gibi Anadolu'ya gönderdiği adamlarla da Müslümanları ve Ermenileri birbirine düşürmüştür.²⁸³

Kanûn-i Esâsî gazetesindeki bir yazıda da Ermenilerin Sultan II. Abdülhamid iktidarının devleti uçuruma sürüklediği tehlikesini fark edip, Müslümanların ise hâlâ gaflet uykusunda olması nedeniyle “*kıyam*” ettikleri belirtilmektedir.²⁸⁴ II. Abdülhamid'in, Ermenilerin çıkardıkları olayların

²⁸¹ *Hareket*, s. 39.

²⁸² Hanioglu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük*, s. 458.

²⁸³ Hayrullah, “Darü'l-Harb”, *Meşveret*, (22), 8 Kasım 1896, s. 4.

²⁸⁴ “Allah Erbâbını Halk İylesun”, *Kanûn-i Esâsî*, (9), 15 Şubat 1897, s. 6.

bastırılmasında yaşananları Türklerin ve Müslümanların barbarlıklarına ve cehaletlerine hamlettirerek Avrupa'ya da bu şekilde gösterdiği anlatılmaktadır. Buna karşın Jön Türkler ise asıl Müslümanların mağdur ve suçlunun Yıldız Sarayı olduğunu Avrupalılara ifade ettiklerini söylemektedir.²⁸⁵

1895 yılında Trabzon, Erzurum, Bitlis, Diyarbakır, Maraş ve bunun gibi daha birçok yerde Ermenilerin başrolde olduğu olaylarda Müslümanların gösterdikleri sabır ve itidalli davranışlar Jön Türkler tarafından övülmektedir. Olayları bastıramayan hükûmete de eleştiri getirilmektedir. Ancak İstanbul'da meydana gelen “*kıtal*” ve “*ihtilâl*” gibi olaylar, Osmanlı hükûmetini ve milletini Avrupa'ya kötü göstermiş ve yabancı müdahalesine açık kapı bırakmıştır. Nitekim Ermeniler, İngiltere'nin Osmanlı'yı müdafaa siyasetini bırakmış olduğunu anlayıp İngiliz ricaline müracaat ederek kendilerinin Osmanlı zulmünden kurtarılması için taleplerde bulunmuşlardır. Bu taleplerle Gladstone gibi Osmanlı aleyhtarlarının yardımını sağlamışlardır. Ermeniler için Gladstone Türk hükûmetini tahkir eden bir konuşma yapmış, İngiliz Parlamentosu'nun açılışı sırasında da İngiltere Kraliçesi Viktorya benzer nutukta bulunmuştur. Jön Türklere göre diplomasi tarihinde örneklerine az tesadüf olunan hakaretlere karşın II. Abdülhamid hükûmeti aciz ve sessiz kalmıştır.²⁸⁶ Böylece II. Abdülhamid'in Ermeni Meselesi üzerinden Avrupa'daki Türk ve Müslüman karşıtlığının yoğunluk kazanmasında büyük rol oynadığı propagandası yapılmaktadır. II. Abdülhamid'in kanla ve katliamla tanıttığı Türklerin ve Müslümanların imajını kurtarmak ise yine aynı propagandalara göre Jön Türklerin görevi olmuştur.

Ermeni olaylarının çıkışı Jön Türklerin isimlerini açıkça duyurup faaliyetlerine başlamalarına da vesile olmuştur. 30 Eylül 1895'te İstanbul'da yaşanan Ermeni olayları sonrasında 5 Ekim 1895'te Jön Türklerin hazırlayıp dağıttıkları ve ileride Osmânî İttihâd ve Terakki Cemiyeti adını alacak olan cemiyetlerini ilk kez kamuoyuna duyurdukları beyannamede de Ermenilere karşı bakış açılarında dair çıkarımlar mevcuttur. Ermenilerin Bâb-ı Âlî'yi basmalarını hürriyet isteklerine bağlayan Jön Türkler, Ermenilere saldıran Müslümanlara hitaben “*Onlar da hürriyet diyorlar. Onları tepeleyeceğimize onlar gibi Yıldız Sarayı'na, Bâb-ı Âlî'ye, Bâb-ı Meşihat'e bu zulüm ve çürük ocaklarına hücum edüb vatani bu hâle getirenlerin kafalarını koparmalıyız*” şeklinde çağrı yapmaktadır.²⁸⁷ Nitekim ilerleyen yıllarda *Mizân*'da da Ermenilerin devletin selâmeti için ıslahat talep ettikleri yönünde söylemler dile getirilip, İstanbul'daki olaylar sırasında sopalarla isyancı Ermenilere karşı koyanlara “*sersem halk*” denilerek, bilerek veya bilmeyerek devletin ve hilâfetin felâkete sürüklenmesinde II. Abdülhamid'e yardım ettikleri belirtilmektedir.²⁸⁸ Başka bir propaganda beyannamesinde de İstanbul'daki olaylar

²⁸⁵ “İttihâd ve Terakki Cem'iyeti'nin Mesleği Cem'iyet'imizin Mesleğine Tevâfuk İdegeldiğinden Efrâdından 'F. Ş.' İmzâsıyla Aldığımız Varakayı Kemâl-i Memnûniyetle Aynen Derc İdiyoruz”, **Kanûn-i Esâsî**, (1), 21 Aralık 1896, s. 5.

²⁸⁶ **Vatan Tehlikede**, [Paris, 1895], s. 8-9, 15. Risale hakkında tamamlayıcı bilgiler ve Latince edilmiş hâli için bk. Birinci, **Tarih Yolunda Yakın Mazinin Siyasî ve Fikrî Ahvali**, s. 100-116.

²⁸⁷ Özgen, a.g.e., s. 33.

²⁸⁸ “Cümle-yi Siyâsiye”, **Mizân**, (13), 29 Mart 1897, s. 1.

kastedilerek Ermeni vatandaşların gösterdikleri “*fedâkârlıklardan*” ibret alınması istenmekte hatta bu olaylar nedeniyle “*yapılan hatâları örtmek için ellerinizi onlara uzatınız; arkalarından gitmek ağır geliyorsa önlerine düşünüz*” denilerek Ermenilerle birlik olunması çağrısı yapılmaktadır.²⁸⁹ Anlaşılacağı üzere Jön Türkler, Ermenilerin isyanlarını II. Abdülhamid iktidarına karşı kendi talepleri gibi hürriyet isteği olarak görüp desteklemektedir.

Jön Türkler Ermeni olaylarının çıkışında Hamidiye Alaylarını da etken görmektedir. Sultan II. Abdülhamid, 1891 yılında Kürtlerden müteşekkil Hamidiye Süvari Birlikleri’ni kurmuştur. II. Abdülhamid bu birliklerle Rus Kazakları gibi bir güç yaratmak istemiştir. Böylece hem Kürtler üzerinde kontrol kurulacak hem de ihtilâlcilerle Ermenilerle mücadele edecek hazır kuvvet bulunacaktı.²⁹⁰ Ancak birlikler Doğu Anadolu’daki Ermeni isyanlarına çare olmayıp aksine gerilimi daha da tırmandırmıştır. Jön Türkler, Hamidiye Alaylarını propaganda malzemesi olarak matbuatlarında dile getirmektedir. Alaylar “*resmî eşkiyâ*” şeklinde nitelendirilmekte ve Ermenilere haksız katliamlar yaptıkları iddiasıyla eleştirilmektedir. Jön Türklere göre alayların yaptığı katliamlar Avrupa’da Osmanlı aleyhine Ermeniler lehine hava yaratmıştır.²⁹¹

Kanûn-i Esâsî’de Ermeni olaylarının çıkışında Rusya’nın etkisine değinilmektedir. Buna göre Rusya bir yandan Ermenileri isyan için teşvik ederken Sultan II. Abdülhamid’e de isyanları bastırmak için katliam yapmasını öğütlemiştir. Böylece birçok Ermeni’nin katledilmesine sebep olmuştur. Diğer taraftan da Avrupa matbuatı vasıtasıyla Türklerin barbar ve vahşi bir kavim olduğunu yayarak Avrupa kamuoyunu Türkler aleyhine çevirmeyi başarmıştır.²⁹² Böylece Ermeni Meselesi’nin Rusya’nın oyunları ve padişahın basiretsiz yönetimiyle ortaya çıktığı yorumları da Jön Türk matbuatında işlenmektedir.

Ermeni Meselesi ve Düvel-i Muazzama’nın meseleye yaklaşımı ile alakalı konular *Meşveret* sayfalarında sıkça görülmektedir.²⁹³ Gazeteye göre İstanbul’da yaşanan ve birçok insanın öldüğü olayın faili Yıldız Sarayı’dır. Ermenilerle Müslümanlar kendisi aleyhinde ittifak etmemesi için olay Sultan II. Abdülhamid’in “*kasd-ı iblisâne*”si ile yaşanmıştır.²⁹⁴ Jön Türkler burada da propagandalarını yine Batılı ilim adamlarının görüşleriyle güçlendirme yöntemini izlemektedir. İngiltere Pozitivist Cemiyeti Reisi ve aynı zamanda tarihçi Frederic Harrison’un, İstanbul’daki “*Ermeni kıtali*”nin Sultan II. Abdülhamid’in bizzat ve doğrudan doğruya kendi emir ve iradesiyle

²⁸⁹ BOA, Y. MTV. 153, 72 (27 Şevvâl 1314/31 Mart 1897).

²⁹⁰ Justin McCarthy, *Ölüm ve Sürgün Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kıyımı (1821-1922)*, (Çev. Fatma Sarıkaya), 2. Baskı, TTK Yayınları, Ankara, 2014, s. 126.

²⁹¹ *Hareket*, s. 29-30.

²⁹² “Ahvâl-ı Siyâsiye”, *Kanûn-i Esâsî*, 2 (14), 19 Nisan 1898, s. 1.

²⁹³ Konuyla ilgili bir çalışma için bk. Taha Niyazi Karaca, “The Armenian Question According to *Meşveret*, The Publication Organ of The Committee of Union and Progress”, *Bilgi*, (58), 2011, s. 211-224.

²⁹⁴ “Tabaka-i Bâlâ Muhbirimizden”, *Meşveret*, (21), 23 Ekim 1896, s. 7.

meydana geldiği ve bu “*cinâyet*”ten padişah ile avenesinden başka kimsenin mesul olmadığı yönündeki bir yazısını örnek göstermek suretiyle kendi iddialarını desteklemektedirler. Bunun yanında Avrupa gazetelerini kendi propagandalarının geçerliliğini sağlama yönünde delil kullanma yöntemini de uygulamaktadırlar. İngiliz *Daily Telegraph* gazetesinin II. Abdülhamid’in Osmanlı toplumu arasına nifak ve güvensizlik tohumları ekerek en büyük korkusu olan Ermeni ve Türk hürriyet taraftarlarının birleşmesi ve aynı amaçla hareket etmesinin önüne geçmek istediği şeklindeki yorumu *Meşveret*’te zikredilmektedir.²⁹⁵ Böylece Jön Türk propagandalarının Batı basınında çıkan haberlerle paralellik arz ettiği görülmektedir.

Vatan Tehlikede isimli risalede Ermeni Meselesi’nin ortaya çıkışı diğer yorumlardan ayrılarak, Sultan II. Abdülhamid’den ziyade çok farklı bir nedene bağlanmaktadır. Risalede Jön Türkler Ermenileri üç sınıfa ayırmaktadır: Birincisi köylüler, ikincisi İstanbul ve diğer büyük ticaret şehirlerinde bulunan esnaf-tüccar takımı, üçüncüsü ise din adamı olmak veya tıp, hukuk tahsili yapmak ya da ticaret ve bankacılık faaliyetlerinde bulunmak üzere Avrupa’ya ve ABD’ye gitmiş olanlardır. Üçüncü sınıf, gerek Avrupa’daki gerekse ABD’deki gelişmişliği görerek zihinleri açılmış ve geri döndüklerinde Ermeni ahalisini “*nifak*” ve “*bağımsızlık*” fikirleriyle doldurmuşlardır. Jön Türkler, Ermenilerin “*İngiliz ricâline mürâcaat idüb Osmânî sâyesinde refâh ve saâdetle yaşadıkları hükûmet-i metbûalarına karşı isyâna netice viren bu tahrikâtı*”nı “*çirkin*” görmektedir. Bununla beraber risalenin birkaç sayfa sonrasında Ermenilerin serkeş hükûmet memurları, zaptiyeler ve Kürtler tarafından zulüm gördükleri yönünde İngiltere’ye yaptıkları şikâyetlerinin mübalağa taşımakla birlikte, temelde doğru olduğunu söylemekten de geri durmamaktadırlar. Hatta yalnız Ermeniler değil, Kürtler ve diğer Müslümanlar da onlara göre aynı “*zulm*”e uğramaktadır.²⁹⁶

Jön Türk basınında Ermeni olaylarının müsebbibinin II. Abdülhamid’in şahsı görülmesine karşın, risalede suçun eğitim veya ticarî faaliyetler için Batı’ya gitmiş ve bağımsızlık fikirleriyle tanışmış Ermenilere bağlanması dikkat çekici bir yaklaşımdır. Her ne kadar yerel yöneticilerin ve Kürtlerin baskıları bir etken olsa da asıl sebep ayrılıkçı Ermenilerin kendileridir. Bununla birlikte Ermenilerin istiklâl maksatlarının olduğu ve “*Abdülhamid’in hayvanlığından*” istifade ederek buna muvaffak olacakları Jön Türklerce dile getirilmektedir.²⁹⁷ Tunalı Hilmi ise devletin ve toplumun içerisinde olduğu olumsuzlukların üstesinden gelebilmek için halkı Osmânî İttihâd ve Terakki Cemiyeti’ne destek vermeye çağırırken, isim vermeden ayrılıkçı Ermeni komitelerinin Osmanlılığa ve Osmanlılara düşmanlık edercesine farklı yollara saptıklarını vurgulamaktadır.²⁹⁸ Söylemlerden anlaşılacağı üzere Jön Türkler, Ermenilerin isyanlarını II. Abdülhamid karşıtlığı derecesinde desteklerken, bağımsızlık fikirlerine karşı çıkmaktadır. Osmanlı Devleti’nden ayrılma düşüncesine

²⁹⁵ “Havâdis-i Siyâsîye”, *Meşveret*, (22), 8 Kasım 1896, s. 8.

²⁹⁶ *Vatan Tehlikede*, s. 7, 9.

²⁹⁷ *Hareket*, s. 39.

²⁹⁸ Tunalı Hilmi, *Dokuzuncu Hutbe*, Cenove, 1315, s. 26.

sahip olup, bunun için terör faaliyetleri yürüten ihtilâlciler Ermeni komiteleri Jön Türklerce ciddi surette eleştirilmektedir.

Jön Türkler, Ermenilerin 26 Ağustos 1896'da Osmanlı Bankası'nı basmalarını ve arkasından gelişen süreçteki olayları tasvip etmemiştir. Mîzâncı Murâd'ın Ahmed Rızâ'ya göndermiş olduğu ve *Meşveret*'te yayımlanan bir mektupta kendilerinin kardeşçe uzattıkları eli tutan ve Osmanlı vatanını seven Ermeni komitelerinin, bir kısım isyancı Ermenilerle hiçbir müşterek noktalarının olmaması gerektiği vurgulanmaktadır.²⁹⁹ Ermeni ihtilâlcilerinin kanlı terör olayları hoş görülmemekle "başımızda belâ bir iken iki oldu. Artık tahammülümüz kalmadı. Bu âfet ve buhrana nihâyet vermek için Yahudi, Rum, Ermeni, Arnavut, Arab, Türk bütün Osmânlılar birleşmelidir. Zaman bu ittihâda pek muvafıktır [...] Vakit geçmeden birleşelim" çağrısı yapılmaktadır.³⁰⁰ Ermeniler arasında yaptıkları ayrıma karşın, yaşanan olaylar için yalnız Ermeniler doğrudan doğruya mesul tutulmamakta, "Yıldız kurduğu dolaplarla en metin tebaayı bile kıyâma teşvik ve fesâda sevk ediyor"³⁰¹ denilerek ihtilâlciler Ermenilerin yaptıkları terör olaylarının sorumluluğu yine II. Abdülhamid'e çıkarılmaktadır.

Ahmed Rızâ da *Meşveret*'teki başyazılarında Ermeni meselesi ve bunun uluslararası yankıları hakkındaki düşüncelerini açıklamaktadır. Ermeni olaylarının müsebbibinin Sultan II. Abdülhamid'in kötü idaresinin, taassubunun ve inadının neticesi olduğunu söyleyen Ahmed Rızâ, böyle bir yönetim karşısında Ermenilere hak vermeyecek hamiyetli ve insafsız hiçbir Türk'ün tasavvur edilmeyeceğini savunmaktadır. Ancak Ermenilerin Osmanlı'dan ayrı devlet kurmalarını da ittihad ve terakki fikirlerinin aleyhine olduğu için "çirkin" görmektedir. Yalnız Ermenilerin değil, Bulgaristan ahalisi gibi "nâmûslu ve çalışkan vatandaşlarımızın" bile Osmanlı'dan ayrılışlarına "teessüf" etmektedir. II. Abdülhamid'in iktidarının sonlandırılması noktasında kendilerine destek beklediklerini belirtmekte, buna karşın İngiltere parlamentosunda Gladstone ve Salisbury gibi İngiliz siyasîlerin yalnızca Ermenileri müdafaa eden söylemlerini eleştirmektedir. Zira Ahmed Rızâ'ya göre Osmanlı Devleti'nde Türklerden daha mağdur, Müslümanlardan ziyade zulme uğrayan başka bir millet yokken İngilizlerin yalnızca Ermenileri savunması adalet ve eşitliğe uymamaktadır.³⁰² Tunalı Hilmi de aynı noktaya dikkat çekmekte ve Müslüman Osmanlıların, bunlar arasında da Türklerin, Hristiyan vatandaşlardan daha fazla mazlum olduğunu dile getirmektedir.³⁰³ Buna karşın Avrupa'nın Ermeni

²⁹⁹ Murâd, [İsimsiz], *Meşveret*, (18), 8 Eylül 1896, s. 2.

³⁰⁰ M.A., "Osmanlı İttihâdı", *Meşveret*, (5), 1 Şubat 1896, s. 2.

³⁰¹ M. A., "Osmanlı İttihâdı (2)", *Meşveret*, (12), 8 Haziran 1896, s. 4.

³⁰² Ahmed Rızâ, "İcmâl-i Ahval", *Meşveret*, (2), s. 1-2.

³⁰³ Tunalı Hilmi, *Üçüncü Hutbe*, Cenove, 1314, s. 28.

Meselesi'ne Hristiyanlık açısından bakması ve İngiltere'nin bütün Osmanlılar yerine yalnızca Ermeniler hakkında ıslahat istemesi Jön Türk basınında tepki çekmektedir.³⁰⁴

Jön Türklerin yardım beklediği Gladstone ise Osmanlı karşıtı anlayışıyla Ermeni Meselesi'nin çözümlenmesi yerine aksine alevlenmesindeki ve uluslararası boyut kazanmasındaki en önemli kişidir.³⁰⁵ Onun "*Ermenistan'a hizmet insanlığa hizmettir*" ifadesi Türklerin Avrupa'dan atılması anlayışıyla bütünlük arz etmektedir.³⁰⁶ Nitekim bunun farkında olan II. Abdülhamid de Gladstone'un İngiliz parlamentosundaki söylevleriyle Ermeni olaylarının büyümesinde rol oynadığını ve bu tür konuşmaların İslâm dinine ve Türk kavmine düşmanlık ilân etmek anlamına geleceğinden engellenmesi için ne tedbir alınması gerekirse gereğinin yapılması yönünde Londra Sefiri Rüstem Paşa'ya emir vermiştir.³⁰⁷

Kendileri tarafından kullanılan Ermeni kartını sürekli öne süren İngiltere ise bu siyasetiyle Osmanlı üzerinde yaptırım elde etmeye çalışmıştır. Jön Türklerin bunu görememiş olması, uluslararası siyasî düzlemden ve anlayıştan haberdar bulunmadıkları gerçeğini de açıkça gözler önüne sermektedir. Nitekim Ahmed Rızâ yine başka bir yazısında Anadolu'da, Rumeli'de ve Girit'te "*hak ve hürriyet da'vâsıyla*" isyan eden ahalinin Hristiyan oldukları için Avrupalılar tarafından destek gördüğünü söylemektedir. Ancak himayenin yalnız Hristiyanlara özgü olduğunu kimsenin iddia edemeyeceğini belirterek eğer Türkler din ve millet ayırmayarak kanunların eşit şekilde uygulanmasını, Meclis-i Mebûsan'ın açılmasını ve adil bir hükümetin kurulmasını talep edecek olursa Düvel-i Muazzama'nın himayesini ve bütün medeniyet âleminin takdirini kazanabileceğini ileri sürmektedir.³⁰⁸ II. Abdülhamid iktidarı nedeniyle Avrupa'nın kendilerine yardım etmediğini dile getiren Ahmed Rızâ, II. Meşrutiyet'in ilân edilip II. Abdülhamid'in tahttan indirildiği, yani onun iddiasına göre Avrupa'nın Osmanlı aleyhinde siyaset yürütmesi için hiçbir gerekçenin olmadığı bir dönemde kaleme aldığı hatıratında ise *Meşveret*'i çıkardığı yıllardaki anlayışı kast ederek şöyle demektedir: "*Türkler bir şey yapmıyorlar, eğer hareket edecek, bir faaliyet eseri gösterecek olurlarsa Avrupanın yakınlığını kazanır diyenler oldu. Yanlış fikir. Avrupa İslâma yardım etmez.*"³⁰⁹ Dolayısıyla Ahmed Rızâ'nın *Meşveret*'te savunduğu, Avrupa'nın II. Abdülhamid iktidarı nedeniyle Osmanlı aleyhinde olduğu propagandası yıllar sonra yine kendisi tarafından yanlışlanmaktadır. Bu da Jön Türklerin uluslararası siyasî dengeleri iyi okuyamadıklarının açık ifadesidir.

³⁰⁴ Ahmed Rızâ, "İcmâl-i Ahvâl", *Meşveret*, (11), 23 Mayıs 1896, s. 1.

³⁰⁵ Taha Niyazi Karaca, *Büyük Oyun İngiltere Başbakanı Gladstone'un Osmanlı'yı Yıkma Planı*, 3. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul, 2015, s. 214.

³⁰⁶ Fikrettin Yavuz, *Osmanlı Devleti'nde Ermeni Terörü 1896 Osmanlı Bankası Baskını*, TTK Yayınları, Ankara, 2015, s. 31.

³⁰⁷ Vahdettin Engin, *II. Abdülhamid ve Dış Politika*, 6. Baskı, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2017, s. 155.

³⁰⁸ Ahmed Rızâ, "Girit", *Meşveret*, (14), 20 Temmuz 1896, s. 1.

³⁰⁹ *Meclis-i Mebusan ve Ayân Reisi Ahmed Rıza Bey'in Anıları*, s. 23.

Mîzâncı Murâd da hatıratında, Ermeni olaylarının meydana geldiği yıllarda Paris matbuatının Ermeni katliamları ve Anadolu’da akıtılan kan nehirleri çerçevesinde akla ve fikre gelmez iftiraları yazdığını söylemektedir.³¹⁰ Mîzâncı’nın söylediklerine karşın, o dönemdeki Jön Türk matbuatının da Avrupa’dan geri kalır yanı olmadığı görülmektedir. II. Abdülhamid’in İngilizler tarafından Ermeniler için istenilen ıslahatları yapmaması Jön Türklere göre devletin başına büyük dertler açmış, Anadolu cehenneme dönmüş ve birçok insan ölmüştür. “*Cengizleri engizisyonları Hülâguları kim ihyâ itdi? İdâre-i hazıra kim? Abdülhamid evet*” diyerek bütün katliamların tek sorumlusu olarak onu göstermektedirler.³¹¹ Bu anlamda Jön Türklerin bakış açısı dönemin Batı neşriyatı ile hemen hemen aynıdır. Zira Batılılar da Ermenilerin II. Abdülhamid tarafından katledildiğini dile getirmişlerdir. Konuyla ilgili Avrupa parlamentolarında ve Avrupalı tarihçilerin yazdıkları kitaplarda Kızıl Sultan, Kanlı Sultan ve Vahşi Sultan gibi nitelemelerle temsil edilen II. Abdülhamid’in karikatürleri dahi basında sıkça yer almıştır.³¹²

Berlin Kongresi ile tatbiki kabul edilen ıslahatların gerçekleştirilmemesi konusu da Jön Türkler tarafından Sultan II. Abdülhamid aleyhine propaganda aracı olarak kullanılmıştır. Ermeni Meselesi’nin bu raddeye gelmesinde baş suçlu olarak gördükleri II. Abdülhamid’in, Berlin Kongresi’nde taahhüt edilen Ermenilerle ilgili 61. maddeyi uygulamaya koymamasına Jön Türkler büyük tepki göstermektedir. Onlara göre devleti, milleti ve 600 yıllık şerefi tehlikeye düşüren başlıca neden Anadolu’da Ermenilerin yoğun olarak yaşadıkları Vilâyet-i Sitte’de ıslahat yapılacağını padişahın Berlin Kongresi’nde kabul etmesine karşın sonradan bunu ertelemesidir.³¹³ ıslahatları gerçekleştirilmeyen II. Abdülhamid yüzünden Osmanlı Devleti uluslararası siyasette haysiyetsizliğe uğramaktadır.³¹⁴ Osmanlı içerisindeki birçok millet eline silâh olarak devletten yüz çevirmekte ve ayrılıkçı hareketlerde bulunmaktadır. Jön Türklere göre bunun sebebi ise ıslahatlardan mahrum kalmalarıdır. “*Devlet batıyor*” olmasına karşın padişahsa “*fıravun*”luğa devam etmektedir.³¹⁵

Cemiyet’in Mısır Şubesi’nden Hoca Kadri’ye göre Düvel-i Muazzama’nın ıslahat talepleri Osmanlı’nın iyiliği içindir: “*Garb devletleri bize ne yapsunlar? Bizim iyiliğimizi bizden ziyâde mi arasunlar? Devletimiz Berlin Mûâhede’sinden sonra ıslahât-ı mükemmele icrâ itmiş olaydı Garb devletlerinden hangisi mânî olurdu?*”³¹⁶ *Vatan Tehlikede* risalesinde vurgulandığı üzere de tehlikede olan vatanı kurtarmak için Vilâyet-i Sitte’de yapılması gereken ıslahatı mülkün her yerine ciddi

³¹⁰ Mehmed Murâd, **Mücâhede-i Milliye Gurbet ve Avdet Devirleri**, s. 86.

³¹¹ **Hareket**, s. 31.

³¹² Bu tür karikatür örnekleri için bk. Necmettin Alkan, **Karikatürlerle Sultan II. Abdülhamid Propaganda ve Gerçek Arasında Bir Padişah**, Kronik Kitap, İstanbul, 2018, s. 139-155.

³¹³ **Vatan Tehlikede**, s. 4.

³¹⁴ A.V, “İslahât ve Hükûmet”, **Meşveret**, (1), 1 Aralık 1895, s. 2.

³¹⁵ **Hareket**, s. 40.

³¹⁶ [Hoca Mehmed Kadri Nâsîh], **İstinsâf**, [Mısır], 1315, s. 119. Eserin 1326’daki 2. baskısının Latin harflerine aktarımı için bk. **Hilafet Risâleleri**, s. 87-173.

surette tamim edilmesi gerekmektedir. Jön Türklere göre vatanın bu durumunun II. Abdülhamid'e anlatılması mukaddes bir vazifedir.³¹⁷ Dolayısıyla bu vazifeyi de Osmânlı İttihâd ve Terakki Cemiyeti aracılığıyla kendileri üstlenmişlerdir. İslahat taleplerinin devletin menfaati doğrultusunda olduğu iddiasını basında sürekli işlemektedirler: “*Memlekette şân-ı devlete yakışacak sûrette ıslahât, adâlet taleb edenleri, vatani, hânedân-ı saltanatı kendi âileleri gibi sevenleri, doğru söyleyenleri mahv etmek pâdişâha nasıl olsa istenilen şeyleri yapmaktan daha kolay, daha tatlı geliyor!*”³¹⁸ *Kanûn-i Esâsi*'nin iddiasına göre II. Abdülhamid Avrupa devletlerinin ıslahat istemeleri korkusuyla dehşetli bir ıstırap içerisindeydi. “*Zulme karşı*” isyan eden yerli Hristiyanları Osmanlı'dan ayrılmak istiyorlar töhmetiyle itham etmekte ve Osmanlı içerisindeki Müslümanlar ile Hristiyanlar arasında tefrika sokmaktadır. Müslümanları mutaassıp ve cahil göstererek Avrupalıların talep ettiği ıslahatları yaptırmamaktadır.³¹⁹

Jön Türk söylemlerine göre İngiltere, Ermeniler için ıslahat yapılmasını Sultan II. Abdülhamid yönetimine teklif etmiş, buna karşılık padişah “*Biz mülkümüzün hâkim-i müstâkiliyiz istediğimiz şeyi yaparız istemediğimizi de icrâ itmeyiz. Ecânib bizim dâhil işlerimize karışamaz*” diyerek Berlin Kongresi'nin 61. maddesini uygulamamıştır. Bu tavır karşısında ise İngilizler çok kızdıkları hâlde yine sabır ve sükût etmiş fakat artık Osmanlı'ya dostluktan vazgeçmiştir.³²⁰

Jön Türklerin sıkça dile getirdikleri Berlin Kongresi'nin 61. maddesini teşkil eden Ermenilerle ilgili istenilen ıslahatsa şudur:

Bâb-ı Âli Ermenilerin sâkin oldukları eyâletlerde ihtiyâcât-ı mahalliye için icâb ettiği ıslâhât ve tanzîmâtı bilâ-te'ehhür icrâ ve Ermenilerin emniyetini Kürdler ve Çerkeslerden muhâfaza edeceğini ta'ahhüd eder. Bâb-ı Âli bu bâbda ittihâz olunan tedâbîri evkât-ı mu'ayyenede devletlere beyân edecek ve devletler dahi tedâbîr-i mezbûrenin icrasına nezâret edecektir.³²¹

Ermeniler için “*ihtiyâcât-ı mahalliye için icâb ettiği ıslâhât ve tanzîmât*” ise yaşadıkları bölgelerdeki hâkimiyeti ele alan otonom bir yapı meydana getirecek düzenlemeleri ihtiva etmekteydi. Üstelik Düvel-i Muazzama'nın “*tedâbîr-i mezbûrenin icrasına nezâret*” etmesi ile de mesele uluslararası mahiyet alıp Ermeniler lehine kolaylaşacaktı. İşte bu nedenle Sultan II. Abdülhamid başta İngiltere olmak üzere Düvel-i Muazzama'nın Ermenilere yönelik ıslahat baskıları karşısında taviz vermemiş ve ıslahatları gerçekleştirilmemiştir.³²²

³¹⁷ **Vatan Tehlikede**, s. 16-17.

³¹⁸ “Ermeni Konferansı- Paris Sefiri”, **Dörd Numarolu Meşveret'in İlâvesi**, 15 Ocak 1896, s. 5.

³¹⁹ “Mâbeyn-i Hümâyûn'un Siyâset-i Cedîdesi”, **Kanûn-i Esâsi**, 2 (2.) 18 Ocak 1898, s. 2.

³²⁰ **Hareket**, s. 24-25.

³²¹ **II. Abdülhamid'in İlk Mâbeyn Ferîki Eğinli Said Paşa'nın Hâtıratı I-II (1876-1880)**, Davut Erkan (Haz.), Bengi Yayınları, İstanbul, 2011, s. 271-272.

³²² İngiltere'nin Ermenilere yönelik ıslahatların gerçekleştirilmesi için Osmanlı'ya karşı siyasî ve diplomatik faaliyetleri için bk. Eduard Philippe Engelhardt, **Türkiye ve Tanzimat Devlet-i Osmaniye'nin Târih-i İslahatı 1826'dan 1882'ye**, Erol Kılınç (Yay. Hz.), Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2017, s. 378-388.

İngiltere ve diğer büyük devletlerin 1879, 1881, 1883 ve 1886 yıllarında Ermenilere dair ıslahatların gerçekleştirilmesi yönünde verdikleri notalara ve yaptıkları tehditlere karşı, Osmanlı Devleti geçiştirme siyaseti kullanarak ufak tefek iyileştirmeyle baskıları atlatmış ve ciddî bir ıslahat yapmamıştır.³²³ Bu anlamda Berlin Kongresi'nin 61. maddesi hiçbir zaman yürürlüğe konulmamıştır.

Sultan II. Abdülhamid Avrupalı devletlerin amacının Hristiyan tebaanın haklarını korumak değil, onları ayaklandırıp karışıklık çıkarmak ve ardından çeşitli bahanelerle Osmanlı'nın iç işlerine karışıp devleti parçalamak olduğunu düşünmüştü.³²⁴ Anadolu'nun çeşitli yerlerinde kargaşa çıkaran bazı Ermenilerin, Müslümanları galeyana getirerek kendilerine saldırtmak ve böylece Düvel-i Muazzama'nın olaya müdahale etmelerine imkân vermek olduğu II. Abdülhamid tarafından gayet iyi bilinmekteydi.³²⁵ Bu düşünce doğrultusunda II. Abdülhamid, 1878'te özerk bir Bulgaristan'ın kurulmasını da Midhat Paşa'nın Tuna valiliği sırasında vilâyette uygulamış olduğu ıslahatlara bağlamıştı. Özellikle İngiltere'nin Midhat Paşa'nın siyasetini desteklediğini gören II. Abdülhamid, İngiltere'nin bu kez Ermenilere yapılmasını istediği ıslahatlarla özerk bir Ermenistan'ın kurulacağını düşünmüştür.³²⁶ İngiliz siyasî çevrelerinde Ermeni Meselesi'nin çözümlenmesi için bir devletin hakem olarak belirlenmesi gibi yorumlar ortaya çıktığında da II. Abdülhamid, Osmanlı Devleti'nin Afrika çölleri gibi sahipsiz olmadığını söyleyip eğer böyle bir durum ortaya çıkarsa istediği devleti hakem olarak tayin edebileceğini İngiliz makamlara iletmiştir.³²⁷

Sultan II. Abdülhamid'in İngilizlerin Osmanlı'ya yaptığı siyasî baskılara boyun eğmemek için iki aşamalı strateji takip ettiği görülmektedir. İlk aşamada İngilizlere karşı imkân verdiği ölçüde direnen padişah, gerektiğinde Bâb-ı Âlî'yi isteklerin yerine getirilmesinde engelleyici kurum niteliği kazandırarak kendi siyaseti çerçevesinde kullanmıştır. Bâb-ı Âlî'nin ıslahatları uygulamak zorunda kaldığı durumlarda ikinci aşamayı devreye sokarak vilâyetlerdeki valilere ve diğer yöneticilere Bâb-ı Âlî'den gelen emirlere uyulmasını sonraki iradeye kadar geciktirmelerini istemiştir. II. Abdülhamid bu stratejiyi 1878-1882 yıllarında etkili şekilde kullandığı gibi 1894-1896 Ermeni olayları sırasında da tekrar kullanıma sokmuştur.³²⁸

Sultan II. Abdülhamid Anadolu'da Ermenilere yönelik ıslahatları gerçekleştirmezken Rumeli'de de yine Berlin Kongresi'yle gündeme gelen ıslahatların uygulanmasını geciktirmek için

³²³ Salih Münir Paşa [Çorlu], *Geçmiş Zamanlar II. Abdülhamid Devri Osmanlı Diplomasisi, İstanbul ve Paris Hâtraları*, Ali Birinci ve Selma Günaydın (Haz.), TTK Yayınları, Ankara, 2015, s. 503.

³²⁴ Gülnihâl Bozkurt, *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasî Gelişmelerin Işığında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu (1839-1914)*, TTK Yayınları, Ankara, 1996, s. 83.

³²⁵ Engin, *Asayiş Sultan II. Abdülhamid'in İç Güvenlik Politikası*, s. 132.

³²⁶ Emre Gör, *II. Abdülhamid'in Hafıye Teşkilatı ve Teşkilat Hakkında Bir Risale Örneği: "Hafiyelerin Listesi"*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2015, s. 58.

³²⁷ Engin, *II. Abdülhamid ve Dış Politika*, s. 154.

³²⁸ Akarlı, a.g.e., s. 18.

gayret göstermiştir. Çünkü padişaha göre ıslahatlar yalnızca Makedonya bölgesinin Bulgaristan'ın kontrolüne girmesine yarayacaktı.³²⁹ Bununla birlikte II. Abdülhamid, Batılıların Osmanlı'yı zorladığı ıslahatları olabildiğince geciktirip uygulamaya konulmaması için elinden gelen gayreti gösterirken, bir taraftan da Osmanlı Devleti'ni özellikle modern mektepler ve ordunun Alman ekolüne göre yenilenmesi/düzenlenmesi aracılığıyla da güçlendirmeye çalışmıştır. Tanzimat'ın devamcısı olarak içeride devleti modernize eden II. Abdülhamid, başta Ermeni Meselesi olmak üzere, siyasî dış baskılara karşı da olabildiğince direnmeyi bir yönetim tarzı olarak belirlemiştir.

Jön Türkler, Ermeni Meselesi'nin kendi düşünceleri doğrultusunda meşrutî yönetime geçmek için fırsat olduğu görüşündedir. Batılıların, özellikle de İngiltere'nin Sultan II. Abdülhamid üzerinde kuracağı baskıyla Berlin Kongresi'nde alınan Ermenilerle ilgili ıslahatlar maddesi hayata geçirilirken Jön Türkler de kendi istekleri için ortam yaratmış olacaktı. Ermenilerin ıslahat isteklerini desteklemekten ve İngiltere'nin bu konuda II. Abdülhamid'e baskı yapmasını savunmaktan geri durmamışlardır. Ancak İngiltere'nin Jön Türklerin isteklerinden ziyade kendi çıkarına bir araç olarak kullanabileceği Ermenileri gündeme taşınması Jön Türkler tarafından sitemkâr karşılanmıştır. İngilizlerin II. Abdülhamid'e yalnızca Ermeniler lehine ıslahat yapılması teklifini getirmeleri ve Müslümanların teklifin dışında tutulması Jön Türk basınında açık şekilde eleştirilmiştir.³³⁰

Meşveret'te Türklere yapılmadık mezaliminin kalmadığı ifade edilerek mezalime kulak veren, mazlumların feryadını dinleyen bir Avrupalı'nın olup olmadığı sorulmaktadır. Türklere yönelik bu mezalimin eğer Hristiyanlara yapılsaydı Avrupalıların sessiz kalmayacaklarını belirten Jön Türkler, “*biz Hristiyan arkadaşlarımızın idâre-i hazıradan mağdûriyetini inkâr iddiâsında değiliz bi'lâ-istisna hepimiz mağduruz*” diyerek Avrupalıların dikkatini kendi üzerlerine çekmeye çalışmaktadır.³³¹ Jön Türkler, Ermenilerin Osmanlı yönetiminden şikâyetçi olmalarına hak vermekte ancak yalnızca Ermeniler için değil, bütün Osmanlı tebaası için ıslahat talep etmektedir. Ayrıca Ermenilerin yaşananlardan padişahın ziyade dinî taassuba sahip memur takımına suç bulmalarına karşın Jön Türkler suçun başta II. Abdülhamid olmak üzere olayları tahrik edenlerde bulunduğunu ve kimsenin “*hissiyat-ı dinîye ve milliyesine*” yüklemdiklerini belirtmektedir.³³² Böylece Jön Türkler uyguladıkları propaganda tarzıyla hem Müslümanlığı ve Türklüğü müdafaa etme hem de bütün suçu II. Abdülhamid'in şahsına yükleme fırsatı elde etmiştir.

Mîzâncı Murâd da yapılması gereken ıslahatların yalnız Ermenileri değil, Müslüman Osmanlı topluluklarını da kapsamı gerektiğinin altını çizmektedir. Ayrıca Ermenilere de seslenerek Müslümanlarla müttefik şekilde yapılacak ıslahat isteklerinin “*vatanperverâne*” olacağını, ecnebi

³²⁹ Gül Tokay, *Makedonya Sorunu Jön Türk İhtilalinin Kökenleri (1903-1908)*, Afa Yayınları, İstanbul, 1996, s. 13.

³³⁰ Şerâfeddin Mağmûmî, “Mağrib'den Bir Sedâ”, *Meşveret*, (19), 20 Eylül 1896, s. 3.

³³¹ “Hilâfet ve Saltanat”, *Meşveret*, (9), 2 Nisan 1896, s. 4.

³³² “Ermeni Konferansı-Paris Sefiri”, *Dörd Numerolu Meşveret'in İlâvesi*, s. 4.

damgasıyla münferit olarak yapılacak girişimlerin ise vatanın aleyhine bir hareket anlamına geleceğini söylemektedir. İngiliz destekli bazı “muzır” hareketlerin tamiri zor olumsuz sonuçlara yol açacağını belirterek, birbirleriyle beraber yaşamaya mecbur iki cemaatin uyuşmaları gerektiğini vurgulamaktadır.³³³ Mîzâncı Murâd, terör faaliyetlerinde bulunan ihtilâlcî Ermenilere destek verilmemesi gerektiği ve Ermenilerin de kendileriyle birlikte meşrutiyet için birlik olmaları çağrısında bulunmaktadır. Hatta *Mîzân*’da Ermenilerin kalkıştığı isyan hareketinden ve Ermenistan devleti kurma hayalinden vazgeçtikleri ve Ermeni vatandaşların artık Jön Türklerle birlikte Osmanlı Devleti’nin selâmeti ve saadeti için çalışacaklarına inandıkları³³⁴ gibi söylemler yazılarak ortak bir güç oluşturulmaya çalışılmıştır. *Mîzân*’daki bir şiirde de Ermenilerin vatan imdadına yetişecekleri açıkça vurgulanmaktadır.³³⁵

Matbuatlarında dile getirdikleri şekilde, Jön Türklerin fiilî anlamda birleşme yönünde Ermenilerle iletişim kurma çabasında oldukları görülmektedir. 12 Ağustos 1896 tarihli belgede Sultan II. Abdülhamid’e sadrazam tarafından sunulan ve Bulgaristan Komiserliği tarafından gönderildiği belirtilen tahriratta Ahmed Rızâ’nın Rusçuk Ermeni Kulübü’ne bir mektup gönderdiği bilgisi paylaşılmaktadır. Osmânî İttihâd ve Terakki Cemiyeti mühürlü söz konusu mektupta Ahmed Rızâ, vatanın “*hâl ü perîşânlığı*”nın cümlelerine malum olduğunu ve “*vazife-i milliye*”nin kendilerine bu hâlin vahametini düşündürdüğünü söylemektedir. “*Haraba yüz tutan hânelerimizin, kâşânelerimizin yıkılmamasına çalışıyoruz.*” diyerek hepsinin menfaatinin “*felâket*”ten ve “*idâre-i zâlîme*”den kurtulmak olduğunu ve bunun yolunu da Kanûn-i Esâsî’de bulduklarını vurgulamaktadır. Mektubun devamında Türkçe, Fransızca, İngilizce makaleler, risaleler ve gazetelerle amaçlarını Osmanlılara ve Avrupalılara bildirdiklerini ve durmayıp çalıştıklarını anlatmaktadır. Onlara bilhassa müracaat ettiklerini de belirterek “*Bize maddeten ve ma’nen iltihâk çârelerini düşününüz*” demektedir. Osmânî İttihâd ve Terakki Cemiyeti’ni tanıtarak amaçları için Ermenilere iş birliği önerisi yapmaktadır.³³⁶ Benzer bir söylemi Tunalı Hilmi de kullanmaktadır. Doğrudan Ermenileri zikretmese de Osmanlı ahalisinin tamamına seslenerek “*Hep Osmânlıcasına birleşmeliyiz: Hep şu (Osmânî İttihâd ve Terakki Cemiyeti’ne) girmeliyiz; ayrı ayrı cemiyetler yaparak hem birbirimizi şüpheye düşürmeyelim, hem de böylelikle takım takım olub kuvvetimizi azaltmayalım.*”³³⁷ diyerek II. Abdülhamid’in karşısındaki muhalif kesime birlik çağrısında bulunmaktadır.

İlerleyen yıllarda Jön Türklerle Ermeniler arasında temaslar yaşanmıştır. 1897-1898 yıllarında Avrupa’daki ihtilâlcî Ermeni komiteleri Cenevre’deki Jön Türkleri ortak hareket etmeye çağırmış,

³³³ Mehmed Murâd, *Yıldız Saray-ı Hümayûnu ve Bâb-ı Âlî Yâhûd Şarkın Derd-i Aslisi*, Mısır, 1313, s. 32-34.

³³⁴ “Makale-i Mahsûsa”, *Mîzân*, (3), 4 Ocak 1897, s. 2-3.

³³⁵ Bir Derviş, a.g.e. s. 4.

³³⁶ BOA, Y.A. HUS. 357, 33 (3 Rebi’ül-Evvel 1314/12 Ağustos 1896).

³³⁷ Tunalı Hilmi, *Dokuzuncu Hutbe*, s. 34.

Sultan II. Abdülhamid'in katledilmesi ve Meclis-i Mebûsan'ın açılması konusunda iş birliği önermiştir. Ancak diğer Jön Türk şubelerinden gelebilecek tepkiler nedeniyle Ermeni komitelerine kesin bir cevap verilmesinden kaçınılmıştır.³³⁸ Bunun nedeni de terör faaliyetlerinde bulunan ihtilâlcî Ermeni komitelerine Jön Türklerin ekseriyetinin hoş bakmamasıdır. Bahsi geçen Ermeni komitelerinin Cenevre Şubesi'yle temasa geçmesinin nedeniyse aynı dönemde Cemiyet'in merkezinin Cenevre olmasının yanında, bu şubede kendileri gibi silâhlî eylemleri destekleyen radikal fikirlere açık bir Jön Türk damarının bulunmasıdır.

1899 yılında La Haye'de toplanan Uluslararası Sulh Konferansı'na katılan Ahmed Rızâ, konferanstaki Ermeni örgütleriyle de ilişki kurmuştur. Sultan II. Abdülhamid ise Jön Türklerin Ermenilerle yakın ilişkiye girmesinden rahatsızdır.³³⁹ Kendisine etkili muhalefeti sürdüren iki farklı grubun ittifaka giden bir anlaşmaya varma ihtimali II. Abdülhamid için göz ardı edilemeyecek tehditti. Buna karşın Jön Türklerle Ermeniler sağlam bir zemin üzerinde birleşmemişlerdir.

Amerika'da yayımını sürdüren Ermenice *Hairenik* gazetesinde bir Ermeni'nin Osmânî İttihâd ve Terakki Cemiyeti ile Ermenilerin birleşmesini öngören yazısına *Osmânî* gazetesinde de olumlu yaklaşılarak cevap verilmektedir. Sultan II. Abdülhamid'in "*cinâyet*"ine ve "*hyânet*"ine kurban giden Ermenilere üzülmekte oldukları ve ittihadsızlığın en çok padişahın işine yaradığı vurgusu yapılmaktadır. Jön Türklerle göre II. Abdülhamid'in "*emel-i şeytânatkârânesi umûmumuzu Ruslara satmaktan ibâretidir.*" Yine Jön Türklerle göre "*Ermenilerin de emelleri böyle saf ve hâlis olunca bizi yekdiğerimizden ayıracak esbâb ne olabilir?*"³⁴⁰ denilerek birleşme noktasında istekli oldukları ifade edilmektedir. Lâkin ittihad çağrılarına karşın bunun ve niyetten öteye gidilememiştir. Damad Mahmud Paşa da Avrupa'ya kaçtıktan sonra 1900 yılında, İngiltere'de Ermeni komiteleriyle bir ittifak oluşturabilmek için bazı girişimlerde bulunmuşsa da yine sonuç elde edilememiştir.³⁴¹

Jön Türkler ve Ermeniler arasında en ciddi yakınlaşmaysa 4-9 Şubat 1902 tarihleri arasında Paris'te yapılan I. Jön Türk Kongresi'nde olmuştur. Ancak içlerinde Ermeni temsilcilerin de bulunduğu kongrede Osmanlı toprak bütünlüğünün ve bölünmezliğinin korunması kararının alınması, Ermeni delegelerce reddedilmiştir. Onların destek verdikleri fikir, Prens Sabahaddin'in Avrupa devletlerine Osmanlı topraklarına müdahale imkânı tanıyan liberal görüşüydü. Nitekim

³³⁸ Hanioglu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük*, s. 280.

³³⁹ Erdem Sönmez, *Ahmed Rızâ Bir Jön Türk Liderinin Siyasi-Entelektüel Portresi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2012, s. 87.

³⁴⁰ "Hairenik Gazetesi", *Osmânî*, (61), 1 Haziran 1900, s. 3.

³⁴¹ Hanioglu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük*, s. 358.

Prens Sabahaddin ve taraftarları kongrede, Osmanlı'da iç düzenin sağlanması ve ıslahatların uygulanmasının kontrolü için Avrupa devletlerinin “iyi niyetli” müdahalesini kabul etmiştir.³⁴²

Ermenilerle ittifak fikri, her ne kadar Osmanlılık düşüncesi etrafında Jön Türk yayınlarında propaganda olarak kullanılmışsa da sonuç hiç de onların bekledikleri gibi olmamıştır. Ermenilerin gayesi, bağımsızlıklarına giden yolda Sultan II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesi ve Berlin Kongresi'ndeki kendileriyle ilgili ıslahatların hayata geçirilmesiydi. Ermenilerin, Jön Türkler gibi ıslahat talepleri Osmanlı Devleti'nin güçlenmesi ve sorunlarının giderilmesi değil; bilakis oluşacak ortamdan faydalanarak daha rahat hareket edebilme istekleriydi. Jön Türkler ise Ermenilerin bu amaçta olduklarının farkına varamamışlardı. Her ne kadar ihtilâlcı ve ayrılıkçı Ermenilere karşı olduklarını dile getirsel de genel itibarıyla Ermenilerin ıslahat isteklerini tıpkı kendileri gibi devletin devamlılığı noktasında düşünmüşlerdir. Meşrutiyet'in Ermeni isyanlarına çare olmadığı 23 Temmuz 1908 sonrasında Jön Türklerce de acı şekilde anlaşılmıştır. Zira bu dönemde Türk ve Ermeni siyasîler arasında yüzeyde kardeşlik sözü verilirken Ermeni halkın bir kısmı silâh temin ederek ihtilâl hazırlıklarını geliştirmeye çalışmıştır.³⁴³

Açıkça göstermektedir ki 1895'te başlayan Ermeni olayları ve devamındaki Ermeni Meselesi'nin arka planında Jön Türklerin iddia ettikleri ve matbuatlarında propaganda amaçlı kullandıkları Sultan II. Abdülhamid iktidarı değil, uluslararası dengeler ve çıkarlar gereği bağımsız bir Ermenistan devleti projesi ve bunu sağlamaya çalışan İngiltere bulunmaktadır. İngiltere'nin II. Abdülhamid'e yapması yönünde baskı kurduğu Ermenilere yönelik ıslahatların arkasında yatan asıl nedeni bu oluşturmaktadır. Jön Türklerin İngiltere'nin amacının farkında olamayışı ve II. Abdülhamid'e karşı bu konuda İngilizlerin ve Ermenilerin yanında yer alışı, uluslararası siyasî konjonktürden habersiz olduklarının ifadesidir.

2.4. Hafiyecilik ve Jurnal Sistemi

Jön Türk matbuatında sıkça dile getirilen muhalefet argümanlarından biri hafiyecilik ve jurnal sistemidir. Bölümde Jön Türklerin bu konuda yaptığı propagandalar incelenmektedir.

Jön Türklerin tanımıyla hafiyecilik, “*fedâkârân-ı ümmeti birer sûretle ortadan kaldırmak*” amacıyla kurulan bir “*haşerât*” takımıdır.³⁴⁴ Padişahın hafiyeleri yalnızca Osmanlı topraklarındaki “*haşerât*”tan ibaret değildir. “*Soyup soğana çevirdiği*” milletin parasıyla her devletin tebaası ve memurları arasında deste deste banknotlar vererek kendisine hafiyeye yaptığı “*cibilliyetsiz*”ler de

³⁴² Ramsaur, a.g.e., s. 85-88.

³⁴³ McCarthy, a.g.e., s. 131.

³⁴⁴ “Girid Adası”, *Meşveret*, (5), 1 Şubat 1896, s. 3.

vardır.³⁴⁵ Sultan II. Abdülhamid dönemi tanıklarından Süleyman Kâni İrtem de Osmanlı toplumu içerisindeki her sınıftan Müslim ve gayrimüslimden başka Leh, Alman, Ulah, Fransız ve İngiliz gibi farklı milletlerden de padişaha hafiyelik yapanlar olduğunu söylemektedir.³⁴⁶ *Meşveret*'te Halil Ganem, hafiyeliğin II. Abdülhamid dönemine kadar Osmanlı'da görülmediğini, “illet”in bu dönemde mekteplere, camilere ve hatta aile içine kadar yayıldığını ifade etmektedir. Az bir süre içerisinde birtakım kişilerin zengin olmasının kaynağı da ona göre hafiyeliktir. Padişah, kendisi aleyhinde olanların ihbar edilmesini taltif etmekte ve hafiyeler de bu sayede para kazanmaktadır.³⁴⁷

Mîzâncı Murâd kaleme aldığı bir risalesinde gizli polis ile Sultan II. Abdülhamid dönemindeki hafiyeliğin farklı olduğunu söylemektedir. Gizli polis Dâhiliye, Hariciye ve Zaptiye nazırlıklarınca istihdam edilir ve amaçları devletin selâmeti olduğundan gerekli bir yapıdır. Oysa II. Abdülhamid'in hafiyeciliği “*ümmeatin ahlâkını ifsat*” etmekte ve devletin selâmetinin zararına bir şahsın “*cinneti*”ne yaranmak maksadına çalışmaktadır. Dolayısıyla kabul edilemez bir sistemdir.³⁴⁸ Buradan anlaşılacağı üzere Jön Türklerin eleştirisi konusu yaptıkları kitle devletin istihbarat çalışmalarını yürütenler değil, II. Abdülhamid iktidarına muhalif olanları tespit etmekle görevli kişilerdir.

Jön Türklere göre Sultan II. Abdülhamid, Yıldız Sarayı'na kapanarak “*yılan cinsinden olan hafiyelerinin*” jurnalleriyle birlikte devleti tek başına idare etmeye kalkmıştır.³⁴⁹ Tunalı Hilmi de “*yılanlar*” diye nitelediği bu kesime karşı yapılması gerekeni sert ve kesin dille açıklamaktadır: “*Bunların hakkı süngü, silâhdır.. Kurşundur, paladır, hançerdir, kamadır!.. Bunlar şeytândır [...]* *Bunlar ateşde yakılmaya müstehakdır!.. Arkadaşlar! Biz bu muzır mahlûkları bir bir bir tepelemeye başladık mı artık yanımıza hiçbir münâfik yaklaşılamaz.*”³⁵⁰ *Osmânî*'de iddia edildiği üzere de “*ahrâr-ı millet*”, yani Jön Türkler üzerine “*köpek gibi*” saldıran hafiyelere iddialarına göre her türlü imtiyaz bahşedilmiştir. Bunlar günahsız bir kişiyi katletse bile padişahın iradesi olmadıkça ne polis tarafından tevkif edilmekte ne de muhakemesi icra olunmaktadır.³⁵¹

Jön Türkler nefretle andıkları hafiyeleri, milletin birliğine maddî ve manevî olarak fesat tohumları eken ve milletin köklerine kötü ahlâk yerleştirmek için teşkil edilen bir grup olarak görmektedir.³⁵² Onlara göre hafiyelik din, vicdan ve ulvî değer olarak ne varsa hepsini yok ederek

³⁴⁵ “Korkulu Rüyâ”, *Mîzân*, (24), 14 Haziran 1897, s. 4.

³⁴⁶ Süleyman Kâni İrtem, *Abdülhamid Devrinde Hafiyelik ve Sansür Abdülhamid'e Verilen Journaller*, Osman Selim Kocahanoğlu (Haz.), Temel Yayınları, İstanbul, 1999, s. 23.

³⁴⁷ Halil Ganem, “İcmâl-i Mesâib”, *Meşveret*, (29), 14 Ocak 1898, s. 1.

³⁴⁸ Mehmed Murâd, *Müdâfaa Niyetine Bir Tecâvüz! (Kırk Anbar'a Cevâb)*, s. 11.

³⁴⁹ K. M., a.g.e., s. 4.

³⁵⁰ Tunalı Hilmi, *Dokuzuncu Hutbe*, s. 35.

³⁵¹ “Havâdis”, *Osmânî*, (34), 15 Nisan 1899, s. 7.

³⁵² “İstanbul'dan Mektûb”, *Dörd Numerolu Meşveret'in İlâvesi*, 15 Ocak 1896, s. 4.

insanı en aşağı varlık hâline getirmektedir. Bu dönemde hafiyecilik ile jurnal sistemi öyle yayılmıştır ki Osmanlı toplumunda en üst mertebedekinden en alt tabakadaki insana dek herkes arasında örnekleri görülmüştür. *Meşveret*'te yer alan aşağıdaki beyit hafiyeciliğin ve jurnal sisteminin toplumsal boyutunu ifade eden bir örnektir:

Askeriden, şeyhden, kasabdan, küttâbdan
Hazret-i şâh-ı cihânın it kadar câsûsu var.³⁵³

Jön Türkler jurnal sisteminin değil iki dostu, akrabayı, hısmı hatta baba-oğlu bile birbirine düşman ettiği görüşündedir. Zira jurnalciler yaptıkları hizmet karşılığında rütbe terfisi kazanmaktadır.³⁵⁴ Öyle ki rütbe ve nişan almak için kendi çocuğunu padişah aleyhinde bulundu diye jurnal eden kişiler dahi görülmektedir.³⁵⁵ Jurnalciliğin aile bireylerini şikâyet edecek kadar yayılması üzerine kimsenin kimseye güveni kalmamış ve bu durum muhaliflerin Sultan II. Abdülhamid idaresine karşı soğukluğunu ve isyan duygusunu daha da körüklemiştir.³⁵⁶ Hafiyelerin toplum içerisindeki yaygınlığı doğal olarak insanların psikolojisini olumsuz etkilemiştir. Herkesin hafiye olabileceği ihtimâliyle yaşamının, her an jurnallenmenin verdiği korkunun toplumu aşırı şekilde gerdiği bir gerçektir. Elbette bu psikolojiyi en iyi anlayanlar Jön Türkler olmakla birlikte, toplumu baskı altında tutan hafiyeciliği ve jurnal sistemini etkili şekilde propaganda aracı olarak matbuatlarında kullanmasını da bilmişlerdir.

Ahmed Rızâ'ya göre gençlerin ahlâkını, terbiyesini bozmak hususunda Sultan II. Abdülhamid'in millete yaptığı kötülük, diğer mezaliminin hiçbiriyle ölçülemeyecek derecede dehşetlidir. Çocuğa babası, uşağa efendisi aleyhinde hafiyelik yaptırarak toplumun ahlâkını bozan II. Abdülhamid her şeyi bilerek ve isteyerek yapmakta ve milleti mahvetmektedir.³⁵⁷ *Meşveret*'te neşredilen bir mektupta “*nâdîren görülen*” dürüst valilerden birinin ahalinin perişan hâline dayanamayarak bulunduğu vilâyetin işlerini yoluna koymaya çalıştığına karşılaştığı durum anlatılmaktadır. Buna göre halkı düşünüp onun için çabalamanın düşmanı olan II. Abdülhamid hükûmeti, valinin yaptığını hafiyeler vasıtasıyla haber almış ve onu görevinden uzaklaştırmıştır. Bu şekilde dürüst olan valiler ya zillet ve hakaretle azledilmekte yahut da rütbe tenziliyle küçük bir vilâyete sürgün edilmektedir.³⁵⁸

Jön Türkler dinî referansları kullanarak da hafiyelik ve jurnalciliği eleştirmişlerdir. Kur'an-ı Kerim'in Hucûrat Sûresi'nde “*Ve lâ tecessesû ve lâ yağteb ba'dukum ba'dâ*” yani “*Birbirinizin kusurlarını ve mahremiyetlerini araştırmayın. Birbirinizin gıybetini yapmayın.*” şeklindeki 12. ayet

³⁵³ “Hafiyeler”, *Altı Numerolu Meşveret'in İlâvesi*, 15 Şubat 1896, s. 1.

³⁵⁴ *Hareket*, s. 36.

³⁵⁵ “Hafiyeler”, *Altı Numerolu Meşveret'in İlâvesi*, s. 1.

³⁵⁶ Duru, a.g.e., s. 6.

³⁵⁷ Ahmed Rızâ, “Ben mi Aldanıyorum Pâdişâh mı Aldanıyor?”, *Meşveret*, (25), 9 Ekim 1897, s. 2.

³⁵⁸ H.H., “Vilâyâtımızın Ahvâli”, s. 2.

örnek gösterilmiştir. Kendisi aleyhinde binlerce münafığın varlığına karşın Hz. Muhammed bile onlar hakkında “*istihbarât-ı hafiyeyi*” onaylamamıştır. Ayet ve Sünnet böyleyken, Jön Türkler halifelik makamında bulunan Sultan II. Abdülhamid’in İslâm toplumunun içine bir sürü “*müfsid ve alçakları*” musallat ederek “*şeriat, adâlet, meşveret, kanûn, hürriyet*” sözlerini telâffuz edenlerin “*mürted*” olmuşçasına hakarete uğratılmasının, Beytü’l-mal’ın hafiyeye ve casuslara yedirilmesinin İslâm dinince kabul edilmediğini vurgulamaktadır.³⁵⁹

Jön Türklerin söylediklerine göre devletin ve milletin içerisinde bulunduğu ekonomik zorluklara karşın Sultan II. Abdülhamid kendisine jurnal getiren hafiyelerine yüksek meblağlar, konaklar ve çiftlikler vermektedir.³⁶⁰ Hafiyelerin padişahıtan ödül almak için insanların cebine evrak-ı muzırır sıkıştırıp ardından onları tutukladığı veya tutuklattığı dönemin şahitlerince dile getirilmektedir. Kâzım Karabekir Paşa, Yıldız Sarayı’ndan para ve nişan almak için birtakım kişilerin başkalarının ceplerine veya dükkânlarına gizlice evrak-ı muzırır koyduğu sonra da gidip jurnallediğini belirtmektedir. Hatta bu sebeple insanlar giysilerinin ceplerini dikmek zorunda kalmıştır.³⁶¹ Evrak-ı muzırır ile yakalananlar hapse atılırken hafiyelere de ödül olarak para verilmekteydi. Bunu kazanç hâline dönüştürenler sebebiyle hafiyeye sayısında da artış yaşanmıştır. Hafiyelerin bu şekilde iş görmesi Avrupa’ya firar eden Jön Türkleri hükümet aleyhine neşriyat yapmaya da sevk ve teşvik etmiştir.³⁶²

Jön Türkler hafiyeciliğin bir meslek hâline gelip şahsî menfaat ve hırslardan dolayı başkalarını jurnal ederek veya dedikodusunu çıkararak gözden düşürme gibi amaçlarla da yapıldığı görüşündedir. Jurnalcilerin verdikleri bilgi nispetinde terfi alması ve ihsan adıyla ödüllendirilmesi de jurnalciliğin toplum nezdinde yaygınlaşmasına sebep olmuştur.³⁶³ Yıldız Sarayı’nda uzun yıllar Sultan II. Abdülhamid’in hizmetinde çalışmış Örikağasızâde Hasan Sırrı, verilen jurnallerin namuslu ellere geçip doğruluğunun araştırılmasından sonra padişaha bildirilseydi birçok masumun haksız yere tutuklanmamış olacağını vurgulamaktadır. Ancak asılsız jurnallere de itibar gösterildiğinden II. Abdülhamid ağır yük ve mesuliyet altında kalmıştır.³⁶⁴ Karabekir Paşa da konuyla alâkalı ilginç ve mizahî bir hatırasını zikretmektedir. Harbiye’de öğrenciyken bir sınıf arkadaşı şarapnel kovarı

³⁵⁹ **Ulemâ-yı Din-i İslâm’a Da’vet-i Şer’iye**, İkinci Tab’, [Mısır], 1314, s. 8. Risalenin Latin harflerine aktarımı için bk. İsmail Kara, “Ulema-Siyaset ilişkilerine dair önemli bir metin: Muhalefet yapmak/Muhalefete katılmak”, **Divan**, (4), 1998, s. 17-25.

³⁶⁰ **Hareket**, s. 57.

³⁶¹ Karabekir, a.g.e., s. 26.

³⁶² Mahir Said Pekmen, **31 Mart Hatıraları İsyân Günlerinde Bir Muhalif**, Hasan Babacan ve Servet Aşar (Haz.), TTK Yayınları, Ankara, 2013, s. 31.

³⁶³ Sultan II. Abdülhamid’in hafiyelerinden biri olan Kırımî-zâde Mehmed Neş’et Efendi’nin padişaha arz ettiği raporlara karşılık rütbesinin terfi ettirilmesi, maaşında artış yapılması ve bazen de padişahıtan maddî yardımlar istemesi örneği için bk. **Kırımî-zâde Mehmed Neş’et Efendi Tarafından Sultan İkinci Abdülhamîd Han’a Takdim Edilen Jurnallerin Tahkik Raporları (1891-1893)**, Raşit Gündoğdu vd. (Yay. Haz.), Çamlıca Basım Yayın, İstanbul, 2008, s. 195, 196, 229, 252, 258, 286.

³⁶⁴ Örikağasızâde Hasan Sırrı, a.g.e., s. 65.

bularak sınıfa getirmiş ve ders hocasından bunun ne olduğunu anlatmasını istemiş ancak hoca hiç sesini çıkarmamıştır. Dersin hocası tavrının nedenini Kâzım Karabekir'e sonradan şöyle ifade etmiştir: “*O efendi deli midir, ahmak mıdır? Benim başımı da belaya sokacak. Mektebe topçu mermisi getirildi diye yazılacak... Bir jurnalle top da getirileceği ve yıldızın topa tutulacağı da uydurularak başımıza felaketler getirebilirler.*”³⁶⁵

Hafiyelerin verdikleri jurnallerle itham edilen insanların adil bir yargılama sürecinden geçmeden mahkûm edilmeleri dönemin hatıraları içerisinde yer bulmaktadır. Jön Türklerden Ubeydullah Efendi padişaha sövmekten jurnallenmiş ve idarî muameleye tabi tutulmadan cinayet mahkemesine sevk edilerek cezalandırılmıştır. Bir ansiklopedi çalışması yürüten Emrullah Efendi'nin *Muhitü'l-Maarif* eseri jurnalcilerin girişimiyle sabote edilmiş ve Emrullah Efendi taşrada maarif hizmetiyle İstanbul'dan uzaklaştırılmıştır.³⁶⁶ *Meşveret*'te de Mekteb-i Harbiye'de yoklama yerinde “*Millet yaşasın!*” diye bağırarak iki kişinin hafiyelerin jurnallemesiyle Üçüncü Ordu'ya sürüldüğü zikredilmektedir.³⁶⁷ Jön Türklerin konuyu sürekli gündemde tutmaları, II. Abdülhamid'in düşkün olduğu polisiye romanlarını gece okutup ertesi günüye kendisine gelen jurnallerle karşılaştığına ve bunlardan hüküm çıkarmaya çalıştığına³⁶⁸ dair halk arasında yorumların ortaya atılmasına dahi sebebiyet vermiştir.

Jön Türklerin ve dönemin şahitlerinin söyledikleriyle birlikte Sultan II. Abdülhamid'in çevresinde bulunmuş bazı devlet adamları da jurnalciliğin yaygınlığına ve Yıldız Sarayı'nda sandıklar dolusu jurnallerin bulunmasına rağmen II. Abdülhamid'in bunların ancak çok az kısmını dikkate aldığı görüşündedir. Birçok jurnalcinin haberleri güvenilir olmadığından padişah tarafından ciddiye alınmamaktaydı. Salih Münir Paşa hatırasında II. Abdülhamid'in birçok jurnali saçma bulunduğunu ve “*birtakım ahlaksız açgözlü garazkârların yalanlarından baktığını*” belirtmektedir.³⁶⁹ Yıllarca II. Abdülhamid'in en yakınında bulunan Mabeyn Başkâtibi Tahsin Paşa, saraya gelen binlerce jurnalin bizzat padişah tarafından açılıp okunduğu ve buna göre emirler verildiği yönündeki bilgilerin uydurma olduğunu söylemektedir. 31 Mart Vakası'nın neden olduğu olaylar neticesinde II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesinden sonra sarayda ele geçirilen sandıklar³⁷⁰ dolusu kapalı jurnal bunu doğrulamaktadır. II. Abdülhamid yalnız önemli devlet adamlarından veya güvendiği kişilerden gelen jurnalleri kendisi açık okumaktaydı.³⁷¹ Saraya giden jurnallerin tamamına önem verilmediğini

³⁶⁵ Kâzım Karabekir, *Hayatım*, Faruk Özerengin (Yay. Haz.), Emre Yayınları, İstanbul, 1995, s. 220.

³⁶⁶ Hüseyin Cahit Yalçın, *Tanıdıklarım*, 2. Baskı, YKY, İstanbul 2002, s. 90, 161.

³⁶⁷ B. K., “Mekteb-i Harbiye Havâdisi”, *Altı Numerolu Meşveret'in İlâvesi*, 15 Şubat 1896, s. 2.

³⁶⁸ Tansu, a.g.e., s. 31.

³⁶⁹ [Çorlu], a.g.e., s. 371-372.

³⁷⁰ Dursun Gürlek Yıldız Sarayı'nda içerisinde jurnal olan sandık sayısının 800 olduğu bilgisini paylaşmaktadır bk. Dursun Gürlek, *İbnülemin Mahmud Kemal İnal Cumhuriyet Devrinde Bir Osmanlı Efendisi*, Kubbealtı Neşriyat, İstanbul, 2017, s. 76.

³⁷¹ Tahsin Paşa, a.g.e., s. 57.

ve jurnallerin çoğunun da neticesiz kaldığını Mîzâncı Murâd da vurgulamaktadır.³⁷² II. Abdülhamid'in kendisine gelen jurnallerin tamamını okuduğu ve inandığı yorumları ciddi gözükmemekle birlikte hafiyeciliğin ve jurnalciliğin Jön Türklerin propaganda argümanı olarak kullandıkları derecede yaygın ve suiistimale açık yapı olduğu da bir gerçektir. Burada açıklanması gereken mesele II. Abdülhamid'in neden böyle bir sisteme gereksinim duyduğudur.

İstihbarat ve haberalma teşkilâtı bir devletin iç ve dış güvenliği açısından önemlidir. Dünya ölçeğindeki siyasî ve askerî hatta sosyo-ekonomik gelişmelerde istihbaratın ne derece önemli olduğu göz önünde tutulursa Sultan II. Abdülhamid'in istihbarat yapılanmasının modern devlet açısından gerekliliği daha iyi anlaşılabilir. Dönemin güç merkezlerini oluşturan Düvel-i Muazzama'nın uluslararası şekilde çalışan istihbarat teşkilâtlarına önem vermesine karşın her yönden stratejik konumda bulunan Osmanlı Devleti'nin böyle bir kurumdan mahrum kalması düşünülemezdi. Bu bakımdan II. Abdülhamid istihbaratın önemini gayet iyi kavramış ve bu yönde hizmet verecek sistem oluşturmaya çalışmıştır.³⁷³ Jön Türklerin yoğun eleştiride bulunduğu konuyla genel olarak istihbarat yapılanmasından ziyade bu sistem içerisinde başlarda yer alan hafiyeler grubu ve bununla bağlantılı şekilde oluşan jurnalciliktir.

Sultan II. Abdülhamid'in oluşturduğu otokrat yönetimle Yıldız Sarayı merkezli yapılanma meydana gelmiştir. Bu iktidar yapılanmasının korunması ve devamlılığı için muhalefetin kontrolü ve takibi gerekli görülmüştür. II. Abdülhamid'in kendisine muhalif olanların attığı her adımdan haberdar olmak isteyişi sayıca kalabalık bir hafiyeciliğe zemin hazırlamıştır. Bununla birlikte hafiyelik faaliyetleri II. Abdülhamid'in çok öncesinde devletin kuruluş döneminden beri var olagelmiş bir uygulamadır. Osmanlı'da merkezî otorite güçlendikçe hafiyelik kullanımında artış görülmektedir. Tanzimat döneminde de siyasî amaçlı olmamakla birlikte seraskerliğe bağlı hafiyeler İstanbul merkezli jurnalcilik faaliyetlerinde bulunmuş ve jurnaller raporlar hâlinde Bâb-ı Âlî'ye gönderilmiştir.³⁷⁴ Kendi iktidarının devamı ve muhalif kesimlerin faaliyetlerinin engellenmesi amacıyla II. Abdülhamid de hafiyelik teşkilâtını genişletmiş ve saraya bağlı birim hâline getirmiştir. Bu şekilde II. Abdülhamid kendisine karşı yapılması muhtemel darbe teşebbüslerinin ve muhalefet işbirliklerinin önüne geçmeyi arzulamıştır. Bir anlamda Osmanlı devlet adamlarını ve subaylarını birbirlerine karşı gözetim altında tutmak istemiştir. Uluslararası siyasette yürüttüğü denge politikasının iç siyasetteki örneği olan bu sistem³⁷⁵ saltanatı boyunca işlerliğini sürdürmüştür. II.

³⁷² Mehmed Murâd, **Mücâhede-i Milliye Gurbet ve Avdet Devirleri**, s. 85.

³⁷³ II. Abdülhamid'in istihbarat yapılanmasını kurumsal işleyişini inceleyen önemli bir çalışma için bkz. Emre Gör, **Abdülhamid Döneminde İstihbarat Mutlakıyetten Meşrutiyete İmparatorluğun Haber Alma Faaliyetleri 1876-1909**, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2019.

³⁷⁴ Kırılı, a.g.e., s. 2-3.

³⁷⁵ Abdulhamit Kırmızı, "Sultan II. Abdülhamid İmparatorluğun Son Nefesi", Coşkun Yılmaz (Ed.), **II. Abdülhamid Modernleşme Sürecinde İstanbul**, İstanbul, 2010, s. 31.

Abdülhamid iktidarını sağlamlaştırmak adına başta Şehzade Reşad Efendi olmak üzere hanedan üyelerini de hafiyelerce takip ettirmiş ve onlarla ilgili malûmat almıştır.³⁷⁶

Sultan II. Abdülhamid'in jurnalcilerini iki kısma ayırmak mümkündür. İlki, bu işe memur edilmiş kadrolu saray hafiyeleridir. İkinci grupsa saray hafiyelerinin sayıca çok üstünde olan ve II. Abdülhamid'den para sızdırmak, memuriyet koparmak veya ona yaranmak için zaman zaman çeşitli amaçlarla jurnal veren devlet adamları, ulema, asker ve serbest meslek erbabı kişilerden oluşmaktadır.³⁷⁷ Memur statüsündeki hafiyeler İstanbul'da Zaptiye Nezareti, taşrada valilikler, ülke dışındaysa sefaretler ve şehbenderlikler bünyesinde çalışan maaşlı kişilerdir.³⁷⁸ Hafiyecilik hukuken Zaptiye Nezareti'ne bağlıysa da fiilî olarak padişaha karşı sorumluydu. Bunda ana etkense II. Abdülhamid'in devlet ricaline güvenmemesiydi.³⁷⁹ Hafiyelere çeşitli gayelerle yapacakları tahkikat için gerekli ihtiyacın hazine kaynaklarından karşılandığı görülmektedir. Hafiyeye tahsisatının ödenmemesi veyahut gecikmesi hâlinde ise II. Abdülhamid mutlaka ödeneğin verilmesini emretmektedir.³⁸⁰ Buradan hafiyelik teşkilâtının işlerliğinin devam etmesine padişahın ne kadar çok önem verdiği anlaşılmaktadır. Üstelik II. Abdülhamid, resmî devlet görevlisi olan hafiyecilik üyelerine casus gibi uygun olmayan tabir kullanılmasını da hoş karşılamamaktadır.³⁸¹

Hafiyelik teşkilâtını Sultan II. Abdülhamid'e kimin önerdiği konusunda Küçük Sa'id Paşa ve Mavroyani Paşa isimleri ön plana çıkmakla birlikte bunlar birer iddiadan öteye gitmemektedir.³⁸² Osman Nûrî ise hafiyelik teşkilâtının kurulmasını Damad Mahmud Paşa'nın II. Abdülhamid'in kalbine korku ve vesvese zehrini akıtmasıyla başladığı görüşündedir. Padişah tahta çıktığı ilk dönemde Mahmud Paşa'nın telkinleriyle Genç Osmânlıları her türlü fenalığı yapmaya müsait, cebbar ve ihtilâlcî adamlar olarak görmeye başlamıştır. Kendi iktidarına karşı isyan çıkacağı korkusuyla Midhat Paşa taraftarlarını takip ettirmeye başlamış ve böylelikle de hafiyelik usulü doğmuştur.³⁸³ Hafiyeciliğin kimin etkisiyle başlatıldığı meselesi ihtilâflı olsa da kesin bir şey vardır ki o da II. Abdülhamid döneminde hafiyelik teşkilâtının ve jurnal sisteminin ileri boyutlara vardığı ve toplum arasında yayıldığıdır. II. Abdülhamid'in amcası Sultan Abdülaziz'e yapılan darbe, kendisinin tahta çıkmasından sonra Ali Suavî'nin kardeşi V. Murâd'ı Çırağan Sarayı'ndan kaçırma teşebbüsü,

³⁷⁶ Faiz Demiroğlu, **Abdülhamid'e Verilen Journaller**, Tarih Kütüphanesi Yayınları, İstanbul, 1955, s. 37-44.

³⁷⁷ Yavuz Selim Karakışla, "Sultan II. Abdülhamid'in İstibdat Döneminde (1876-1909) Hafiyelik ve Journalcilik", **Toplumsal Tarih**, (119), 2003, s. 18-19.

³⁷⁸ Gör, **Abdülhamid Döneminde İstihbarat Mutlakıyetten Meşrutiyete İmparatorluğun Haber Alma Faaliyetleri 1876-1909**, s. 67-68.

³⁷⁹ Mehmet Ali Beyhan, "II. Abdülhamid Döneminde Hafiyeye Teşkilâtı ve Journaller", **İlmî Araştırmalar**, (8), 1999, s. 69.

³⁸⁰ Engin, **Asayiş Sultan II. Abdülhamid'in İç Güvenlik Politikası**, s. 151, 195.

³⁸¹ Demiroğlu, a.g.e., s. 10.

³⁸² Karakışla, a.g.e., s. 14-15.

³⁸³ Osman Nûrî, **Abdülhamid-i Sâni ve Devr-i Saltanatı Hayât-ı Husûsiyye ve Siyâsiyyesi**, 1, Kitâbhâne-yi İslâm ve Askerî, İstanbul, 1327, s. 191.

Kleanti-Skalyeri Komitesi'nin yine bu doğrultudaki planları padişahın istihbarat teşkilâtına önem vermesine yol açan tecrübelerdir. Teşkilâtın varlığından en fazla etkilenenler ise pek tabii II. Abdülhamid'in siyasî muhalifleri Jön Türklerdi.

Jön Türklerin faaliyetlerine karşı Sultan II. Abdülhamid'in aldığı önlemlerin başında hafiyecilik gelmektedir. Zira hafiyeciliğin önde gelen istihbarat faaliyetleri arasında siyasî muhaliflerin takip etmek ve bunlara dair arama yapmak bulunmaktadır.³⁸⁴ Hafiyecilik, Jön Türklerin aralarındaki güveni zedelemek, onları yılgınlığa düşürmek ve amaçlarından vazgeçirmek amaçlarını da taşımaktadır. II. Abdülhamid toplum üzerinde merkezî güç ve oto-kontrol mekanizması geliştirerek muhaliflerinin hareketlerini en aza indirme ve etkisizleştirme amacı gütmüştür. Gerçekten de hafiyecilik, Jön Türkler üzerinde baskı yaratmıştır. Jön Türklerin hafiyeciliğe düşmanlığının sebeplerinin başında kendilerine hareket alanı bulamamaları ve gizli örgütlenmeye sahip olsalar da birçok Jön Türk'ün hafiyecilik sayesinde yakalanması gelmektedir. Ayrıca hafiyeciliğin suiistimal edilerek amacının dışına çıkması ve şahsî menfaat peşinde koşan birtakım insanlar için gelir kapısı olması da Jön Türklerin hafiyeciliğe gösterdikleri tepkinin diğer nedenidir. II. Abdülhamid'i tahttan indirme emelini gerçekleştirmek için önlerindeki en büyük engellerden birisi olan hafiyeciliği çökertmek için yayınlarında buna ve bağlantılı şekilde jurnal sistemine yönelik propagandaları muhalefet gündemi olarak sıklıkla kullanmışlardır.

Jön Türklere karşı sıkı takibatın temelinde de padişaha sadakat anlayışı vardı. Jön Türkleri tespit ve takip etmek Osmanlı devlet adamlarınca padişaha sadakat icabı görülmüştür.³⁸⁵ Oysa belli memuriyetlere getirilmede veya bulunduğu memuriyette yükselmede liyakat yerine sadakatin esas alınması Jön Türklerin tepkisini çeken bir uygulamaydı.³⁸⁶ Bu durum ise önceki başlıklarda değinildiği üzere Jön Türklerin Osmanlı devlet adamlarına ve bunun yanında jurnal sistemine duydukları nefretin artmasına sebep olmuştur.

Jön Türklerin nefretine karşın bir kısmının da zaman içerisinde sistemin içerisine dâhil olması ironik bir durumdur. Jön Türkler arasında Yıldız Sarayı'na jurnal yazarların varlığı bilinmektedir. Sultan II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesinden sonra sarayda ele geçirilen jurnallerde birçok Jön Türk'ün jurnal verdiği görülmektedir. Bunlar arasında özellikle Tunalı Hilmi, Abdullah Cevdet,

³⁸⁴ Gör, **Abdülhamid Döneminde İstihbarat Mutlakiyetten Meşrutiyete İmparatorluğun Haber Alma Faaliyetleri 1876-1909**, s. 78.

³⁸⁵ Hanioglu, **Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük**, s. 60-61; Abdulhamit Kırmızı, **Avlonyalı Ferid Paşa Bir Ömür Devlet**, Klasik Yayınları, İstanbul, 2014, s. 156.

³⁸⁶ Hanioglu, **Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük**, s. 63.

İsmâil Kemâl, Ali Kemâl, Süleyman Nazif, Ebü'z-Ziyâ Tevfik, Emanuel Karasu ve Damad Mahmud Paşa gibi kişilerin olması dikkat çekicidir.³⁸⁷ Ubeydullah Efendi de bu Jön Türklerden birisidir.³⁸⁸

Orhan Koloğlu, Sultan II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesinden sonra onun yakınında bulunmuş birisinin 1909 yılında Paris'te Ali Vehbi imzasıyla yazdığı *Pensée et Souvenirs de l'Ex-sultan Abdul-Hamid* isimli kitapta 1897 yılında Paris'te bulunan Jön Türkler arasında 17 kişinin II. Abdülhamid'e hafiyelik yaptığı bilgisinin olduğunu zikretmektedir.³⁸⁹ Süleyman Kâni İrtem de bu konuda ilginç bilgiler vermektedir. II. Abdülhamid, Avrupa'daki Jön Türklerin durumlarından haberdar olabilmek için hafiyeler görevlendirmiştir. Bu kişiler dikkat çekmemek için düzmece bir planla güya yakalanarak hapsedilmekte ve ardından bir yolunu bularak Avrupa'ya kaçmayı başarmış gibi görünerek Jön Türklerin arasına karışmaktaydı. Bu tertiple de Jön Türklerden aldıkları bilgileri Osmanlı sefaretlerine vermekteydi.³⁹⁰ İrtem'in verdiği bilgiye karşın yukarıda zikredilen isimlerin bu tipten kişiler değil, bilakis Jön Türklerin ileri gelenlerinden olduğuna da dikkat etmek gerekmektedir. Jön Türklerin muhalefet gündeminde yoğun şekilde propaganda olarak kullandıkları hafiyeciliğe ve jurnalciliğe hakikatte kendilerinin de bulaşmış olması içlerindeki çelişkiyi de göstermektedir. Bu durum diğer taraftan II. Abdülhamid'in Jön Türkler arasında güvensizlik yaratma çabasının kısmen başarıya ulaştığını da ifade etmektedir.

Sultan II. Abdülhamid hükümdar sıfatıyla ülkesinde yaşanan her olaydan haberdar olmanın zorunluluğu gereği, hafiyeciliğin gerekliliğine inanmış ve bunu savunmuştur. Ancak hafiyeciliğin doğrudan II. Abdülhamid'e bağlı ve hukukî açıdan denetlenmesini ve kontrolünü sağlayacak mekanizma bulunmadığı için yapının şahsî husumetlere, çıkarlara dayanan raporlar üretmesi kaçınılmaz olmuştur. Hafiyecilik ve jurnal sistemi her ne kadar kuruluş amacı olarak iktidar için faydalı görülmüşse de zaman içerisinde amacından sapmış ve birçok suiistimalin ortaya çıkışına sebebiyet vermiştir. Birinden intikam almak, hoşlanmadığı bir durumu bertaraf etmek, verilen cezadan kurtulmak, geçim sıkıntısını aşmak ve hiçbir amacı olmayıp sırf macera yaşamak isteyen herkes jurnal yazmaya başlamıştır.³⁹¹

Hafiyecilik ve jurnal sistemi muhalif kesimlere karşı bir savunma mekanizması olarak yapılandırılmaya çalışılmışsa da haksız yere suç isnat edilen mağdurların varlığına da yol açmıştır. Lâkin Sultan II. Abdülhamid'in her şeyi bilme isteği ve çevresindeki kişilerin de kişisel hırs ve maddî

³⁸⁷ Asaf Tugay, **İbret Abdülhamid'e Verilen Jurnaller ve Jurnalciler**, Okat Yayınevi, İstanbul, [Basım Yılı Yok], s. 26, 29, 31, 39-40, 129-130, 184-185, 188-190, 201-217.

³⁸⁸ Ahmet Turan Alkan, **Sıradışı Bir Jön Türk Ubeydullah Efendi'nin Amerika Hatıraları**, 2. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 1997, s. 40.

³⁸⁹ Orhan Koloğlu, **Curnalcilikten Teşkilatı Mahsusa'ya**, 2. Baskı, Kırmızı Kedi Yayınevi, İstanbul, 2016, s. 29.

³⁹⁰ İrtem, **Yıldız ve Jön Türkler İttihat-Terakki Cemiyeti ve Gizli Tarihi**, s. 83.

³⁹¹ Nurdan İpek Şeber, "Namlunun Ucundaki Padişah: II. Abdülhamid'e Karşı Planlanan Suikastler", **Türkiyat Mecmuası**, 22, 2012, s. 42.

menfaat gereği onun evhamını kışkırtacak söz ve davranışlarda bulunması, padişahı adeta zorunluluk gibi jurnalcilik sisteminin devamına itmiştir. II. Abdülhamid'in hafiyeciliğe verdiği önemin sebebi kendisinin evhamlı oluşundan da kaynaklanmaktadır. Tabiri caizse padişahın evhamı ile jurnalcilik sistemi birbirinden doğan ve birbirini besleyen iki kavramdır. II. Abdülhamid küçük yaşlarından itibaren tecessüs duygusuna sahip olduğunu kendisi de itiraf etmektedir.³⁹² Gizli ve karmaşık olay örgüsüne sahip polisiye romanlara merakı da buradan gelmektedir. Bu da tahta çıktıktan sonra hafiyeliğe verdiği önemin kişiliğinin ve karakterinin gereği olduğu yorumunu da doğurmaktadır. Tahsin Paşa, II. Abdülhamid'in vehminden faydalanıp çıkar elde etmek isteyenlerin ona suikast yapılacağına dair jurnalleri getirip sunduğunu ancak bunların hepsinin yalan olduğunu, yalan haberleri getirenlerin ise padişah tarafından ödüllendirildiği, buna karşın jurnalleri yalan olanların ceza görmediğini hatıratında dile getirmektedir. Zira II. Abdülhamid'in bir jurnalciye yalan ihbarından dolayı ceza verilecek olursa istihbarat teşkilâtının gevşeyeceğinden korktuğunu söylemektedir.³⁹³ Yanlış veya yalan jurnal verenlerin cezalandırılacağı yerde, II. Abdülhamid tarafından taltif edildiğine dair örnekler vardır.³⁹⁴ Oysa II. Abdülhamid'in sahte jurnal üretenlere ceza vermemesi ve bir anlamda idare-i maslahatçı çizgi takip etmesi hafiyeciliğin ve jurnal sisteminin yozlaşmasının önde gelen sebebi olmuştur. Bu durum toplum üzerinde iktidarın baskısını oluşturduğu gibi Jön Türklerin de konuda propaganda faaliyeti yürütmesine olanak tanımıştır.

Sultan II. Abdülhamid'in merkezî iktidarın güçlendirilmesi bünyesinde düşünerek mevcuda getirdiği hafiyeciliğin zamanla yozlaşan yansımaları görülmüştür. Jön Türklerin bu konudaki etkin propagandaları II. Abdülhamid iktidarının muhaliflerini ortadan kaldırmak için onları işkenceden geçirdiği, denizde boğdurduğu ve sürgünde ölüme mahkûm ettiği şeklindeki ithamlarına da kaynak teşkil etmiştir.

2.5. İşkence, Denizde Boğma ve Sürgün

Sultan II. Abdülhamid'in muhaliflerini ağır işkenceler altında öldürdüğü, denizde boğdurduğu ve sürgünlerde çürüttüğü söylemleri Jön Türk matbuatında sıkça gündeme getirilen muhalefet argümanlarıdır.³⁹⁵ Başlık altında Jön Türklerin bu konularda yapmış olduğu propagandalar incelenmektedir.

Jön Türk matbuatında Sultan II. Abdülhamid'in haksız şekilde insanları tutuklatıp hiçbir yargılama sürecinden geçirmeden hapsedtiği iddiaları görülmektedir. Bu bağlamda *Beberûhî* isimli

³⁹² Sultan II. Abdülhamid'in Sürgün Günleri Hususi Doktoru Âtîf Hüseyin Bey'in Hatıraları (1909-1918), s. 96.

³⁹³ Tahsin Paşa, a.g.e., s. 105.108.

³⁹⁴ Bunlardan Sadrazam Kâmil Paşa hakkında verilen bir yalan jurnalin ödüllendirilmesi örneği için bk. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "II. Abdülhamid Devrinde Kâmil Paşa", *Belleten*, XIX (74), 1955, s. 209.

³⁹⁵ *Hareket*, s. 6; Tunali Hilmi, *Evvel ve Âhir*, s. 10; "İfâde-i Mahsûsa", *Tokmak*, (1,) 1 Mart 1901, s. 1; "İyd-ı Fitr", *Osmânlî*, (100), 15 Ocak 1902, s. 1.

mizah gazetesinde evrak-ı muzırta taşıdığı jurnaliyle haksız şekilde suçlanan bir gencin muhakemesi hikâye edilmektedir. Jön Türk, üzerinde gazete bulunmadığı hâlde suçlanmasına karşı çıkıp yalvarmakta ve “Allah aşkına, peygamber başı için” demektedir. Buna karşılık mahkeme reisinin “Biz burada Allah mallah tanımıyoruz” şeklinde cevap vermesi mahkemelerin hangi düzende işlediğine yönelik bir eleştiridir.³⁹⁶ Yine *Dolab* isimli mizah gazetesinde de gıyaben idama mahkûm edilen gençler arasında Üsküdarlının Aksaraylı, Vidinlinin Filibeli, Tıbbiye öğrencisinin Mülkiyeli olarak gösterildiği belirtilerek suçla itham edilenlerin tercüme-i hâllerinin tahkik edilmeye bile lüzum görülmediği söylenmektedir.³⁹⁷ Bu örneklerle II. Abdülhamid’in adaleti eleştirilmekte ve Jön Türkler aleyhine verilen hükümler sorgulanmaktadır.

Jön Türk söylemine göre II. Abdülhamid hapisanelerdeki katillerin güçlü kuvvetli olanlarını af ederek kendi hizmetine aldırmakta, adalet ve terakki isteyenleriyse hapisanelerde süründürmektedir.³⁹⁸ Jön Türkler kendilerine yönelik baskının gerekçesini şu şekilde açıklamaktadırlar: “Bu devletde kim ehl-i nâmûs olur/ Olanlar yâ menfî yâ mahbûs olur”.³⁹⁹ Jön Türklerin bu anlatımına karşı Cezayir-i Bahr-i Sefid vilâyetinden gönderilen 17 Mayıs 1897 tarihli şifreli telgrafname farklı bir uygulama örneğini göstermektedir. Telgrafa göre Rodos’ta Jön Türklük “sevdâsı”yla evrak-ı muzırta okudukları haber alınmış kişiler tevkif olunmuş ancak yapılan tahkikat sonucu “isbât-ı delâil istihsâl” edilemediğinden bir müddet sonra tutuklular serbest bırakılmışlardır.⁴⁰⁰

Jön Türkler af konusundaki görüşlerinde dinî bakış açısını da kullanmaktadır. Mîzâncı Murâd, *Meşveret*’teki bir yazısında ihtilâlcî Ermenileri kast ederek gayrimüslim asilerin ve mücrimlerin hapse girmelerinin üzerinden bir sene geçmeden genel affa uğradıklarını, her bayramda ve cülusta da normal suçluların afla salıverildiğini oysa sürgündeki “erbâb-ı hamîyyetden” birçok kişinin yıllarca dışarıda süründürüldüğünü vurgulamaktadır. Yine ona göre Sultan II. Abdülhamid’in “garazı” ve “husûmeti” yalnız kendilerine değil, bütün Müslümanlardır.⁴⁰¹ II. Abdülhamid’in, Ermeni patriğinin isteği üzerine devlete isyandan dolayı hapiste bulunan Ermenilere aff-ı umûmî vermesi de eleştiri konusu yapılmaktadır. Onlara af verilirken sırf Jön Türk olduğu için hapisanelere atılan ve işkencelere dayanamayıp ölen Müslümanların durumu hatırlatılmaktadır.⁴⁰² Böylece Müslüman Osmanlı kesimi din eksensiz söylemlerle etki altına alınmaya çalışılmaktadır.

³⁹⁶ “Hüseyin Paşa Karakolhânesi’nde Bir Genç Türk’ün Muhâkemesi”, **Beberûhî**, (3), 1 Nisan 1898, s. 4.

³⁹⁷ “Havâdis”, **Dolab**, (5), 14 Mart 1900, s. 4.

³⁹⁸ “Havâdis”, **On Bir Numerolu Meşveret’in İlâvesi**, 23 Mayıs 1896, s. 6.

³⁹⁹ Hamîyyetli Bir Şâir, “Söz ü Güdâz”, s. 4.

⁴⁰⁰ BOA, DH. ŞFR. 211, 120 (15 Zil-Hicce 1314/17 Mayıs 1897).

⁴⁰¹ Murâd, “Sultan Abdülhamid’in Büyük Hatâsı”, **Meşveret**, (21), 23 Ekim 1896, s. 2.

⁴⁰² “Vatandan Havâdis”, **Mîzân**, (2), 28 Aralık 1896, s. 5.

Sultan II. Abdülhamid'in olumsuz anlamda dikkatini çeken insanların birden bire ortadan kaybolduklarına dair dedikoduların yaygın olduğu dönemin hatıralarından anlaşılmaktadır.⁴⁰³ Dedikodular bir önceki başlıkta işlenen hafiyeciliğin varlığı ile daha da büyüyerek toplumu geren ve baskı altında tutan bir psikolojinin oluşmasına da sebebiyet vermiştir. Bu tür şayiaların varlığıysa Jön Türklerce matbuatlarında propaganda olarak kullanılmıştır. Dolayısıyla rivayetlerle Jön Türk propagandaları arasında birbirini besleyen ilginç bir söylem birliği mevcuttur.

Jön Türklerin muhalefet argümanı olarak sıkça dile getirdikleri bir konu Sultan II. Abdülhamid'in siyasî muhaliflerine zindanlarda ağır işkence uygulanmasıdır.⁴⁰⁴ Padişahı tahttan indirecekleri iddiasıyla “*zâbitân-ı askerîye, ricâl-i Mülkiye ve talebe-i ulûm*”dan birçok kişi Bâb-ı Zabtiye zindanlarında, Beşiktaş Karakolu bodrumlarında ve Mekâtib-i Askeriye hapisanelerinde çeşitli işkencelerle öldürüldüğü iddiası Jön Türk gazetelerinde yer almaktadır.⁴⁰⁵ Jön Türk basını meşveret ve adalet isteyenlerin, mezalime karşı çıkanların gece evlerinden aldırılarak Yıldız Sarayı'nda çeşitli işkencelerle “*şehid edildiği*” haberlerini yazmaktadır. Onlara göre engizisyon papazlarına nazire yapan saraydaki mezalim “*Hülâgu'ya rahmet okutacak*” sûrettedir.⁴⁰⁶

Jön Türkler işkence söylemlerinde özellikle mektepli gençleri örnek vermektedir. Mektepli öğrencilerin birçoğunun tutuklanarak zindanlarda hapsedildiği haberleri Jön Türk gazetelerinde sıkça dile getirilmektedir. Haberlere göre askerî mekteplerdeki öğrenci mezun olursa cemiyetler teşkil ederek Sultan II. Abdülhamid yönetimi aleyhine isyan edecekleri jurnaliyle birçok öğrenci tutuklanıp çeşitli işkencelerden geçirilmiştir.⁴⁰⁷ Bir bahriye mülâzımının hafiyelerce tutuklanıp hapsedilmesi üzerine validesinin üzüntüden tecennün ettiği ve kadının Darü's-Şifâ'da zincirlere vurulduğu şeklinde duygulu haberlere de rastlanılmaktadır.⁴⁰⁸ Mekteb-i Harbiye'de öğrencilerin “*idâre-i zâlîme*” tarafından tevkif edilerek mektebin “*işkencehâne*”sinde engizisyon mahkemelerini hayrette bırakacak derecede inşa edilmiş localarından birine atılarak işkencenin her türlüşünün yapıldığı Jön Türk basınında dile getirilmektedir.⁴⁰⁹ Mekteplerde öğrenme arzusu duyan, terakki ve adalet isteyen vatan evlatları hapislerde bin türlü işkence içinde öldürülürken buna karşılık hafiyelik edenlereyse mükâfatlar verilmektedir.⁴¹⁰ Haksız yere hapsedilen gençlerin engizisyon cinayetlerini aratmayacak şekilde işkenceler gördüğü, buna karşın Osmanlı hükûmetinin ne kadar kötü ve uğursuz olsa bile

⁴⁰³ Simeon Trayçev Radev, **Galatasaray Mekteb-i Sultanisi Resneli Bulgar Bir Talebenin Hatıraları 1879-1898**, Georgi P. Kostandov (Haz.), Kronik Kitap, İstanbul, 2018, s. 82-83.

⁴⁰⁴ H.H., “Habs, Nefy, İ'dam”, s. 1-3; Hanioglu, **Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük**, s. 458.

⁴⁰⁵ A.T., “Vatanı Sevenlere ve Tehlikeden Kurtarmak İsteyenlere Bir İhtâr”, s. 2.

⁴⁰⁶ “Makale-i Şer'îye”, **Kanûn-i Esâsî**, (3), s. 1.

⁴⁰⁷ “İstanbul'dan”, **Mîzân**, (27), 5 Temmuz 1897, s. 4.

⁴⁰⁸ “Biçâre Vâlîde”, **Mîzân**, (14), 5 Nisan 1897, s. 4.

⁴⁰⁹ “Mekteb-i Harbiye”, **Mîzân**, (23), 7 Haziran 1897, s. 4.

⁴¹⁰ “Tâlim ve Terbiye ve Mekteblerimiz”, **Meşveret**, s. 3.

sonuçta kendi hükûmetleri olduğundan Avrupa nazarında haysiyetini lekelemek istemedikleri için işkenceleri açıklamadıkları yönünde *Mîzân*'da haber yapılmaktadır. Ancak işkenceler devam ederse işkenceye uğrayanlarla birlikte uğratanların isimlerini Avrupa hükûmetlerine verecekleri ve açık şekilde Avrupa gazetelerinde yayımlayacakları tehdidinde de bulunmaktadır.⁴¹¹ Bu tür haberlerin yayımıyla özellikle ileride orduda görev yapacak askerî mektepliler arasında II. Abdülhamid muhalifliği meydana getirilmek istendiği açıktır.

Siyasî müttehimler sorgulandığı yer olan ünlü Taşkışla Karakolu, Jön Türk matbuatında Fransız İhtilâli'nin simgesi Bastille Hapishanesi'ne benzetilerek burada çeşitli işkencelerin yapıldığı anlatılmaktadır. *Mîzân*'a göre işkencelerin bir kısmı şöyledir: “*Mahsûsen inşâ idilmiş dar localarda günlerce ayak üzerinde durdurmak, kuru ekmekten ma'ada bir şey virmemek, günde dört def'a sopa ile döğme bu mezâlimhânenin en âdi icrâatındendir.*”⁴¹² Bunun dışında en yaygın usul ise dayaktı. Hapse düşen Jön Türkler büyük işkencelere, zulümlere maruz kalmakta “*insâniyet sadâlarından*” ve “*medeniyet hayâllerinden*” mahrum olmaktadır.⁴¹³ Ayakları prangalı olarak karanlık ve rutubetli yerlerde çürütülmektedir.⁴¹⁴ Padişahın özel hapishanelerinde ve işkencehanelerinde insanlar “*eziyet ve meşakkat içinde*” hayat sürmektedir.⁴¹⁵ Jön Türklere göre tutuklanan gençler, hapishanelerde medenî bir kavmin canilere reva görmediği eziyetlere ve İslâmiyet'in hiçbir şekilde müsaade etmediği işkencelere maruz kalmaktadır. Jön Türkler dikkat çekici bir iddiada da bulunarak hapishanedeki gençlerin gardiyanlar elinde ırzını ve namusunu da müdafaadan aciz kaldığını söylemektedir.⁴¹⁶

Osmânî'da hapishanelerde tutulan Jön Türklere namussuz ve ahlâksız kelimelerle hakaretler edildiği ve onların dinî duygularını incitici davranışlarda bulunulduğu anlatılmaktadır. Namaz kılmak isteyen mahkûmlara “*Namaz kılacaksınız, alanlar abdestle, almayanlar abdestsiz; hattâ cünûb olarak namâz kılacaksınız; bu namâz Allah'a değil, pâdişâhadır*” şeklinde tacizlerde buldukları ifade edilmektedir.⁴¹⁷ Bunun yanında hapishanelerdeki Jön Türklerin, Sultan II. Abdülhamid'in adamları tarafından devlet ve millet haini, 1897 Osmanlı-Yunan Savaşı'nda casusluk

⁴¹¹ “Ciddi Bir İhtâr”, *Mîzân*, (2), 28 Aralık 1896, s. 2.

⁴¹² “İkinci Bastil!”, *Mîzân*, (26), 28 Haziran 1897, s. 3.

⁴¹³ “Habsâne-i Umûmîden Mektûb”, *Meşveret*, (26), 25 Ekim 1897, s. 4.

⁴¹⁴ B. K, a.g.e., s. 2.

⁴¹⁵ M. F, a.g.e., s. 4.

⁴¹⁶ “Tevkifât”, *Meşveret*, (28), 24 Aralık 1897, s. 3-4. Jön Türklerin bununla ilgili ilginç bir iddiası da II. Abdülhamid iktidarının temel taşlarından biri kabul ettikleri Şeyh Ebu'l-Hüdâ ile alakalıdır. Buna göre Beşiktaş'ta oturan bir genci Ebu'l-Hüdâ cebren alıkoyarak ırzına tasallut etmiştir. Çocuğundan üç gün boyunca haber alamayan annesinin feryadı üzerine “*Ebu'l-Hüdâ hunzırı*” “*kurban-ı hurs ve şehvetini*” salıvermiştir. Çocuğun annesi Gazi Osman Paşa'dan yardım istemiş, çocuğun cesur ve namuslu bir asker evladı olduğunu duyan Osman Paşa ise müteessir olarak durumu II. Abdülhamid'e bildirmiştir. Ancak II. Abdülhamid umursamaz tavırla şöyle karşılık vermiştir: “*A Osman Paşa. Sen onun yalnız bir şeyini biliyorsun. Ben ise nelerini bilirim nelerini.(!?!)*” bk. “Pâyitaht Havâdisi”, *Mîzân*, (11), 15 Mart 1897, s. 4.

⁴¹⁷ “Yine Trablus'dan”, *Osmânî*, (2), 15 Aralık 1897, s. 5.

yaparak savaş planlarını Yunanlara satmış alçaklar şeklinde askerlere tanıtıldığı söylenmektedir. Böylece askerler onları hain olarak görmekte ve nefret kuzmaktadır. Padişah kendisine karşı gelenleri dinsizlikle itham edip mürted olarak da topluma göstermektedir.⁴¹⁸ Jön Türklere göre bu durum II. Abdülhamid'in milletin cehaletinden istifade ederek muhaliflerini yok etme yöntemidir. Jön Türkler hâlin devamındaysa karanlık tablo çizmeyi de ihmal etmemektedir: “*Şimdilik birer birer kurban gidiyoruz. Bir müddetcik sonra hep birden mahvolacağız.*”⁴¹⁹

Jön Türklerin matbuatlarında işledikleri bu söylemlere ve iddialara karşın gerek kendi yayınlarında gerek sonradan kaleme alınan hatıralarda zindanlarda ağır işkenceler altında ölenlerin isimleri zikredilmemektedir. Yalnızca olayların yaşandığından bahsedilmekte lâkin bunların kimler olduğuna dair açıklayıcı bilgi bulunmamaktadır. Örneğin, *Mizân*'da tutuklanan Jön Türklerin içinde ona yakın kişinin aniden öldüğü, iki masum kardeşin Sultan II. Abdülhamid'in emriyle Yemen tarafına sürgün edilmesi haberi üzerine annelerinin acıya dayanamayıp vefat ettiği yolunda haberler verilerek “*Bunlar hep mezâlim-i Hamidiye'nin kanlı vak'aidir. Millet elbette bunların öcünü bırakmayacaktır.*” şeklinde yorumlar yapılmaktadır.⁴²⁰ Ancak bunların kim olduklarına dair bir isim belirtilmemektedir. Bu ise Jön Türk söylemlerinin ispat taşımaktan ziyade propagandaya yönelik kullanılan argümanlar olduğunu göstermektedir.

Jön Türklerin özellikle vurgu yaptıkları mekteplilere yönelik işkencelere dair söylediklerinin dışında ikna edici deliller de mevcut değildir. Mekteb-i Tıbbiye'de artan Sultan II. Abdülhamid muhalifliğine çare olarak mektebin başına getirilen Zeki Paşa kurduğu sert idareyle Tıbbiye'deki Jön Türk faaliyetlerini engellemeye çalışmıştır. Onun sert ve göz açtırmayan tedbirleri neticesinde öğrenciler arasından verilen bir jurnalın de yardımıyla Cemiyet üyeleri tutuklanmaya başlamıştır. Tutuklamaların ardından yapılan mahkeme sonucu Cemiyet'in ileri gelenlerinden Şefik Ali, Ahmed Mehtiyâ, Abdullah Cevdet, Mehmed Reşid, Rızâ Servet, Şerâfeddin Mağmûmî gibi kişilerin içerisinde olduğu grubun mektepten atılmasına karar verilmiş ancak birkaç aylık haptiden sonra affedilerek serbest bırakılmışlardır.⁴²¹ Affedilen ve serbest bırakılan Jön Türkler ise II. Abdülhamid muhalifliğine hız kesmeden devam etmişlerdir. Mekteb-i Mülkiye'de de kurulan bir öğrenci cemiyetinde faaliyette bulunan 40 kadar öğrenci yakalanarak sorgulanmış; önce Taşkışla'ya sonra da Yıldız Sarayı'na götürülmüştür. Burada öğrencilere padişah tarafından yirmişer mecdiye dağıtılarak serbest bırakılmışlardır.⁴²² Dolayısıyla bu tür örnekler mekteplilere yönelik sistemli işkence yöntemi uygulanmadığını göstermektedir.

⁴¹⁸ “Sultan II. Abdülhamid'in Entrikaları ve Müdâfaâ'-yı Nâmûs”, **Kanûn-i Esâsî**, 2 (20), 16 Temmuz 1898, s. 4.

⁴¹⁹ H. H, “Zavallı Osmânlılar”, **Meşveret**, (2), 15 Aralık 1895, s. 2.

⁴²⁰ “Vatandan Havâdis”, **Mizân**, (3), 4 Ocak 1897, s. 4.

⁴²¹ Cevrî, a.g.e., s. 28-30.

⁴²² İrtem, **Yıldız ve Jön Türkler İttihat-Terakki Cemiyeti ve Gizli Tarihi**, s. 32.

Hapse girmiş veya sürgüne gönderilmiş bazı Jön Türklerin II. Meşrutiyet'in ilânından sonra yayımlanan hatıratında yaşadıkları sosyo-psikolojik travmaları açıklayan izlere sıkça rastlanmaktadır.⁴²³ Bununla birlikte Jön Türk matbuatında iddia edilen ağır işkencelere ve ölümlere karşın, hatıralarını kaleme alan dönemin Jön Türkleri ağır işkencelerden örnekler vermemektedir. Hatta bir kısmı kendilerinin tutuklanmalarından sonraki süreç ve hapis hayatları hakkında verdikleri izahatta bile ağır işkenceden söz etmemektedir.⁴²⁴ Sultan II. Abdülhamid'in muhaliflerini ağır işkenceyle öldürttüğü iddiaları, toplumun gergin havasını yansıtan ve aynı zamanda bunu söylem olarak besleyen kaynaksız isnatlardan ve rivayetlerden ileriye gidememiştir.

Sultan II. Abdülhamid aleyhinde propaganda argümanı olarak kullanılan önemli bir söylem de muhaliflerini denize atarak boğdurması gelmektedir.⁴²⁵ Mîzâncı Murâd "*Cellâd kurbanlarını bulmak üzere Halic ve Marmara diblerine mürâcaat itmek kâfîdir*" diyerek denizde boğdurma ithamını ciddi olarak dillendirmektedir.⁴²⁶ Mîzâncı Murâd, Mülkiye'de tarih öğretmenliği yaparken de jurnallerle günahsız kişilerin zindanlara konulduğu ve bunların sonra İzzeddin Vapuru ile ayaklarına zincir vurularak denize atıldıklarını kendi gözleriyle görmüş gibi öğrencilere de anlatmıştır.⁴²⁷ "*Bir Kürt*" müstearıyla *Meşveret*'te yazan Abdullah Cevdet'e göre II. Abdülhamid, meşveret taraftarlarını denize atmayı ya da idama mahkûm etmeyi "*bir içim su*" addeylemiştir.⁴²⁸ *Osmânlı İcrâat Komitesi* adıyla Cenevre'deki Jön Türklerin Avrupalı Büyük Devletlere gönderdikleri bir beyannamede kardeşlerinin Boğaz'da boğuldukları belirtilmektedir.⁴²⁹ Yine *Osmânlı İhtilâl Fırkası* adıyla hazırlayıp İstanbul'da dağıttıkları başka bir beyannamede de "*Binlerce talebe-i ulûm ile nice nice ahrâr-ı millet*"in Yıldız Sarayı'nda işkenceler gördükten sonra Marmara Denizi'nde öldürüldüğü söylenmektedir.⁴³⁰ Denizde boğdurma söylemine dönemin bazı Avrupalı gazetecileri dahi katılmış ve ispatları olmadığı hâlde bunu dile getirmekten geri durmamışlardır.⁴³¹ II. Abdülhamid'in muhaliflerini denizde boğdurduğu iddiaları yalnız Jön Türk propagandalarında sınırlı kalmamış, onun tahttan indirilmesinden sonra da bu tür söylemler devam etmiştir. II. Abdülhamid dönemini

⁴²³ Bu tür hatıratı dair örnekler için bk. Taner Aslan, "İttihâd-ı Osmani'den Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne", *Bilgi*, (47), 2008, s. 87-90.

⁴²⁴ Buna bir örnek olarak bk. *Ali Münif Bey'in Hâtıraları*, s. 23-26.

⁴²⁵ *Neler Olacak!..*, s. 10; "Allah Erbabını Halk İylesun", *Kanûn-i Esâsî*, s. 5; "Makale-i Mahsûsa", *Kanûn-i Esâsî*, 2 (3), 25 Ocak 1898, s. 2.

⁴²⁶ Mehmed Murâd, *Müdâfaa Niyetine Bir Tecâvüz! (Kırk Anbar'a Cevâb)*, s. 15.

⁴²⁷ Malik Aksel, *İstanbul'un Ortası*, Beşir Ayvazoğlu (Yay. Haz.), Kapı Yayınları, İstanbul, 2011, s. 136.

⁴²⁸ Bir Kürd, "Mütâlaamız", *Meşveret*, (17), 21 Ağustos 1896, s. 4.

⁴²⁹ Hanioglu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük*, s. 538.

⁴³⁰ Hanioglu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük*, s. 458; İrtem, *Yıldız ve Jön Türkler İttihat-Terakki Cemiyeti ve Gizli Tarihi*, s. 62.

⁴³¹ Bunlardan biri için gezi/hatırat türündeki eser olarak bk. Paul Fesch, *Abdülhamid'in Son Günlerinde "İstanbul"*, (Çev. Erol Üyepazarcı), Pera Turizm ve Ticaret, İstanbul, 1999, s. 336. Bu eseri tercüme ederek yayımlayan Üyepazarcı, Fesch'in buna benzer iddiaları hiçbir delili olmadan yazdığını ve II. Abdülhamid aleyhtarlığını bilinçli şekilde yansıttığını kitabın girişinde özellikle belirtmektedir bk. Fesch, a.g.e., s. V-XXI.

anlatan tarih kitaplarında muhaliflerinden binlercesini öldürttüğü ve denizde boğdurttuğu şeklinde cümleler yer almıştır.⁴³²

Jön Türk matbuatında dile getirilen siyâsî muhaliflerin denize atıldığı propagandası dönemin şahitlerinin hafızasında öyle yer edinmiştir ki ilerleyen yıllarda hatıratında buna değinenler olmuştur. Kâzım Karabekir, ağabeyi Hamdi Bey'in kütüphanesinin arkasında saklı bölümde yasak Jön Türk gazetelerini alıp okuduğunu ve etkilendiğini, bunu gören ağabeyinin kendisine Sultan II. Abdülhamid'in zalimliğini ve istibdatını ve ona karşı milletin iyi kalpli evlatlarının hürriyet için İttihâd ve Terakki adıyla cemiyet teşkil ettiklerini ifade ederek "*vatanını seven her münevver gencin buna dâhil olduğunu fakat bazı alçaklar tarafından haber alınarak birçok gençlerin sürgüne Yemen'e, Fizan'a gönderildiğini bazılarının da denize atıldığını*" kendisine acı acı anlattığını söylemektedir.⁴³³ Yine dönemin şahitlerinden Hüseyin Cemâl de 1916'da yayımladığı hatıratında konu gereği II. Abdülhamid'e değinmekte ve bir Fransız vapurunun limandan demir alırken zincirine insan cesetlerinin takıldığını adını vermediği bir kitaptan alıntı yaparak aktarmaktadır. Bu vesileyle de "*istibdâdin karanlık geceleri*"ni okuyucuya hissettirmeye çalışmaktadır.⁴³⁴ Leskovikli Mehmed Rauf da hatıratında Sarayburnu'ndan denize atılma olayını "*bir müddettenberi işitmekte*" oldukları bir "*rivayet*" şeklinde nitelemektedir.⁴³⁵

Leskovikli Mehmed Rauf'un kullandığı "*rivayet*" kelimesi Jön Türkler tarafından yapılan propaganda için yerinde bir nitelemedir. Zira Cemiyet'in kurucularından İbrahim Temo, hatıratında denizde boğdurulma meselesiyle ilgili çarpıcı bir örnek vermektedir. Kendi anlatımına göre dördüncü kez tutuklanıp bir süre sorgulanmak amacıyla tutulan İbrahim Temo, sorgusunun ardından serbest bırakılmıştır. Daha sonra tanıdıklarından öğrendiğine göre kendisinin denize atılıp boğdurulduğu söylentisi yayılmıştır.⁴³⁶ Temo'nun ifade ettiği durum, Jön Türk matbuatında propaganda yapılan denizde boğdurma söyleminin sağlam kaynaklara dayanmadığını göstermektedir. Nitekim dönemin şahitlerinden Cevat Rıfat Atilhan, Jön Türk yayınlarını okuyanların tutuklanarak Taşkışla zindanına gönderildikleri ve ertesi günü de Sarayburnu'ndan denize atılarak boğduruldukları yönünde haberlerin kasıtlı olarak yayıldığını belirtmektedir. Öyle ki haberlere göre Harbiye, Mülkiye ve Tıbbiye öğrencilerinden bu şekilde öldürülenler sebebiyle deniz insan cesedinden geçilmez olmuştur.⁴³⁷

⁴³² A. R. [Ahmed Refik], *Abdülhamid-i Sâni ve Devr-i Saltanatı Hayât-ı Husûsîyye ve Siyâsîyyesi*, 3, Kitâbhâne-yi İslâm ve Askerî, İstanbul, 1327, s. 1064.

⁴³³ Karabekir, *Hayatım*, s. 149-150; Karabekir, *İttihat ve Terakki Cemiyeti*, s. 22.

⁴³⁴ Hüseyin Cemâl, *Yeni Harb Başımıza Tekrar Gelenler*, Aziz Korkmaz (Yay. Haz.), TTK Yayınları, Ankara, 2014, s. 227.

⁴³⁵ Leskovikli Mehmed Rauf, a.g.e., s. 54.

⁴³⁶ **İbrahim Temo'nun İttihat ve Terakki Anıları**, 2. Baskı, Arba Yayınları, İstanbul, 2000, s. 49.

⁴³⁷ Cevat Rıfat Atilhan, **İttihat ve Terakki'nin Suikast'leri**, Aykurt Neşriyatı, İzmir, 1971, s. 7-8.

Dönemin tanıklarından Ahmet Reşit Rey, Sultan II. Abdülhamid'in zulmüyle dökülen kanlardan, yıkılan yuvalardan, denize atılıp boğdurulan masumlardan bahseden Jön Türk propagandalarının uzun zaman toplumun kulağını doldurduğunu; buna karşın anlatılanların gerçek olduğuna dair hiçbir örneği görmediğini söylemektedir. II. Meşrutiyet'in ilânından sonra siyasi sürgünler geri döndüğünde bile Jön Türk neşriyatında sıkça bahsedilen işkenceyle öldürülen ve denizde boğdurulan kişilere dair bilgi ortaya konulamamıştır. Rey'e göre bahsi geçenlerin ailesi, komşusu ve arkadaşı gibi tanıdığına çıkmaması da aslında söylemlerin Jön Türk propagandalarından başka bir şey olmadığını açık delildir.⁴³⁸

Benzer ifadeleri Refik Halid Karay'ın hatıratında da görebilmekteyiz. Karay ikinci şahsın ağzından, onun da eski bir jandarma çavuşundan dinlediği bir olayı anlatmaktadır. Eski jandarma çavuşunun anlattığı olaya göre bir gece genç-yaşlı 5-10 kişilik mahkûm grubu zindandan elleri kelepçeli şekilde çıkarılarak istimbota bindirilmiş ve denize açılmışlardır. Sarayburnu'nu geçtikten sonra jandarma çavuşuna emir verilerek mahkûmları denize atmaları istenmiştir. O ise gördüğü bu vahşete dayanamayıp orada bayılmış ve yaşadıkları yüzünden de sonradan aklî dengesini kaybetmiştir. Olayı ikinci şahsın ağzından dinleyen Karay, bunun üzerine ailesiyle birlikte II. Abdülhamid'e lânetler yağdırdıklarını ve kendisinin de henüz 16-17 yaşlarında olmasına karşın ihtilâlcî kesildiğini belirtmektedir. Hatıratının devamında ise daha ilginç bir durumdan bahsetmektedir. II. Meşrutiyet'in ilânından sonra gazetelerde II. Abdülhamid dönemindeki bu tür iddiaları gündem yapmak için "*İstibdat devrinde ailesinden akıbetleri meçhul kalmış kimseler varsa bildirsınler!*" şeklinde ilânlar verilmiş fakat bir tek kimse dahi ortaya çıkıp isim söylememiştir. Bunun üzerine Karay hakikati şöyle dile getirmektedir: "*Anlaşılan o çavuş gerçekten deli imiş, sandığı vaka, deli uydurması; bir manya nöbeti!*"⁴³⁹ Örneklerden de anlaşılacağı üzere Jön Türklerin matbuatlarında işledikleri II. Abdülhamid'in muhaliflerini denizde boğdurduğu konusu hakkında ciddi ve ikna edici delillerin bulunmaması, denize atılarak boğdurulduğu söylenen kişilerin ne tanıdıkları ne de ailesinden kişilerin olmaması ve söz konusu iddiaların rivayet ve dedikodudan öteye nitelik taşımaması bunun iyi kullanılmış bir propaganda olduğunu göstermektedir. Bu söylemler, Jön Türklerce II. Abdülhamid aleyhine toplumu yönlendirmeye elverişli birer propaganda argümanıdır.

Jön Türk matbuatında sıkça gündemde tutulan bir diğer mesele de Sultan II. Abdülhamid'in muhaliflerini sürgüne göndererek oralarda ölüme mahkûm etmesidir. Aslında Osmanlı Devleti kuruluşundan itibaren çeşitli sebeplerle sürgün politikasını uygulamıştır. Devletin yaptığı yeni fetihlerle bünyesindeki toplulukları iskân etme anlayışı ve almış olduğu güvenlik tedbirleri sürgünlerin nedenleri arasındadır. Ancak devletin ilk dönemlerindeki sürgün politikası, 19. yüzyılda

⁴³⁸ Ahmet Reşit Rey, **İmparatorluğun Son Döneminde Gördüklerim Yaptıklarım (1890-1922)**, Nur Özmel Akın (Haz.), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2014, s. 31-32.

⁴³⁹ Refik Halid Karay, **Bir Ömür Boyunca**, Yusuf Turan Günaydın (Yay. Haz.), TTK Yayınları, Ankara, 2011, s. 134-135.

özellikle de siyasî muhalifler için kullanılmaya başlanacaktır. 1859 yılında Sultan Abdülmecid'in iktidarı aleyhinde muhalefet hareketi şeklinde örgütlenen ve Kuleli Vakası olarak bilinen olayın faileri de Magosa ve Akka başta olmak üzere çeşitli yerlere sürgün edilmiştir.⁴⁴⁰ Siyasî nitelikteki sürgünlerin en çok yapıldığı dönem ise II. Abdülhamid'in saltanatı süresidir.⁴⁴¹ Sürgüne gönderilenlerin çoğunluğu Cemiyet üyesi veya üzerinde evrak-ı muzırrayla yakalanmış memur ve öğrenci statüsündeki Jön Türklerdir.⁴⁴² Dolayısıyla sürgün konusu Jön Türk muhalefesinde önemli propaganda argümanı olarak yer edinmiştir.

Hareket risalesinde yüz bini aşkın insanın İstanbul'dan uzaklaştırılarak sürgüne gönderildiği iddiası gündeme getirilmektedir⁴⁴³ Tunalı Hilmi de 1896-97'de kaleme aldığı eserinde Sultan II. Abdülhamid'in "*hükûmet-i zâlîme*"sinin birkaç sene içerisinde yüz binden fazla insanın hayatına kıydığını iddia etmektedir.⁴⁴⁴ II. Abdülhamid'in sürgün yöntemini özellikle mektep öğrencilerine uyguladığı haberleri de tıpkı işkence bahsinde olduğu gibi dikkat çekici bir algı yaratma tekniğidir. Jön Türklere göre sadece İsviçre'de ilim tahsil eden 300 Bulgar öğrencisi bulunmakta ve bunların bir kısmının masrafları da Bulgar hükûmeti tarafından karşılanmaktadır. Jön Türkler, Bulgar hükûmetinin bu eğitim politikasına karşın II. Abdülhamid'in eğitim anlayışını şöyle izah etmektedir: "*Bizim halifemiz de güzide gençleri mekteplerden seçüb gönderiyor fakat nereye?.. Afrika'ya, Yemen'e, Fizan'a, zindâna! Ne için?.. Kahr olmak, ölmek, bitmek, mahvolmak için!*"⁴⁴⁵ Bu tür söylemlerle modern mekteplerde okuyan genç kitlenin II. Abdülhamid karşılığında Jön Türklerle aynı safta yer almasına çalışılmıştır.

İstanbul'da İngiliz elçisine giderek İngiltere'nin, Boerlere karşı galibiyetini kutlayan grup içerisinde yer aldığı için Sultan II. Abdülhamid tarafından Sivas'a memuriyet statüsünde bir anlamda sürgün gönderilen İsmâil Safâ'nın burada ölümü üzerine *Osmânî*'de edebî kişiliğini öven bir yazı⁴⁴⁶ ve onu yâd eden bir şiir yayımlanmıştır.⁴⁴⁷ Böylece II. Abdülhamid'in edebiyatçıların ve sanatçıların düşmanı olduğu yönünde algı da geliştirilmeye çalışılmıştır. Jön Türkler, Fransız İhtilâli'ni de hatırlatarak eğer II. Abdülhamid, XVI. Louis'in başına gelenleri bilseydi sürgün ve idam kelimeleri

⁴⁴⁰ Uluğ İğdemir, **Kuleli Vak'ası Hakkında Bir Araştırma**, 2. Baskı, TTK Yayınları, Ankara, 2009, s. 33.

⁴⁴¹ Abdullah Acehan, "Osmanlı Devleti'nin Sürgün Politikası ve Sürgün Yerleri", **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, 1 (5), 2008, s. 22.

⁴⁴² Hasan Taner Kerimoğlu, **Osmanlı'da Devrim ve Fedakâran-ı Millet İstibdat Dönemi Sürgün ve Firarilerinin Devri Hürriyet'te Mücadeleleri**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2018, s. 27-28.

⁴⁴³ **Hareket**, s. 36.

⁴⁴⁴ Tunalı Hilmi, **İkinci Hutbe**, Cenove, 1314, s. 43. Risalenin, Latin harflerine aktarımı için bk. İsmail Kara, "Ulema-siyaset ilişkilerine dair metinler-II Ey Ulema! Bizim gibi konuş!", **Divan**, (7), 1999, s. 91-128. II. Abdülhamid döneminde sürgüne gönderilenlerin sayısı net olarak bilinmemekle birlikte, II. Meşrutiyet sonrasında sürgünden dönenlerin sayısının 70-80 bin olduğu kaynaklarda geçmektedir bk. Kerimoğlu, a.g.e., s. 43.

⁴⁴⁵ "Havâdis", **Osmânî**, (3), 1 Ocak 1898, s. 8.

⁴⁴⁶ "Teessüf ve Ta'ziye", **Osmânî**, (86), 15 Hazirân 1901, s. 6.

⁴⁴⁷ "Zavallı İsmâil Safâ Ölmüş", **Osmânî**, (90), 15 Ağustos 1901, s. 7.

şöyle dursun masum birini beş dakika hapsedse yer gök sallanıp başına yakılacağını düşünürdü şeklinde tehdit söyleminde de bulunmaktadırlar.⁴⁴⁸

Sultan II. Abdülhamid, sürgünü muhaliflerine karşı sindirme yöntemi olarak kullanmıştır. Bunu da Kanûn-i Esâsî'ye eklettiği 113. madde vasıtasıyla meşrulaştırmıştır. İlgili madde "*Hükümetin emniyetini ihlâl itdikleri idâre-i zâbitânın tahkikât-ı mevsûkası üzerine sâbit olanları Memâlik-i Mahrûse-i Şâhâne'den ihrâc ve teb'id etmek, münhasıran zât-ı hazret-i pâdişâhinin yed-i iktidârındadır*"⁴⁴⁹ demekle padişaha sürgün hakkı tanımaktaydı. II. Abdülhamid'in sürgün konusunda Jön Türk ve Ermeni komitacı ayrımı yapmadığı görülmektedir. Yalnızca Jön Türk muhalefetini değil, kendisine karşı bir diğer muhalif odak olan Ermeni komitacıları da sürgün yöntemi kullanmak suretiyle etkisizleştirmeye çalışmıştır.⁴⁵⁰ II. Abdülhamid'in sürgüne gönderdiği Jön Türklerin çoğunluğunu ise askerler ve asker kökenli doktorlar oluşturmaktadır.⁴⁵¹ Bu da Jön Türklerin daha çok modern mekteplerde örgütlendiklerini gösteren bir tespittir.

Sultan II. Abdülhamid döneminde sürgünlerin ikamet ettirildiği yerlerin başında Trablusgarp gelmekteydi. Coğrafi konumu nedeniyle ideal sürgün yeri olan Trablusgarp'a yalnız Jön Türkler değil, diğer birçok suçlu da gönderilmiştir.⁴⁵² Trablusgarp'a sürgün edilenler arasında Jön Türklerin de yayınlarında bahsettiği Şeref Vapuru mahkûmları öne çıkmaktadır. II. Abdülhamid'e karşı nümayiş hazırlığındaki Harbiye ve Tıbbiye öğrencilerinin varlığının haber alınmasıyla bir kısmı tevkif edilmiş ve 2 Temmuz 1897 tarihinde bunlar hakkında Divan-ı Harp'te mahkûmiyet kararı verilmiştir. Mahkûmlardan 77'si⁴⁵³ 8 Eylül 1897'de Şeref Vapuru'na bindirilerek Trablusgarp'a gönderilmiştir.⁴⁵⁴

Osmânlı gazetesinde Şeref Vapuru'yla Trablusgarp'a sürgün edilenlerin yaşadıkları olaylar hüznüyle şekilde anlatılmaktadır.⁴⁵⁵ Hatta Trablusgarp'ta sürgündeyken vefat eden Cemiyet üyelerinin fotoğrafları gazetede yayımlanarak sürgünler nedeniyle Sultan II. Abdülhamid'e karşı kin

⁴⁴⁸ H. H, "Habs, Nefy, İ'dam", s. 3.

⁴⁴⁹ **Düstür**, Cüz-ü Râb'i, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1295, s. 19.

⁴⁵⁰ Bay, a.g.e., s. 36.

⁴⁵¹ Acehan, a.g.e., s. 22.

⁴⁵² II. Abdülhamid döneminde Trablusgarp'a ve Fizan'a sürgün edilenlerle ilgili bir çalışma için bk. İbrahim Mekan, **II. Abdülhamid Döneminde Trablusgarp ve Fizan Sürgünleri (1876-1909)**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012.

⁴⁵³ Toplamda 78 kişi mahkûm olmuşsa da biri İstanbul'da kalmıştır bk. İrtem, **Yıldız ve Jön Türkler İttihat-Terakki Cemiyeti ve Gizli Tarihi**, s. 251.

⁴⁵⁴ Hikmet Çiçek, **Dr. Bahattin Şakir İttihat ve Terakki'den Teşkilatı Mahsusa'ya Bir Türk Jakobeni**, 2. Baskı, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2007, s. 40. Trablusgarp'a gönderilen mahkûmlar arasında bulunan Jön Türklerden Ali Fahri'nin sürgün hatıraları için bk. Ali Fahri, Emel Yolunda, İkinci Tab', Hürriyet Matbaası, İstanbul, 1328. Eserin Latin harflerine aktarımı için bk. Ali Fahri, **Emel Yolunda Kandil ve Muhtar Paşa Jön Türklerin Sürgün Hatıraları**, Yücel Yiğit ve Mehmet Narlı (Haz.), Hitabevi Yayınları, Ankara, 2015, s. 1-263.

⁴⁵⁵ Gâzi, "Mekâtib ve Havâdis", **Osmânlı**, (2), 15 Aralık 1897, s. 3-5.

ve nefret daha da alevlendirilmeye çalışılmaktadır.⁴⁵⁶ Oysa Jön Türklerin *Osmânlı*'da büyük bir ajitasyonla anlattıkları Şeref Vapuru mahkûmlarının sürgün hayatının hiç de onların iddia ettiği gibi geçmediği görülmektedir. Aralarında Cemiyet'in kurucularından Mehmed Reşid ve bunun yanında Yusuf Akçura ve Ahmed Ferid Tek gibi önemli isimlerin de olduğu mahkûmların Trablusgarp'taki mahkûmiyet hayatları uzun sürmemiştir.⁴⁵⁷ Zira mahkûmlar Trablusgarp'tayken valinin ve diğer yetkililerin ısrarıyla padişahın af talebinde bulunmuşlardır. Af talebi ve II. Abdülhamid'in Jön Türklerle Temmuz 1897'de yaptığı Contrexéville Anlaşması'na karşılık 20 Eylül 1897'de ilk önce aralarında Mehmed Reşid'in de olduğu sekiz kişi Trablusgarp içerisinde serbest bırakılmıştır. Mehmed Reşid belediye hastanesinde hekim olarak çalışmaya başlamıştır. Sonrasında 5 Haziran 1898 tarihli irade ile de II. Abdülhamid bütün mahkûmları affederek Trablusgarp'ta serbest bırakmış ve İstanbul'dayken bağlı buldukları devlet memurlukları ne ise o dairelerde istihdam edilmişlerdir. Fakat padişahın affına karşılık, Mehmed Reşid ve arkadaşları İttihâd ve Terakki Cemiyeti'nin Trablusgarp Şubesi'ni kurup faaliyetlerini burada sürdürmüş ve muhalif tavırlarını devam ettirmişlerdir.⁴⁵⁸

Sultan II. Abdülhamid döneminde Trablusgarp'a sürgün edilenlerle ilgili hatıratında detaylı bilgiler veren Cami Baykurt, 13 yıl boyunca Trablus'ta vali olan Ahmed Rasim Paşa zamanında sürgün Jön Türklerin çok rahat şekilde hareket ettiklerini yazmaktadır. Bu dönemde her hafta yabancılara ait postalardan aldıkları Jön Türk yayınlarını serbestçe okumuşlardır.⁴⁵⁹ Oradaki hayatın Jön Türk propagandalarında iddia edildiği gibi işkence ve hapisten ibaret olmadığı görülmektedir. Sürgüne gönderilen Jön Türklere bir süre sonra memuriyet ve çeşitli işlerde çalışma hakkı tanınmıştır. Belirtildiği üzere 1897 Temmuzunda Cemiyet'in başkanı Mîzâncı Murâd'la yapılan anlaşma gereği Trablusgarp'daki sürgünler "*aff-ı şâhâne*" ile daha rahat bir ortama kavuşmuşlardır. Kimileri orada dükkân açıp işletmeye başlamış kimileri çeşitli memuriyetlere girmiş, subaylara rütbeleri iade edilmiştir. Kimileri de ailelerini Trablusgarp'a getirterek birlikte yaşamaya başlamıştır.⁴⁶⁰ Trablusgarp'a sürgün giden Abdullah Cevdet bir süre sonra oradaki askerî hastanede çalışmaya başlamıştır.⁴⁶¹ Rodos'a sürgün edilen İshak Sükûtî de Trablusgarp sürgünleri gibi faaliyetlerine orada devam etmiş ve Jön Türk matbuatının dağıtımını üstlenmiştir.⁴⁶² Sürgüne

⁴⁵⁶ "Tosyalı Vasfi Efendi Merhûm", *Osmânlı*, (41), 1 Ağustos 1899, s. 4.

⁴⁵⁷ Ali Birinci, *Tarihin Gölgesinde Meşâhir-i Meçhûleden Birkaç Zât*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2001, s. 196.

⁴⁵⁸ Nejdî Bilgi, "Dr. Mehmed Reşid Bey'in Taşkışla Hatıraları Hakkında", *Tarih ve Toplum*, 17 (100), 1992, s. 53.

⁴⁵⁹ **Cami Baykurt'un Anlılarıyla Son Osmanlı Afrikası'nda Hayat Çöl İnsanları, Sürgünler ve Jön Türkler**, Arı İnan (Haz.), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2009, s. 15.

⁴⁶⁰ Emre, a.g.e., s. 60, 63. Nâmık Kemâl de II. Abdülhamid tarafından Midilli Adası'na sürgün edildiğinde ailesini yanına aldırılmıştır. Oğlu Ali Ekrem Bolayır Midilli'de yaşadıklarını hatıratında tafsilatıyla anlatmaktadır bk. **Ali Ekrem Bolayır'ın Hatıraları**, M. Kayahan Özgül (Haz.), Kurgan Edebiyat Yayınları, Ankara, 2013, s. 57-292.

⁴⁶¹ **Cami Baykurt'un Anlılarıyla Son Osmanlı Afrikası'nda Hayat Çöl İnsanları, Sürgünler ve Jön Türkler**, s. 18.

⁴⁶² Özgen, a.g.e., s. 34.

gönderilen Jön Türklerin buldukları yerlerde çeşitli memuriyetlere girmelerinin yanında oralarda evlenerek yeni bir hayata başlayanlar da olmuştur.⁴⁶³

Sultan II. Abdülhamid'in muhaliflerini sürgüne gönderme yöntemi yalnızca hapis değil, memuriyet statüsünde de olmaktadır. II. Abdülhamid'in İstanbul'da bulunmasını istemediği kişileri bir vazifeyle değişik yerlere tayin etmesi alışılmıştır.⁴⁶⁴ Eğer kişi vekilse azledilerek bir valiliğe yollanmakta, düşük rütbeli memursa işten çıkarılıp taşraya gönderilmektedir.⁴⁶⁵ Örneğin, 4 Aralık 1901 tarihli iradede Avrupa'daki Jön Türklerle bağlantıda olan Aydın Vilâyet Kâtibi Fethi Efendi'nin Harput'a, destekçisi İzmirli Mehmed Hasan Efendi'nin de Kastamonu'ya sürgüne gönderilmesi emredilmektedir.⁴⁶⁶ Sürgüne gönderilen kişilere gittikleri yerlerde sefaletle düşmemeleri için sınırlı maaş da verilmiştir. Nâmık Kemâl'i Midilli'ye sürgün eden II. Abdülhamid ona Hazine-i Hassa'dan 5 bin kuruş maaş tahsis ettiği gibi 2 yüz kayme de harcırah vermiştir.⁴⁶⁷ II. Abdülhamid'in kendi parasından Nâmık Kemâl'e maaş vermesi dikkat çekici durumdur. Nitekim bir süre sonra Nâmık Kemâl Midilli Mutasarrıfı olarak memuriyete girmiştir. Harbiye Mektebi'ndeki öğrencilik yıllarında Jön Türk olduğu için takibe uğrayan Cami Baykurt, mezun olduktan sonra Trablusgarp'a süvari teğmeni tayin edilmiştir. Bu durumu Baykurt "yarı sürgün" olarak nitelendirmektedir.⁴⁶⁸ II. Abdülhamid'e karşı 1896'da bir darbe girişiminde bulunanların başında olan İstanbul'daki Birinci Tümen Kumandanı Kâzım Paşa'nın İşkodra'ya vali atanması da ona padişah tarafından verilen bir "ceza" idi.⁴⁶⁹ II. Meşrutiyet sonrası dönemde adından çok söz ettirecek Talât Bey bile II. Abdülhamid karşıtı cemiyete dâhil olduğu için Edirne'de 3 yıl hapse mahkûm olmuşken padişahın çıkardığı irade ile af edilmiş ve başka bir vilâyete memur tayin olunmuştur.⁴⁷⁰

Muhaliflerini sürgün etmek veyahut onlara uzak yerlerde görev vererek İstanbul'dan uzaklaştırmak yöntemi Sultan II. Abdülhamid için çıkış yolu olarak görünürken bunun bir de olumsuz yönü bulunmaktaydı. Zira sürgüne gönderilen veya taşrada görevlendirilen Jön Türkler, gittikleri yerlerde kendi düşüncelerini yaymaya ve taraftar bularak muhalefetlerini güçlendirmeye çalışmışlardır. Böylece Osmanlı Devleti'nin en ücra köşelerine dahi Jön Türklerin fikirleri taşınabilmiştir. Öyle ki Jön Türklüğün taşrada yayılmasını sağlayan en önemli faktörlerden birisi II. Abdülhamid'in sürgün siyasetidir.⁴⁷¹ Jön Türkler gittikleri yerlerde fikirlerini ve propagandalarını

⁴⁶³ Onbulak, a.g.e., s. 34.

⁴⁶⁴ Örikağasızâde Hasan Sırrı, a.g.e., s. 82.

⁴⁶⁵ Mehmed Memduh, a.g.e., s. 43.

⁴⁶⁶ Engin, **Asayiş Sultan II. Abdülhamid'in İç Güvenlik Politikası**, s. 192.

⁴⁶⁷ Ali Ekrem Bolayır'ın **Hatıraları**, s. 54.

⁴⁶⁸ Toprak, a.g.e., s. 251-252.

⁴⁶⁹ Bernard Lewis, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, (Çev. Boğaç Babür Turna), Arkadaş Yayınevi, Ankara, 2008, s. 269.

⁴⁷⁰ Hasan Babacan, **Mehmed Talât Paşa 1874-1921**, Altınpost Yayıncılık, Ankara, 2012, s. 52.

⁴⁷¹ Taşrada Jön Türklüğün yayılması hakkında bir örnek için bk. Aslaner, a.g.e., s. 75-99.

başta Anadolu ve Rumeli olmak üzere Osmanlı'nın hemen her coğrafyasına yayma fırsatı elde etmiştir. Sürgün veya memuriyet vasıtasıyla taşraya gitmek Jön Türkler için önemli bir genişleme alanıydı. Avrupa'ya iltica etmeyip dâhilde kalan Jön Türklerden Ali Münif de Mülkiyeli Jön Türkler için hafiyelerin sıkı çalıştığı İstanbul'dan uzaklaşarak taşrada görev almanın ve oraların halkını Cemiyet'in fikirleri yönünde işlemenin kendi açılarından önemli olduğunu vurgulamaktadır.⁴⁷² Dolayısıyla II. Abdülhamid'in uygulaması uzun vadede kendisi aleyhine işlerken Jön Türkler için olumlu bir gelişme olmuştur. Sürgün siyasetinin II. Abdülhamid'in ve Jön Türklerin akıbetini tayin etmedeki rolünü Necmettin Alkan şöyle açıklamaktadır:

Sultan II. Abdülhamid, bütün bu anlatılanların tam aksine davranıp, yakalanan Jön Türkleri sürgün etmeyip buldukları yerlerde yargılayıp, çok daha ağır cezalara çarptırsaydı ki, bu süreçte ceza kapsamında idâm da gündeme gelecekti, Jön Türk Hareketi'nin akıbeti çok daha farklı olurdu. Fakat II. Abdülhamid çok farklı bir siyaset takip etmiş ve bu uygulamasıyla Jön Türklerin sonunu hazırlamamış, tersine bunların vatan sathına yayılarak kontrol dışına çıkmalarına ve kendisi karşısındaki muhalif cephenin daha da genişlemesine neden olmuştur.⁴⁷³

Sürgün konusunda cevaplanması gereken bir soru da Sultan II. Abdülhamid'in Jön Türklerin tamamını sürgün mü ettiği yoksa bunların bir kısmının kendi istekleriyle firar mı ettikleridir. Nitekim belli sürgün noktalarına gönderilenlerin dışında Jön Türklerin bir bölümünün Avrupa'ya kendi istekleriyle firar ettikleri görülmektedir. Jön Türkler de tıpkı Genç Osmânlılar gibi Avrupa'nın önde gelen başkentlerine giderek oradan muhalefet faaliyetlerinde bulunma anlayışını benimsemiştir. Avrupa'ya kendi istekleriyle firar eden hatta bu yönde de propaganda yapan Jön Türkler, bunun yanında yine propaganda usulüne başvurarak II. Abdülhamid'in kendilerini menfalarda çürüttüğünü dile getirmiştir.⁴⁷⁴ Oysa Ahmed Rızâ, Mîzâncı Murâd, İbrahim Temo, Doktor Nâzım, Tunali Hilmi, Damad Mahmud Paşa ve Prens Sabahaddin gibi önde gelen Jön Türkler II. Abdülhamid tarafından sürgün edilmemiş, aksine kendi istekleriyle Avrupa'ya firar etmişlerdir. Üstelik bu dönemde Avrupa'ya firar etmenin büyük zorluğu da bulunmamaktadır. Yol parasını karşıladıktan sonra kolayca vapura binip İstanbul'dan yola çıkmak mümkündür.⁴⁷⁵ Dönemin şahitlerinden Yahya Kemâl, biraz para biriktirenlerin durmaksızın Paris'e firar ettiğini söylemektedir.⁴⁷⁶ Osmanlı Devleti'nin Avrupa'ya firar edenler hakkındaki kararları ise sertti. Bu sertlik özellikle de firar edenlerden gittikleri yerlerde siyasî faaliyette bulunanlara ve neşriyat yoluyla muhalefet yapanlardır. Dolayısıyla Jön Türkler listenin başında gelmektedir.⁴⁷⁷ II. Abdülhamid döneminin şahitlerinden

⁴⁷² Ali Münif Bey'in Hâtıraları, s. 27.

⁴⁷³ Alkan, *Selanik'in Yükselişi Jön Türkler Abdülhamid'e Karşı 1908 İhtilâli*, s. 98. Alkan'ın akıbet tayin edici olarak yorumladığı ve Jön Türklerin de sıklıkla propaganda yaptıkları ve eleştirdikleri sürgün yönteminin 31 Mart Vakası'nın ardından sabık hükümdar II. Abdülhamid'e uygulanması ise tarihin ironik yüzünü göstermektedir. Osmanlı tarihinde ilk kez bir padişah İstanbul dışına sürgün edilmiştir. II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesinden vefatına dek geçen sürgün hayatının ayrıntılı bir incelemesi için bk. Aydın Çakmak, *Sürgünde Bir Hakan*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2014.

⁴⁷⁴ Avrupa'ya firar eden Jön Türklerin sürgün edildikleri yönünde propaganda yapmaları ve bu noktada başlayan yanılgıya araştırmacıların düşmesi Ali Birinci'nin de eleştirdiği bir konudur bk. Ali Birinci, *Tarihin Hududunda Hatırat Kitapları, Matbuat Yasakları ve Arşiv Meseleleri*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2012, s. 202-203.

⁴⁷⁵ Alkan, *Sıradışı Bir Jön Türk Ubeydullah Efendi'nin Amerika Hatıraları*, s. 20.

⁴⁷⁶ Yahya Kemal, *Siyâsî ve Edebî Portreler*, 5. Baskı, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, İstanbul, 2014, s. 114.

⁴⁷⁷ Birinci, *Tarihin Hududunda Hatırat Kitapları, Matbuat Yasakları ve Arşiv Meseleleri*, s. 205-214.

Ahmet Reşid Rey, Avrupa'ya firar edenlerin amacını şu şekilde dile getirmektedir: “*Bunlar ya memlekette böyle uzaktan şan ve şöhret yahut çıkacak ilk fırsattan istifade ederek bir makam kazanmak, şayet bu ikisi de mümkün olmazsa zengin Mısırlılardan para kopararak Avrupa'da rahatça yaşamak emelindeydiler.*”⁴⁷⁸ Rey'in cümleleri II. Abdülhamid'in muhaliflerine memuriyet tahsis ederek veya yayınlarını durdurmak şartıyla para vererek sindirme politikasıyla da örtüşmektedir.

Avrupa'ya kendi istekleriyle firar eden muhaliflerin bir kısmının amacı şahsî çıkarlar üzerine kuruludur. Bu nitelikteki kişiler Avrupa'ya kaçtıktan sonra oradan Yıldız Sarayı'na tehdit mektubu yazıp eğer dolgun bir maaşla İstanbul'da veya başka vilâyetlerde geçimi sağlanmazsa hürriyetçilik çalışmalarına katılacağını, padişah aleyhinde yayınlar kaleme alacağını bildirmiştir. Ali Sa'id, hatıratında isim belirtmeden anlattığı üzere, maliye nazırı olmak isteyen bir şahıs isteği kabul görmeyince Avrupa'ya giderek bir gazete kurup iftira ve yalan üzerine kurulu yazılarla II. Abdülhamid'e “*çirkince*” saldırmıştır. Bunu haber alan padişah da kendisi aleyhindeki saldırılara karşılık gazetelerin toplanmasını ve alıp okuyanların tutuklanmasını şiddetli şekilde emretmiştir. Sırf bu yayınlar yüzünden birçok kimse sürgüne gönderilip cezalandırılırken bahsi geçen şahıs bir süre sonra az maaşlı bir memuriyeti kabul edip İstanbul'a dönmüştür.⁴⁷⁹ Ali Sa'id'in isim belirtmediği şahsın Avrupa'ya firar eden ve bir süre sonra Serhafiye Ahmed Celâleddin Paşa üzerinden II. Abdülhamid'le anlaşma sağlayıp İstanbul'a geri dönen Mizâncı Murâd olduğu anlaşılmaktadır. Ancak Mizâncı Murâd bu iddiaları hatıratında reddederek Avrupa'ya ilticasının sebebi olarak II. Abdülhamid'e sunduğu lâyihanın dikkate alınmaması göstermektedir.⁴⁸⁰

Çıkar amaçlı Avrupa'ya firar eden muhalifler hakkında Sultan II. Abdülhamid de bilgi vermektedir. Oğullarıyla birlikte Avrupa'ya firar eden Damad Mahmud Paşa'nın kendisine Paris'ten isteklerde bulunarak Meclis-i Hass-ı Vükelâ'ya kayd-ı hayat şartıyla memur olunması, oğullarının da Şûra-yı Devlet azalığına tayin edilmesi koşulunda geri döneceği teklifini yaptığını söylemektedir.⁴⁸¹ Anlaşıldığı üzere Avrupa'ya firar edip orada II. Abdülhamid aleyhinde neşriyat yapmak ve padişahın dikkatini çektikten sonra da pazarlığa girilerek maaş ve memuriyet elde etmek bir moda hâlini almıştır.⁴⁸² Birçok kişi bu şekilde Jön Türk adı altında faaliyette bulunmuş ve menfaat

⁴⁷⁸ Rey, a.g.e., s. 30.

⁴⁷⁹ Ali Sa'id, **Saray Hatıraları Sultan Abdülhamid Han'ın Hayâtı**, Minber Matbaası, [İstanbul] 1338-40, s. 85. Eserin sadeleştirilerek Latin harflerine aktarımı için bk. Ali Said, **Saray Hatıraları Sultan Abdülhamid'in Hayatı**, Ahmet Nezih Galitekin (Haz.), Nehir Yayınları, İstanbul, 1994.

⁴⁸⁰ Mehmed Murâd, **Mücâhede-i Milliye Gurbet ve Avdet Devirleri**, s. 36. Birol Emil, Mizâncı'nın Avrupa'ya firar sebeplerini saray ile arasının bozulması, Düyûn-ı Umûmiye'deki Avrupalı çevrenin tesir ve telkinleri, İstanbul'un son günlerinde yaşanan gelişmeler ve ihtilâlcî idealizm ve psikolojisi olarak dört başlıkta değerlendirmektedir bk. Birol Emil, **Son Dönem Osmanlı Aydını Mizancı Murad Bey**, Kitabevi, İstanbul, 2009, s. 80-89.

⁴⁸¹ **Sultan II. Abdülhamid'in Sürgün Günleri Hususi Doktoru Âtîf Hüseyin Bey'in Hatıraları (1909-1918)**, s. 225.

⁴⁸² **Vatan Uğrunda Yahut Yıldız Mahkemesi Amasya Mebusu İsmail Hakkı Paşa'nın Hatıraları**, Orhan Sakin (Haz.), Bilge Kültür Sanat, İstanbul, 2014, s. 32- 33.

elde etmeye çalışmıştır. Buna kendi içlerinden de tepkiler gelmiştir. Jön Türklerden Doktor Câzim'e göre "hamiyyetli gençler" in yurt dışına çıktıktan sonra zamanla ahvalden etkilenerek faziletleri bozulmuştur. Hatta bazı Avrupa gazeteleri de bu durumu fark ederek "Jön Türklük me'mûriyet tuzağı oldu" gibi söylemlerde bulunmuştur.⁴⁸³ Dolayısıyla bu davranışlar Cemiyet'in gücünü azaltmış ve üyelerini psikolojik yönden olumsuz etkilemiştir. Bu ise II. Abdülhamid'in muhaliflerini para ve memuriyet anlaşmaları yaparak sindirme yöntemlerini aktif olarak kullanmasına yol açmıştır.

Buraya kadar anlatıldığı üzere Jön Türk matbuatında propaganda olarak kullanılan işkencelerle, denize atmalarla ve sürgünlerle Sultan II. Abdülhamid'in muhaliflerini yok ettiği söylemi geçerlilik kazanmamaktadır. Aksine muhalifleri sindirmek için meşru yolların tercih edildiği görülmektedir. Bu yollarsa para vermek, memuriyete sokmak ve diplomatik kanalları kullanmak yöntemiyle Jön Türk muhalefetini ortadan kaldırma siyasetidir.

Sultan II. Abdülhamid'in muhaliflerini sindirme yollarından biri onlara memurluklar ihсан etmesidir. 1897 yılının başında Yusuf Ziyâ Paşa ve Ebü'z-Ziyâ Tevfik, II. Abdülhamid'in görevlendirdiği kişiler olarak Paris'e gelip Jön Türklerle bir dizi görüşmeler yapmıştır. Görüşmelerle ilgili olarak *Mizân*'da, bu iki kişinin Jön Türklere istedikleri paranın ve memuriyetlerin verileceği teklifinde buldukları yazmaktadır. İki kişilik heyetin amacının kendilerini aldatmak ve içlerinde paraya, büyük memuriyetlere kanmaya müsait olanları taraflarına çekmek dolabından ibaret olduğunu, buna karşılık kendilerininse II. Abdülhamid'in tekliflerini şiddetle reddettiklerini belirtmektedirler.⁴⁸⁴ Fakat bu kesin ifadeler karşılık Jön Türkler aynı yılın ortalarında, Serhafiye Ahmed Celâleddin Paşa ile anlaşma yoluna gidecek ve *Mizân*'da yazılanların o gün için geçici birer söylem olduğunu gösterecektir.

1897 Temmuz'unda Ahmed Celâleddin Paşa, Sultan II. Abdülhamid'den aldığı yetkiyle Paris'e giderek Jön Türkleri ikna etmeye çalışmıştır. II. Abdülhamid tarafından Ahmed Celâleddin Paşa aracılığıyla yapılan teklif şu maddelerden ibarettir: İttihâd ve Terakki Cemiyeti neşriyatını tatil etmesine karşılık olarak genel af ilân edilecektir. Avrupa'dan ve sürgünden geri dönenlere liyakatlerine ve ehliyetlerine göre memuriyet verilecektir. Hükûmetçe tedrici olmak üzere ıslahata başlanacaktır. Paris'te eğitimlerine devam eden öğrencilere maaş bağlanacaktır. Avrupa'da kalmak isteyenler de elçiliklere memur tayin edilecektir. Teklifleri kabul etmeyip, padişah ve hükûmet aleyhinde faaliyete devam edenlerse Osmanlı tabiiyetinden çıkarılacaktır.⁴⁸⁵ Bunun yanında Avrupa'ya kaçıp kendilerine tebligat yapıldığı hâlde geri dönmekte ısrar eden ve II. Abdülhamid aleyhinde neşriyatta bulunanlara ait mal ve mülkün haciz edilmesine dair bir genelge de tapu idaresi

⁴⁸³ Câzim, **İttihâd**, [Cenevre,] 1900, s. 8.

⁴⁸⁴ "Yangın Var Cân Kurtaran Yok mu?", **Mizân**, (12), s. 2-3.

⁴⁸⁵ Mehmed Murâd, **Mücâhede-i Milliye Gurbet ve Avdet Devirleri**, s. 261; Kuran, **Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri ve Millî Mücadele**, s. 191.

tarafından yayımlanmıştır.⁴⁸⁶ Ahmed Celâleddin Paşa'nın Cemiyet'in yetkilileriyle görüşmeleri neticesinde Fransa'nın Contrexéville merkezinde anlaşma sağlanmıştır. Avrupa'da bulunan Jön Türklerin, başta Mîzâncı Murâd olmak üzere, bir kısmı II. Abdülhamid'in teklifini kabul ederek yurda dönmüş, kimileri de Avrupa'da devlet memurluğuna girmiştir. Bir kısım Jön Türk'ün Paris'teki tahsillerine devam kararı alınmıştır. Tunalı Hilmi'nin *Hutbeleri* karşılığında 4000 franka anlaşmıştır. Cemiyet neşriyatını tatil için 10 bin frank tazminat istemiş ve her üyeye de 300 frank öğrenci tahsisatı talep etmiştir. Cemiyet'in evrakı da 1600 frank karşılığında Ahmed Celâleddin Paşa'ya teslim edilmiştir.⁴⁸⁷

Jön Türklerle imzalanan bu anlaşmanın, Cemiyet'in muhalefetine yok etmede etkisi çok sınırlı kalmıştır. Nitekim Jön Türklerden olmakla birlikte uygun zemini bulduğunda Sultan II. Abdülhamid'e jurnal verip ona yaranmaya çalışan Ubeydullah Efendi'nin padişaha gönderdiği 21 Temmuz 1897 tarihli belgede "*Vatanın Ermenilerden daha menhûs, Yunanlulardan daha şen'i düşmâni*" olarak nitelediği Jön Türklerin toplamının Paris'te ve Cenevre'de yirmiyi dahi bulmadığı ve maddî sıkıntılar nedeniyle zaten bitme noktasına gelmişken anlaşmanın onlara adeta yeniden hayat kazandırdığını vurgulamaktadır. Kendilerine verilmesi vaat edilen maaş nedeniyle Jön Türklerle alâkası olmayanların dahi para almak için Cemiyet'e dâhil olduğu ve sayılarının altmışı geçtiği, üstelik maaş ile Jön Türklerin ekonomik yönden rahatlayıp padişah aleyhindeki neşriyatlarına devam edeceklerinden şüphesi olmadığını zikretmektedir. Belgenin sonundaki şu cümleleriyle meseleyi tam olarak ortaya koymaktadır: "*maâşlar tahsisıyla neşriyât-ı garazkârânede bulunmağa birçok âdemler teşvik ve teşcî' olunduğu gibi Jön Türklere virilecek maâşlarla da yeniden Jön Türk yetiştirilmesine idilen gayret doğrusu mûcib-i hayretdir.*"⁴⁸⁸ Ubeydullah Efendi'nin hayretle karşıladığı anlaşma, ilerleyen süreçte Jön Türkler tarafından adeta taktik olarak kullanılmış ve yeni anlaşmaların da önü açılmıştır.

Mîzâncı Murâd'ın Contrexéville Anlaşması ile dönüşünden kısa süre sonra anlaşmanın sürgünlerle alâkalı maddelerinin uygulanmadığı iddiasıyla İshak Sükûtî ve Abdullah Cevdet liderliğindeki Cenevre grubu anlaşmayı bozarak *Osmânli* gazetesini çıkarmaya başlamıştır.⁴⁸⁹ Jön Türklerin Cenevre'de çıkardığı *Osmânli*'yi da muhalefetten vazgeçirmek için Sultan II. Abdülhamid, gazete sahipleriyle 1898 yılında görüşmeler yapmış ve onlara maaş bağlamıştır. Ancak yapılan sözde

⁴⁸⁶ Kuran, *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler*, s. 188.

⁴⁸⁷ Göçmen, a.g.e., s. 175.

⁴⁸⁸ BOA, Y.EE. 15, 68 (20 Safer 1315/21 Temmuz 1897). Bunları söyleyen Ubeydullah Efendi ilerleyen süreçte risalelerinin bedeli olan 50 frankın verilmesi ve borçlarının da ödenmesi karşılığında "*hukuk-ı mukaddes-i hazret-i pâdişâhîyi bed-hâhâna karşı kalen kaleman müdâfaa itmek*" üzere söz verip anlaşma yapmaktan da geri kalmamıştır bk. BOA, Y.EE. 15, 69 (17 Rebi'ül-Evvel 1316/5 Ağustos 1898).

⁴⁸⁹ Hanioglu, *Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi*, s. 34-35.

anlaşmaya Jön Türklerin uymaması sonucunda 1899 yılında yeni pazarlıklar yapılmıştır.⁴⁹⁰ Nitekim Eylül 1899'da Cenevre Şubesi'nin liderliğini yürüten ve *Osmânlı*'yı çıkararak İshak Sükûti ve Abdullah Cevdet de maddî sorunlara daha fazla göğüs geremediğinden anlaşma yapmaya istekli olmuşlardır. 5 Eylül 1899'da Ahmed Celâleddin Paşa'yla yapılan anlaşma gereği Abdullah Cevdet'in Viyana, İshak Sükûti'nin ise Roma Sefaretlerinde doktorluk görevine atanmaları sağlanmıştır. Tunalı Hilmi Madrid Sefareti Türkçe Kâtipliği'ne, Halil Muvaffak da Roma Sefareti Kâtipliği'ne getirilmiştir.⁴⁹¹ Bir kısım Jön Türk'ün ülkeye geri dönmesi için de girişimlere devam edilmiştir.

Abdullah Cevdet ve İshak Sükûti çeşitli vesilelerle Sultan II. Abdülhamid'den daha fazla para alabilmek için taleplerde bulunmuş, bir gözdağı olarak görev yerlerinden Cenevre'ye dahi geri dönmüşlerdir.⁴⁹² Abdullah Cevdet'in "*Viyana Sefâret-i Seniye Tabibi*" sıfatıyla 13 Mayıs 1900 tarihinde padişaha yazdığı arizada kendisine ihsan buyurulan 150 lirayı "*bâ-kemâl-i ihtirâm ve mübâhat*" aldığını ve bu gibi "*teveccühât-ı seniyye eserleri kalb-i âcizânemi samimî ve dâimî hissiyât-ı übeydâne ile lebriz*" ettiğini söylemektedir. En büyük emelinin de "*mazhâr-ı takdir-i hazret-i hilâfetpenâhileri*" olduğunu vurgulayarak "*icâb-ı şefkât ve merhamet-i mülûkâne bulunması cihetiyle*" padişaha ihsanından dolayı teşekkürlerini sunmaktadır.⁴⁹³ Bununla da yetinmeyen Abdullah Cevdet 10 Haziran 1901 tarihli Dâhiliye Nazırı Mehmed Memduh Paşa'ya hitaben yazdığı mektubunda da padişaha olan "*ubûdiyyet ve sadakât-i âcizâne*"sinin göstergesi ve ayrıca "*bir nümûne-i teşvik*" olması hasebiyle mütenasip bir rütbede "*nişân-ı zî-şeref ve şân*" istihdam eylediğini belirtmektedir.⁴⁹⁴ Abdullah Cevdet'in de başında olduğu *Osmânlı* gazetesinde II. Abdülhamid ile anlaşarak Brüksel Sefaret Kâtipliği'ne tayin edilen ve kendisine nişan verilen Ali Kemâl'in "*nâmerd*" denilerek eleştirilmesine karşın⁴⁹⁵ aynı grubun bir süre sonra onun gibi II. Abdülhamid'le anlaşma yoluna gitmesi ve üstelik Abdullah Cevdet'in para ve nişan istemesi Jön Türklerin tutarlı olmayan muhalefet tarzını göstermektedir. II. Abdülhamid'den talepleri bununla da kalmayan Abdullah Cevdet, Viyana Sefiri Mahmud Nedim Bey'in aracılığıyla Hariciye Nazırı Tefik Paşa'ya gönderilen 26 Şubat 1901 tarihli belgede de bir eserinin Avusturya Kraliyet Kütüphanesi'ne takdim edilmesini istemektedir.⁴⁹⁶

Abdullah Cevdet'in Sultan II. Abdülhamid'le yapmış olduğu anlaşmadan kendi lehine olabildiğince faydalandığı görülmektedir. Lâkin bu isteklere karşın gizlice muhalefete devam

⁴⁹⁰ M. Şükrü, Hanioglu, "Tunalı Hilmi Bey'in 'Devlet Modeli'", **Pof. Dr. Cavit Orhan Tütengil'in Anısına Armağan**, 2, 1984, s. 110.

⁴⁹¹ Hanioglu, **Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi**, s. 66, 81.

⁴⁹² Hanioglu, **Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük**, s. 326-327.

⁴⁹³ BOA, Y.EE. 15, 140 (13 Muharrem 1318/13 Mayıs 1900).

⁴⁹⁴ BOA, Y.EE. 88, 9 (22 Safer 1319/10 Haziran 1901).

⁴⁹⁵ "Darbe-i Hakk", **Osmânlı**, (17), 1 Ağustos 1898, s. 8.

⁴⁹⁶ BOA, HR. SYS. 195, 64 (7 Zil-Ka'de 1318/26 Şubat 1901).

etmekten de çekinmemiştir. II. Abdülhamid yönetimiye ilerleyen süreçte Abdullah Cevdet gibi anlaşma şartlarına uymayarak hem para alıp hem de muhalefete devam edenleri tespit ederek maaşlarını kesmiştir.⁴⁹⁷

Cemiyet'in Balkan şubelerinde de durumun farklı olmadığı görülmektedir. Belgrad Sefareti'nden gönderilen bir belgede *Sadâ-yı Millet* adındaki Bükreş "*hezeyânnâmesi*"nin naşirlerinden iken sonradan Kraguyofça Şehbenderliği'ne tayin kılınmış Kadri Bey'in Belgrad'a gelerek maaşını alamadığını söyleyip sefarette bir kitabete tayin olunmadığı takdirde şehbenderlikteki memuriyetini kabul etmeyerek Bükreş'e geri döneceği bilgisi paylaşılmaktadır.⁴⁹⁸ Anlaşılacağı üzere Jön Türkler özellikle para konusuna dikkat etmişler ve herhangi bir olumsuz durumda muhalefeti sürdürecekleri tehdidinde bulunmuşlardır.

M. Şükrü Hanioglu bu noktada önemli bir tespit yapmaktadır. Buna göre *Osmânli*'yi çıkarılardan İshak Sükûfî Cemiyet'in ihtiyacı olan para sorununu çözmek amacıyla faaliyetleri durdurmuş ve ellerindeki gazete ve risaleleri Ahmed Celâleddin Paşa'yla anlaşip teslim etmiştir. Sultan II. Abdülhamid'den para aldıktan sonra ise bunu Cemiyet'in tekrar işlerliğini kazanması için harcamıştır. II. Abdülhamid birçok Jön Türk'ü daha önceden maaşa bağladığından Cemiyet'in maddî sorunlarının büyük kısmı çözülmüştür. Padişahın onları uzun süre maddî açıdan sıkıştırmasına olanak verecek imkân da kalmamıştır. Ancak Cemiyet tekrardan maddî sıkıntıya düştüğünde Yıldız Sarayı'yla anlaşma yolu aramış, II. Abdülhamid de fırsatı kaçırmayarak anlaşma görüşmelerini başlatmıştır.⁴⁹⁹ Hanioglu'nun tespiti aslında II. Abdülhamid iktidarına karşı Jön Türk muhalefetine uzun yıllar boyunca devam edebilmesinin bir izahını da sunmaktadır. Bir tarafın hamlesi karşı tarafın hamlesiyle bozulmakta, ardından durum tersine dönmekteydi. II. Abdülhamid'in muhaliflerini elde etme siyaseti olarak kullandığı maddiyat odaklı yöntemlerin aslında uzun vadede etki yaratamamasının ve bilâkis ilerleyen süreçte kendi aleyhine dönmesinin arka planı bu şekilde açığa çıkmaktadır.

Jön Türklerin bir kısmı ise Yıldız Sarayı'yla anlaşan Mizâncı Murâd'a ve ardından İshak Sükûfî ile Abdullah Cevdet'e büyük tepki göstermiştir. Tepkiyi yansıtmaları bakımından bir Jön Türk'ün şu cümlesi oldukça manidardır: "*Cem'iyetin vasitâ-yı neşriyatını satanlar, serhâfiye gibi bir alçağın muâvenet ve iğfâlâtına kabilanlar çok olduğu kadar nâmları ilelebed lâ'netle yâd olunmaya lâyıkdı.*"⁵⁰⁰ Yahya Kemâl de Mizâncı Murâd'ın Jön Türkler arasında şan ve şeref noktasında en

⁴⁹⁷ Hanioglu, *Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi*, s. 69-70.

⁴⁹⁸ BOA, Y. PRK. EŞA. 30, 62 (25 Safer 1316/16 Temmuz 1898).

⁴⁹⁹ Hanioglu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük*, s. 277-278, 320-321.

⁵⁰⁰ Bekir Fahri, *Jönler*, Matbaa-i Kitâbhâne-i Cihân, İstanbul, 1326, s. 25. Bir Jön Türk olan Bekir Fahri'nin yazdığı ve olayların Mısır'da geçtiği hatıra-roman karışımı bu kitap hakkında Ali Birinci'nin kanaatleri gerçekteki şahısların isimlerinin değiştirilerek yazıldığı ve Jön Türklerin Mısır'daki hayatına dair kıymetli bilgiler ihtiva eden bir hatırat olduğu yönündedir. Dolayısıyla kitap hayâli bir kurgu olmaktan öte kaynak değeri taşıyan eserdir bk. Ali Birinci, *Tarihin Kara Kitabı Tarihçiliğimizde Usûl ve Ahlâk Meseleleri*, Hitabevi, Ankara, 2014, s. 54. Eserin günümüz alfabesine çevirileri

yüksek mertebedeysen İstanbul'a geri dönüşünün büyük bir "facia" ve Jön Türkler için "mağlubiyet" olduğunu vurgulamaktadır. Halk nazarında da bu durum, Jön Türklüğün derecesinin en feci şekle düşmesine sebebiyet vermiştir.⁵⁰¹

Sultan II. Abdülhamid'le anlaşılabilir para ve memuriyet alanlardan biri olan İshak Sükûtî ise İbrahim Temo'ya yazdığı bir mektupta Cemiyet'in devamı için para ve memuriyet almak zorunda kaldıklarını söylemektedir.⁵⁰² Buna karşın Cenevre Şubesi'nin Cemiyet'e ait paraları zevke ve sefahata harcadığı yönünde diğer Jön Türklerden suçlamalar gelmiştir.⁵⁰³ Abdullah Cevdet de kendisine yönelik gelen tepkilere devlet memuriyetine girmesini kabahat olarak görmediği yolunda açıklamayla karşılık vermektedir. Memuriyete girmekle hürriyete ve adalete hizmetinden vazgeçmediğini vurgulamaktadır.⁵⁰⁴ Madrid Sefareti'nde görevli Tunalı Hilmi de memuriyeti kabul etmesinin nedenlerini şöyle izah etmektedir: "Bir gün, cebde boğazın yiyeceği, elde hizmet desteği –para- kalmadı. Hidmetden kalmamak, düşmemek de artık elde değil. Biraz da küskünlük var.. Tam bu sırada yine şeytânlar belirdi: Haydi 'Madrid'e". Memuriyeti kabul etmesini maddî zorluklara ve küskünlüklere bağlayan Tunalı Hilmi, bir kabahati varsa da affedilmesini istemektedir. Bununla birlikte memuriyete girişinin duygusal yönünü de açıklamaktan geri kalmamaktadır: "İnsan, halkın hayrı maksadıyla, aslâ nefsiçün olmamak şartıyla, ne yapabilirse, ne yapmak lâzım ise yapmalıdır.. Acı imiş, ağırmiş. Dayanmalı!.." ⁵⁰⁵ Böylece padişahın para alan ve memuriyet kabul eden Jön Türklerin bir anlamda Makyavelist anlayış doğrultusunda II. Abdülhamid'le anlaşmalarını meşrulaştırmaya ve gelecek tepkileri dindirmeye çalıştığı görülmektedir. Ancak her ne sebeple olursa olsun bunun Jön Türklerin ekseriyeti tarafından gurur kırıcı ve güven zedeleyici durum olarak karşılandığı anlaşılmaktadır. Nitekim II. Abdülhamid'le anlaşan Jön Türk zevatı ilerleyen süreçte Cemiyet'in merkez kadrosunun dışına itilecek, Ahmed Rızâ gibi hiçbir şekilde II. Abdülhamid'le anlaşmaya yanaşmamış kişiler Cemiyet'teki ağırlıklarını sürdürecektir.

Sultan II. Abdülhamid'in muhaliflerine karşı kullandığı yöntemlerden bir diğeriye diplomasidir. Avrupa'daki sefaretler Jön Türkler hakkında mühim bilgi kaynağıydı. Jön Türklerle ilgili en ufak gelişmeler dahi bunlar aracılığıyla Yıldız Sarayı'na aktarılmıştır. Nitekim Berlin Sefareti'nden gönderilen bir belgede *Meşveret*'in "kâh Paris'te kâh Cenevre'de kâh Kopenhag'ta"

İçin bk. Bekir Fahri, **Jönler**, Atilla Özkırımlı (Haz.), İletişim Yayınları, İstanbul, 1985; Bekir Fahri İdiz, **Jönler Mısır'da**, Adem Özbek (Haz.), Kurgan Edebiyat Yayınları, Ankara, 2013.

⁵⁰¹ Yahya Kemal, **Siyâsî ve Edebî Portreler**, s. 66. II. Abdülhamid ile anlaşma yapmanın Jön Türkler için felâket olduğuna dair dönemin bir diğer şahidinin yorumları için bk. **Vatan Üçünde Yahut Yıldız Mahkemesi Amasya Mebusu İsmail Hakkı Paşa'nın Hatıraları**, s. 36.

⁵⁰² Özgen, a.g.e., s. 36.

⁵⁰³ Şükrü Hanioglu, **Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük**, s. 288.

⁵⁰⁴ Abdullah Cevdet, **Hadd-i Te'dîb**, Tab'-ı Sâni, Matbaa-i İctihâd, İstanbul, 1912, s. 54. Eserin ilk baskısı Paris'te 1903'te yapılmıştır.

⁵⁰⁵ Tunalı Hilmi, **On birinci Hutbe**, [Cenove], 1318, s. 3, 5-6.

çıkacağına dair bilgi verilerek⁵⁰⁶ Osmanlı hükûmetinin buna göre diplomatik girişimlerde bulunması için bilgi akışı sağlanmıştır. Dolayısıyla Jön Türklere karşı diplomasi yöntemi sefaretler aracılığıyla yürütülmüştür.

Cemiyet'in o sırada Paris'te bulunan merkezini kapatabilmek ve faaliyetlerine son verebilmek için Sultan II. Abdülhamid diplomatik kanalları kullanmayı tercih etmiştir. Paris sefreti vasıtasıyla Fransa Hükûmeti Başbakanı Bourgeois'ten bu yönde adım atmasını istemiştir.⁵⁰⁷ Diplomatik girişimler neticesinde Cemiyet'in Paris'teki basın faaliyetleri sona erdirilerek üyeleri de Fransa'dan çıkarılmıştır. Ahmed Rızâ ve diğer üyeler önce Brüksel'e gitmişler fakat burada da II. Abdülhamid diplomatik yolları kullanarak onlara muhalefet etme imkânı vermemiştir. Ardından Cenevre'ye giderek padişah karşıtı yayınlarına devam etmişlerdir. Fakat çok geçmeden Ahmed Rızâ tekrar Paris'e dönerek faaliyetlerini sürdürmüştür. İtalya'yla da diplomatik temaslar neticesinde Jön Türklerin ülkedeki faaliyetleri engellenmeye çalışılmıştır.⁵⁰⁸

Mısır'da çıkardığı *Mizân* gazetesiyle Sultan II. Abdülhamid aleyhinde neşriyatta bulunan Mizâncı Murâd, 1896 yılının yazında Osmanlı Devleti'nden gelen baskılar sebebiyle İngilizler tarafından Mısır'dan çıkarılmıştır.⁵⁰⁹ Mizâncı Murâd Fransa'ya geldiğinde de Fransa Dâhiliye Nezareti'ne mensup memurlar tarafından Osmanlı ile Fransa hükûmetleri arasındaki dostane münasebetler gereği, kendisinin “pek mühlik bir ihtilâlcî” olması sebebiyle Fransa'dan çıkması istenmiştir.⁵¹⁰

Cenevre'de Emrullah Efendi ve Tevfik Nevzad'ın birlikte çıkardıkları *Hizmet* gazetesinin Sultan II. Abdülhamid ve Bâb-ı Âlî aleyhindeki yazılarından dolayı İsviçre hükûmeti nezdinde de girişimlerde bulunmuş ve gazetenin kapatılmasına çalışılmıştır.⁵¹¹ Cenevre Şubesi Jön Türklerinin faaliyetlerinin durdurulmaya çalışılmasında Osmanlı ile iyi ilişkiler içerisinde bulunan Almanya'nın da yardımları olmuştur. Alman diplomatlar Jön Türkler aleyhinde girişimlerde bulunmuştur.⁵¹² İngiltere'de ise Jön Türk faaliyetlerinin engellenmesi noktasında Osmanlı yetkililerinin çağrılarını dikkate alınmamıştır. *Osmânî* gazetesinin Cenevre'den Londra'ya intikalinden sonra Londra'daki

⁵⁰⁶ BOA, HR. SYS. 39, 51 (15 Cemâziyel-Evvel 1317/21 Eylül 1899).

⁵⁰⁷ *Kanûn-i Esâsî*'de II. Abdülhamid'e hakaret edildiği iddiasıyla Paris Sefiri Münir Paşa'nın Fransızca *Meşveret* hakkında adli takibat başlatması eleştirilmektedir. Avrupa devletlerinin parlamento salonlarında ve basında her gün yüzlerce kez tekrar edilen “*Koca Katil, Kızıl Sultan*” gibi lâflardan utanmayanların *Meşveret*'in sözlerine hazmedemedikleri ve böyle davalar açıp, âleme rezil olmaktan sıkılmadıkları belirtilmektedir bk. “Havâdis”, **Kanûn-i Esâsî**, (21), 24 Mayıs 1897, s. 8.

⁵⁰⁸ Aslan, II. Abdülhamid'in Jön Türk Siyaseti: İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne Karşı Önlemler”, s. 111-113.

⁵⁰⁹ İrtem, **Yıldız ve Jön Türkler İttihat-Terakki Cemiyeti ve Gizli Tarihi**, s. 99-100; Mardin, **Jön Türklerin Siyasî Fikirleri 1895-1908**, s. 101.

⁵¹⁰ Mehmed Murâd, **Mücâhede-i Milliye Gurbet ve Avdet Devirleri**, s. 170-171.

⁵¹¹ Göçmen, a.g.e., s. 114-116.

⁵¹² Hanioglu, **The Young Turks in Opposition**, s. 127.

Osmanlı Sefiri Kostaki Antopulo Paşa'nın *Osmânî* ve *Dolab* isimli Jön Türk neşriyatının yayınının durdurulması yönündeki talebi reddedilmiştir.⁵¹³ İngiltere'nin bu tavrını İngiliz kamuoyundaki olumsuz II. Abdülhamid imajı ve Jön Türklerin İngiliz taraftarlığı ile açıklamak mümkündür.

Siyonist lider Theodor Herzl de Sultan II. Abdülhamid'e gönderdiği 18 Haziran 1901 tarihli mektupta Paris'te Osmanlı hükûmeti aleyhinde yayın yapan Ahmed Rızâ'yı, eğer padişah isterse "*susturabileceğini*" ve bunu da sırf kendisinin teveccühüne ve memnuniyetine mazhar olabilmek için yapabileceğini söylemektedir.⁵¹⁴ Stockholm Sefiri Şerif Paşa da La Haye'de düzenlenen konferansa katılan Ahmed Rızâ'nın konuşmasını engelleyen ve söz vermeyen İsveç-Norveç Hariciye Nazırı'na ve Norveç Başvekili'ne "*Birinci Osmânî nişanı*" verilmesinin "*fevkalâde gayret ve mesâ'ilerine mükâfaten*" doğru olacağını bildirmektedir.⁵¹⁵ Bu örnekler II. Abdülhamid'in Jön Türk muhalefetine engellemek adına etkin bir diplomatik siyaset izlediğini göstermektedir. Fakat siyaseti neticesinde kısa vadede kazanım sağlasa da bu tedbirler Jön Türk muhalefetine ortadan kaldırmaya yeterli olmamıştır.

Sultan II. Abdülhamid'in Jön Türk faaliyetlerini durdurmak adına kullandığı bir diğer yöntem de matbaacıların ve müretteplerin Jön Türk matbuatı için çalışmalarını engellemektir. Bu bağlamda *Osmânî*'de, gazetenin basımı hususunda matbaacıların müşkülât çıkardıkları ve Osmanlı topraklarında "*cebr*" ve "*kahr*" ile hüküm sürenlerin, burada da parayla "*icrâ-yı hükm itmek*" istedikleri açıklanmaktadır. Ardından da şöyle uyarıda bulunulmaktadır: "*Bizi başka dürlü harekete mecbûr itmemek, kendilerini ve kendileriyle berâber nâmûs-ı devleti çamurlara sokmamak için müdahâlelerinin nâmûs ve terbiye dâhilinde hareket itmelerini ihtâr iylerez.*"⁵¹⁶ Böylece II. Abdülhamid'in Jön Türkleri bu yöntemle de sıkıştırmaya gayret ederek muhalefetlerini sona erdirmeye çalıştığı anlaşılmaktadır.

Görülebileceği üzere Sultan II. Abdülhamid, Jön Türk muhalefetine ortadan kaldırmak için kanlı çözümler yerine onları vazgeçirebilmek amacıyla alternatif yollar denemiştir. Jön Türklerin propaganda yaptıkları gibi işkence, denize atma ve sürgün yoluyla öldürme iddialarının aksine II. Abdülhamid, kendisine karşı olanları para ve memuriyet verme ve diplomatik girişimleri kullanma yöntemleriyle muhalefet yapmaktan vazgeçirmeye çalışmıştır. Bununla birlikte II. Abdülhamid'in bu yöntemleri benimsemesi Jön Türk muhalefetine sona erdirilememesine ve uzun vadede kendi sonunu hazırlamasına sebebiyet vermiştir. Eğer II. Abdülhamid kendisi aleyhine yapılan propagandaları haklı çıkarıncasına hareket edip Jön Türkleri kanlı yollarla sindirmiş olsaydı Jön Türk

⁵¹³ Göçmen, a.g.e. s. 182.

⁵¹⁴ Vahdettin Engin, **Pazarlık İkinci Abdülhamid ile Siyonist Lider Dr. Theodore Herzl Arasında Geçen "Filistin'de Yahudi Vatani" Görüşmelerinin Gizli Kalmış Belgeleri**, 18. Baskı, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2015, s. 120-121.

⁵¹⁵ BOA, Y. PRK. EŞA. 33, 78 (27 Rebi'ül-Evvel 1317/5 Ağustos 1899).

⁵¹⁶ "Erbâbına İhtâr", **Osmânî**, (55), 1 Mart 1900, s. 1.

muhalefetinin, belki daha da güçlenmeden önü alınabilirdi. Ancak kişiliği gereği böyle bir yöntemi benimsememişse de bu konuda Jön Türk propagandalarının hedefi olmaktan kurtulamamıştır. Bunda da Jön Türkler için adeta kahraman olan ve ona derinden bağlılık hissettikleri Midhat Paşa'nın Taif'e sürgün edilmesi ve orada şüpheli şekilde ölümünün etkisi büyük rol oynamıştır. Jön Türkler, Midhat Paşa'nın akıbetini hiçbir zaman unutmamış ve neşriyatlarında bunu II. Abdülhamid aleyhinde propaganda vasıtası olarak kullanmışlardır.

2.5.1. Sultan II. Abdülhamid ve Midhat Paşa

Jön Türklerin propaganda aracı olarak kullandıkları konulardan biri, büyük saygı ve sevgi besledikleri Midhat Paşa'nın Sultan II. Abdülhamid tarafından sürgün edilmesi ve ölümü meselesidir. Bu başlıkta, Jön Türklerin Midhat Paşa üzerinden padişah aleyhinde yapmış oldukları propagandalar incelenmektedir.

Jön Türk matbuatında Midhat Paşa'nın büyüklüğü okuyuculara hissettirilmektedir. Jön Türklere göre Midhat Paşa, Osmanlı milletine bir varlık ve hürriyet beratı vermeyi başaran ve tarihe ismini altın kalemle yazmak şanına lâyık görülen “*hürriyet şehidi*”dir⁵¹⁷, “*şehid-i mukaddes*”tir⁵¹⁸, “*millet babası*”dır.⁵¹⁹

Şerâfeddin Mağmûmî'nin *Meşveret*'te yazdığına göre Sultan II. Abdülhamid tahta geçtiği zaman devletin birçok tecrübeli ve terakkiperver adamları vardı. Lâkin padişah, başta Midhat Paşa olmak üzere hepsini teker teker devlet işlerinden el çektirmiş, iftiralarla sürgüne göndermiş, işkenceler içinde boğdurmuş ve öldürmüştür. Midhat Paşa gibi devlet adamlarının yetişmemesi için de milleti cehalete sevk etmiştir.⁵²⁰ Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu felâketin sebebini devleti yönetecek ricalin bulunmamasına bağlayan Ahmed Rızâ da II. Abdülhamid'in “*maksad-ı ha'inesi*” için büyük devlet adamlarını teker teker yok ettiğini söylemektedir.⁵²¹ Kendisini millete sevdiren ve onların teveccühünü kazanan insanlardan II. Abdülhamid haz etmemektedir. Olası bir hal tehlikesine karşı da bu tip devlet adamlarını ortadan kaldırmıştır. Hatta Ahmed Rızâ, kendilerinin Müşir Sa'id Paşa'yı Maarif Nezareti'ne getirmek istedikleri zamanda Sa'id Paşa'nın önce hastalanması, ardından da vefatı nedeniyle şüpheye düştüklerini söyleyerek “*Midhat Paşa, Sadullah Paşa gibi daha birçok azâm-ı ricâl-i devletin nasıl garib sûretde vefât ettikleri işidiliyor. Bunlar zâyî oldukça pâdişâh*

⁵¹⁷ Midhat Paşa ve Dâmâd Mahmud Paşa Hazerâtının Sultan Abdülhamid'in Emriyle Keyfiyet-i Şehâdetleri, s. 3.

⁵¹⁸ “Midhat Paşa”, *Kanûn-i Esâsî*, (3), 4 Kanûn-i Sâni 1897, s. 8.

⁵¹⁹ “Midhat Paşa Hâtîrâtından”, *Osmânî*, (95), 1 Kasım 1901, s. 2.

⁵²⁰ Şerâfeddin Mağmûmî, “Ne İdik, Ne Olduk?”, *Meşveret*, (18), 8 Eylül 1896, s. 3.

⁵²¹ Ahmed Rızâ, “İhtilâl”, *Meşveret*, (29), 14 Ocak 1898, s. 2.

seviniyor” şeklinde yorumla ölümlerde II. Abdülhamid’in parmağı olduğu propagandasını yapmaktadır.⁵²²

Jön Türklerin bahsettikleri devlet ricali arasında Nâmık Kemâl ve Ziyâ Paşa gibi saygıyla andıkları isimler başta gelmektedir. Mahmud Celâleddin Paşa, Nâmık Kemâl ile Ziyâ Paşa’nın Sultan II. Abdülhamid’e karşı yakışksız sözler söyleyip saltanat aleyhinde işlere giriştiğini, padişahın da bu durumu haber alarak bunların sürgün edilmesini Midhat Paşa’dan istediğini ifade etmektedir.⁵²³ Mahmud Celâleddin Paşa’nın söylediklerinden anlaşıldığı üzere II. Abdülhamid’in tahta yeni çıktığı ve ipleri henüz eline almadığı dönemde Genç Osmânlılar onun üzerinde baskı kurmaya ve böylece padişahlık makamının yetkisini devlet işlerinde geri plana çekmeye çalışmışlardır. Nitekim Midhat Paşa’nın sadrazamlıktan azledilip Avrupa’ya sürgüne gönderilmesinde de aynı anlayış etkili olmuştur. Nâmık Kemâl’in ve Ziyâ Paşa’nın II. Abdülhamid’i hafife almaya çalıştıklarını yine dönemin şahitlerinin hatıratından anlayabilmekteyiz. Midhat Paşa’nın yakın dostu ve bir Jön Türk olan İsmâil Kemâl, Nâmık Kemâl’in Tahran Sefiri, Ziyâ Paşa’nın da Suriye Valisi tayin edilip İstanbul’dan uzaklaştırılmasının altında yatan sebebi hatıratında açıklamaktadır. Buna göre İsmâil Kemâl, devrin “*en militanı*” ve “*en tehlikeli*” adamları olarak niteliği bu iki ismin Midhat Paşa’ya zora sokacak hareketlerde bulunduğunu, bu sebeple Nâmık Kemâl’i bir gece kenara çekip uyardığını ama bunun karşılık bulmaması üzerine durumu Midhat Paşa’ya bildirdiğini, Midhat Paşa’nın da Nâmık Kemâl’in Tahran Sefiri tayin edilmesi için kendisini Hariciye Nazırı’na gönderdiğini söylemektedir. Tayinle birlikte Ziyâ Paşa da Suriye Valisi atanmıştır.⁵²⁴ Dönemin şahitlerinin verdiği bilgiler, Nâmık Kemâl ile Ziyâ Paşa’nın II. Abdülhamid aleyhinde hava oluşturmaya çalıştıklarını göstermektedir. Nâmık Kemâl’in sabık hükümdar V. Murâd taraftarı kişi olduğu⁵²⁵ göz önüne alınırsa sürgünlerin II. Abdülhamid’in hem otoritesini hissettirme hem de iktidarını sağlamlaştırma çabasıyla alâkalı olduğu açığa çıkmaktadır.

Bu noktada Sultan Abdülaziz’in tahtta olduğu 1873 yılında Nâmık Kemâl, Ebü’z-Ziyâ Tefvik ve Ahmed Midhat gibi dönemin gazetecilerinin içerisinde yer aldığı Kıbrıs, Rodos ve Akka sürgünleri hadisesinden de bahsedilmesi gerekir. Zira gazetecilere yönelik sürgün kararı esnasında Adliye Nazırı Midhat Paşa’dır. Ebü’z-Ziyâ Tefvik tutuklandığında, Midhat Paşa’ya güvendiği için kısa süre sonra salınacaklarını sanmış ancak Midhat Paşa bir girişimde bulunmamıştır. Ebü’z-Ziyâ hayal kırıklığını şöyle açıklamaktadır:

Midhat Paşa gibi bir hürriyet davacısının ve Hüseyin Avni Paşa gibi, daha üç beş ay önce bir yıllık keyfi sürgünden dönmüş bir devlet adamının bu olan bitenlere ses çıkarmamasını anlamak

⁵²² Ahmed Rızâ, “Müşir Sa’id Paşa’nın Vefâtı”, *Meşveret*, (8), 16 Mart 1896, s. 2.

⁵²³ Mahmud Celâleddin Paşa, *Mir’ât-ı Hakikat*, 1, s. 267.

⁵²⁴ İsmail Kemal Bey’in *Hatıratı*, s. 97.

⁵²⁵ Nâmık Kemâl’in oğlu Ali Ekrem Bolayır hatıralarında babasının Sultan Abdülaziz döneminde Kıbrıs’a sürüldüğü zaman Veliht Murâd Efendi’nin kendilerine yardımları sayesinde rahat rahat geçindiklerini söylemekte ve onu “*velinimet*” olarak adlandırmaktadır bk. *Ali Ekrem Bolayır’ın Hatıraları*, s. 31, 42. Ayrıca bk. Ebuzziya Tefvik, a.g.e., s. 536-537, 763.

gerçekten zordu. (...) Ama, ne çare ki çok güvendiğimiz ya da güvenilebilir sandığımız bu devlet adamlarından hiç birisinin sesi sedası çıkmamış ve biz çatır çatır sürgüne yollanmıştık.⁵²⁶

Ebü'z-Ziyâ'nın bu söylediklerine ve Nâmık Kemâl ile Ziyâ Paşa'nın İstanbul'dan uzaklaştırılmasına ses çıkarmamasına karşın Jön Türk neşriyatında Midhat Paşa saygıyla anılmakta ve onun ölümü üzerinden propaganda yapılmaktadır. Jön Türklerin anlayışında Midhat Paşa'yı öldüren Sultan II. Abdülhamid'dir. II. Abdülhamid, Allah'tan korkmayarak Peygamber'den utanmayarak Mekke varoşlarında Midhat ve Mahmud Paşaları boğduran katildir.⁵²⁷ *Meşveret*'teki bir şiirde Midhat Paşa'nın padişah tarafından katledildiği söylemi edebî şekilde de işlenmektedir:

En büyük âdemleri menfâda gam-hâr iyledin
En büyük bir zâtın i'dâmında isrâr iyledin
Ey halîfe söyle farkın var mıdır cellâdan⁵²⁸

Jön Türklerin Midhat Paşa'yı adeta sembol olarak görmeleri nedeniyle, onun ölümü üzerinden yaptıkları propagandanın bir göstergesi de Midhat ve Mahmud Paşaların ölümleriyle ilgili daha önceden yazılmış el yazması bir risaleyi yıllar sonra başına konulan 10 sayfalık ilâveyle daha sade dille matbu şekilde bastırmalarıdır.⁵²⁹ *Midhat Paşa ve Dâmâd Mahmud Paşa Hazerâtının Sultan Abdülhamid'in Emriyle Keyfiyet-i Şehâdetleri* isimli risalenin *Mizân*'daki tanıtım yazısında da bunun Sultan II. Abdülhamid'in her sırrına vakıf bir zat tarafından, Midhat Paşa'nın ölüm vakasını müteakiben gönderildiği belirtilmektedir.⁵³⁰ Risalede ise Jön Türkler, Midhat Paşa'nın hayatını kısa şekilde anlatmakta ve devlet görevlisi olarak yaptığı faaliyetleri övmektedir.⁵³¹ *Mizân*'da yazdığına göre risalenin gerek Osmanlı'da gerekse Avrupa'da büyük rağbet görmesi üzerine Türkçesine ilâveten bir de Fransızca tercümesinin bastırılmasına karar verilmiştir.⁵³²

Midhat Paşa'nın Yıldız Mahkemesi'nde yargılanması da Jön Türkler tarafından eleştiriye tabii tutulmaktadır. Halil Ganem, Sultan II. Abdülhamid'in kurduğu hileler ve meşru olmayan vasıtalar sayesinde Avrupa'da bazı kabine reislerini de etkileyerek bu "*şehid-i vatanperver*" hakkında icra ettiği "*cinâyete*" Avrupa'nın müdahalesine mani olduğunu söylemektedir.⁵³³ Dolayısıyla Jön Türkler göre Midhat Paşa adil yargılama sürecinden geçmeden cezalandırılmıştır. Mizâncı Murâd, Meclis-i Mebûsan'ın tatil edilmesinin ardından II. Abdülhamid'in bazı meclis azaları hakkında entrikalar düzenlediği, Sultan Abdülaziz'in katli meselesinin "*icâdı*" ile de Midhat Paşa'yı ve bir

⁵²⁶ Ebuzziya Tefkik, a.g.e., s. 515-516, 530.

⁵²⁷ Göçmen, a.g.e., s. 199.

⁵²⁸ Hamiyyetli Bir Şâir, "Tazallüm", s. 1.

⁵²⁹ **Midhat Paşa ve Dâmâd Mahmud Paşa Hazerâtının Sultan Abdülhamid'in Emriyle Keyfiyet-i Şehâdetleri**, Birinci Tab', Mizân Matbaası, Cenove, 1314.

⁵³⁰ [İsimsiz], *Mizân*, (23), 7 Haziran 1897, s. 3.

⁵³¹ **Midhat Paşa ve Dâmâd Mahmud Paşa Hazerâtının Sultan Abdülhamid'in Emriyle Keyfiyet-i Şehâdetleri**, s. 3-10.

⁵³² "İhtâr", *Mizân*, (26), 28 Haziran 1897, s. 4.

⁵³³ Halil Ganem, "İcmâl-i Mesâib", *Meşveret*, (27), 9 Aralık 1897, s. 1.

kısım devlet adamlarını suçsuz olarak idam ettirdiği yorumunda bulunmaktadır.⁵³⁴ Ona göre Midhat Paşa devleti kurtarmak için kellesini vermiştir. Şimdi ise yüzlerce kişi bu uğurda bütün varlıklarını feda etmektedir.⁵³⁵ Böylece Mîzâncı Murâd, Midhat Paşa ile Jön Türkler arasında hissî bağ olduğunu vurgulayarak propagandaların etki gücünü artırmakta ve Midhat Paşa üzerinden II. Abdülhamid nefretini körüklemektedir.

Ahmed Rızâ *Meşveret*'teki bir makalesinde Sultan Abdülaziz'in hal edilmesini "*tebdil-i azîm*" olarak nitelemekte ve bu "*inkılâb*"ın birkaç kişinin gayretiyle olduğunu belirtmektedir.⁵³⁶ *Hareket* risalesinde de Sultan Abdülaziz'in intihar ettiği vurgulanarak "*millete ihânetin akıbeti*"ni gösteren böyle bir olaydan ibret alınması gerekirken "*şeytânca istifâde olunmak sevâtına*" düşülerek intiharın katledilme olayı gibi gösterilmesi için sanıklara baskı yapıldı ve şer'an uygun olmayan hususî mahkeme kurularak "*yalandan bir da'vâ zemini tertip edildi*" denilmektedir. İdama mahkûm edilen Midhat Paşa ve beraberindeki "*ashâb-ı nâmûs*" birçok kimse "*güyâ merhameden kal'abendliğe*" tahvil edilerek zindanlarda "*engizisyonvâri*" ağır işkencelere maruz bırakılmıştır. Risalede "*Ne Allah'tan korkular ne peygamberden hayâ itdiler*" ifadesiyle mahkûmların feci şekilde öldürüldüğü hatta Midhat Paşa'nın öldüğüne inanmayanlar için onun gömüldüğü yerden çıkarılıp kafası kesilerek İstanbul'a getirildiği ve öldüğüne kanaat getirilerek Yıldız Sarayı'nda bir hafta kadar "*ayin*"⁵³⁷ tertip olunduğu iddia edilmektedir.⁵³⁸

Anlaşılabacağı üzere Jön Türkler, Midhat Paşa meselesini matbuatlarında Sultan II. Abdülhamid aleyhinde etkin şekilde kullanmışlardır. Ancak Jön Türklerin tek taraflı bakış açılarının aksine II. Abdülhamid ile Midhat Paşa arasındaki ilişkinin karşılıklı olarak olumsuz şekilde cereyan ettiği ve her iki tarafın da tavrının nedenlerinin çok boyutlu olduğu görülmektedir.

Tahta çıktığı ilk dönemde Kanûn-i Esâsî'nin bir an önce ilân edilmesi yönünde Midhat Paşa'nın tehditkâr şekilde baskı yapması⁵³⁹ Sultan II. Abdülhamid'in daha ilk aylarda Midhat Paşa ile ilgili olumsuz duygular beslemesine sebebiyet vermiştir. Midhat Paşa'nın Sultan Abdülaziz'e karşı yapılan darbeye rol oynaması sebebiyle de II. Abdülhamid baştan itibaren ona temkinli yaklaşmıştır.

⁵³⁴ Murâd, "Sultan Abdülhamid'in Büyük Hatâsı", s. 2.

⁵³⁵ Murâd, "Cümle-i Siyâsiye", *Meşveret*, (20), 8 Ekim 1896, s. 1.

⁵³⁶ Ahmed Rızâ, "İhtilâl", s. 2.

⁵³⁷ Şenlik.

⁵³⁸ *Hareket*, s. 4-5. Midhat Paşa'nın oğlu Ali Haydar Midhat da neşrettiği babasına ait hatıratta konuya değinmektedir. Avrupa'da yayımlanan bir kitapta babasının kafasının kesilerek saraya getirildiği iddiasının zikredildiğini ancak bunu doğrulayacak delilin ele geçirilemediğini söylemektedir bk. **Midhat Paşa'nın Hatıraları: 2 Yıldız Mahkemesi ve Taif Zindanı [Mir'at-ı Hayret]**, Osman Selim Kocahanoğlu (Haz.), Temel Yayınları, İstanbul, 1997, s. 380-381. Böylece bu iddianın da Jön Türklerin halkı etkilemek ve II. Abdülhamid aleyhine kıskırtmak için dile getirdikleri propaganda olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Meşrutiyet'in ilânından sonra iddianın gerçek olup olmadığını anlamak için Midhat Paşa'nın mezarı kazılmış ve başının iskelet üzerinde durduğu görülmüştür bk. İrtem, **Meşrutiyet Doğarken 1908 Jön-Türk İhtilâli**, s. 221-224.

⁵³⁹ Oğuz, **Birinci Meşrutiyet Kanun-i Esasi ve Meclis-i Mebusan**, s. 79-80.

Midhat Paşa yönetim anlayışı gereği padişahın devlet işlerine müdahale etmesine karşı olduğundan, sadarete gelmesinden sonra II. Abdülhamid'le çekişme içerisine girmiştir. Her iki tarafın da görüşlerinde keskin ve ısrarcı olması, aralarındaki husumetin büyümesine yol açmıştır.

Mahmud Celâleddin Paşa, Midhat Paşa'nın sadrazamlıktan azledilip ardından sürgüne gönderilmesini kendisinin her gece konağında devlet sırlarını çevresinde bulunanlara ifşa etmesine; Nâmık Kemâl'in, Ziyâ Paşa'nın ve İsmâil Kemâl'in çekinmeden II. Abdülhamid aleyhine yakışsız konuşmalarına ve Millet Askeri adıyla halktan ordu toplanmaya çalışılmasına bağlamaktadır.⁵⁴⁰ Midhat Paşa'nın konağında Bosna'daki askerler için giyecek temin etmek maksadıyla bir yardım cemiyeti kurulmuştur. Cemiyet, Midhat ve Ziyâ Paşalar ile Nâmık Kemâl tarafından himaye edilmekteydi. Bazı rivayetlere göre Süleyman Paşa da bu cemiyetin bir üyesiydi. Cemiyet her ne kadar yardım amaçlı görünse de asıl maksat sivil gönüllülerden müteşekkil milis grubu oluşturularak II. Abdülhamid'in Kanûn-i Esâsî'yi tehir etme veya uygulamaması hâlinde ayaklanmak gibi ihtilâlcî fikir içermekteydi. Bu sivil yapının Midhat Paşa'ya bağlı orduya dönüşmesi II. Abdülhamid'i endişelendirmiştir. Milis grupların nizamî birlikler hâlinde askere alınması girişimiyle endişe daha da artmıştır.⁵⁴¹

Midhat Paşa'nın 23 Aralık 1876'da Kanûn-i Esâsî'nin ilânından sonra büyük güç kazandığı ve halkın kendisinin arkasında olduğu şeklinde düşünceye kapılması da Sultan II. Abdülhamid'le arasındaki ilişkileri olumsuz etkilemiştir. İbnülemin Mahmud Kemâl İnal, Midhat Paşa'nın içerisine düştüğü güç sarhoşluğuyla kendi sonunu hazırlamış olduğunu şu şekilde ifade etmektedir:

Bir musibete oğradılmasıçün dahilde ve haricde ikai fesade çalışılmakda olduğunu ve müteyakkızane davranmasını halisane ihtar edenlere müstehziyane ve mağrurane bir tavurla 'Benim arkamda koca millet' var diyordu. Koca milletin kendine zahir olmayacağını, hattâ bin müşkilâtla tesis etirdiği meclisi mebusanın da kendi lehinde bir söz söylemeyeceğini hayalinden bile geçirmiyordu. İhtar olunduğu üzere müteyakkızane davranmak şöyle dursun 'Halk gelüb beni evimden alarak mekâmı sadarete isad edecekler. Sonra iş müşkilâta düşecek' diyerek -tabiri, karilerle beraber kendi de mazur görsün- adeta sayıklıyordu. Daldığı habı gafletten uyanamıyordu.⁵⁴²

Halk arasında da Midhat Paşa'nın otoritesinin Sultan II. Abdülhamid'in iradesinden daha üstte çıktığı söylentileri kulaktan kulağa yayılmıştır. Bunların etkisiyle de Midhat Paşa, Kanûn-i Esâsî'yi ilân ettirmiş biri olarak padişahın isteklerini geri çevirecek düzeye gelmiştir.⁵⁴³ Yine Midhat Paşa'nın konağına gelen ahbablarından kendisiyle aynı görüşte olanlara Osmanlı hanedanlığından artık hayır gelmeyeceğinden bahisle cumhuriyete tahvil etmekten başka çare kalmadığını söylediği hatta "*Bu*

⁵⁴⁰ Mahmud Celâleddin Paşa, **Mir'ât-ı Hakikat**, 1, s. 266-267.

⁵⁴¹ Mardin, **Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu**, s. 88-89.

⁵⁴² İbnülemin Mahmut Kemal İnal, **Son Sadrazamlar**, 1, 3. Baskı, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1982, s. 354.

⁵⁴³ Oğuz, **Birinci Meşrutiyet Kanun-i Esasi ve Meclis-i Mebusan**, s. 98-99. Midhat Paşa'nın kendisini padişahın üstünde gören hareketlerde bulunması gayrimüslim Osmanlı vatandaşlarının da dikkatini çeken bir husustu bk. Hristo Stambolski, **Bir Osmanlı Hekiminin Anılarıyla İmparatorluğun Zor Yılları 1858-1878**, (Çev. Hüseyin Mevsim), Kitap Yayınevi, İstanbul, 2018, s. 349.

âna kadar Âl-i Osmân denilmiş ya bundan sonra dahi Âl-i Midhat denilse ne be's var."⁵⁴⁴ gibi cümleler kurduğu yönünde söylentiler ayyuka çıkmış ve elbette bunlar II. Abdülhamid'in kulağına kadar gelmiştir. Bu cümleler dedikodu kaynaklı olsa bile Midhat Paşa'nın büyük bir güç kazandığı düşüncesiyle padişahı pasifize etmeye çalışması, sadareten azledilip sürgüne gönderilmesinin sebepleri arasında yer almıştır. Her iki taraf, yani II. Abdülhamid ve Midhat Paşa kendi kararlarını sonuna kadar savunmakta ve işlerine karışılmasından hoşlanmamaktaydı. Dolayısıyla ikisinin keskin yönetim anlayışı çatışmayı da beraberinde getirmiştir. II. Abdülhamid'in Midhat Paşa'ya güvenmemesinin arka planında hem kendisinden önceki iki padişahı hal etmesindeki rolü ve hem de kendi iktidarını gölgede bırakacak derecede güçlenmeye başlamasının etkisi yadsınmaz.⁵⁴⁵ Nitekim Midhat Paşa'nın amacı da Osmanlı padişahlık makamını İngiltere kraliyetindeki gibi sembolik şekle sokarak gücünü etkisizleştirmektir.⁵⁴⁶ Bu anlayışın ise II. Abdülhamid gibi bir padişahın kimliğiyle bağdaşması mümkün değildir.

Midhat Paşa'nın İngiltere ile yakın ilişki içerisinde bulunması da Sultan II. Abdülhamid'in şüphesini çeken durumdu. Midhat Paşa, İngilizlerin görüşlerine uygun bir siyasetin Osmanlı Devleti tarafından da icra edilmesini savunmaktaydı. Bunu en iyi şekilde İngiliz Elçisi Sir Henry Elliot'un Midhat Paşa'yı "*her zaman İngiliz tavsiyelerini takip etmeyi arzulayan*"⁵⁴⁷ kişi şeklinde nitelemesi göstermektedir. II. Abdülhamid'in ise İngiltere'nin Osmanlı üzerinde hâkimiyet kuracak siyasetine taraftarlık yapmaması ikisi arasındaki görüş farklılığının ve anlaşmazlığın bir diğer boyutunu teşkil etmiştir.

Sultan II. Abdülhamid ile Midhat Paşa arasındaki soğukluğu, Midhat Paşa'nın azlini haber verip sadaret mührünü ondan alan Eğinli Sa'id Paşa da hatıratında anlatmaktadır. Kendisi de aslında meşrutiyet taraftarı olan Sa'id Paşa'nın, Jön Türkler için Kanûn-i Esâsî'nin babası kabul edilen Midhat Paşa hakkındaki görüşleri oldukça dikkat çekicidir. Buna göre II. Abdülhamid tahta çıktığından beri Midhat ve Rüşdü Paşalar hakkında olumsuz düşünmekte ve şöyle demektedir:

Bu âdemler vatan ve millete hidmet edemez. Bunlar hâ'indirler. Zirâ ahlâkları icâbınca teferrüd etmek dâ'iyesinde olduklarından hânedân-ı Osmânî'yi küşe-i nisyâna atırıp memleketi cumhuriyet hey'etine koymak ve kendileri dahi re'isü'l-cumhûr olmak efkârındadırlar. Onun için ahâliye sûret-i hakdan görünerek hükûmetimizin hâl-i Meşrutiyete münkalib olmasını arzu ederler. Lakin hakikat-i hâlde hükûmet-i meşrutiyeyi ben istedim.

Sultan II. Abdülhamid'in sözlerini aktaran Sa'id Paşa, Midhat ve Rüştü Paşaların "*müfsid*" ve "*yalancı*" türden insanlar olduklarını bildiği hâlde padişahın sözlerine iştirak etmediğini ancak

⁵⁴⁴ II. Abdülhamid'in İlk Mâbeyn Ferîki Eğinli Said Paşa'nın Hâtırâtı I-II (1876-1880), s. 123.

⁵⁴⁵ François Georgeon, *Sultan Abdülhamid*, (Çev. Ali Berktaş), 4. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2016, s. 91-92.

⁵⁴⁶ Hüseyin Çelik, *Ali Suavî ve Dönemi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1994, s. 297.

⁵⁴⁷ Hanioglu, "The Times ve Sultan Abdülhamid", s. 80.

ilerleyen süreçte yaşanan olayların II. Abdülhamid'i haklı çıkardığını ve padişahın ileri görüşlülüğünü hayretle takdir ettiğini söylemektedir.⁵⁴⁸

5 Şubat 1877'de Midhat Paşa'nın sadrazamlık makamından alınarak Avrupa'ya sürgün edilmesi Osmanlı toplumunda büyük yankı meydana getirmemiştir. Bazı softaların ve Mekteb-i Harbiye öğrencilerinin dışında tepki oluşmazken, Bâb-ı Âlî'den de bir karşı çıkış gelmemiştir. Orhan Koloğlu bu durumun nedenini Bâb-ı Âlî paşalarının Midhat Paşa'yı "müstebit" olarak görmelerine bağlamaktadır.⁵⁴⁹ Jön Türklerin matbuatlarında saygıyla bahsettileri Ali Suavî bile Midhat Paşa'nın sürgüne gönderilmesini onaylamış ve gazetelerde bunu destekleyen yazılar kaleme almıştır.⁵⁵⁰ Osman Nûrî, Midhat Paşa'nın azledilip ardından sürgüne gönderilmesini asıl tertipleyenin Damad Mahmud Paşa olduğu kanaatindedir. Onun iddiasına göre Midhat Paşa adının Sultan II. Abdülhamid'i gölgede bırakacağını ve Midhat Paşa ile taraftarlarının kendisini hal ederek Reşad Efendi'yi tahta çıkaracaklarını söyleyerek II. Abdülhamid'in aklını çelen Damad Mahmud Paşa idi. Bunun yanında o günkü rivayetlere binaen, Midhat Paşa ile Hariciye Nazırı Saffet Paşa arasındaki bir meselede II. Abdülhamid'in Saffet Paşa'yı tutmasından ve bunun üzerine Midhat Paşa'nın hakaret edici lisanla padişaha mukabele edişinden ve lisanını tekrardan bir kısım ulema ve devlet ricali önünde tekrarlayışından da bahsetmektedir.⁵⁵¹

Anlaşılabacağı üzere Midhat Paşa kendi otoritesini Sultan II. Abdülhamid'e kabul ettirmek için devlet teamüllerini alt üst ederek yeni bir anlayışa öncülük etmek istemiştir. Nitekim sadarettayken II. Abdülhamid'e hitaben yazdığı ve devlet nezaketine aykırı takriri de bu görüşü doğrulamaktadır.⁵⁵² Midhat Paşa'nın davranış şekliyle alâkalı olarak Mîzâncı Murâd da hatıratında II. Abdülhamid'le arasında geçen bir görüşmesine atıfta bulunmaktadır. II. Abdülhamid, kendisine karşı Midhat Paşa'nın "terbiyesizce" muamelelerde bulunduğundan ona bahsetmiştir. Padişahın sözleri karşısında ise Mîzâncı Murâd, Midhat Paşa'nın bu tür hareketlerini daha önceden de işittiğini söyleyerek "Ben tamamıyla inandım" ifadesiyle bunun gerçekliğini onaylamaktadır.⁵⁵³

Midhat Paşa sadrazamlıktan azledildikten sonra İtalya, İspanya, Fransa, Londra ve Avusturya gibi merkezleri gezmiştir. Avrupa'da bulunduğu süre zarfında ise aleyhtarları İstanbul'da Sultan II. Abdülhamid'e jurnaller vererek, Avrupa'da Midhat Paşa'nın kendisi aleyhinde çalışmalarda bulunduğunu söylemişlerdir. Bunun üzerine II. Abdülhamid Midhat Paşa'nın Avrupa'da kalmasının

⁵⁴⁸ II. Abdülhamid'in İlk Mâbeyn Ferîki Eğinli Said Paşa'nın Hâtıratı I-II (1876-1880), s. 121-122.

⁵⁴⁹ Koloğlu, Ne Kızıl Sultan Ne Ulu Hakan Abdülhamid Gerçeği, s. 244.

⁵⁵⁰ Çelik, a.g.e., s. 301-307.

⁵⁵¹ Osman Nûrî, a.g.e., s. 181, 185.

⁵⁵² Takririn sûreti için bk. Midhat Paşa'nın Hatıraları: 1 Hayatım İbret Olsun [Tavsıra-i İbret], Osman Selim Kocahanoğlu (Haz.), Temel Yayınları, İstanbul, 1997, s. 310-312; Kuran, Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri ve Millî Mücadele, s. 119.

⁵⁵³ Mehmed Murâd, Mücâhede-i Milliye Gurbet ve Avdet Devirleri, s. 41.

sakıncalı olduğu kanaatine vararak onu affedip geri çağırmıştır.⁵⁵⁴ Suriye Valiliği görevine atanan Midhat Paşa'nın bu dönemde de padişahla ilişkileri bozuk seyretmiştir. Midhat Paşa'nın, yönetimi altındaki bölgede yetkilerini genişletmek istemesi ve hatta yabancı devlet elçilerini bu konu için araya sokması, II. Abdülhamid'i kızdırmış ve onunla ilgili şüphelerini daha da artırmıştır.⁵⁵⁵

Midhat Paşa'nın Suriye Valiliği'nde olduğu böyle bir süreçte Sultan Abdülaziz'in şüpheli ölümü devlet gündemine getirilmiştir. Ölümün aslında cinayet olduğu anlayışıyla, sorumluları cezalandırmak için Yıldız Sarayı'nda özel bir mahkeme kurulmuştur. Midhat Paşa ise yapılan yargılama sonucunda suçlu bulunmuştur. İbnülemin'e göre Sultan II. Abdülhamid'in indinde Midhat Paşa'nın en büyük kabahati Sultan Abdülaziz'i hal edenlerin başında gelmiş olmasıdır. II. Abdülhamid, amcasının ölümünde Midhat Paşa'nın dahil olmadığını bilmekle birlikte, hal meselesinden dolayı o da ölümden sorumlu tutularak "*fâil-i müşterek*" cezasına çarptırılmıştır.⁵⁵⁶ Midhat Paşa'nın da aralarında olduğu suçlular hakkında idam kararı verilmiş ancak cezaları II. Abdülhamid tarafından sürgüne çevrilmiş ve Midhat Paşa Taif'e gönderilmiştir.

Midhat Paşa'nın idamından vazgeçilip Taif'e sürgün edilmesi, Sultan II. Abdülhamid'in kan dökmeyi sevmeyen şahsiyetine bağlanmasına karşın daha ağır basan başka bir görüş daha bulunmaktadır: O da İngilizlerin Midhat Paşa'ya olan desteğidir. Midhat Paşa'nın yargılanması sırasında Adliye Nazırlığı görevini yürüten Ahmed Cevdet Paşa, Midhat Paşa için idam kararı verilmesinin ardından İngilizlerin söylenmeye başladığını hatta İstanbul'daki İngiliz elçisinin padişahtan Midhat Paşa'nın affedilmesini istediğini belirtmektedir. Bunun üzerine tereddüt eden II. Abdülhamid, Midhat Paşa'nın cezasının idamdan Taif'e sürgün olarak değiştirilmesinde karar kılmıştır.⁵⁵⁷ II. Abdülhamid'in uluslararası dengelerde aşırı sert ve reaksiyoner tavır almadığı göz önünde tutulursa bu görüş daha gerçekçi görünmektedir.

Midhat Paşa'nın Taif'te bulunduğu sürgün hayatı sırasında önemli bir gelişme de onu kaçırma teşebbüsleri olmuştur. Nitekim Fransa'nın Cidde Viskonsolosu tarafından Fransa hükûmetine yazılan bir belgede, Midhat Paşa ve iki suç ortağının firarına yardım edilmesi için kendisine teklif yapıldığını ifade ederek, ne şekilde davranması gerektiği hususunda talimat beklediğini söylemektedir. Gelen cevaptaysa teklifleri reddetmesi salık verilmektedir.⁵⁵⁸ İngilizlerin de Midhat Paşa'yı kaçırma girişimlerinin olduğu hatta bununla alakalı Hicaz Telgraf Başmüdürlüğü tarafından Yıldız Sarayı'na bir telgraf da çekildiği görülmektedir. Bu haber ise Sultan II. Abdülhamid'i

⁵⁵⁴ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi**, 2. Baskı, TTK Yayınları, Ankara, 2000, s. 130-131.

⁵⁵⁵ Bilâl N. Şimşir, **Fransız Belgelerine Göre Midhat Paşa'nın Sonu**, Ayyıldız Matbaası, Ankara, 1970, s. 37.

⁵⁵⁶ İnal, a.g.e., s. 398.

⁵⁵⁷ Cevdet Paşa, **Tezâkir 40-Tetimme**, Cavid Baysun (Yay.), 3. Baskı, TTK Yayınları, Ankara, 1991, s. 214.

⁵⁵⁸ Şimşir, a.g.e., s. 153, 155.

telaşlandırmış ve denetimlerin sıklaştırılmasına sebebiyet vermiştir.⁵⁵⁹ Kaçırma teşebbüslerinin olduğu ve bunlardan Yıldız Sarayı'nın da haberinin bulunduğu sırada Midhat Paşa, Taif zindanında 8 Mayıs 1884 tarihinde muhafızlığını yapanlar tarafından boğularak öldürülmüştür.

Sultan II. Abdülhamid tarafından Midhat Paşa'nın ölüm emrinin verildiğine dair resmî kanıt elbette bulunmamaktadır.⁵⁶⁰ Ancak Midhat Paşa'nın öldürülmesi olayından o sorumlu tutulmuştur. Orhan Koloğlu bunun sebebini ülkenin her tarafından haberalma sistemi kuran II. Abdülhamid'in, Midhat Paşa'nın ölümü meselesini ciddi sorduşturmaya tabi tutmadan kapatmasında görmektedir. II. Abdülhamid'in bu şekildeki tavrı, Avrupa kamuoyunu ve Jön Türkleri Midhat Paşa'yı onun öldürdüğü şeklindeki algıya yöneltmiştir.⁵⁶¹ Algının bir inanca dönüşmesiyle de Jön Türkler, Midhat Paşa'yı II. Abdülhamid'in öldürttüğü söylemini muhalefet gündemi hâline getirerek her fırsatta propaganda olarak kullanmışlardır.

Sultan II. Abdülhamid ile Midhat Paşa arasındaki sorunun kaynağı ne olursa olsun, padişahın siyasî iktidarının yanında Tanzimat'la başlayan bürokratik iktidarın varlığı II. Abdülhamid tarafından kırılarak güç merkezi yeniden tek noktada toplanmıştır. Kendi iktidarına muhalefet oluşturabilecek her türlü yapıyı pasifize etmeyi yönetim tarzı olarak gören II. Abdülhamid, Midhat Paşa'nın varlığıyla birlikte bürokratik vesayeti de ortadan kaldırmayı başarmıştır. Farklı kesimler arasındaki bu tür güç çekişmeleri aslında her ülkede görülebilen iktidar mücadeleleridir. Zira II. Abdülhamid ve Midhat Paşa arasındaki dengelerin bir benzeri Almanya'da da gerçekleşmiştir. Almanya'da başbakanlık konumunda bulunan Şansölye Otto von Bismarck'ın devlet üzerindeki etkili gücü karşısında Kaiser II. Wilhelm onu 1890 yılında istifaya zorlayarak sistem dışı bırakmıştır. Böylece Kaiser daha fazla etkin konuma gelerek hem şansölye hem de dışişleri bakanı gibi hareket etmeye başlamıştır.⁵⁶² Bu da otorite sahibi hükümdarların kendilerine ülke içinde rakip bırakmama anlayışlarının ortak bir yöntemi olarak görülebilir. II. Abdülhamid'in matbuat üzerinde sıkı kontrol ve sansür mekanizması işletmesi de aslında yine aynı anlayış doğrultusunda değerlendirilmesi gereken diğer meseledir.

⁵⁵⁹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Midhat Paşa ve Tâif Mahkûmları**, 3. Baskı, TTK Yayınları, Ankara, 1992, s. 46-47.

⁵⁶⁰ II. Abdülhamid tarafından Hicaz Valisi'ne gönderilen şifreli bir telgrafta eğer İngilizlerce Midhat ve Damad Mahmud Paşaları kaçırmaya yönelik hareket olursa, kaçırma olayını gören Osmanlı askerlerinin ikisini de kurşunla öldürmeleri emri verilmektedir. Bu telgraftan yola çıkan Uzunçarşılı da İngilizler tarafından kaçırma girişimini fırsata çeviren II. Abdülhamid'in iki paşayı böylece öldürmeye karar verdiği yorumunda bulunmaktadır bk. Uzunçarşılı, **Midhat Paşa ve Tâif Mahkûmları**, s. 49-50.

⁵⁶¹ Koloğlu, **Ne Kızıl Sultan Ne Ulu Hakan Abdülhamid Gerçeği**, s. 278.

⁵⁶² Naci Yorulmaz, **Büyük Savaşın Kara Kutusu II. Abdülhamid'den I. Dünya Savaşı'na Osmanlı Silah Pazarının Perde Arkası**, Kronik Kitap, İstanbul, 2018, s. 207.

2.6. Matbuat Üzerinde Baskı ve Sansür

Sultan II. Abdülhamid iktidarının en fazla eleştirilen konularının başında gelen matbuat üzerinde baskı ve sansür uygulamalarıyla alâkalı Jön Türklerin yoğun şekilde yaptıkları propagandalar bu bölümde ele alınmaktadır.

Sultan II. Abdülhamid döneminin ayırt edici özelliklerinden biri, önceki dönemlere göre matbuat üzerinde daha sıkı denetimin uygulanmasıdır. Matbuat ve özellikle de basın üzerindeki kontrol mekanizması elbette en önemli muhalefet silâhı olarak basın-yayını kullanan Jön Türklerin tepkisini çekmiştir. Kendi neşriyatlarında II. Abdülhamid'in uygulamalarını şiddetli şekilde eleştirmişlerdir.

Jön Türkler, Sultan II. Abdülhamid'in matbuatı avuçlarının içerisine aldığı görüşündedir.⁵⁶³ Sansür altında ezilen matbuatın sorumlusu II. Abdülhamid hükûmetleridir.⁵⁶⁴ Jön Türklere göre, Osmanlı Devleti “*polis idâresi*” altındaymışçasına yönetilmektedir. Yıldız Sarayı'nda ve Bâb-ı Âlî'de yaşanan rezaletleri gazeteciler korkularından yazamamakta, kaleme aldıklarında ise bunlar matbuat idaresi tarafından sansürlenmektedir.⁵⁶⁵ Jön Türkler bu durumdan yalnızca padişahı değil, İstanbul'da yayımını devam ettiren gazeteleri ve sahiplerini de suçlamaktadır. Jön Türk basınında “*paçavralar*”⁵⁶⁶ olarak nitelenen gazeteler, Osmanlı Devleti için bir “*vebâ*”dır.⁵⁶⁷ Gazeteciler de hakikatleri toplumdan gizleyerek II. Abdülhamid yönetiminin “*cinâyetlerine*” iştirak etmektedir.⁵⁶⁸ İddialarına göre *Ma'lumât*, *Sabah* ve *İkdâm* gibi gazeteler II. Abdülhamid'in özel kalemi gibi çalışmaktadır. Jön Türkler, sansür uygulamaları ile neşriyatı “*rezâlet*”e çeviren hükûmete ve milleti “*alçakça*” aldatan gazetecilere lânet etmektedir.⁵⁶⁹ II. Abdülhamid'in yerli basın üzerindeki kontrolüne göndermede bulunan *Mizân*, Jön Türklere ağır hakaretler eden *Tercümân-ı Hakikat*'in sahibi Ahmed Midhat Efendi ile “*Uğursuz Pinti'yi Allah'dan ve peygamberden daha âlî*” gösteren *İkdâm*'in sahibi Ahmed Cevdet'i eleştirmektedir.⁵⁷⁰

Jön Türklerin basın konusunda dile getirdikleri önemli bir propaganda söylemi, Sultan II. Abdülhamid iktidarının halktan gerçekleri gizlediği ve Osmanlı basınına da bu doğrultuda kullandığı iddiasıdır. Gazeteciler, padişahı çekindikleri için her şeyin yolunda gittiği yönünde haberler

⁵⁶³ “Adâlet”, *Meşveret*, (4), 15 Ocak 1896, s. 2.

⁵⁶⁴ “Makam-ı Akdes Cenâb-ı Hilâfetpenâhîye”, *Osmânî*, s. 4.

⁵⁶⁵ “Anasına Bak, Kızını Al”, *Mizân*, (22), 31 Mayıs 1897, s. 2.

⁵⁶⁶ “Ölüm Korkusuyla İntihâr!!”, *Osmânî*, (9), 1 Nisan 1898, s. 3.

⁵⁶⁷ “Vebâ-yı Osmânî”, *Mizân*, (8), 22 Şubat 1897, s. 1.

⁵⁶⁸ “İstanbul'dan”, *Meşveret*, (16), 19 Ağustos 1896, s. 3.

⁵⁶⁹ “İstanbul Gazeteleri”, *Osmânî*, (51), 1 Ocak 1900, s. 7.

⁵⁷⁰ “Cümle-i Siyâsiye”, *Mizân*, s. 1.

yapmakta ve böylece “yalancılıkta hükûmete iştirâk itmiş” olmaktadır. Vatanın uğradığı tehlikelerden haberi olmayan halk da böylece etkisiz duruma getirilmektedir.⁵⁷¹ Jön Türklerin buna dair en önemli örneği ise Girit Hadisesi’dir. Girit’in elden çıkmasına karşın Jön Türklerin “*idâre-i istibdâdiye yordakçısı*” ve “*yegâne dinleri mangırperestlikden ibâret olan bir gürûh*” diye niteledikleri İstanbul gazetelerinin, Müslümanların “*cehâlet*” ve “*gafllet*”inden yararlanarak siyasî gelişmeleri istedikleri gibi değiştirip tahrif ederek yayımladıkları *Osmânî*’de iddia edilmektedir.⁵⁷² Girit’in elden çıkmasıyla ilgili İstanbul gazeteleri değil konuyla alakalı olaylardan bahsetmek, Girit kelimesini dahi kullanamamaktadır. Zira Girit kelimesinin telâffuz edilmesi padişahın iradesiyle yasaklanmıştır.⁵⁷³ Basın üzerindeki baskı o kadar ağırdır ki Jön Türkler, II. Abdülhamid’in halkın siyaset ile ilgilenmesini tehlike olarak gördüğü, bu nedenle de 1897 Osmanlı-Yunan Savaşı’nda Osmanlı’nın zaferinin halkta heyecan yaratmaması için haberlerinin neşrini dahi men etmek istediğini söylemektedir.⁵⁷⁴

Jön Türklerin *Vatan Tehlikede* isimli risalesinde de matbuat serbest olmadığı için Osmanlı toplumunun Avrupa’daki gelişmeleri takip etmek bir tarafa, kendi ülkelerinde bile olup bitenler hakkında haberdar olmadıkları söylemi vardır. Buna göre Sultan II. Abdülhamid hükûmeti, Osmanlı halkını “*hayvan sürüsü*” gibi kullanmak istediği için İstanbul’da yayımlanan gazetelerin sütunlarında önemsiz konulardan bahsedilerek gerçekler gizlenmekte ve halka duyurulmamaktadır. Öyle ki Osmanlı basınının 1895 yılında İstanbul’da meydana gelen Ermeni olaylarından bahsetmedikleri için halkın yaşananları Avrupa gazetelerinden yalan yanlış okumak zorunda kaldıkları risalede vurgulanmaktadır. *Vatan Tehlikede* risalesini de II. Abdülhamid tarafından gizlenen gelişmeleri gerçek hâliyle halka tasvir etmek için yazdıklarını söylemektedirler.⁵⁷⁵ *İmâmet ve Hilâfet Risâlesi*’nde de İstanbul ve diğer şehirlerde neşredilen gazetelerin devleti ilgilendiren siyasî gelişmelerden hiç bahsetmeyip yalnızca II. Abdülhamid’in önemsiz birtakım icraatlarını yazıp halkın gözlerini bağladığı ve onları “*gafllet*”te ve “*cehâlet*”te bıraktığı iddia edilmektedir. Bu sebeple Jön Türklerin çıkarmış olduğu *Meşveret*, *Kanûn-i Esâsî* ve *Osmânî* gibi gazetelerin halkın gözünü açan yayınlar olduğu söylenmektedir.⁵⁷⁶ *Mizân*’ın ilk çıkan sayısında da doğruluğundan emin olmadıkları haberleri yayımlamayacakları söylenerek okuyucuların gözünde Jön Türk gazetelerinin güvenilirliği artırılmak istenmektedir.⁵⁷⁷

⁵⁷¹ “Havâdis-i Siyâsiye”, **Bir Nümerolu Meşveret’in İlâvesi**, s. 1.

⁵⁷² “Bir Tekzib-i Müdhîş”, **Osmânî**, (26), 15 Aralık 1898, s. 7.

⁵⁷³ “Ne Hâldeyiz”, **Osmânî**, (25), 1 Aralık 1898, s. 2.

⁵⁷⁴ “Tabaka-i Bâlâ Muhbirimizden”, **Mizân**, (20), 17 Mayıs 1897, s. 4.

⁵⁷⁵ **Vatan Tehlikede**, s. 3.

⁵⁷⁶ **İmâmet ve Hilâfet Risâlesi**, s. 4.

⁵⁷⁷ “İfâde-i Mahsûsa”, **Mizân**, (1), s. 1.

Ahmed Rızâ, *Meşveret*'i hakikatlerden halkı haberdar etmek için neşrettiğini belirtmektedir.⁵⁷⁸ Bu manada Avrupa'daki haberlerin halka ulaştırılmasında ve halk nazarında gerçeklerin açığa çıkmasında görev alacağından *Meşveret*'te Avrupa'dan haberlere de yer verilmektedir. Ahmed Rızâ, Osmanlı Devleti'nde Ermeni olaylarında hakikati tarafsız şekilde gözler önüne serecek matbuat olmadığından İngilizlerin Anadolu'daki karışıklıkları istedikleri şekilde kamuoyuna sunduklarının altını çizmektedir. Sultan II. Abdülhamid'in ise müsebbibinin kendisi olduğu Ermeni olaylarının gizli saklı kalmasını istediğini iddia etmektedir.⁵⁷⁹ Hatta gerçeklerin gizlenmekle kalmayıp, vilâyetlerde emniyet ve asayişin berkemâl olduğu yalanının da söylendiğini belirtmektedir. Buna karşın yabancı basın ise gerek Anadolu'da gerekse diğer bölgelerdeki karışıklıkları ve isyanları açıkça yazmaktadır.⁵⁸⁰

Jön Türkler, Sultan II. Abdülhamid'in "*zerre kadar haysiyeti*" kalmadığını belirterek İstanbul'un ahvâlinin duyulmaması için İstanbul'dan vapurla başka taraflara gidenlerin polislerce isimlerinin alındığı, İstanbul'da yaşananları haber verirlerse mesul olacaklarını söyleyip tehdit ettikleri iddiasında bulunmaktadır. Önlemlere karşın İstanbul'daki "*o müdhiş haksız kâtâller*"in II. Abdülhamid'in verdiği emirler üzerine olduğunu bütün dünyanın bildiğini de vurgulamaktadır.⁵⁸¹ Yine iddialarına göre Ermeni olaylarının Anadolu'yu alevlendirdiği sırada vilâyetlerdeki durumun gayet iyi, halkın da padişahтан hoşnut olduğu yönünde İstanbul gazetelerinde yayımlanmak üzere Yıldız Sarayı tarafından özel yazılar da hazırlanmıştır.⁵⁸²

Jön Türkler ülkede yaşananların Sultan II. Abdülhamid tarafından basın yoluyla gizlendiği iddiasında olmaları hasebiyle İstanbul başta olmak üzere Selânik, Edirne, Rumeli, Suriye, Yemen gibi Osmanlı'nın değişik coğrafyalarından kendilerine geldiğini söyledikleri mektupları gazetelerinin hemen her nüshasında yayımlamıştır. Mektuplarda, ana fikir olarak ülkenin uçuruma gittiği ve müsebbibinin de padişah olduğu tezi işlenmektedir. Jön Türkler, bu şekilde II. Abdülhamid'in yerli basın üzerindeki baskısına ve sansürüne karşın, kendileri tarafından gerçeklerin açığa çıkarılmakta olduğu yönünde propagandada bulunma imkânı elde etmiştir. Arnavutluk'tan Derviş Himâ tarafından gönderilen bir yazıda *Meşveret*'in kahvehanelerde, pazarlarda ve camilerde okunduğu ve herkesin gözyaşlarıyla vatanın kötü durumuna ağladığı belirtilmektedir. Arnavutların hilâfet makamında oturan II. Abdülhamid'i "*melek*" gibi bildiği meğerse onun "*şeytân-ı pür mela'net*" bir insan, âdil halife sandıklarının aslında "*zâlim*" biri olduğunu anlamalarının *Meşveret* sayesinde olduğu vurgulanarak, II. Abdülhamid için "*Vay hilekâr tilki*" denilmektedir.⁵⁸³ Kâzım

⁵⁷⁸ Ahmed Rızâ, "Ben mi Aldanıyorum Pâdişâh mı Aldanıyor?", s. 2.

⁵⁷⁹ Ahmed Rızâ, "İcmâl-i Ahvâl", *Meşveret*, (2), s. 1.

⁵⁸⁰ Ahmed Rızâ, "İcmâl-i Ahvâl", *Meşveret*, (13), 5 Temmuz 1896, s. 1.

⁵⁸¹ Seyfullah, "Kudüs'den", *Meşveret*, (20), 8 Ekim 1896), s. 5.

⁵⁸² [Başlıksız], *Dörd Nümerolu Meşveret'in İlâvesi*, 15 Ocak 1896, s. 6.

⁵⁸³ Derviş Himâ, "Arnavudluk'dan", *Meşveret*, (23), 3 Aralık 1896, s. 4.

Karabekir de Makedonya'daki kötü vaziyetle alâkalı haberlerin İstanbul'a gelmesinden korkulduğunu, bu durumun ise "*hastalığını saklayan budalalar*" misali olduğunu söylemektedir. İddiasına göre her şeyin açıkça ortaya konulmasından II. Abdülhamid kendi şahsı için korktuğundan dolayı memleketin bir tarafı yanarken öteki taraf bunu bilmediğinden alâkadar olamamaktaydı.⁵⁸⁴

Suriye'den gönderilen bir mektupta da bölgedeki isyanları dindirmeye çalışan Osmanlı askerlerinin içerisinde bulunduğu kötü duruma istinaden Yıldız Sarayı'na ve hükûmete seslenilerek "*Ey alçaklar! Siz seyyiâtı gizliyorsunuz. Milleti hâlâ aldatmağa çalışıyorsunuz. Dağ gibi yiğitleri sefâletten öldürüyorsunuz*" denilerek halktan gizlenmeye çalışılan ahvali gözler önüne serdikleri belirtilmektedir.⁵⁸⁵ Dürzi İsyanı'nın sebebini de Sultan II. Abdülhamid yönetiminin "*zulüm*" ve "*istibdâd*"ına bağlayan Jön Türkler, Dürzilerin daha fazla dayanamayarak "*iâde-i hukuk ve hürriyet için*" silâha sarıldığını söylemektedir. Ancak hükûmetin bunu gizlediği ve isyanın sebeplerini başka taraflara çektiği yorumunu yapmaktadırlar.⁵⁸⁶ Osmanlı'nın uzak bölgelerindeki durumun gizlenmesinin yanında İstanbul'a yakın yerlerde yaşanan asayişsizlikler bile halktan saklanmakta ve İstanbul gazeteleri bunları yazmamaktadır.⁵⁸⁷

Jön Türkler böyle bir propaganda yöntemiyle Osmanlı halkına iktidar tarafından kandırıldıkları inancını yerleştirerek Sultan II. Abdülhamid aleyhinde tavır almalarını sağlamak istemişlerdir. Kendi amaçlarının ahaliye hikâye okumak değil, memleketin yaralarını ilâcıyla birlikte göstermek⁵⁸⁸ yani gerçekleri gün yüzüne çıkarmak olduğunu belirtmektedirler. Onlara göre hakikat, Osmanlı toplumunun II. Abdülhamid iktidarına karşı bir an önce harekete geçmesidir. "*Osmanlılar! Eğer şu sırada aklınızı başınıza toplamaz icrâta başlamazsanız emin olun ki vatanımız gidiyor! Hükûmetimiz mahvoluyor*"⁵⁸⁹ denilerek de yaraya sürülecek ilâcın Osmanlı toplumunu kitleler hâlinde ayağa kaldırmak olduğuna dikkat çekilmektedir.

Jön Türk basınında dile getirilen propaganda ağırlıklı sert söylemler, bu gazetelerin Osmanlı'ya sokulmaması için yapılan büyük mücadelenin de nedeni olmuştur. Jön Türkler tarafından hazırlanan neşriyatın ülke içerisinde basılması ve ülkeye dışarıdan girişi yasaklanmıştır. Osmanlı Devleti'nin her yerinde Jön Türk neşriyatına karşı amansız takibat yapılmıştır. "*Varaka-i mel'ünâne*" diye nitelendirilen⁵⁹⁰ ve Avrupa ile Mısır'da bulunan birtakım "*erbâb-ı müfsid*" tarafından "*tab' ve neşredilmekte olan evrâk-ı muzırranın Memâlik-i Şâhâne'ye men'-i idhâli ve intişârı hakkında irâde-*

⁵⁸⁴ Karabekir, **Hayatım**, s. 299.

⁵⁸⁵ M. A, "Suriye'den Mektûb", s. 6.

⁵⁸⁶ "Dürzi İsyanı", **Dörd Nümerolu Meşveret'in İlâvesi**, 15 Ocak 1896, s. 5.

⁵⁸⁷ "Telgraflar", **İlâve-i Meşveret**, (12), 8 Haziran 1896, s. 2.

⁵⁸⁸ H. H, "Vilâyâtımızın Ahvâli", s. 2.

⁵⁸⁹ A. R. L, "Bir Hitâb-ı Hakikat", **Dörd Nümerolu Meşveret'in İlâvesi**, 15 Ocak 1896, s. 3.

⁵⁹⁰ BOA, Y. MTV. 144, 48 (7 Safer 1314/18 Temmuz 1896).

i senîyye”nin gerekli devlet makamlarına yapıldığı ve dikkatli olunması gerektiği konusunda tedbirlerin alınması istenildiği görülmektedir.⁵⁹¹ Örneğin, önceden Fransızca çıkan *Meşveret*’in Türkçe olarak da neşr olunduğunun anlaşılmasından sonra Osmanlı Devleti’nin hiçbir yerine “*kat’iyen duhûl ve intişârına meydân bırakılmaması*” gerektiği padişah iradesiyle Dâhiliye, Hariciye, Rüsûmat, Zabtiye, Telgraf ve Posta kurumlarına tebliğ edilmiştir.⁵⁹²

Önceki bölümlerde zikredildiği üzere Sultan II. Abdülhamid, Paris’te Ahmed Rızâ tarafından çıkarılmakta olan *Meşveret*’in yayımını engellemek için diplomatik çaba göstermiştir. Fransız hükûmeti nezdindeki girişimleriyle *Meşveret*’in Türkçe çıkan kısmının Fransa’da yayımını durdurması üzerine, II. Abdülhamid’in Osmanlı yerli basınına yaptığı gibi Jön Türk basını üzerinde de baskı oluşturmaya çalışan tavrı *Meşveret*’te eleştirilmektedir: “*Vaktiyle Midhat Paşa’yı İzmir’deki konsolatodan alabilmek için Tunus’u fedâ idenler bugün şu gülünç muvaffakiyeti kazanmak için acebâ neler fedâ itdiler*”. Bu olayla ilgili olarak tarihe atıf yapma şeklindeki propaganda taktiği de kullanılmaktadır. “*Ey Hüdâvendigârlar, Yavuzlar, Fâtihler*” ile başlayan hitapta Osmanlı sülâlesinin “*son ve soluk çiçeği*”nin Kosovalara, Çaldıranlara ve İstanbul’un fethine mukabil böyle “*pis bir zeminde muvaffakiyyet*” aradığı söylenerek II. Abdülhamid’in Jön Türk basınına engellemeye çalışması eleştiri ve alay konusu yapılmaktadır.⁵⁹³

Mizân’ın yeniden neşredilmeye başlanmasından sonra Mısır Fevkalâde Komiseri Gazi Ahmed Muhtar Paşa’ya gönderilen bir belgede de “*tab’ ve neşri*” önceden yasaklanmış olan *Mizân*’ın tekrar Mısır’da yayıma başladığı bilgisi paylaşılarak gerekli önlemlerin alınması ve yayımının engellenmesi istenmektedir.⁵⁹⁴ Bükreş’te Jön Türklerce *Sadâ-yı Millet* ismiyle Türkçe ve Ulahça yeni gazete çıkarıldığı haberi alındığında da bunun “*men’-i intişârı*”na dikkat olunması hakkında gerekli uyarılar posta memurlarına tebliğ edilmiş ve ayrıca “*ecnebî postalarıyla vurûd idebileceği*” vurgulanarak önlem alınması istenmiştir.⁵⁹⁵ Bunun yanında aynı gazetenin “*men’-i tab’ ve neşri*” için Bâb-ı Âlî’ce gerekli tedbirlerin alınması padişah tarafından emredilmiştir.⁵⁹⁶ *Cür’et*, *Meşveret* ve *Kanûn-i Esâsî* gibi “*hezeyânnâme*”lerin Arnavutluk’a gönderildiği ve “*bu sûretle efkâr-ı ahâlinin ifsâd idilmekde*” olduğuna dikkat çekilerek, bunların “*Memâlik-i Şâhâne’ye kat’iyyen sokulmaması*”

⁵⁹¹ BOA, DH. MKT. 2463, 51 (27 Zi’l-Ka’de 1318/18 Mart 1901).

⁵⁹² BOA, BEO. 1015, 76104 (3 Cemâziyel-Evvel 1315/30 Eylül 1897); BOA, DH. TMİK. S. 14, 36 (6 Cemâziyel-Evvel 1315/3 Ekim 1897).

⁵⁹³ “Muvaffakiyyet-i Cihânîyânî”, *Meşveret*, (10), 1 Mayıs 1896, s. 1-2.

⁵⁹⁴ BOA, Y. PRK. BŞK. 49, 51 (3 Şa’ban 1314/7 Ocak 1897).

⁵⁹⁵ BOA, BEO. 1089, 81622 (16 Şevvâl 1315/10 Mart 1898).

⁵⁹⁶ BOA, İ. HUS. 62, 52 (17 Şevvâl 1315/11 Mart 1898).

konusunda yetkililere tebligatın irâde-i seniyye olarak Mabeyn Başkitâbeti'nden yapıldığı bilgisi Dâhiliye Nezareti tarafından ilgili kurumlara gönderilmiştir.⁵⁹⁷

Sultan II. Abdülhamid'in yerli basında ve matbuatta kurduğu kontrol mekanizması yasaklamalara karşın Jön Türk neşriyatı üzerinde etkili olamamıştır. Jön Türklere göre II. Abdülhamid Jön Türk neşriyatını yakalamak için devletin şanını ve namusunu berbat etmekte ve bu yaptığından da utanmamaktadır.⁵⁹⁸ Yıldız Sarayı'nın Jön Türk neşriyatının ülkeye sokulmasını engelleme çalışmalarına karşın yayınların girişinin engellenemediği ve hatta kasaba kasaba dolaştırılarak okunduğu ifade edilmektedir.⁵⁹⁹ Nitekim daha önce ilgili bölümde açıklandığı üzere yayınların ülkeye girişinde en büyük desteği yabancı postalar vermiştir.

Jön Türk neşriyatıyla birlikte gerek yurt içinde gerekse yurt dışında basılan muhalif yayınlar ve Jön Türklerin yazılarının da olduğu yabancı gazetelerin bazı nüshaları da yasaklar listesine girmiştir.⁶⁰⁰ Zira 1864 yılına ait olup Sultan II. Abdülhamid döneminde de yürürlükte bulunan Matbûat Nizamnamesi'nin 9. maddesine göre; “*Mevâdd-ı politikîye ve mülkiyeyi şâmil olmak üzere Devlet-i Aliyye'ye taarruz ve husûmet efkârıyla memâlik-i ecnebiye'de tab' itdirilen gazete ve evrâk-ı mürettebe-i sâirenin Memâlik-i Şâhâne'ye idhâl ve neşri memnû'dur*”.⁶⁰¹ Dolayısıyla bu madde, başta Jön Türk neşriyatı olmak üzere Osmanlı Devleti ve II. Abdülhamid'in şahsı aleyhindeki yabancı gazetelerin de ülkeye girişini yasaklayan hükümleri içermektedir. Orhan Koloğlu'nun tespitine göre özellikle 1890'lı yıllarda II. Abdülhamid'in Avrupa gazetelerine yönelik yasaklarında onların abartı ve yalan habere dayalı yayın politikaları başrol oynamıştır.⁶⁰² Nitekim bu durum Ermeni olaylarıyla ayyuka çıkmıştır. Avrupa basınında Ermeni olayları yanlış şekilde Osmanlı aleyhinde bir çizgide ele alınmıştır. Ermenilerin katledildiği haberlerinin Avrupa'da yayılmasıyla çok sayıda resimli gazete çizeri bu “*akıl almaz vahşet olayları*”nı resimlerle gazetelerde ifade etmek için İstanbul'a gelmiştir. Ancak Avrupa'da yayılan haberlerin doğruluk değeri taşımadığını görmüşlerdir. Yine de bazı çizerler Türkleri kilise içerisinde Ermeni kadınları ve çocukları katledişini gösteren “*hayali*” resimler çizerek gazeteler vasıtasıyla Avrupa kamuoyuna sunmuşlardır.⁶⁰³ Dolayısıyla bu tür kasıtlı yayınların ülkeye girişi yasaklanmıştır. Bununla birlikte birtakım siyasî gelişmeler II. Abdülhamid'in yabancı basına yönelik tavrında değişikliklere sebep olmuştur. Örneğin, 1882 yılında İngiltere'nin Mısır politikasını eleştiren Fransız gazetelerinin Osmanlı'ya

⁵⁹⁷ BOA, MF. MKT. 466, 5 (4 Cemâziyel-Evvel 1317/10 Eylül 1899); BOA, DH. MKT. 2244, 118 (4 Cemâziyel-Evvel 1317/10 Eylül 1899).

⁵⁹⁸ “Telgraf ve Havâdis”, **On Bir Numaralı Meşveret'in İlâvesi**, 23 Mayıs 1896, s. 4.

⁵⁹⁹ Şeyh Alizâde Hoca Muhyiddin, “Zât-ı Şâhâne'ye Takdim Kılınan Ârizadan”, **Kanûn-i Esâsî**, (2), 28 Aralık 1896, s. 2.

⁶⁰⁰ Aslan, “II. Abdülhamid'in Jön Türk Siyaseti: İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne Karşı Önlemler”, s. 115-116.

⁶⁰¹ **Düstûr**, Tertib-i Evvel, 2, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1290, s. 222.

⁶⁰² Koloğlu, **Avrupa'nın Kıskaçında Abdülhamid**, s. 157.

⁶⁰³ Sidney Whitman, **Sultan II. Abdülhamid Döneminde Bir İngiliz Gazetecinin Türkiye Anıları**, (Çev. Kadri Mustafa Orağlı), Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2017, s. 43-44.

sokulmasının zarar yerine fayda getireceği görüşüyle daha önce ülkeye girişi yasaklanmış on kadar Fransız gazetesinin ithaline yeniden izin verilmiştir.⁶⁰⁴

Osmanlı Devleti'nde Türkçe basına uygulanan sansürün yine Osmanlı topraklarında çıkan yabancı dildeki basına göre daha şiddetli olduğu bilinmektedir.⁶⁰⁵ Osmanlı toplumunun büyük kesiminin Türkçe konuşmasından dolayı bu dilde çıkan gazetelerin denetiminin daha sıkı olmasının yanında, yabancı dildeki basının kapitülasyonlardan faydalanmasının bunda etkisi büyüktür. Bununla birlikte Sultan II. Abdülhamid döneminde basın üzerindeki denetimin sıkı olması sebebiyle Fransızca yayımlanan gazetelerin siyasî haberler yerine ticarî, kültürel ve edebiyat sahalarda yayın yaptıkları da görülmektedir.⁶⁰⁶ Bu şekilde iç ve dış siyaseti ele alan yayın politikasından vazgeçerek tepki çekmeyecek yazılarla yayın hayatlarını devam ettirenler olmuştur.

Sultan II. Abdülhamid'in, kamuoyu yaratmada ve yönlendirmede işlevini bildiğinden dolayı basınla ilgili meseleleri çok sıkı tuttuğu görülmektedir. Basın üzerindeki kontrol o derece önemliydi ki gazetelerin kapatılması yahut açılması konusundaki tek karar mercii Yıldız Sarayı, daha doğrusu padişahı.⁶⁰⁷ Hükûmet aleyhinde yayın yapanlar ile denetimden geçmeyen gazeteler şiddetle cezalandırılmıştır. Ancak gerekli şartlara uyacaklarını taahhüt etmeleriyle yeniden yayımlanmalarına izin verilmiştir.⁶⁰⁸ Gazetelerde iç ve dış politikaya ait konular ve günlük olaylar çok dikkatlice yazılıp II. Abdülhamid'in ve sansür memurlarının tepkisi çekilmemeye çalışılmıştır.

Sultan II. Abdülhamid'in basın üzerinde etkin kontrol mekanizması geliştirmiş olduğu, gazetelerde yazılacak konuların yönetmeliklerle belirlenmesinden de anlaşılabilir. Matbuat İdaresi'ne gönderilen ve gazetelerde mutlaka uyulması gereken dokuz maddelik talimatname bulunmaktadır. Buna göre vali veya mutasarrıf gibi devlet memurlarının hırsızlık, adam öldürme veya herhangi bir suç işlediği söylenecek olursa bunun doğruluğunun ispat olunmadığı bildirilip yayımlanmasına izin verilmeyecektir. Vilâyetlerdeki ahaliden birinin veya cemaatin hükûmetin suiistimallerine yönelik şikâyetlerinin yayımlanması da yasaklanmıştır. Bunun yanında Avrupa hükümdarlarına yapılan suikastler ve yine Avrupa ülkelerinde vuku bulan "*fesâd*" gösteriler hakkında bilgi verici yayınların yapılması da yasaklanmıştır.⁶⁰⁹ Talimatnamenin yasakladığı konuları Jön Türklerin sıklıkla neşriyatlarına taşıması muhalefet kesimi olarak geniş şekilde propaganda

⁶⁰⁴ Koloğlu, *Avrupa'nın Kısacasında Abdülhamit*, s. 90.

⁶⁰⁵ Ziyad Ebüzziya, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Türkçe Dili Dışındaki Basını", *Türkiye'de Yabancı Dilde Basın "La Presse de Langue Etrangère en Turquie" (16-17-18 Mayıs 1984)*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1985, s. 31.

⁶⁰⁶ Gerard Groc, "Türkiye'de Fransızca Basın", *Türkiye'de Yabancı Dilde Basın "La Presse de Langue Etrangère en Turquie" (16-17-18 Mayıs 1984)*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1985, s. 68.

⁶⁰⁷ Koloğlu, "'Abdülhamid Basın Rejimi' Deyimi Üzerine", s. 39.

⁶⁰⁸ Fatmagül Demirel, *II. Abdülhamid Döneminde Sansür*, Bağlam Yayıncılık, İstanbul, 2007, s. 62-63.

⁶⁰⁹ Osman Nûri, a.g.e., s. 581-582.

yapmalarına imkân vermiştir. Yıldız Sarayı'nın basın üzerindeki sıkı kontrol ve sansür mekanizmasına tepki gösterenlerin bu vesileyle Jön Türklere yakınlık duymasına da yol açmıştır.

Gazete ruhsatı almak isteyenlerin Dâhiliye Nezareti'ne bağlı Matbuat Müdürlüğü'ne başvurmaları esnasında siyasî haber yapacakların hükümet aleyhinde yazmaması şart koşulmaktadır. Bunu yerine getirmeyip kapatılan gazetelerin ise ancak sahiplerinden aleyhte yayın yapmayacaklarına dair teminat alındıktan sonra tekrar yayın hayatına başlamalarına izin verilmiştir.⁶¹⁰ Sultan II. Abdülhamid dönemindeki bu uygulamalar nedeniyle dönemin birçok gazetesinde “*siyâsetten maada her şeyden bahseder*” ifadesi bir anlamda sansüre uğrama tehlikesi karşısında tedbiren adeta motto olarak kullanılmıştır. Siyasî konularda kalem oynatamayan matbuat; bunun yerine edebiyat, sanat, kültür ve ilim gibi sansür tehlikesi daha az konularda faaliyet göstermiştir. II. Abdülhamid döneminde bu konulardaki yayınlarda büyük artış olmuştur.

Sultan II. Abdülhamid'in yerli ve yabancı basına yönelik yasaklamaları yalnızca siyasî meseleler odaklı değildi. Bunun yanında çok farklı sebeplerle yasaklanan ve kapatılan gazeteler de vardı. Buna dair ilginç bir örnek 10 Temmuz 1894'te İstanbul'da yaşanan depremle ilgilidir. Depremin ardından İstanbul'da yeni depremler olacağını ve büyük felâketlerin meydana geleceğini yazarak halkta korku ve endişe yaratan bazı Avrupa gazetelerinin ülkeye girişi yasaklanmıştır. Yine aynı depremde Mekteb-i Tıbbiye'nin yıkılıp 3 kişinin öldüğü 22 kişinin sakat kaldığı yönünde haber yapan *Sabah* gazetesi de asılsız haber yazdığı gerekçesiyle bir süre kapatılmıştır.⁶¹¹ II. Abdülhamid döneminde dizgi yanlışlıkları nedeniyle de gazetelerin ara ara kapatıldığı ve sahiplerinin sorguya çekildiği görülmektedir. *İkdâm* ve *Sabah* gazeteleri⁶¹² böyle bir hata nedeniyle yayımlarına bir süre ara verirken *Takvim-i Vekâyi*⁶¹³ ise yine aynı nedenden dolayı süresiz olarak kapatılmıştır.

Bu dönemde yalnız basın değil, kitaplar üzerinde de yasaklamalar bulunmaktadır. Askerî idadilerde gazete ve mecmua yasaktı. Roman tarzı kitaplar da ders programı dışında sayılarak cezaya sebep olmaktadır.⁶¹⁴ Mekteplerdeki öğrencilere verilen ihtarnamelerde de üzerlerinde, sandıklarında ve sıra gözlerinde derslerle ilgili olmayan matbu ya da gayri matbu her türlü kitap, risale, gazete, roman ve hatta bir sayfa bile bulunduranların cezalandırılacakları belirtilmektedir.⁶¹⁵ Buna karşın askerî mekteplerde yasak kitapların Jön Türklerce gizlice okunup sonrasında diğer öğrencilere

⁶¹⁰ Demirel, a.g.e., s. 60, 62.

⁶¹¹ Vahdettin Engin, “Sultan II. Abdülhamid Döneminin Büyük Afeti: 10 Temmuz 1894 Depremi”, Coşkun Yılmaz (Ed.), **Sultan II. Abdülhamid ve Dönemi**, 2. Baskı, Sultanbeyli Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Kültür Yayınları, İstanbul, 2014, s. 431.

⁶¹² Yalçın, **Edebiyat Anıları**, s. 103.

⁶¹³ Ahmet İhsan Tokgöz, **Matbuat Hatıralarım (1888-1914)**, Alpay Kabacalı (Haz.), 3. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2012, s. 111.

⁶¹⁴ Hasan Amca, **Nizamiye Kapısı**, Alfa Basım Yayım, İstanbul, 2013, s. 125.

⁶¹⁵ Hanioglu, **Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük**, s. 506.

tarafından da okunması sağlanarak Jön Türklüğün mektepli kesim arasında yayılmasına çalışılmıştır.⁶¹⁶ 1892 yılında Matbûât Nizamnâmesi'nin 29. maddesinde değişikliğe gidilerek muzır yayınları taşıyan, satan ve dağıtanlardan başka bunları yanında bulunduranlar da yazarların ve basanların suç ortağı sayılmıştır.⁶¹⁷ Bu da askerî mekteplerdeki Jön Türklerin yasak yayınları yanlarında bulundurması suç teşkil edeceğinden okuduktan sonra yok etme zorunluluklarını doğurmuştur. Kâzım Karabekir, içerisinde Nâmık Kemâl ve Leo Tolstoy'un eserlerinin de olduğu kitapları arkadaşlarıyla gizlice okuduğunu ve Nâmık Kemâl'in eserini okuduktan sonra yırtıp yakmak zorunda kaldığını hatıratında zikretmektedir.⁶¹⁸

Basına yönelik sıkı kontrol ve sansür mekanizması benzer şekilde kitaplara da uygulanmıştır. Devlet bünyesinde kurulmuş encümen ve komisyonlar kitapların basım denetimlerini ve tetkiklerini yürütmüştür.⁶¹⁹ Tıpkı gazetelerde olduğu gibi Osmanlı Devleti aleyhinde söylemlerden bulunan kitapların girişi yasaklanmıştır. Örneğin, daha önceden Osmanlı Devleti tarafından bir kıta nişanla taltif edilmiş olan “*Amerika teb’asından*” gazeteci Richard Harding Davis tarafından 1893’te New York’ta basılan *The Rulers of the Mediterranean* kitabı “*bir fikr-i hasımâne ile yazılmamış ise de hakkımızda pek de müsâid olmayan iki üç fıkrayı hâvi*” olduğu uyarısıyla Osmanlı’ya girişi “*men’-i idhâl*” edilmiştir.⁶²⁰

Konuyla ilgilenen devlet yetkilileri işi sıkı tutmuşlar ve Osmanlı’ya girişi ve dağıtımını yasak kitapları ve risaleleri göstermek için katalog dahi hazırlamışlardır. Katalog incelendiğinde Türkçe, Arapça, Fransızca, İngilizce, Almanca, İtalyanca ve Yunanca yüzlerce kitabın ismine rastlanmaktadır. Bunların içerisinde en fazla Fransızca eserlerin yasak kapsamına alındığı dikkat çekicidir. Fransızca kitaplardan Voltaire, J. J. Rousseau, Machiavelli, Hammer, Larousse, Ernest Renan, Jules Verne, Dante, Montesquieu, Victor Hugo, Emile Zola, Lord Byron, Arminius Vambery, Piere Lotti isimleri öne çıkmaktadır. Türkçe eserlerde ise Genç Osmânlılardan ve Jön Türklerden yazarlar ve şairler çoğunluğu oluşturmaktadır.⁶²¹ Dâhiliye Nazırı Mehmed Memduh Paşa tarafından Mabeyn Başkitabet dairesine gönderilen 24 Haziran 1900 tarihli belgede de bir hafta içerisinde Osmanlı’ya girişi yasaklanan gazetelerin, “*hezeyânnâme*”lerin ve risalelerin isimleri, basım tarihleri ve neşroldukları yerleri gösteren pusulanın takdim edildiği belirtilmektedir.⁶²² 15 Şubat 1902 tarihli başka belgede de yine benzer bir pusula takdim edilmektedir. Pusulada dikkat çeken ayrıntıya

⁶¹⁶ Ahmet Bedevî Kuran, **Harbiye Mektebi’nde Hürriyet Mücadelesi**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2009, s. 28-29.

⁶¹⁷ Cevdet Kudret, **Abdülhamit Devrinde Sansür**, Milliyet Yayınları, [Basım Yeri Yok], 1977, s. 16.

⁶¹⁸ Karabekir, **Hayatım**, s. 294.

⁶¹⁹ Demirel, a.g.e., s. 89-96.

⁶²⁰ BOA, Y.A. HUS. 289, 24 (20 Receb 1311/27 Ocak 1894).

⁶²¹ **Memâlik-i Mahrûse-i Şâhâne’ye Duhûl ve İntişârı Memnû’ Bulunan Kütüb ve Resâil-i Muzırranın Esâmisini Mübeyyin Cedveldir**, Matbaa-i Osmâniye, Der-saâdet, 1319.

⁶²² BOA, DH. MKT. 2364, 23 (25 Safer 1318/24 Haziran 1900).

“muzır” neşriyatın Mısır ve bunun yanında New York ve Sao Paulo gibi yerlerde basılmış olmasıdır.⁶²³ Bu da farklı kıt’alarda çıkmış dahi olsa Osmanlı Devleti tarafından muzır diye nitelendirilen yayınları periyodik olarak takip edip bilgilerini Yıldız Sarayı’na gönderen etkin bir sistemin işlediğini göstermektedir.

Ebubekir Hâzim Tepeyran hatıratında Sultan II. Abdülhamid dönemi sansür uygulamalarına yönelik ilginç bir bilgiyi paylaşmaktadır. Buna göre 1892 yılında İzmir’de bulunduğu sırada Londra’dan İzmir’deki bir kitapçıya gönderilen İngilizce kitaplardan biri kontrol edilip Umûr-ı Ecnebiye Müdürü Armanak Efendi tarafından sakıncalı görülerek geri iade edilmişti. Kitap ise Kraliçe Victoria aleyhinde İngiliz yazarlardan birinin gazetelerdeki makalelerini içermektedir. Tepeyran’a göre Armanak Efendi, tebaadan birinin bağlı olduğu hükümdar aleyhindeki fikirlerini yayımlamaya cüret etmesini sakıncalı görmesiyle ve bunun Osmanlı yazarlarına örnek teşkil edebileceği düşüncesiyle kitabı yasaklatmıştı.⁶²⁴ Bu örnek padişaha karşı Jön Türklerin matbuat faaliyetlerinin ne derece mühim bir muhalefet girişimi olduğunu gösterirken II. Abdülhamid aleyhtarı yayınların da Yıldız Sarayı tarafından nasıl karşılandığının ifadesidir. Buna karşın Jön Türkler kendi yayınlarının engellemelere uğramaması için ilginç yöntemler de denemişlerdir. Örneğin, II. Abdülhamid’in hilâfeti aleyhinde verilen fetvalardan oluşan bir risalenin kapağında, risalenin Kur’an-ı Kerim hükümleri içerdiği için evrak-ı muzırca denilmesinin ve İslâm memleketlerine sokulmasının engellenmesinin hiçbir Müslüman için caiz olmadığı ibaresi eklenmiştir.⁶²⁵ Lâkin II. Abdülhamid iktidarı özellikle de Jön Türk neşriyatının ülke sınırlarını aşmasına engel olmaya çalışmıştır.

Devlet tarafından tespit edilen yasak ve zararlı kitaplar arasında Jön Türk risaleleri de bulunmaktadır. 30 Kasım 1895 tarihli belgede *Vatan Tehlikede* başlıklı 21 sayfalık bir risalenin “*mündericat-ı muzırasına mebni men’-i intişârı*” ve ele geçirilecek nüshalarının yok edilmesi konusunda gerekli merciiilere tebligat yapılmaktadır.⁶²⁶ Matbuat-ı Dâhiliye’den gerekli yerlere gönderilen yazıda da *Mahkeme-i Kübrâ* başlıklı “*gayet muzır*” bir risalenin “*gazete ve evrâk-ı sâire arasında Memâlik-i Şâhâne’nin hiçbir tarafına idhâline meydân verilmemesi*” gerektiği uyarısında bulunmaktadır.⁶²⁷ Tunalı Hilmi tarafından İskenderiye’de basıldığı belirtilen *Hutbe* risalesinin “*kütüb-i muzırca cedveline derç olduğundan Memâlik-i Şâhane’ye men’-i idhâl ve intişârı*” konusunda 31 Aralık 1899 tarihinde Dâhiliye Nezareti, Rûsûmat-ı Emânet-i Celîlesi, Posta ve Telgraf ve Zabtiye Nezaretleri ve Maarif idarelerine konuyla alakalı tebligat yapıldığı

⁶²³ BOA, Y. MTV. 226, 27 (7 Zi’l-Ka’de 1319/15 Şubat 1902).

⁶²⁴ Tepeyran, a.g.e., s. 123-124.

⁶²⁵ [Hoca Şâkir Efendi], *Ulemâ-yı İslâm Enârallahu Berâhînehüm Tarafından Verilen Fetâvâ-yı Şerife*, Tab’-ı Sâni, Matbaa-i İctihâd, Mısır, 1325. Latineze edilmiş hâli için bk. *Hilafet Risâleleri*, s. 41-54. Eserin ilk baskısı 1314 yılında Cenevre’de yapılmıştır.

⁶²⁶ BOA, A.} MKT. MHM. 535, 38 (12 Cemâziyel-Âhir 1313/30 Kasım 1895).

⁶²⁷ BOA, DH. MKT. 2191, 121 (7 Zi’l-Hicce 1316/18 Nisan 1899).

görülmektedir.⁶²⁸ Beyrut Valiliği tarafından saraya gönderilen belgede de Cenevre’de “*Osmânli İttihâd Cemiyeti Programı*” adı altında gönderilen Fransızca matbû yayınlara “*derdest*” olduğu bilgisi verilmektedir.⁶²⁹

Yasaklanmış kitapların ve risalelerin listeleri yanında devlet tarafından ruhsat verilip basılan kitaplara dair kataloglar da hazırlanmıştır. Türkçe ve Arapça eserlerin ağırlıkta olduğu listede Ermenice, Rumca, Fransızca, Farsça, İngilizce ve daha farklı dillerde yazılmış yüzlerce kitabın ismi, müellif veya mütercim adları, konusu, tercüme ya da telif eser olduğu, dili ve basım tarihine ilişkin ayrıntılı bilgiler ayrı ayrı kategoriler şeklinde sıralanmaktadır.⁶³⁰ Kitapların basımı Encümen-i Teftiş ve Muayene Kurulu ile Tetkik-i Müellefat Komisyonu’ndan geçtikten sonra bile Matbuat İdaresi memurlarınca basımevleri ve kitapçılar sıkı denetime uğramıştır.⁶³¹ Özellikle İranlı matbaacılar ve kitapçılar gözetim altında tutulmuştur. Zira bunların muhalefet konusunda Jön Türklerle iş birliği içerisinde olduklarına ve dinî içerikli birtakım eserleri tahrif ederek bunları II. Abdülhamid muhalefeti doğrultusunda kullandıklarına dair örnekler de bulunmaktadır.⁶³²

Maarif, Dâhiliye ve Zaptiye memurlarının matbaaları ve kitapçıları denetimlerinde yalnızca muzır yayın bulunduğunda ceza verilmemiştir. Ruhsatsız kitap basımı, şekil şartlarına riayet edilmemesi, kitabın üzerine basıldığı matbaanın adının ve adresinin yazılmaması, başta İslâmiyet olmak üzere diğer semavî dinler aleyhine içerik taşınması, gayri ahlâkî resim ve yazıları ihtiva etmesi, Osmanlı Devleti’ni veya saltanatını tenkit etmesi ve edebî amaçla yazılmakla birlikte topluma yararı olmadığına kanaat edilmesi gibi nedenlerle de kitaplar yasaklanabilmiştir.⁶³³

Denetimler sonucu ele geçirilen yasak kitap, risale ve gazete ise çuvallara doldurularak yakılarak imha edilmiştir. Maarif Nezareti’nden Mabeyn Başkâtipliği’ne gönderilen yazıda, muzır olduklarından dolayı toplatılan çuvallarca kitabın ve kâğıdın yok edilmesi için nezaret binasının bahçesinde bir yerde yakılmasının Sultan II. Abdülhamid tarafından uygun görüldüğü belirtilmektedir. Ancak çıkan dumanlardan halkın yangın endişesine kapılabileceği ihtimâliyle

⁶²⁸ BOA, MF. MKT. 489, 34 (27 Şa’ban 1317/31 Aralık 1899).

⁶²⁹ BOA, Y. PRK. UM. 41, 120 (23 Zi’l-Hicce 1315/15 Mayıs 1898).

⁶³⁰ **Cülûs-ı Meyâmin Menûs-ı Cenâb-ı Pâdişâhîden Bin Üç Yüz Sekiz Sene-i Mâliyesi Şubatı Nihâyetine Kadar Encümen-i Teftiş Tarafından Bade'l-Muayene Virilen Ruhsat Üzerine Tab' ve Neşr Olunmuş Olan Âsâr-ı Mütenevvianın ve Müellif ve Mütercimlerinin Esâmisini Mübeyyin Cedvel-i Mahsûsdur**, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1308-1310.

⁶³¹ Kudret, a.g.e., s. 24.

⁶³² İsmail Kara, “Sultan II. Abdülhamid Devrinde ‘Mızraklı İlmihal’ Yasaklanmış mıydı?”, **Derin Tarih**, (77), 2018, s. 36-40.

⁶³³ Bu yasakların ayrıntısı ve örnekleri için bk. Birinci, **Tarihin Hududunda Hatırat Kitapları, Matbuat Yasakları ve Arşiv Meseleleri**, s. 156-176. Sultan II. Abdülhamid dönemindeki matbuat yasakları hakkında Ali Birinci’nin yorumu oldukça mühimdir. Yasaklanan kitapların neden yasaklandığı sorusunun cevabına her kitabı tek tek inceleyerek ulaşılabileceğini söyleyen Birinci, dolayısıyla bir kitabın niçin ve hangi gerekçeyle yasaklandığını veya sansüre uğradığının tespiti yapılmadan çıkarımda bulunmanın tarihçilik bakımından kazanç olmadığına dikkat çekmektedir bk. Birinci, **Tarihin Hududunda Hatırat Kitapları, Matbuat Yasakları ve Arşiv Meseleleri**, s. 156.

nezarete bitişik olan Çemberlitaş Hamamı'nın külhanında yakılması daha uygun olacağı düşünülecek durum padişaha arz edilmiştir. Saraydan gelen 20 Mayıs 1902 tarihli cevapta da arz kabul edilerek adı geçen hamamda toplamda 165 çuval yasak kitabın ve kâğıdın imha işlemi gerçekleştirilmiştir.⁶³⁴

Sultan II. Abdülhamid döneminde 30 binin üzerinde kitap yakıldığı tespiti yapılmaktadır.⁶³⁵ Binlerce kitabın çeşitli sebeplerle toplatılıp yakılmış olması, II. Abdülhamid'in özellikle kitaba karşı olduğu şekilde algının ortaya çıkmasına da sebebiyet vermiştir. Ancak II. Abdülhamid'in gerekli hâllerde mabuata koyduğu yasalara karşın devletin kalkınması noktasında maarifin ilerlemesi için matbaaların açılışı teşvik edilmiş ve kağıt üretimi de gümrük vergisinden muaf tutulmuştur.⁶³⁶ Bu dönemde yayımlanan gazete ve kitap sayısında da artış olmuştur.⁶³⁷ II. Abdülhamid de yüzlerce polisiye romanı Batı dillerinden tercüme ettirerek bastırtmıştır. Bu dönemde matbuat üzerindeki sansüre karşın 446 tane yalnızca yabancı yazarlardan çeviri romanın yayımlanması da⁶³⁸ aslında padişahın kitaplara karşı husumetinin olmadığına ifadesidir.

Sultan II. Abdülhamid döneminde birçok yazarın eserleri basıldığı gibi Kırkanbar, Mihran, Ebuzziya; İkdâm, Mahmud Bey matbaaları neşriyat faaliyetlerinde önemli hizmetlerde bulunmuştur.⁶³⁹ Orhan Koloğlu'nun tespitlerine göre edebî, ilmî, dinî ve resmî yayınlar toplamında 1877-1908 yılları arasında toplamda 9094 kitap basılmıştır.⁶⁴⁰ Başta tarih alanında olmak üzere biyografik, monografik, ansiklopedik ve daha birçok türe özgü çalışmalar da kaleme alınmıştır.⁶⁴¹ Dışarıdan gelen matbuatın gümrüklerdeki tetkikinde kültür hayatının kısırlaşmasına yol açacak, okullardaki ders kitaplarının ve başta Kur'an-ı Kerim olmak üzere din kitaplarının ülkeye dağılmasına ve yayılmasına engel teşkil edecek durumların oluşmaması için gerekli dikkat ve itina gösterilmeye çalışılmışsa da⁶⁴² kontrol memurları kaynaklı olumsuz durumlar da yaşanmıştır. II. Abdülhamid bazı fıkıh ve din kitaplarının birtakım memurların cehaletleri nedeniyle toplatıldığının

⁶³⁴ Osman Nûri, **Abdülhamid-i Sâni ve Devr-i Saltanatı Hayât-ı Husûsiyye ve Siyâsiyyesi**, 2, Kitâbhâne-yi İslâm ve Askerî, İstanbul, 1327, s. 587-588. Orhan Koloğlu, **Osmanlı Dönemi Basınının İçeriği**, İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Yayınları, İstanbul, 2010, s. 108. Burada yakılan kitapların isimleri ve adetleri için bk. Fatmagül Demirel ve Raşit Çavaş, "Yeni Bulunan Belgelerin Işığında II. Abdülhamid'in Yaktığı Kitapların Listesi", **Müteferrika**, (28), 2005, s. 11-12, 17-23.

⁶³⁵ Demirel ve Çavaş, a.g.e., s. 13.

⁶³⁶ Birinci, **Tarihin Hududunda Hatırat Kitapları, Matbuat Yasakları ve Arşiv Meseleleri**, s. 129-130.

⁶³⁷ Demirel, a.g.e., s. 153-154.

⁶³⁸ Eshabil Bozkurt ve Ayşe Banu Karadağ, "II. Abdülhamid Dönemi Roman Çevirileri", **RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi**, (3), 2015, s. 47. Çevirisi yapılan yabancı yazarların başlarında ünlü romancı Jules Verne'nin geliyor oluşu ayrıca dikkate değer bir durumdur.

⁶³⁹ Ali Sa'id, **Saray Hatıraları Sultan Abdülhamid Han'ın Hayâtı**, Cemiyet Kütüphanesi, s. 37.

⁶⁴⁰ Koloğlu, **Ne Kızıl Sultan Ne Ulu Hakan Abdülhamid Gerçeği**, s. 406.

⁶⁴¹ Bu tür çalışmaların bir değerlendirmesi için bk. Abdülkadir Özcan, "II. Abdülhamid Dönemi Tarihçiliği ve Literatürü", Mehmet Metin Hülagü vd. (Haz.), **Devr-i Hamid Sultan II. Abdülhamid**, 1, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri, 2011, s. 113-125.

⁶⁴² Birinci, **Tarihin Hududunda Hatırat Kitapları, Matbuat Yasakları ve Arşiv Meseleleri**, s. 151.

kulağına gelmesiyle böyle kitapların toplatılmasının aksine çoğaltılması gerektiği yönünde buyruk vermiştir.⁶⁴³

Yıldız Sarayı'nda da muazzam bir kütüphane oluşturması da Sultan II. Abdülhamid'in matbuata karşı şahsî garazının olmadığına göstergesidir. Bunun yanında yurt dışındaki Jön Türk neşriyatının canlı olmasının en önemli sebebi yine II. Abdülhamid'in kendisi olmuştur. Onun özellikle de Jön Türk muhalefetine sindirme yöntemi olarak muhalif basını ve neşriyatı satın alma icraatı birçok Jön Türk gazetesinin ortaya çıkmasına yol açmıştır.

Basın ve kitaplar dışında bazı kelimeler üzerinde de yasaklamalar uygulandığı Jön Türklerce gündeme getirilmektedir. Mîzâncı Murâd, Mülkiye Mektebi'nde tarih hocası iken kendisinin okuttuğu tarih kitabının kaldırılıp sonradan mekteplerde okutulan tarih kitaplarında Fransa, İngiltere, Roma, Yunan inkılablarının anlatılmadığı; hatta inkılâp kelimesinin bile çıkarıldığını iddia etmektedir.⁶⁴⁴ Yine ona göre mekteplerde ve matbuatta serbest düşünce şöyle dursun, lügat-ı Osmâniye'den birçok kelime ne muallimler tarafından telâffuz edilebilmekte ne de matbuatta yayımına izin verilmektedir. “*Vatan, gayret ü muhabbet-i vataniye, fedâkârlık, hürriyet, istiklâl, zulm, cinnet, şikâyet, isyân, millet, rüşd, adâlet*” gibi kelimelerin yazılması yasaklanmıştır.⁶⁴⁵ Bunun yanında Sultan II. Abdülhamid'in sansür memurlarınca sosyalist, dinamit, intihar, kıyam ve inkılâp gibi kelimelerin kullanılmasına izin verilmemiştir.⁶⁴⁶ *Meşveret*'te yayımlanan bir yazıya göre de mekteplerde ders kitabı olarak okutulan eserler toplatılmakta ve hocaların ağızına kilit vurulmaktadır. Hukuk mekteplerinde hocalar, Kanûn-i Esâsî'den bahsedeceği sırada korkudan renkten renge girerek “*93 Kanûnu*” dahi diyememektedir. Öyle ki hocalar “*hürriyet*” kelimesi yerine “*ihhtiyar*” kelimesini kullanmaktadır. *Meşveret* bu durumu “*zavallı hürriyet lafzen dahi metruk kaldı*” diyerek eleştirmektedir.⁶⁴⁷

Dönemin şahitleri de birtakım kelimelerin yasaklandığını açıklamaktadır. Burun kelimesi Sultan II. Abdülhamid'in burnunu çağrıştırdığı, hâlletmek kelimesi hal etmek, tahtakurusu tahtı kurusun sözcükleriyle ses benzerliği gösterdiği için yasaklanmıştır.⁶⁴⁸ Kardeş sözcüğü V. Murâd'ı, hasta sözcüğü ise hasta adam terkiğini akla getireceğinden bunlar da sansüre tabi tutulmuştur.⁶⁴⁹ Kâzım Karabekir de Kuleli'de okurken kendilerine “*patrie (vatan)*” ve “*nation (millet)*”

⁶⁴³ Yahya Akyüz, “Atatürk'te Namık Kemal'in Etkisi ve Abdülhamit Döneminde Yasak Kitaplara İlişkin İki Belge”, *Bellekten*, XLV/2 (178-180), 1981, s. 503.

⁶⁴⁴ Mehmed Murâd, *Müdâfaa Niyetine Bir Tecâvüz! (Kırk Anbar'a Cevâb)*, s. 22.

⁶⁴⁵ Mehmed Murâd, *Yıldız Saray-ı Hümayûnu ve Bâb-ı Âlî Yâhûd Şarkın Derd-i Aslîsi*, s. 74.

⁶⁴⁶ Mehmed Murâd, *Müdâfaa Niyetine Bir Tecâvüz! (Kırk Anbar'a Cevâb)*, s. 24.

⁶⁴⁷ A. F, “Mektûb”, *Meşveret*, (5), 1 Şubat 1896, s. 4.

⁶⁴⁸ Yalçın, *Edebiyat Anıları*, s. 106.

⁶⁴⁹ Osman Nûri, *Abdülhamid-i Sâni ve Devr-i Saltanatı Hayât-ı Husûsiyye ve Siyâsiyyesi*, 2, s. 587.

kelimelerinin Türkçelerini asla kullanmamaları gerektiği yönünde uyarılar yapıldığını ayrıca Murat yerine Mir'at, Hamid yerine Hâmid, Yıldız yerine de Yaldız kullanıldığını ifade etmektedir.⁶⁵⁰

Yasak kelimelerin varlığı konusundaki söylemler karşısında Orhan Koloğlu ise Murâd, ıslahat, vatan, Türk, ittihad, parlamento, seçim, milletvekili gibi kelimelere o dönemin basınında sıkça rastlandığını dile getirmektedir.⁶⁵¹ Koloğlu'nun tespitinin yerinde olduğu görülmektedir. Nitekim yasak denilen kelimelerin Sultan II. Abdülhamid döneminde basılan kitaplarda kullanıldığına dair örnekler de mevcuttur. Ahmed Cevdet Paşa'nın 1893 yılında "*tertib-i cedîd*" olarak basılan *Târih-i Cevdet*'inde yasak olarak anılan vatan⁶⁵², gayret-i vatan⁶⁵³, hürriyet⁶⁵⁴ gibi kelimelere rastlanılmaktadır. Yine *Târih-i Cevdet*'te ihtilâl kelimesinin sıkça geçtiği, hatta Cevdet Paşa'nın eserinin 6. cildinde Fransız İhtilâli ve sonrasındaki sürecin bütün ayrıntısıyla anlatıldığı görülmektedir. Daha da ilginç ise II. Abdülhamid tarafından Kanûn-i Esâsî'yi hazırlayan komisyona kendi taraftarı olarak dâhil ettiği ve II. Abdülhamid döneminde Adliye Nazırı olarak görev yapan Cevdet Paşa *Târih-i Cevdet*'te, Avrupalıların Haçlı Seferleri sırasında İslâm dünyasından hürriyet ve özgürlük fikirlerini aldığını ve böylece feodalite usulünü kırarak medeniyet yolunda ilerlediğini belirtmektedir.⁶⁵⁵ Dolayısıyla Jön Türklerin propaganda yaptıkları şekilde kelimeler üzerinde keskin sansür uygulanmadığı görülmektedir. Yıldız Sarayı tarafından tebliğ edilmiş bir yasak kelimeler listesi olmadığından anlaşılacağı üzere bu konudaki uygulamalar sansür görevlilerinin kendi anlayışları doğrultusunda yapılmıştır. Sansür memurları, padişahın tepki göstereceği ve bundan dolayı başlarına bir şey geleceği düşüncesiyle sözcükleri kendi inisiyatifleriyle sansür etmiştir.

1895-1908 yılları arasında Dâhiliye Nazırlığı yapan Mehmed Memduh Paşa'nın, Sultan II. Abdülhamid'e verdiği bir arizada matbuatın kontrolünü ve denetimini sağlayan görevliler hakkında fikir edinmek mümkündür. Memduh Paşa'nın padişaha sunduğu belgede İngiltere Sefareti Baştercümanı Mösyö Bloch'un kendisine gelerek ticaretle alâkalı bir yıllığın basımı için Maarif Nezareti'nden izin almışken Dâhiliye Müsteşarı Fuad Bey'in yıllıktaki "*Muradyan*" yerine "*Mir'atyan*" denilmesini isteyerek sorun çıkardığını ve kitabın aylardır basılmadığını belirtmektedir.⁶⁵⁶ Bu örnek, birtakım kelimelerin yasaklanması konusunda doğrudan II. Abdülhamid'in suçlanmayacağını göstermektedir. Zira belgede görüleceği üzere ilgili memurun kendi bakış açısıyla sansür işlemi uygulanmaktadır. Nitekim padişah tarafından verilmiş kat'i emir

⁶⁵⁰ Karabekir, *İttihat ve Terakki Cemiyeti*, s. 32.

⁶⁵¹ Koloğlu, "'Abdülhamid Basın Rejimi' Deyimi Üzerine", s. 36.

⁶⁵² Ahmed Cevdet, *Târih-i Cevdet*, 1, Tertib-i Cedid, Matbaa-i Osmâniye, Der-saâdet, 1309, s. 16.

⁶⁵³ Ahmed Cevdet, *Târih-i Cevdet*, 6, Tertib-i Cedid, Matbaa-i Osmâniye, Der-saâdet, 1309, s. 334.

⁶⁵⁴ Ahmed Cevdet, *Târih-i Cevdet*, 7, Tertib-i Cedid, Matbaa-i Osmâniye, Der-saâdet, 1309, s. 18.

⁶⁵⁵ Murat Yılmaz, "Tanzimât Döneminde Avrupamerkezciliğe Bir Karşı Çıkış: Ahmed Cevdet Paşa", *Akademik Bakış Dergisi*, (57), 2016, s. 385.

⁶⁵⁶ Mehmed Memduh, a.g.e., s. 64-65, 67.

olsaydı Dâhiliye Nazırı'nın böyle bir arızada bulunması mümkün olamazdı. Sansür memurlarının şahsî görüşleriyle veya eğitim yetersizlikleriyle abartıya kaçan uygulamalara karşın II. Abdülhamid'in matbuat üzerinde sıkı kontrol mekanizması kurduğu vakıa olarak ortada durmaktadır. Ancak vurgulanması gereken bir gerçek de matbuat üzerindeki kontrol ve sansür uygulamalarının II. Abdülhamid ile başlamamış olduğudur.

Osmanlı'da basın ile ilgili yasaklamalar Sultan II. Abdülhamid'den önceye gitmektedir. 1857 yılına ait Basımhâne Nizamnâmesi'ne göre Meclis-i Maarif tarafından incelenip memlekete ve devlete zararlı olmadığına dair karar alındıktan sonra verilecek ruhsatla kitaplar basılmıştır.⁶⁵⁷ Baskı ve sansür uygulamaları Sultan Abdülaziz döneminde de görülmektedir.⁶⁵⁸ Bu dönemde yalnızca gazeteler ve kitaplar değil, çeşitli sebeplerle kartpostalların da “*men'-i idhâl*” kararıyla ülkeye girişi yasaklanmıştır.⁶⁵⁹

31 Aralık 1864 yılında çıkarılan Matbûât Nizamnâmesi de basınla ilgili genel ve cezaî hükümleri içeren düzenlemedir. Nizamnamenin maddelerine bakıldığında basın üzerinde oldukça sert yaptırımlara sahiptir. Dönemin basını adeta kapatılma tehdidiyle yayın yapmıştır.⁶⁶⁰ Matbûât Nizamnâmesi'nin temeli ise Fransa'da III. Napoléon döneminde hazırlanan 1852 yılına ait Basın Kanunu'na dayanmaktadır.⁶⁶¹ Sultan II. Abdülhamid dönemi ile özdeşleştirilen sansür uygulamalarının temel dayanağı olan nizamnamenin, Fransız basın kanunlarına dayanması aslında Osmanlı modernleşmesiyle sansür uygulaması paralelliğinin de arka planını oluşturan önemli göstergedir. Tanzimat sonrası dönemde Osmanlı'da gelişmeye başlayan matbuat faaliyetlerinin akabinde basın-yayınla alâkalı düzenlemeler yapılmıştır. Ülke dışından gelen yayınlar kontrol edilmiş, matbaalar alınan izin karşılığında çalışmış, gazete çıkarmak isteyenler önceden gerekli yetkililere başvuru yapmış ve yayımlanan her yayının bir nüshası kontrole verilmiştir. II. Abdülhamid dönemindeyse bu uygulamalar kurumsallaşmış ve kontrol mekanizması daha etkili şekilde işlemiştir.⁶⁶²

Görülebileceği üzere Sultan II. Abdülhamid, matbuat üzerinde kontrol ve sansür konusunda zengin bir birikimin mirasçısıdır. II. Abdülhamid döneminde daha önceki 1864 Matbûât Nizamnâmesi yürürlükte kalmıştır.⁶⁶³ Bununla birlikte 1888 ve 1894 yıllarında yeni nizamnameler de

⁶⁵⁷ Kudret, a.g.e., s. 19.

⁶⁵⁸ Buna dair örnekler için bk. Ebuzziya Tefvik, a.g.e., s. 489-507. Eb'üz-Ziyâ tarafından çıkarılan *Hadika* isimli gazete de bazı bahanelerle birlikte bu dönemde kapatılmıştır bk. Ebuzziya Tefvik, a.g.e., s. 475.

⁶⁵⁹ Birinci, *Tarih Yolunda Yakın Mazinin Siyasî ve Fikrî Ahvali*, s. 229.

⁶⁶⁰ Emine Tonta Ak, “Osmanlı Devleti'nde Abdülaziz Devri Matbuat İdaresi”, *Sultan Abdülaziz ve Dönemi Sempozyumu 12-13 Aralık 2013, Ankara Sosyo-Kültürel ve Ekonomik Hayat*, 1, Ankara, 2014, s. 133-136.

⁶⁶¹ Demirel, a.g.e., s. 32.

⁶⁶² İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, 31. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul, 2010, s. 225.

⁶⁶³ Orhan Koloğlu, *Osmanlı'dan 21. Yüzyıla Basın Tarihi*, Pozitif Yayınları, İstanbul, 2015, s. 63.

hazırlanmıştır.⁶⁶⁴ Geçmişteki uygulamalar da göz önünde tutularak sistem üzerinde her yıl biraz daha oynanmış ve kontrol mekanizması bir kuyum gibi işlenip geliştirilmiştir. Basınla alâkalı kanunlarda ve tüzüklerde bulunan boşluklar doldurulmuş ve açık kapılar tıkanmıştır.⁶⁶⁵ Dolayısıyla II. Abdülhamid öncesindeki sansür memurlarının muzır diye nitelendirilen neşriyata tavrıyla bu dönemdeki tavırları arasında özel fark bulunmamaktadır. Matbuata yönelik kontrol ve sansür uygulamalarının kişilere bağlı olmasından ziyade devlet yönetim zihniyetinden kaynaklanmıştır.⁶⁶⁶

Sultan II. Abdülhamid döneminde basın-yayın kontrolüyle ilgili devlet yapısının kurumlaştığını ve geliştiğini görebilmek mümkündür. Günlük gazeteler Dâhiliye Nezareti'ne bağlı olarak Matbuat İdaresi tarafından denetlenirken kitapların denetimini ve kontrolünü ise Maarif Nezareti altında bulunan Encümen-i Teftiş ve Muayene Kurulu gerçekleştirmekteydi.⁶⁶⁷ II. Abdülhamid'in 24 Haziran 1898 tarihli iradesinde sansür memurluğunun Avrupa ve ABD gibi modern toplumlarda olduğunu söyleyerek meşruiyetini sağladığı da görülmektedir.⁶⁶⁸ Sansür uygulamalarının modernleşme süreci kapsamındaki izahları yanında dikkat çekilmesi gereken bir nokta da II. Abdülhamid'in yönetim anlayışının kamuoyu üzerinde fazlaca etkili olan basını kontrol etme ihtiyacıdır.

Sultan II. Abdülhamid daha şehzadeliği döneminden itibaren yerli ve yabancı gazeteleri takip ettiğinden bunların toplum üzerindeki etkisinin farkında olmuştur. Basının mühim vazifesini teyit ettiğinden gazeteleri gerçekleri değil, birtakım çevrelerin isteklerini yansıtan araç olarak düşünmüştür.⁶⁶⁹ Kamuoyu oluşturmada ve yönlendirmede basının gücünün bilincinde olan II. Abdülhamid, otokratik yönetim anlayışı gereği, yerli basını kontrol altında tutarken yabancı basını da elinden geldiğince hem Osmanlı Devleti hem de kendi iktidarı lehinde yönlendirerek kullanmaya çalışmıştır. II. Abdülhamid'in basın üzerindeki baskı ve sansür sistemi yerli basının tam olarak kontrol altında tutulması ve yurt dışından gelen muhalif yayınların engellemesi üzerine kuruludur. Jön Türk muhalefeti de basının kamuoyu oluşturmadaki etkisinin bilmektedir. Gerek II. Abdülhamid gerekse Jön Türkler, basının kamu üzerindeki gücünü anladıklarından her iki taraf da bu gücü kendisine göre kullanmak ve karşı tarafı etkisizleştirmek için çabalamıştır. Jön Türklerin çıkardıkları onlarca gazete ve diğer neşriyata karşın II. Abdülhamid de basın ve yayın üzerinde sıkı kontrol ve

⁶⁶⁴ Demirel, a.g.e., s. 39.

⁶⁶⁵ Kudret, a.g.e., s. 5.

⁶⁶⁶ Abdullah Saydam, "Emniyet'i Memleket- Hürriyet-i Matbuat İkilemi ve II. Abdülhamid Dönemi Neşriyat Siyaseti", Mehmet Metin Hülagü vd. (Haz.), **Devr-i Hamid Sultan II. Abdülhamid**, 1, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri, 2011, s. 50.

⁶⁶⁷ Ali Şükrü Çoruk, **Örnek Bir Vak'a Işığında Abdülhamit Döneminde Kitap ve Dergi Sansürü**, 2. Baskı, Kitabevi, İstanbul, 2017, s. XII.

⁶⁶⁸ Demirel, a.g.e., s. 49.

⁶⁶⁹ Koloğlu, **Ne Kızıl Sultan Ne Ulu Hakan Abdülhamid Gerçeği**, s. 43.

sansür mekanizması oluşturmuştur. Bu şekildeki etki-tepki anlayışı iktidar-muhalefet ilişkisinin seyrini de belirlemiştir.

Sultan II. Abdülhamid döneminde matbuata yönelik uygulamalarla hükûmetin aleyhinde fikir beyan edilmesi ve iktidarın otoritesini sarsacak tartışmaların gündeme getirilmesinin önüne geçilmiştir. II. Abdülhamid iktidarındaki gibi otoriter sistemlerde kamuoyunun oluşması için en gerekli vasıta olan basın gibi kitle iletişim araçları tamamen siyasî iktidarın tekelindedir. Kitlelerin bilgilendirme ve bilinçlendirme işlevi bu şekilde oluşturulmaktadır.⁶⁷⁰ II. Abdülhamid de basın üzerinde tartışmasız kontrol sistemi kurmuş ve kendisine muhalif veya iktidarını sarsacak neşriyatın önüne geçmeye çalışmıştır. Kendi şahsı ve iktidarı aleyhinde yoğun propaganda faaliyetine girişen Jön Türk neşriyatına karşı yasaklamalar da bir savunma refleksidir. II. Abdülhamid’le ilgili yazılı ve görsel ağır hakaretler içeren Jön Türk yayınlarına karşı padişah ve halife makamlarının otoritesi ve yetkisi kullanılarak karşı hamle yapılmıştır. II. Abdülhamid’in hamlesi ise Jön Türkler tarafından istibdat yönetiminin uygulaması olarak kabul edilmiş ve eleştirilmiştir.

Osmanlı basını üzerine önemli tespitleri bulunan Orhan Koloğlu, Sultan II. Abdülhamid dönemindeki iç ve dış gelişmeleri ve şartları göz önünde bulundurarak eğer söz ve yazı özgürlükleri tam olarak işletilseydi iç parçalanma sürecinin hızlanacağı, ayrılıkçı eylemlerin daha kanlı hâle geleceği ve Avrupa’nın müdahale etmesine daha uygun ortam oluşacağı yorumunda bulunmaktadır.⁶⁷¹ Nitekim II. Abdülhamid döneminde basın üzerindeki baskı ve sansürü eleştiren Ahmed Rızâ’nın, II. Meşrutiyet’in ilânı sonrası gazetelerin basın hürriyetini kötüye kullandığını dile getirmesi dikkat çekicidir.⁶⁷² II. Meşrutiyet’in ilânından kısa süre sonra matbuat hakkında çıkarılan yeni kanunlarla tıpkı II. Abdülhamid dönemindeki gibi kontrollerin sıklaştırılmasına karar verilecek, bu da dönemin basını tarafından eleştirilecektir.⁶⁷³

Sultan II. Abdülhamid’in sansür uygulamaları yanında matbuatı kontrol etmede kullandığı diğer yöntemse yerli ve yabancı basını para verme ve ödüllendirme ile kendi tarafına çekme çalışmalarıdır.

⁶⁷⁰ Bektaş, a.g.e., s. 10.

⁶⁷¹ Koloğlu, *Ne Kızıl Sultan Ne Ulu Hakan Abdülhamid Gerçeği*, s. 402.

⁶⁷² *Meclis-i Mebusan ve Ayân Reisi Ahmed Rıza Bey’in Anıları*, s. 27.

⁶⁷³ Murat Yılmaz, “II. Meşrutiyet Devri İzmir Basımında Mizah: Kukuruk ve Neşter Örneği”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 33 (2), 2018, 552-553.

2.6.1. Basını Yandaş Hâle Getirmek

Sultan II. Abdülhamid'in gazeteler üzerinde sıkı denetim ve sansür uygulayarak muhaliflerini sindirmeye çalışması yöntem olarak ortaya çıkmışsa da basını iktidar yanlısı yapmak için ödüllendirmeyi de bir vasıta kabul etmiştir.

Sultan II. Abdülhamid basının kamuoyunu etkileme ve yönlendirme gücünün farkında olarak basın hayatına karşı değildir. Bilâkis onu maddî olarak desteklemiş ancak bunu yaparken de kendi kontrolünde bulunan basın yaratmak istemiştir. Bu konuda tam bir denge siyaseti güden II. Abdülhamid basını iyi tetkik etmiş, zaafalarını çizmiş ve kullanmıştır.⁶⁷⁴

Tahta çıktığı ilk dönemlerden itibaren basının gücünü kullanmaya çalışmıştır. 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında Avrupa kamuoyunu Osmanlı lehine çevirmek için Hobart Paşa vasıtasıyla İngiliz gazetelerinde mektuplar yayımlatmış ve *The Times* gazetesinin muhabirini de sarayda kabul ederek Rus zulmü hakkında bilgilendirmiştir. Bu yönüyle II. Abdülhamid yabancı basınla doğrudan ilişkiye giren ilk padişah olma özelliğine sahiptir.⁶⁷⁵ II. Abdülhamid, Jön Türklerin "hürriyet şehidi" olarak görüp bayraklaştırdıkları Ali Suavî'yi 1877-78 Savaşı arifesinde İngiltere'de Gladstone'un Bulgarlar lehine açtığı kampanyaya karşı basında propaganda yapması için Londra'ya göndermiş ve seyahatinin masraflarını dahi ödemiştir.⁶⁷⁶

Sultan II. Abdülhamid, Osmanlı Devleti ve kendi şahsı hakkında basında olumlu yazılar yazan yabancı gazetecilere "ihsan" adı altında para ve çeşitli maddî armağanlar dağıtmıştır. Paraların muntazaman verilmesine ve geciktirilmemesine dikkat edilmesini de Osmanlı memurlarına özellikle irade buyurmuştur.⁶⁷⁷ Bununla ilgili olarak Londra Sefareti'nden Mabeyn'e yazılan 23 Mayıs 1895 tarihli yazıda Gazeteci Mösyö Julivar'ın "gerek İngiliz gerek Fransız evrâk-ı havâdisi vasıtasıyla menfaat-i saltanat-ı seniyyeyi müdâfaa itmek için" neşriyatta bulunduğu ve bundan on beş sene evvel dördüncü rütbeden bir kıta mecidî nişanıyla taltif edildiği gibi o zamandan beri "tezyid-i şevk ve gayret" gösterdiğinden bu kez üçüncü rütbeden mecidî nişanı ile ödüllendirilmesi istenmektedir. Yine aynı yazıda *New York Herald* gazetesi başmuharrirlerinden olup "hükûmet-i seniyye lehine neşriyâta bulunan" Amerikalı Sidney Whitman'ın dördüncü rütbeden mecidî nişanıyla taltif

⁶⁷⁴ Demirel, a.g.e., s. 81-82.

⁶⁷⁵ Koloğlu, *Avrupa'nın Kısacasında Abdülhamit*, s. 65; Akyıldız, *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*, s. 167-168.

⁶⁷⁶ Çelik, a.g.e., s. 290.

⁶⁷⁷ Konuyla ilgili çeşitli örnekler için bk. Engin, *II. Abdülhamid ve Dış Politika*, s. 265-272. Vahdettin Engin, *Sultan II. Abdülhamid ve İstanbul'u*, 3. Baskı, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2016, s. 53-55.

edilmesinin faydalı olacağı söylenmektedir.⁶⁷⁸ Bunun yanında Sultan II. Abdülhamid, Sidney Whitman'a İstanbul'a yerleşerek kendi hizmetine girmesi için teklifte dahi bulunmuştur.⁶⁷⁹

Londra Büyükelçisi Antopulos Paşa'nın 15 Eylül 1896 tarihinde Yıldız Saray-ı Hümayûnu Başkitâbet Dairesi'ne göndermiş olduğu yazıda da Osmanlı Devleti lehine neşriyatı bilinen Sir "Bartlet" in yayımlamakta olduğu gazetesinin öteden beri Devlet-i Aliyye lehine "menfaat" gösterdiği ancak sermayesi kâfi olmadığı için haftada 30 bin nüsha kadar çıkarabildiğini söylemektedir. Hâlbuki gazeteye "taraf-ı Devlet-i Aliyye'den senede iki bin İngiliz lirası kadar meblâğ" tahsis olunursa haftada 100 bin nüsha kadar çıkartılabileceği ve böylece "menâfi-i saltanat-ı seniye'nin müdâfaasına" çalışacağını vurgulayıp gazeteye yardım edilmesini istemektedir.⁶⁸⁰

Bazı yabancı gazeteciler ise kendileri belli ihsan karşılığında yazı yazma teklifinde bulunmuştur. Örneğin, Anadolu seyahatinden dönmüş Gazeteci "Mösyö Cens" Londra'da coğrafya cemiyetinde yapacağı nutukla ve gazetelere yazacağı yazılarla İngiltere'de bir süredir devam eden aleyhte neşriyat hasebiyle Osmanlı Devleti ile ilgili hâsıl olan yanlış fikirlerin düzeltilmesine çalışacağını söylemiş ve bu nedenle kendisine bir miktar para ve yol harcırahı verilmiştir.⁶⁸¹

Sultan II. Abdülhamid'in yerli ve yabancı gazetelere ve gazetecilere dağıttığı meblağın bir örneği olarak 1890 yılının sonlarında 6,700 liralık paranın Hariciye Mektupçusu Salih Münir aracılığıyla yarısına yakınının İstanbul'daki, diğer yarısının da daha ziyade Fransa'daki gazetecilere dağıtıldığını gösteren belgeler mevcuttur.⁶⁸² İlerleyen yıllarda Jön Türklerin Paris'teki faaliyetlerinin yoğunlaşmasıyla da Osmanlı yönetimi kendi lehine haber yapılması için Fransız gazetelerine verilen ödeneğin miktarını artırmıştır.⁶⁸³ Buna karşın eğer bir gazete tahsisat aldığı hâlde aleyhte yayın yaparsa tahsisatı da kesilmiştir.⁶⁸⁴

Sultan II. Abdülhamid'in basın-yayın konusuna verdiği ehemmiyetin Matbuat Müdürlüğü'nün resmen Dâhiliye Nezareti'nin altında kurum olmasına karşın doğrudan Yıldız Sarayı'ndan emir alıp hesap veren bir yapı olmasından da anlaşılabilir. ⁶⁸⁵ II. Abdülhamid, Matbuat Müdürlüğü'nü geniş yetkilerle donatmıştı. Kurum gerek içeride gazetelere yapılacak olan yardımların gerekse

⁶⁷⁸ BOA, Y. PRK. EŞA. 21, 67 (28 Zi'î-Ka'de 1312/23 Mayıs 1895).

⁶⁷⁹ Whitman, a.g.e., s. 48.

⁶⁸⁰ BOA, Y. PRK. EŞA. 25, 15 (7 Rebi'ül-Âhir 1314/15 Eylül 1896).

⁶⁸¹ BOA, Y. PRK. BŞK. 39, 2 (13 Cemâziyel-Âhir 1312/12 Aralık 1894).

⁶⁸² Zekeriya Kurşun, "II. Abdülhamid Döneminde Batı Basınında İmaj Düzeltme Çabaları: Matbuat-ı Ecnebiye Müdüriyeti'nin Kurulması ve Faaliyetleri", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, (1), 1999, s. 112.

⁶⁸³ Hanioglu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük*, s. 180-181.

⁶⁸⁴ Koloğlu, "'Abdülhamid Basın Rejimi' Deyimi Üzerine", s. 40-41.

⁶⁸⁵ Tahsin Paşa, a.g.e., s. 187.

Avrupa’da Osmanlı lehine yayın yapan gazetelere verilecek olan mükâfatların da tek onay makamıydı. Kurum hariç hiçbir devlet makamı yayın organlarına yardımda bulunamazdı.⁶⁸⁶ Matbuat Müdürlüğü’nün geniş yetkileri nedeniyle işlere yetişememesi üzerine yabancı basınla ilgili işleri yürütmek üzere de Matbuat-ı Ecnebiye Müdürlüğü kurulmuştur.

Osmanlı Devleti aleyhinde Avrupa’da gittikçe şiddetlenmekte olan yanlı ve taraflı haberlerin artması üzerine yabancı basının takip edilmesi ihtiyacı doğmuştur. Yabancı basınla alâkalı işlerle ilgilenmek üzere 4 Mayıs 1884 tarihinde Hariciye Nezareti’ne bağlı olarak Matbuat-ı Ecnebiye Müdürlüğü kurulmuştur.⁶⁸⁷ Bu kurumsal yapı dışarıdaki basını takip ederek gerektiğinde Osmanlı ile ilgili yanlış haberleri tekzip etmek, muzır yayınların ülkeye girişini yasaklamak, yerli basına haber servis eden ajansların gönderdikleri telgrafları kontrolden geçirmek, Osmanlı topraklarında ikamet eden yabancı gazetecilerin ve basın temsilcilerinin bir şekilde elde edilerek Osmanlı aleyhinde yayın yapmalarını engellemek gibi görevleri ifa etmiştir.⁶⁸⁸ Kurum, Avrupa gazetelerine abone olmakta ve gazeteleri kendi bünyesindeki memurlar aracılığıyla Türkçeye tercüme ettirmektedir.⁶⁸⁹ Kurumda çalışan memurların başta Fransızca, İngilizce, Almanca olmak üzere Rusça, İtalyanca, Ermenice, Rumca, Bulgarca, Arapça, Farsça, İbranice ve daha birçok dile hâkim olmaları⁶⁹⁰ yabancı basının takip edilmesine ne kadar çok önem verildiğini göstermektedir.

Bunun yanında Avrupa’da özellikle Paris Sefiri Salih Münir Paşa, Fransa’da Sultan II. Abdülhamid aleyhinde yayımlanan neşriyatı merkeze haber vermiş ve ilgili neşriyatın Osmanlı’ya girişi ve dağıtılması yasaklanmıştır. Münir Paşa yalnızca Fransa değil, Belçika, İsviçre ve Almanya matbuatını da takip etmiştir.⁶⁹¹ Jön Türk neşriyatının takibinde de en etkili kişinin onun olması sebebiyle, önceki bölümlerde de ifade edildiği üzere Jön Türkler büyük düşmanlarından biri olarak gördükleri Salih Münir Paşa aleyhine sık sık yazılar yazmıştır.

Avrupa’nın büyük devletleri arasında denge politikası güden Sultan II. Abdülhamid uluslararası arenadaki gelişmelerden haberdar olabilmek için yabancı basını da takip etmiştir. Avrupa’nın birçok gazetesine abone olunarak Mabeyn dairesinde padişahın tercümanları vasıtasıyla Osmanlı Devleti ve II. Abdülhamid’le ilgili haberler tercüme edilmiş ve sonrasında padişaha arz

⁶⁸⁶ Demirel, a.g.e., s. 47.

⁶⁸⁷ Sezai Balcı, “Sultan II. Abdülhamid Döneminde Yabancı Basın”, Mehmet Metin Hülagü vd. (Haz.), **Devr-i Hamid Sultan II. Abdülhamid**, 5, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri, 2011, s. 47.

⁶⁸⁸ Kurşun, a.g.e., s. 107.

⁶⁸⁹ Göçmen, a.g.e., s. 89-90. II. Meşrutiyet’in ilânı sonrasında “istibdat devri”nin bir kurumu olarak nitelendirilen Matbuat-ı Ecnebiye Müdürlüğü ihmal edilmiş ve önemini yitirmiştir. Ancak Balkan Savaşları sırasında Avrupa kamuoyunda oluşan Osmanlı karşıtlığı sebebiyle kurumun yeniden canlandırılmasına karar verilmiştir. Bu vesileyle 24 Şubat 1913 tarihli bir layihada II. Abdülhamid dönemindeki kuruluş gerekçeleri tekrar edilerek Matbuat-ı Ecnebiye Müdürlüğü’ne yeniden işlerlik kazandırılmaya çalışılmıştır bk. Kurşun, a.g.e., s. 115.

⁶⁹⁰ Balcı, a.g.e., s. 49.

⁶⁹¹ Göçmen, a.g.e., s. 83.

olunmuştur.⁶⁹² Dolayısıyla yabancı basın Yıldız Sarayı tarafından dikkatlice takip edilip incelenmiştir.⁶⁹³

Sultan II. Abdülhamid Osmanlı'nın iç gelişmeleriyle alakalı haberlerin Avrupa'da dedikodu ve yanlış telâkki ve muhakeme edilmesini önlemek amacıyla Avrupalı gazetecilere hakikatleri açıklamaları yönünde çalışmalarda bulunmuştur.⁶⁹⁴ Avrupa kamuoyundaki olumsuz Osmanlı imajını silebilmek için 31 Ağustos 1894'ten itibaren İstanbul'un Fenerli Rumlarından Nikola Nikolaidis'e Paris'te Osmanlı Ajansı'nı kurdurtmuştur. Ajans, gazete vasıtasıyla Avrupa'ya karşı Osmanlı ve II. Abdülhamid imajının düzeltilmesi yönünde yayın yapmıştır. Bunun yanı sıra İstanbul'da da 1898'de *Servet* isimli bir Fransızca günlük gazeteyi de yayın hayatına sokarak aynı amaca hizmet etmesini sağlamıştır.⁶⁹⁵ Bu sayede II. Abdülhamid, Jön Türklerin Avrupa kamuoyunu etkilemek için yaptıkları propagandalara karşı kendi propagandasını oluşturmaya çalışmıştır.

Romanya'da da Jön Türk faaliyetlerine zarar vermek amacıyla Dâhiliye Nezareti'ne bağlı çalışan Ebulmukbil Kemâl isiminde bir yazar ve Rıza adında mürettip gönderilmiştir. İbrahim Temo bunların kendilerine yanaşarak bilgi sızdırmak amacıyla olduklarını söylemektedir.⁶⁹⁶ II. Abdülhamid, Yahudiler için Filistin'den toprak isteyen Siyonist Theodor Herzl'den de Avrupa başkentlerinde teşebbüste bulunarak basında Ermeni Meselesi'yle ilgili Osmanlı Devleti lehinde yazılar yazılmasını sağlamasını istemiştir.⁶⁹⁷

Osmanlı Devleti'nin merkezinde eleştiri mekanizmasının çalışmaması Jön Türklerin propaganda olarak kullandıkları önemli argümandır. Dolayısıyla Sultan II. Abdülhamid'in ihsan dağıtarak ödüllendirme ve böylelikle yandaş basın oluşturma siyaseti Jön Türkler tarafından büyük tepki görmüştür. Jön Türklere göre Yıldız Sarayı binlerce lira sarf ederek gazetelere kendi isteklerine göre yazılar yazdırmaktadır. Paraya gereksinim duyan gazeteciler ve yazarlar da Jön Türkler aleyhine makaleler kaleme almaktadır.⁶⁹⁸ Jön Türkler yerli basına verilen yardım paralarını "*iâne-i Hamidiye*" olarak nitelemektedir.⁶⁹⁹ Bazı yabancı gazetelerin II. Abdülhamid tarafından satın alındığını iddia

⁶⁹² Örikağasızâde Hasan Sırrı, a.g.e., s. 50; Ali Sa'id, **Saray Hatıraları Sultan Abdülhamid Han'ın Hayâtı**, s. 14-15; Whitman, a.g.e., s. 142; Balcı, a.g.e., s. 51-52.

⁶⁹³ Nitekim dış basını takip etme anlayışı gereği Yıldız arşivinin en büyük koleksiyonlarından biri 100'ü aşkın yabancı gazetelerin nüshalarından oluşmaktadır bk. Deringil, a.g.e., s. 143.

⁶⁹⁴ [Çorlu], a.g.e., s. 365.

⁶⁹⁵ Orhan Koloğlu, **Osmanlı Döneminde Basın Teknikleri ve Araçları**, İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Yayınları, İstanbul, 2010, s. 51-52.

⁶⁹⁶ **İbrahim Temo'nun İttihad ve Terakki Anıları**, s. 105-106.

⁶⁹⁷ **Siyonizmin Kurucusu Theodor Herzl'in Hâtıraları ve Sultan Abdülhamid**, s. 103.

⁶⁹⁸ "Meşveret", **Meşveret**, (11), 23 Mayıs 1896, s. 4.

⁶⁹⁹ "Nihâyetin Bidâyeti ve Mihr-i Mahkûmiyet", **Mizân**, (9), 1 Mart 1897, s. 3.

etmekte ve bunu kendi gazetelerinde belirtmektedir.⁷⁰⁰ II. Abdülhamid'in Hristiyan gazetecilere "hayli" paralar vererek hilâfetinden ve kutsiyetinden bahsettirmesi Jön Türklerce eleştiri konusu olmaktadır.⁷⁰¹ Ahmed Rızâ da padişahın Avrupa gazetelerine kendisi aleyhinde bir şey yazmamaları için her ay büyük meblağlarda para verdiğini ve Jön Türkleri himaye eden gazetelerin de Osmanlı'ya girişinin yasaklanacağına dair gazete müdürlerine haberler gönderdiğini söylemektedir. Yine belirttiğine göre milletin parasıyla kendisini methettirmek için kiralamış olduğu gazeteler bile aldıkları paraya karşın II. Abdülhamid lehine yazmaktan "utanmakta"dır.⁷⁰²

Jön Türklerin propaganda argümanı olarak kullandıkları ihsan adı altında gazeteleri/gazetecileri yandaş hâle getirme siyaseti Sultan II. Abdülhamid'le ortaya çıkmış değildir. Nitekim Tanzimat döneminde de aynı yöntemin kullanıldığı görülmektedir.⁷⁰³ Tanzimat'ın mimarı Mustafa Reşid Paşa Paris'te elçiyken para dağıtarak gazetecileri Osmanlı tarafına çekme ve Bâb-ı Âlî taraftarı gazetelere abone olup makaleler yazdırma uygulamalarında bulunmuştur.⁷⁰⁴ Osmanlı topraklarında yayın yapan yabancı gazetelerin ve gazetecilerin takip edilip Osmanlı lehine kullanılması maksadıyla Sultan Abdülmecid'in gazetelere ve sahiplerine nişanlar ve maddî destekler verdiği bilinmektedir. Ayrıca yalnız Osmanlı toprakları içerisinde yayın yapan yabancı gazeteler değil, bazı Avrupa gazetelerinin de yine ödüllendirme ve para yardımı sûretiyle Osmanlı lehinde yayın yapmaları sağlanmaya çalışılmıştır.⁷⁰⁵ Sultan Abdülaziz döneminde de yerli ve yabancı gazetecilerin maddî ve manevî ödüllerle elde edilmesine gayret gösterilmiş, yabancı gazetecilere nişan, rütbe verilmesine ve maaş tahsisine kadar varan uygulamalarda bulunulmuştur.⁷⁰⁶ Hatta bu dönemde siyasî muhalefet kesimini oluşturan Genç Osmânlılar da aynı yöntemle ve usulle kontrol altına alınmaya çalışılmıştır. Haziran 1868'de yayın hayatına başlayan Genç Osmânlılara ait *Hürriyet* gazetesi Avrupa'da basılarak gizli yollarla ülke içerisine dağıtılmıştır. Sadrazam Âlî Paşa ise Genç Osmânlılara hükûmete karşı sert muhalefetlerini ılımlaştırmaları koşuluyla 2000 abonelik gazete alacağını duyurmuştur.⁷⁰⁷

Görüleceği üzere basın çeşitli maddî vasıtalarla yandaş hâle getirmek yöntemi Sultan II. Abdülhamid dönemi öncesinde de kullanılmıştır. Ancak uygulamaya en çok onun döneminde başvurulmuştur. II. Abdülhamid'in basın konusuna bu kadar dikkat etmesi yazılı propagandanın

⁷⁰⁰ "Havâdis", *Osmânlı*, (43), 1 Eylül 1899, s. 8.

⁷⁰¹ "Makale-i Mahsûsa", *Kanûn-i Esâsî*, 2 (2), 18 Ocak 1898, s. 1.

⁷⁰² Ahmed Rızâ, "Osmânlı İttihâd ve Terakki Cem'iyeti ve Avrupa Matbuatı", *Meşveret*, (20), 8 Ekim 1896, s. 2.

⁷⁰³ Ziyad Ebuzziya, "II. Abdülhamid Döneminde Basın ve Basın Hareketlerine Bakış", Coşkun Yılmaz (Haz.), *II. Abdülhamid ve Dönemi Sempozyum Bildirileri*, Seha Neşriyat, İstanbul, 1992, s. 123-124.

⁷⁰⁴ Koloğlu, *Avrupa'nın Kısacında Abdülhamit*, s. 45.

⁷⁰⁵ Kurşun, a.g.e., s. 106.

⁷⁰⁶ Tonta Ak, a.g.e., s. 137.

⁷⁰⁷ Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, s. 62-63.

gücüyle doğru orantılıdır. Osmanlı Devleti ve kendisi aleyhinde yazılı propaganda faaliyetlerine karşı baskı ve sansürü uygularken aynı zamanda gazeteleri ve gazetecileri kendi tarafına çekmesi de karşı propagandada bulunmasına olanak sağlamıştır. Jön Türkler gibi II. Abdülhamid de yazılı propagandanın gücünün farkındaydı. Nitekim Orhan Koloğlu, II. Abdülhamid'in kendisinden önceki padişahlarla kıyaslanmayacak derecede içeride ve dışarıda kendi övgüsünü yaptırma ihtiyacı hissettiğine; doğum ve cülûs yıldönümleri, Cuma Selâmlıkları hakkında yazılan övgü yazılarına uzunluk ve içerik açısından daha önceki saltanat dönemlerinde rastlanmadığına dikkat çekmektedir.⁷⁰⁸ Buna karşın Jön Türkler ise *Mizân*'daki bir yazıda *İkdâm*'ın sahibi Ahmed Cevdet'in berat ve "*cülûs-ı Hamidi*" günlerinde neşrettiği gazete yazılarını "*vebâ*" olarak nitelemektedir.⁷⁰⁹ Zira Jön Türkler bu tür yazıların padişaktan ihsan almak için kasıtlı yazıldığını savunmaktadır.

Dönemin yerli basınının Yıldız Sarayı'yla olan münasebetini açıklayan ifadeyi Ahmet İhsan Tokgöz şöyle belirtmektedir: "*Matbuatın ödediği bir vergi daha vardır. Kendimize zarar getirtmemek için saraya teşekkürde bulunmak da bir vergiydi.*"⁷¹⁰ Fakat Sultan II. Abdülhamid döneminde yerli basına devlet bütçesinden yapılan yardımların gazeteci satın alma yöntemi olarak algılanmasını Ziyad Ebuzziya eleştirmektedir. Gazetelere tehdit yollu para verildiğine dair hiçbir kanıtın olmadığını söyleyen Ebuzziya, geçici olarak kapatılan gazetelerin cezaları bittikten sonra da yardım almaya devam ettiğini belirtmektedir.⁷¹¹ II. Abdülhamid döneminde gazetelere ek yardım yapılması gerektiğinde de harcama padişahın şahsî parasıyla karşılanmıştır. Örneğin, Ahmet İhsan Tokgöz hatıratında 1891 yılında padişahın buyruğuyla Dâhiliye Nezareti tarafından kurucusu olduğu *Servet-i Fünûn*'a malî destek sağlandığını anlatmaktadır. Yine verdiği bilgiden anlaşıldığı üzere de Hazine-i Hassa'nın özel bütçesinden de gazetelere yardım yapılmaktaydı.⁷¹² Ali Birinci ise konuya farklı pencereden yaklaşarak terakki ve maârifin vasıtası görülen her süreli yayının devlet tarafından desteklendiğinin altını çizmektedir.⁷¹³ Bunun devlet geleneği olarak uygulandığı görülmekle birlikte asıl mesele, II. Abdülhamid'in basın konusundaki duyarlılığından faydalanarak devletten para sızdırmak için bilerek aleyhte yayın yapanların ve yaptırımların varlığıydı.⁷¹⁴ II. Abdülhamid basında aleyhinde çıkan haberler karşısında aşırı derecede rahatsız olmaktadır. Nitekim 23 Temmuz 1908 sonrası aleyhinde yazan gazetecileri "*şantajcı*" diye niteleyerek susturulmaları için Mabeyn

⁷⁰⁸ Koloğlu, "'Abdülhamid Basın Rejimi' Deyimi Üzerine", s. 45-46.

⁷⁰⁹ "Vebâ-yı Osmâni", *Mizân*, (8), s. 1.

⁷¹⁰ Tokgöz, a.g.e., s. 129.

⁷¹¹ Ebuzziya, "II. Abdülhamid Döneminde Basın ve Basın Hareketlerine Bakış", s. 125.

⁷¹² Tokgöz, a.g.e., s. 86-87.

⁷¹³ Ali Birinci, *Tarih Uğrunda Matbuat Âleminde Birkaç Adım*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2001, s. 10. Ancak bu gerçekliğin Meşrutiyet ve Cumhuriyet dönemlerinde yazılan hatıralarda dönemin siyasî havası gereği dile getirilmemesi dikkat çekicidir.

⁷¹⁴ [Çorlu], a.g.e., s. 402.

Başkâtibi Ali Cevat'a bir miktar para vermiştir.⁷¹⁵ Aleyhine yayın yapan Jön Türk basınının engellenmesi de aynı rahatsızlıktan kaynaklanmıştır.

Sultan II. Abdülhamid, bir taraftan basın üzerinde etkili şekilde uyguladığı kontrol ve sansür mekanizması ile yazılmasını istemediği konuların basın yoluyla kamuoyuna ulaşımını engellerken bir taraftan da kendi iktidarını halk nezdinde güçlendirecek şekilde haberlerin ve yazıların yayımı için gazete sahiplerine ve gazetecilere maddî ödüllerle yaklaşım siyaseti gütmüştür. Böylece Osmanlı toplumunu sınırlarını kendi belirlediği siyasî düşünce sistemi içerisinde tutarak mevcut iktidarını devam ettirmek istemiştir. Dolayısıyla kendi iktidarına muhalefet eden odaklar da devletin düzenine karşı gelen kesimler olarak görülmüştür. Jön Türk matbuatı da bu yüzden “*evrâk-ı muzır*” ve “*fesâd cemiyeti*”nin neşriyatı olarak adlandırılmıştır.

Sultan II. Abdülhamid'in gerek yerli gerekse yabancı basını “*ihsan*” vasıtasıyla elde etme siyaseti Jön Türklerce büyük tepki çekmiştir. Ancak ilerleyen süreçte eleştirdikleri sistemin parçası olmaktan da kurtulamamışlardır. Daha önceki bölümlerde anlatıldığı üzere zaman zaman Yıldız Sarayı ile anlaşmaktan ve neşriyatını satmaktan geri durmayan Jön Türklerle kendi içlerinde dahi tepki oluşmuştur. Jön Türk neşriyatının Cenevre'deki Jön Türkler tarafından II. Abdülhamid'e satılması Cemiyet'in saygınlığını olumsuz etkilemiştir. Bu dönemlerde Jön Türk taraftarlarının Cemiyet'e gönderdiği yardım paraları da azalmıştır.⁷¹⁶ Mîzâncı Murâd hatıratında Ahmed Celâleddin Paşa'yla yapılan anlaşma gereği Jön Türklerin neşriyatlarını durdurma kararı üzerine yaşananları anlatmaktadır. Jön Türklerin yaptıklarını “*bizimkilerin rezâletleri*” diye nitelendiren Mîzâncı Murâd, Jön Türklerin bir kısmının para için henüz neşredilmemiş eserlerini bile satmaya çalıştığını, kimilerinin ise ellerindeki “*mal*”larını ağırca satmak üzere pazarlığa giriştiklerini ifade etmektedir. Hatta içlerinden biri “*Şimdiye kadar pâdişâhın aleyhinde kullanmak hatâsında bulunduğu kalemi bundan sonra pâdişâhın lehinde kullanacağını*” ifade eden bir senet dahi imzalamıştır. Yaşanılan durumdan öğrendiğini belirten Mîzâncı Murâd, senedi imzalayan kişinin iki ay bile geçmeden tekrar padişah aleyhinde neşriyata başladığını da söylemektedir.⁷¹⁷

Jön Türk neşriyatının Osmanlı Devleti tarafından satın alınarak piyasadan toplatılması usulü bir süre sonra Jön Türklerce şantaj olarak kullanılarak pazarlık hâline de getirilmiştir. Birçok Jön Türk gazetesi Osmanlı hükûmetinden para sızdırmak amacıyla yayımlanmıştır.⁷¹⁸ Yaşadıkları para sıkıntısını çözmek için sırf bu sebeple gazete çıkarmak ve sonrasında da Sultan II. Abdülhamid

⁷¹⁵ İkinci Meşrutiyetin İlanı ve Otuzbir Mart Hâdisesi II. Abdülhamid'in son Mabeyn Başkâtibi Ali Cevat Bey'in Fezleke'si, Faik Reşit Unat (Yay. Haz.), 4. Baskı, TTK Yayınları, Ankara, 2014, s. 51-52.

⁷¹⁶ Sina Akşin, Jön Türkler ve İttihat ve Terakki, 5. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara, 2009, s. 72.

⁷¹⁷ Mehmed Murâd, Mücâhede-i Milliye Gurbet ve Avdet Devirleri, s. 293-294. Ayrıca bk. Hanioglu, Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi, s. 39.

⁷¹⁸ Hanioglu, Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük, s. 363; Göçmen, a.g.e., s. 96.

iktidarına satmak bir kısım Jön Türk için geçim vasıtası olmuştur. Mîzâncı Murâd'ın belirttiğine göre bazı Jön Türkler Ahmed Celâleddin Paşa'dan aylık ve tazminat şeklinde paralar almış ve yapmış oldukları neşriyatın karşılığında yüklü meblağlar istemiştir. Hatta içlerinden biri “*beş paralık ehemmiyeti olmayan*” “*hezeyânnâme*”leri için bin nüsha olmamasına karşın o kadar sayıda baskısı varmış gibi yüklüce miktar para almaya dahi cesaret etmiştir.⁷¹⁹ Mîzâncı Murâd'ın söylediklerine benzer şekilde Ali Kemâl de Tunalı Hilmi, Abdullah Cevdet ve İshak Sükûtî gibi Jön Türklerin Paris Sefiri Salih Münir Paşa'yla pazarlığa girerek paralar talep ettiğini belirtmekte ve “*Bu Jöntürkî işi bir ticaret oldu*” diyerek kanaatini ortaya koymaktadır.⁷²⁰ M. Şükrü Hanioglu bu noktada önemli bir tespitte bulunarak Jön Türklerin fikrî sistemlerinde padişaha sadakat anlayışının yer almaması nedeniyle kendileriyle yapılan anlaşmalardaki “*sadakat ve itaatden ayrılmayacaklarına dair vallahi ve billahi ve tallahi*” şeklindeki ifadelerin bir anlam ifade etmediği ve anlaşmaların yalnızca padişahın para sızdırma merkezli görüldüğünü vurgulamaktadır.⁷²¹ Yayınlardaki Sultan II. Abdülhamid'e yönelik sert ve ağır eleştirilerin sebebinin de pazarlığı kızdırtmak olduğu düşünülebilir. İşlevsel olarak siyasî muhalefet yapmaktan ziyade pazarlık amacı taşıyan bu tür yayınlar Osmanlı hükûmeti tarafından satın alınmıştır. Ali Fehmi isimli Bulgaristan'da yaşayan bir Jön Türk'ün “*Parasız kalan veyahut ziyadece paraya ihtiyacı olan bir gazete çıkarıyor; beş on mangır alarak bir tarafa çekiliyor*” şeklindeki cümleleri, maddî kaygılar neticesinde Jön Türk olan veya onların arasına karışan kişilerin varlığına yönelik eleştiridir.⁷²²

Jön Türk neşriyatının Sultan II. Abdülhamid tarafından satın alınması her iki tarafın da menfaatine işleyen bir döngüyü ortaya çıkarmıştır. Bu ise Jön Türklerin neşriyatlarında muhalefet gündemi olarak dile getirdikleri yerli ve yabancı basının padişah tarafından maddî karşılıklarla ele geçirilme uygulamasına yönelik eleştirilerindeki tutarsızlığı göstermektedir. Nitekim söylemle eleştiri konusu yaptıkları sisteme maddî karşılıklar karşılığında dâhil olmaktan kaçınmamışlardır.

2.7. Maliye ve Ekonomi

Bu bölümde modern siyasette dahi siyasî muhaliflerin iktidara karşı kullandığı devletin maliyesinin ve halkın ekonomik durumunun bozukluğu söyleminin Jön Türk neşriyatındaki karşılığı ve bununla ilgili yapılan propagandalar incelenmektedir.

Jön Türk basımında iktidar-muhalefet ilişkilerinde güçlü ve etkili söylem olan maliye ve ekonomiyle alâkalı propagandalar geniş yer tutmaktadır. Jön Türklerin özellikle halk tabanındaki

⁷¹⁹ Mehmed Murâd, *Mücâhede-i Milliye Gurbet ve Avdet Devirleri*, s. 271.

⁷²⁰ Emil, *Jön Türklere Dair Vesikalar I-Edebiyatçı Jön Türklerin Mektupları (Ali Kemal ve Süleyman Nazif'den Mîzâncı Murad Bey'e)*, s. 51.

⁷²¹ Hanioglu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük*, s. 66.

⁷²² Kuran, *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri ve Millî Mücadele*, s. 240.

etki alanını genişletmek için bu konuları sıkça gündeme getirdiği görülmektedir. *Osmânlı*'nın ilk sayısında Sultan II. Abdülhamid'e hitaben yazılan bir açıklamada halkın elinde para kalmadığı söylenerek halkın yıllardır hep verdiği ve karşılığında hiçbir şey almadığı vurgulanmaktadır.⁷²³ Şerâfeddin Mağmûmî de *Meşveret*'te halkın devlet yöneticileri tarafından soyulup soğana çevrildiğini, donsuz gezdiğini, toprak üstünde taşı yastık yapıp yattığını, ölüleri kefensiz gömdüğünü zikretmekte ve şöyle demektedir: “Eyyvah! Dilencilerden daha bedbaht olan bu âcizenin hâline eyvah! La'net! Bunlardan cebren toplanan parayı avuç avuç hafiyelere, bendegâna, yalan yazdırmak için yerli ecnebî gazetelerine dağıtan ha'ine la'net”⁷²⁴

Jön Türkler, halkın içerisinde bulunduğu ekonomik sıkıntıların sebebini Yıldız Sarayı'nın müsrifliğine bağlamaktadır.⁷²⁵ Padişahın devlet hazinesini kendi çıkarına göre harcadığı dile getirilmektedir. İâne sandıklarına kâğıt üzerinde yardım yapıyormuş gibi gözüküp aslında hiçbir yardımda bulunmadığı, ianenin zorla halktan toplandığı, elde edilen gelirin de sarayın özel masraflarına harcadığı yönündeki yazılar Jön Türk gazetelerinin sayfalarını kaplamaktadır.⁷²⁶ Jön Türk iddialarına göre Sultan II. Abdülhamid vergi sıfatıyla yoksul halktan zorla para alarak saraydaki hafiyelere ve dalkavuklara avuç avuç vermekte ve Beytü'l-mal'ı yağma etmektedir.⁷²⁷ *Kanûn-i Esâsî*'de yazıldığına göre yağma o kadar büyüktür ki yalnızca hafiyelere verilen Beytü'l-mal parasıyla çaresizlikten “ırzlarını” satmak zorunda kalan yüzbinlerce kız, erkek biçareleri kurtarmak mümkündür.⁷²⁸ Mabeyn, devlet gelirlerini yediği hâlde yine doymamaktadır. Yediklerinden İstanbul Boğazı tıkanır fakat “alçak, rezil, dinsiz ve edepsiz” Mabeyn ne kadar yese yine doymaz. “Tıpkı cehennem gibi bütün dünyâ serveti olsa yine daha var mı” der.⁷²⁹ *Mîzân*'da da II. Abdülhamid iktidarının amacının halkı soymak olduğu belirtilmektedir. Çeşitli kalemler adı altında halktan cebren yardım paraları toplanmakta ve vermeyenler hapse atılıp işkencelerden geçirilmektedir.⁷³⁰

Jön Türk basını hükûmetin en zalimane en gaddarane icraatlarından birinin vergi tahsili olduğunu söylemektedir.⁷³¹ Sultan II. Abdülhamid para için vilâyetleri sürekli sıkıştırılmaktadır. Vergi tahsildarları yoksul halktan zorla para toplamakta, parası olmayanların ise ellerinde ne varsa almaktadır.⁷³² Vilâyetlerde valilerin yoksul halktan zorla vergi alıp vermeyenleri dövdükleri hatta

⁷²³ “Makam-ı Akdes Cenâb-ı Hilâfetpenâhîye”, *Osmânlı*, (1), s. 2.

⁷²⁴ Şerâfeddin Mağmûmî, “Ne İdik, Ne Olduk?”, s. 3.

⁷²⁵ “Ahvâl-i Mâliyemize Dâir”, *Osmânlı*, (82), 15 Nisan 1901, s. 1.

⁷²⁶ “Hep Masharalıktır”, *Mîzân*, (5), 18 Ocak 1897, s. 2.

⁷²⁷ A. T, a.g.e., s. 2.

⁷²⁸ “Hâlifenin Göğsünde İstavroz- (Haç)”, *Kanûn-i Esâsî*, 2 (25), 14 Eylül 1898, s. 4.

⁷²⁹ “Fukara ve Âcize Nâmına Gerçekden İsti'tâf”, *Kanûn-i Esâsî*, 2 (28), 13 Ocak 1899, s. 2.

⁷³⁰ “İstanbul Mektûbu”, *Mîzân*, (6), s. 3

⁷³¹ “Virgi”, *Osmânlı*, (8), 15 Mart 1898, s. 3.

⁷³² “Vatandan Havâdis”, *Mîzân*, (4), 11 Ocak 1897, s. 4.

hapsettikleri Jön Türk gazetelerinde haber konusudur.⁷³³ Devlet memurlarını II. Abdülhamid'in reisleri olduğu eşkıya çetesine benzeten Jön Türklere göre bunlar, sülük gibi milletin kanını emmekten başka bir şey yapmamaktadır.⁷³⁴ Mîzâncı Murâd Yıldız Sarayı'nda sarf edilen paraların devlet hazinesinden olmayıp II. Abdülhamid'in şahsî parası olduğu yönündeki söylemlere karşı çıkmaktadır. Çünkü padişahın özel tahsisatı adliye, maarif, nafia, ziraat ve ticaret nezaretlerinin tahsisatlarının toplamından daha fazladır. Mîzâncı Murâd, II. Abdülhamid'in altınlarının kaynağını onun "*hürsüzlük*"larına, halkın arazilerini zorla elinden almasına ve toplanan ağır ve zorunlu vergilere bağlamaktadır.⁷³⁵

Halktan zorla toplanan paralar Sultan II. Abdülhamid'in zevk ve sefahatine sarf edilmektedir. Mabeyn'de hemen her gece tiyatro oynatan padişah, Avrupalı tiyatroculara yüklüce ihsan ve nişan dağıtmaktadır. Hâlbuki Jön Türklere göre tiyatro oynatmak ve bu yolda "*emvâl-i Müslimin*"i israf etmek şer'an de caiz değildir.⁷³⁶ Yalnız padişah değil, Mabeyn takımı da halktan zorla alınan paraları "*kumar salonları*"nda ve "*fuhuşhâneler*"de yemektedir.⁷³⁷ II. Abdülhamid, sarayda "*birkaç yüz kari ile vur patlasın çal oynasın âlemine*" dalarken adamları da çariksiz gezip kan ağlayan halkın parasını Galata'da fahişelere yedirmektedir. Yıldız Sarayı'nın masraflarına para yetmeyince de dış borç yapılmaktadır.⁷³⁸ Bu nedenle sarayın israflarına son vermedikçe maliyenin düzelmesi mümkün değildir.⁷³⁹ Urfa ve Ayıntab'ta meydana gelen halk isyanlarına açlığın sebep olmasına karşın saray israfa devam etmektedir.⁷⁴⁰ Merkeze karşı isyanların çıktığı bölgelerde yaşayan yerli halk ekonomik olarak çok zor durumda olmasına karşın ellerindeki paraları ve yatak yorganına kadar malları zorla alınmaktadır. Vergi veremeyenler hapse atılmakta, çok küçük yaştaki yetim çocuklar açlıktan ölmektedir. Bütün bu yaşananlar ise II. Abdülhamid yönetiminin eseridir.⁷⁴¹

Tunalı Hilmi köylerde ambarların bomboş olmasına dikkat çekerek köylünün karınlarını doyuramadığını söylemektedir. Zira hükûmet köylünün yalnız kazandıklarını değil, sermayesini de elinden almaktadır. Buna tepki gösteren Tunalı Hilmi risalesinde şöyle çağrıda bulunmaktadır: "*Niçün?.. Niçün viriyoruz?.. Yâhûd (niçün alıyorsun) demeye niçün dilimiz varmıyor?.. Bunlar zaleme değil de nedir?..*" Yine aynı risalede Tunalı Hilmi vergi tahsildarlarının nişanlı kızların çeyizlerini, yetimlerin emanetlerini, yeni gelinlerin yüzgörümlüklerini, koca ninelerin kefenliklerini,

⁷³³ "Mekâtib ve Edebiyât", **Mîzân**, (2), s. 5.

⁷³⁴ "Abdülhamid Re'is-i Eşkiyâ mıdır?", **Osmânlı**, (41), 1 Ağustos 1899, s. 5.

⁷³⁵ Mehmed Murâd, **Müdâfaa Niyetine Bir Tecâvüz! (Kırk Anbar'a Cevâb)**, s. 7-11.

⁷³⁶ [Hoca Mehmed Kadri Nâsîh], a.g.e., s. 100.

⁷³⁷ "Allah Erbâbını Halk İylesun", **Kanûn-i Esâsî**, (9), s. 5.

⁷³⁸ Sâî, "Bıçak Kemiğe Dayandı", **Meşveret**, (7), 1 Mart 1896, s. 3.

⁷³⁹ "Havâdis", **Üç Nümerolu Meşveret'in İlâvesi**, 1 Ocak 1896, s. 3.

⁷⁴⁰ [Başlıksız], **Dörd Nümerolu Meşveret'in İlâvesi**, s. 6.

⁷⁴¹ "Suriye'den Mektûb", **Meşveret**, (15), s. 5.

sağ dedelerin ölümlüklerini ellerinden aldığını hatta 3-5 altına köylülerin evlatlarını köle olarak sattırdıklarını, satmayanları veya satamayanları ise deliğe tıktığını söylemekte ve bütün bunlara karşın yine ses çıkartan bulunmamasını eleştirmektedir.⁷⁴² Jön Türkler taşradaki memurların baskı ve zulümlerine karşın halkın “*Ne yapalım pâdişâh me'mûrudur. İtâ'at lâzımdır. Pâdişâhın, halifenin emrine muhâlefetden Allah'a isyân çıkar ve nihâyet son nefesimizde imânsız gitmemize sebep olur*” gibi düşüncelere sahip bulunduğunu vurgulamaktadır.⁷⁴³ Vurgu ise Jön Türklerce toplumun cahilliği ile zulme başkaldırmaması arasında bağlantı olduğu inancını doğrulayan önemli bir göstergedir. Nitekim ihtilâl çağrılarının halktaki yankısını belirleyen ölçüt de onların algısında bu olacaktır.

Jön Türk neşriyatına göre Sultan II. Abdülhamid halkının fakirlik çekmesine karşın, kasalarını altınla doldurup ailesi namına bankalara yatırmayı en büyük vazife bilmektedir.⁷⁴⁴ Beytü'l-mal'ı yağma etmekte ve ettirmektedir.⁷⁴⁵ Yağmaya karşı Tunalı Hilmi'nin çözümü ise açıktır: Padişah da tıpkı memurlar gibi maaşa bağlanmalı ve maaşının fazlasını almamalıdır. Ona göre padişah, devletin yalnızca en büyük memurudur.⁷⁴⁶ Bu bağlamda *Kanûn-i Esâsî*'de de Amerika reis-i cumhurunun yıllık maaşının 10 bin liradan ibaret olduğundan bahsedilmesi görüşlerini destekleyici örnek olarak sunulmaktadır.⁷⁴⁷ Oysa Jön Türklere göre II. Abdülhamid'den daha zengin ve daha müsrif bir hükümdar ne şimdiye dek gelmiş ne de bundan sonra gelecektir. Zira o Beytü'l-mal'ı kendi servetiymiş gibi Amerika ve Avrupa bankalarına yatırmış ve şimdi “*faiz*”ini alıp “*şehvet*”ine sarf etmektedir. Bazı Avrupa gazeteleri servetinin 120 milyondan fazla olduğunu defaatle yazmış ve “*isbat*” da etmiş olduğu hâlde II. Abdülhamid'den yalanlama gelmemiş ve iddia edilen servetinin miktarını tekzip etmemiştir.⁷⁴⁸

Ahmed Rızâ da *Meşveret*'teki yazılarında bu konudaki düşüncelerini dile getirmektedir. Ona göre Osmanlı toplumu Sultan II. Abdülhamid'in umurunda değildir, o yalnızca paraya ve askere ihtiyacı olduğu zaman halkı aramaktadır. Yardım sandıklarını boşaltıp paraları askerî harcama bahanesiyle gasp etmekte, bunun yanında da dış borç yapmaktadır. Köylüleri mahvederek toplanan paralar asayiş için harcanacak yerde padişahın çevresindeki gazetecilerin, hafiyelerin ve rüşvetçilerin eline geçmektedir.⁷⁴⁹ II. Abdülhamid'in Rus Çarına hediyeler göndermesi de kendi menfaati içindir:

Pâdişâh, Rusya İmparatoru'na ağır nakdiyeler göndermekle evvelâ: makam-ı hilâfet ve saltanatın şân u azâmetini küçültmüş; ve sâniyen: milletin böyle fakr u zarûret içinde perişân ve ecnebîler tarafından açılan îâne defterleri hâsılatına muhtâc kaldığı bir zamanda servet-i milliyeyi sù-i

⁷⁴² Tunalı Hilmi, *Evvel ve Âhir*, s. 3, 10-11.

⁷⁴³ “Anadolu Mezâlîmi”, *Kanûn-i Esâsî*, 2 (28), s. 8.

⁷⁴⁴ *Hareket*, s. 34.

⁷⁴⁵ Seyfullah, “Adana'dan”, s. 6.

⁷⁴⁶ Tunalı Hilmi, *Birinci Hutbe*, Cenove, 1314, s. 19; Tunalı Hilmi, *Evvel ve Âhir*, s. 18, 22.

⁷⁴⁷ “Makale-i Mahsûsa”, *Kanûn-i Esâsî*, 2 (2), s. 1.

⁷⁴⁸ “Cülûs Tebriki Nâmıyla Zât-ı Şâhâne'ye Yazılmış Bir Arabca Hitâbın Tercümesidir”, *Kanûn-i Esâsî*, 2 (24), 8 Eylül 1898, s. 2.

⁷⁴⁹ Ahmed Rızâ, “İcmâl-i Ahvâl”, *Meşveret*, (2), s. 2.

isti'mâl etmiş oluyor. Nefsinin muhafazası için sefire, Çar'a, yaranmakta kalmıyor; hazîne mâlını rüşvet veriyor!⁷⁵⁰

Yine Ahmed Rızâ'ya göre Sultan II. Abdülhamid yönetimi ziraat bankasından, maarif tahsisatından, tekaüd, emniyet ve eytam sandıklarından hükûmete ait olmayan paraları “*gasb*” etmiş, hazinede bulunan eski eserler ve milletin kanı pahasına tedarik edilmiş olan kıymetli eşyalar Rus ve Alman imparatorlarına hediye edilmiştir. Ahmed Rızâ Osmanlı'ya yatırım yapacak sermayenin II. Abdülhamid iktidarı nedeniyle ülke dışına kaçtığı yönünde söylemlerde de bulunmaktadır. Osmanlı'da emniyetin ve hürriyetin olmamasından dolayı yüzbinlerce zengin, İstanbul yerine akın akın İsviçre, İtalya, Fransa ve Almanya'ya gitmiştir. Mısır ve Tunus soyluları ve ileri gelenleri bile İstanbul'da hafiyelerden ve haydutlardan kurtulmak için aileleriyle birlikte Paris'e yerleşmiştir. Böylece Ahmed Rızâ, vatanın maddî ve manevî kazancının Avrupalılara kısmet olduğunu, II. Abdülhamid iktidarının dışarıdan gelecek serveti ayağıyla teptiğini belirtmektedir.⁷⁵¹

Vatan Tehlikede risalesinde Sultan II. Abdülhamid'in “*emlâk-ı hümâyûn*” adıyla “*yed-i gasb ve isrâfına geçirdiği*” arazinin geliriyle birlikte Beytü'l-mal'ın yılda birkaç milyon parasını istediği gibi sarf ettiği iddia olunmaktadır. II. Abdülhamid'in savurganlığının göstergesi de İngilizler gibi en zengin milletlerin hükümdarlarının dahi II. Abdülhamid'in yaptığından altıda biri kadar masrafı olmamasıdır. Jön Türkler aynı risalede Yıldız Sarayı'nın israfını engellemek için yapılması gerekenleri de sıralamaktadır. Buna göre en önce Mabeyn'in temizlenmesi gerekmektedir. İslâm dini padişaha yüzlerce genç kızı bir yere toplayıp istediği kişiyle gönül eğlendirmesine müsaade etmez. Dinen de belirlenen kurallar gereği dört kadından fazlasıyla nikâhlanamaz. II. Abdülhamid'e dört kadın bırakılmalı ve gerisi oradan çıkarılmalıdır. Bunun yanında hamal, uşak, kâtip gibi “*eşhâs-ı muzır*” oradan tard edilmelidir. İçlerinden namuslu olanları vatan hizmetinde kullanılmalıdır. 150-200 kadar zabıta yaver, 300'den fazla kişi hademe olarak beslenmektedir. Bunlar da lâzım olan miktara indirilmelidir. Böylece israfın önünü alıp maliyenin gelir ve giderleri için de muvazene defteri tutulmalıdır.⁷⁵² Risalede tasarruf için getirilen öneriler makul olmakla birlikte II. Abdülhamid'in sarayda yüzlerce kızla birlikte olduğu söylemi oldukça dikkat çekici ve propaganda niteliği yüksek bir iddiadır. Zira Jön Türk basını da II. Abdülhamid'in Yıldız Sarayı'nda fakir halktan topladığı paraları kadınlarla birlikte yediği iddialarını defaatle gündeme getirmektedir.

Jön Türk muhalefesinde maliyenin ve ekonominin ne kadar önemli propaganda malzemesi olduğu *İmâmet ve Hilâfet Risâlesi*'nden de anlaşılabilir. İslâm'a göre imamlığın ve halifeliğin şartlarının açıklandığı ve Sultan II. Abdülhamid'in şer'an halifelik şartlarını taşımadığı propagandasının yapıldığı risalede konu bir şekilde devletin maliyesine ve halkın ekonomik

⁷⁵⁰ Ahmed Rızâ, “İcmâl-i Ahvâl”, *Meşveret*, (4), 15 Ocak 1896, s. 1.

⁷⁵¹ Ahmed Rızâ, “İcmâl-i Ahvâl”, *Meşveret*, (21), 23 Ekim 1896, s. 3.

⁷⁵² *Vatan Tehlikede*, s. 19-20.

durumuna bağlanmaktadır. Osmanlı hükûmetinin ilân ettiği bütçe “*Ey erkân-ı hükûmet. Ve ey vükelâ-yı millet! Hele Allah’dan korkmuyorsunuz, kuldân da hayâ itmiyorsunuz ki böyle bir bütceyi bütün âlem-i medeniyete karşı neşr ve ilân idiyorsunuz*” şeklinde eleştirilip, halktan vergi adı altında zorla toplanan paralara vurgu yapılmaktadır. Hükûmetin vazifesinin yalnız tebaadan farklı isimler altında vergi tahsil ederek padişahın ve avanesinin eğlencesinin ve israflarının temini mi olduğu sorusu sorularak bu anlayıştaki hükûmetin başka bir millette görülüp işitilmediği ifade olunmaktadır. İslâmiyet böyle bir hükûmetin yöneticilerine zalim adını vererek onlarla savaşmayı insanlara emretmekte hatta medeniyet kanunları dahi onları aşağılamakta ve “*bu makule millet mikroblarının âlem-i insâniyetden mahv ve izâlesini*” istemektedir.⁷⁵³

Jön Türklerin propaganda söylemlerini güçlendirme yöntemlerinden biri olan kötü senaryo üzerinden gelecek inşası bu konuda da uygulanmaktadır. Buna göre halkın içerisinde bulunduğu ekonomik zorluklara karşın askeriye için onlardan yardım isteyecek kadar utanmazlık göstermek “*sû-i Devr-i Hamid asârından*”dır.⁷⁵⁴ II. Abdülhamid’in askerî teçhizat için halktan zorla yardım parası toplayarak paraların büyük kısmına el koyup kendi menfaatleri için harcayacağı; halkın paralarının hürriyet, adalet, müsavat isteyen vatandaşlara kurşun olarak döneceği yorumu yapılmaktadır.⁷⁵⁵ Anadolu’ya ekin yerine “*mazlum kanı*” ve “*gözyaşı*” serpilmektedir. Ne aşar ne de ağnam kalmıştır. Kötü idarenin belâsıyla vatan büyük “*kıtlık*” ve “*açlık*” izmihlâlâline uğrayacaktır.⁷⁵⁶ “*Birkaç sene geçmeyecek mülkünde yemek için taş bulamayacaksınız.*” diyerek halka kötü gelecek inşa eden Jön Türkler, ticaretin de yok olma derecesine geldiğini söylemektedir. Yıldız Sarayı’nın yaptığı israf haddi aştığından Osmanlı Devleti istikraz yapmadan ayakta duramamaktadır. Devlet, bir süre sonra borçlarını ödeyemeyecek hâlâ geleceğinden Avrupalılar alacaklarına karşılık vatana zorla sahip olacaktır.⁷⁵⁷ “*Millet Gidiyor, Himmet Ümmete Kalıyor*” gibi vurucu hitaplarla Osmanlı’nın malî durumunun kötülüğünü rakamlarla ifade eden Jön Türk propaganda metinleri de cami duvarlarına yapıştırılarak söylemleri kuvvetlendirmeye çalışmışlardır.⁷⁵⁸

Jön Türkler memur ve subay maaşlarının düzenli ödenmemesi konusunu da gündeme getirip ilgili kesimleri propaganda kapsamı içerisine almıştır. Jön Türk basınına göre Sultan II. Abdülhamid’in tahta çıkışından beri İstanbul’da maaş lafı unutulmuştur. Yalnızca bayramlarda ve ramazan aylarında sadaka verir gibi birer aylık verilmektedir. Bunun nedeni ise devlet tahsisatının Mabeyn’i doyuramaması, sarayın masraflarından ve binlerce hafiyenin yediklerinden para artmadığı

⁷⁵³ **İmâmet ve Hilâfet Risâlesi**, s. 39-43.

⁷⁵⁴ Seyfullah, “Kudüs’den”, s. 4.

⁷⁵⁵ Bir Kürd, “Techizât-ı Askerîye!!”, **Mizân**, (6), 25 Ocak 1897, s. 2.

⁷⁵⁶ Ahmed Rızâ, “İcmâl-i Ahvâl”, **Meşveret**, (7), 1 Mart 1896, s. 1.

⁷⁵⁷ **Hareket**, s. 54, 56.

⁷⁵⁸ Kuran, **İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler**, s. 46.

için asıl hak sahiplerine ekmek parası bile bırakılmamasıdır.⁷⁵⁹ Memura bir aylık maaş verilmesini İstanbul gazetelerinin büyük ihsanmış gibi yazmaları “*bu devre mahsûs rezâlet*”tir.⁷⁶⁰ Memurun maaşını aylarca ödenmemesine karşın gümrük, posta ve telgraf gelirleri her akşam hükûmet tarafından peşin peşin çekilip alınmaktadır.⁷⁶¹ Ahmed Rızâ, II. Abdülhamid’in hafiyelere, gazetecilere ve Yıldız Sarayı’nda bulunanlara, yani iktidarının taraftarlarına para verebilmek için dış borç dahi yaptığı; içerde beş aylık maaşını bulan memurlara ise bir aylık verdiği ve artık yakında onun da verilemeyeceğini söyleyerek “*birtakım erâzil zengin oluyor biçâre millet borc içinde sürünüyor*” demektedir.⁷⁶² Tunalı Hilmi de II. Abdülhamid’in namuslu memurları aç bıraktığını, namussuz olanları ise kendisine “*ram*” ettirerek kuvvetini artırdığını savunmaktadır.⁷⁶³

Jön Türkler bir yandan Sultan II. Abdülhamid’in müsrifçe harcadığı paralardan söz ederken diğer yandan da Avrupa’ya eğitim için gönderilen öğrencinin maaş alamadığını ve zor duruma düştüğünü belirtmektedir. *Meşveret*’te bir ilân yayımlayarak siyasî fikir yönünden ne olursa olsunlar öğrencilere yardıma bulunmak istedikleri ve Cemiyet’in Paris Şubesi’ne başvuranlara elişer frank verileceği duyurusunu yapmışlardır.⁷⁶⁴ Böylece hem II. Abdülhamid iktidarını kötülerken hem de bu tür söylemlerle halkın gözünde iyi bir intiba uyandırarak etki alanlarını genişletmeye gayret etmişlerdir. Bu bağlamda memurlara maaşlarının verilememesinin yanında subayların da maaşlarını alamamaları Jön Türkler tarafından sıkça gündeme getirilmektedir. II. Abdülhamid Yıldız Sarayı’ndaki askerlere para dağıtıp “*sefâlet içinde*”ki diğer subay ve askerleri düşünmemektedir.⁷⁶⁵ Bazı askerler aylarca maaş almamalarını şikâyetle dile getirdiklerinde ise itaatsizlik gerekçe gösterilerek başka ordulara sürülmektedir. Jön Türkler duruma tepki olarak saraydaki dalkavuklara ve hafiyelere avuç dolusu altınlar dağıtılıp maaşlar bağışlanacağına Osmanlı askerlerinin haklarının verilmesi gerektiğini vurgulamaktadır.⁷⁶⁶ 1897 Osmanlı-Yunan Savaşı sonrası alınacak tazminatla memurlara aylarca verilemeyen maaşların verileceği ve askerî teçhizat alınacağı şeklindeki hükûmet açıklamalarını da inandırıcı bulmayan Jön Türkler, devletin istikrazla ve tazminatla payidâr olamayacağı ve memlekette gelirleri artıracak, masrafları azaltacak ve hırsızlığın önüne geçilecek önlemler alınması gerektiği yönünde karşı açıklamalarda bulunmaktadır.⁷⁶⁷

⁷⁵⁹ “İstanbul Havâdisi”, **Altı Numerolu Meşveret’in İlâvesi**, 15 Şubat 1896, s. 2-3.

⁷⁶⁰ [Başlıksız], **Dörd Numerolu Meşveret’in İlâvesi**, s. 6.

⁷⁶¹ **Hareket**, s. 56.

⁷⁶² Ahmed Rızâ, “İcmâl-i Ahvâl”, **Meşveret**, (7), s. 1.

⁷⁶³ Tunalı Hilmi, **Evvel ve Âhir**, s. 11-12.

⁷⁶⁴ “İlân”, **Meşveret**, (5), 1 Şubat 1896, s. 4.

⁷⁶⁵ M. S., “Bahriyye”, **Sekiz Numerolu Meşveret’in İlâvesi**, 16 Mart 1896, s. 3.

⁷⁶⁶ “İstanbul Havâdisi”, **Yedi Numerolu Meşveret’in İlâvesi**, 2 Mart 1896, s. 2-3.

⁷⁶⁷ “İcmâl-i Ahvâl”, **Meşveret**, (27), 9 Aralık 1897, s. 4.

Mîzân'da yayımlanan bir yazıda da yıllar sonra II. Meşrutiyet'in ilânında lokomotif görevini üstlenecek olan Üçüncü Ordu subaylarının gerek maaşlarını alamamak gerekse teçhizat sıkıntısı çekmekten ötürü hoşnutsuzluk içerisinde buldukları belirtilmektedir.⁷⁶⁸ Nitekim ilerleyen yıllarda Makedonya Müfettiş-i Umûmîsi Hüseyin Hilmi Paşa'nın Mabeyn'e çektiği telgrafta da merkezi Selânik'te bulunan Üçüncü Ordu'nun II. Abdülhamid'e karşı oluşunun en büyük sebebinin maaşlarının zamanında ödenmemesi ve subayların terfilerinin gecikmesi gösterilmektedir.⁷⁶⁹ Öyle ki Üçüncü Ordu en ufak teşvikle parlamaya hazır vaziyete gelmiştir.⁷⁷⁰ Dolayısıyla Jön Türkler de subayların durumundan istifade ederek ilerleyen süreçte propagandalarının ağırlık merkezine onları koyacaktır.

Görüleceği üzere Jön Türkler siyasî iktidar-muhalefet ilişkileri bağlamında sıkça kullanılan maliye ve ekonomi ile alâkalı propagandalar üzerinden Sultan II. Abdülhamid iktidarını eleştirmeyi uygun bulmuşlardır. Osmanlı'nın malî ve ekonomik durumunun II. Abdülhamid iktidarından önce bozulmuş olmasına karşın bozuklukların hâlâ devam etmesi, Duyûn-ı Umûmiye'nin yine bu dönemde kurulması ve halkın içerisinde bulunduğu ekonomik sıkıntıları iyi tahlil eden Jön Türkler bu konudaki propagandalarını sıklaştırmışlardır. Devletin ve halkın içerisinde bulunduğu sıkıntılara karşın padişahın sarayda zevk ve sefahat içerisinde yaşadığı ve devletin hazinesini israf ettiği şeklinde söylem kullanarak halk nazarında II. Abdülhamid aleyhtarlığı uyandırmak istemişlerdir. Bu da muhalefette olan ve iktidarı alaşağı etmeye çalışan siyasî nitelikteki bir kitle için olağan söylem tarzıdır. Bununla birlikte Jön Türklerin konuyla alâkalı propagandalarında sıkça dile getirilen II. Abdülhamid döneminde devlet gelirlerinin hafiyelere, paşaların sırmalarına, satın alınan gazetecilere, şenliklere harcandığı, yabancı şirketlere işletme imtiyazları dağıtıldığı ve halkın soyulduğu şeklindeki söylemlerin Cumhuriyet döneminde de işlenmiş olması⁷⁷¹ bunların uzun vadede de etkili olduğunu göstermektedir.

Sultan II. Abdülhamid'in yönetim şekliyle maliyeyi ve ekonomiyi batırdığı konusundaki Jön Türk propagandaları tarihî açıdan doğru değildir. Zira devletin maliyesi kendisinin tahta çıkmasından önce çok kötü durumdaydı. Sultan Abdülaziz döneminde Osmanlı maliyesi iflâsa sürüklenmiştir. Alınan dış borçlarla eski borçlar ödenmeye çalışılmasına karşın artan saray masrafları ve bunun yanında yeni birçok sarayın inşası buna izin vermemiştir. Sultan Abdülaziz'in orduyu güçlendirmek için yaptığı harcamalarla Osmanlı donanması dünyanın üçüncü en büyük deniz kuvveti olmuşsa da Osmanlı'nın malî durumu bu kadar harcamayı karşılamaya yetmemiştir. Borcu borçla kapatma anlayışının gelenek hâline gelmesiyle Osmanlı maliyesinin gücü her geçen gün azalmıştır. Bu

⁷⁶⁸ "Selânik'den Mektûb", *Mîzân*, (8), 22 Şubat 1897, s. 5.

⁷⁶⁹ Danişmend, a.g.e., s. 7-8. Jön Türk propagandalarına konu olan subay maaşlarının verilmemesi meselesi uzun vadede etkisini göstererek 1908 İhtilâlî'nin önemli nedenlerinden birini teşkil etmiştir bk. Necmettin Alkan, **Mutlakiyetten Meşrutiyete II. Abdülhamid ve Jön Türkler**, Selis Kitaplar, İstanbul, 2009, s. 155-158.

⁷⁷⁰ Hasan Amca, **Doğmayan Hürriyet**, Akım Yayınları, İstanbul, 1958, s. 184.

⁷⁷¹ Buna örnek olarak bk. Niyazi Berkes, **Türk Düşününde Batı Sorunu**, Bilgi Yayınevi, İstanbul, 1975, s. 44-45.

dönemde Osmanlı borçları 200 milyon altına ulaşmıştır.⁷⁷² Dönemin şahitlerinden Ebü'z-Ziyâ Tevfik de Sultan Abdülaziz dönemindeki israfa ve alınan dış borçlara vurgu yapmaktadır.⁷⁷³ 1876 yılında tahta çıkan II. Abdülhamid tahtla birlikte Sultan Abdülaziz döneminden gelen malî sıkıntıları da devralmıştır. Nitekim kendisinden önce üç ay padişahlık makamında bulunan V. Murâd da ekonomi konusunda oldukça tutumsuzdur. V. Murâd şehzadelik döneminden itibaren aşırı harcamaları yüzünden borç batağına saplanmıştır. Tahta geçtiğinde ise borçları diğer hanedan üyeleriyle kıyaslanamayacak derecede yüksek rakamlara erişmiştir. Tahttan indirilip Çırağan Sarayı'nda ikamet ettirildiğinde dahi V. Murâd'ın maiyeti alıştıkları israf ve borç hayatına devam etmişlerdir⁷⁷⁴

Sultan II. Abdülhamid'in tahta geçişiyle 31 Ağustos 1876 öncesinden devraldığı dış borçların faizleriyle birlikte toplam tutarı 278.082.073 Osmanlı lirasıydı. Bunun yanında Rusya'ya ödenecek 34 milyon liralık savaş tazminatı da büyük bir meblağ teşkil ediyordu. Bütün bunlara karşın devletin gelirleri ise dış borçların yanında hiç denecek kadar azdı.⁷⁷⁵ Kötü tabloya karşın II. Abdülhamid sıkı bir malî politika takip etmiştir. Bunun için de Jön Türk propagandalarının aksine II. Abdülhamid'in malî olarak tasarrufa giderek saray harcamalarını kısıtıldığı görülmektedir.

Dönemle alakalı yapılan çalışmaların sonuçlarına göre II. Abdülhamid'in tahta çıkışıyla gelir artırıcı ve masraf azaltıcı uygulamalar işleme konularak devlet gelirlerinde önemli artış sağlanmıştır.⁷⁷⁶ Tahta çıktığı ilk yıllarda şehzadelerin ve sultanların maaşlarını yarıya indirmiştir.⁷⁷⁷ Devlet dairelerinde çalışan memurlarla ilgili ıslah faaliyetlerinde bulunmuştur. Gereksiz memurlar ayıklanarak masraflar azaltılmıştır.⁷⁷⁸ Sarayda istihdam edilen görevlilerin evlerine sabah akşam saray mutfağından yemek gönderilmesi usulü terk edilmiştir. Memurların sarayda belli saatlerde hep birlikte yemek yemesi kararlaştırılarak yemek masrafı yarı yarıya azaltılmıştır. Valide sultanlara mahsus imtiyazlar da kaldırılmış ve böylece saray giderlerinden tasarruf elde edilmiştir.⁷⁷⁹ Genel anlamda II. Abdülhamid'in devletin içerisinde bulunduğu maddî sorunlara karşı tasarruf paketlerini işleme koyarak çözüm arayışlarında olduğu açıkça görülmektedir.

⁷⁷² Nurullah Karta, "Sultan Abdülaziz Dönemi Osmanlı Dış Borçları ve Osmanlı Bankası'nın Kuruluşu", **Sultan Abdülaziz ve Dönemi Sempozyumu 12-13 Aralık 2013, Ankara Sosyo-Kültürel ve Ekonomik Hayat**, 2, Ankara, 2014, s. 102-103; Mustafa Ali Uysal, **Hüseyin Avni Paşa (1820-1876)**, TTK Yayınları, Ankara, 2015, s. 144-145.

⁷⁷³ Ebuzziya Tevfik, a.g.e., s. 200.

⁷⁷⁴ Arzu Terzi, **Sarayda İktidar Mücadelesi Saray Mücevher İktidar**, 2. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul, 2011, s. 37, 157.

⁷⁷⁵ Bayram Kodaman, **Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi**, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1980, s. 244.

⁷⁷⁶ Coşkun Çakır, "İktisadi ve Mali Manzara İhtiyat ve Terakki", Coşkun Yılmaz (Ed.), **II. Abdülhamid Modernleşme Sürecinde İstanbul**, İstanbul, 2010, s. 228.

⁷⁷⁷ Engin, **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Tarihi Devamlılık**, s. 74.

⁷⁷⁸ Arzu T. Terzi, **Hazine-i Hassa Nezareti**, TTK Yayınları, Ankara, 2000, s. 54.

⁷⁷⁹ Osman Nûri, **Abdülhamid-i Sâni ve Devr-i Saltanatı Hayât-ı Husûsiyye ve Siyâsiyyesi**, 1, s. 102.

Sultan II. Abdülhamid gerçekleştirdiği tasarruf politikalarıyla böylece Sultan Abdülmecid ve Abdülaziz dönemlerinden kalan devlet borçlarını yarıya indirmiş hatta 1897 Osmanlı-Yunan Savaşı'nın masraflarının büyük kısmını da şahsî hazinesi olan Hazine-i Hassa'dan karşılamıştır.⁷⁸⁰ Osmanlı Devleti'nin 1854 yılında başlayan ve gittikçe artan dış borçlanma süreci 1876 yılından sonra düşüş göstermektedir. Bu tablonun oluşumunda II. Abdülhamid'in dış borçlanmaya sıcak bakmaması kadar savaş harcamalarının alt düzeylerde kalması ve Avrupa'daki malî bunalımın getirdiği sermaye piyasalarındaki borç verebilecek fonların yetersiz kalması da etkindir.⁷⁸¹ Ancak bu dönemde de zaman zaman borçlanma yapıldığı görülmektedir. 1881 yılında Düyûn-ı Umûmiye'nin kuruluşundan sonra 11 kez borçlanmaya gidilmiştir. Bu dönemdeki borçlanmaların öncekilere nazaran farkı ise daha mütevazı miktarlarda olup israfa değil, bütçe açıklarının kapatılmasına, çeşitli askerî yatırımlara ve demiryolu yapımlarına harcanmasıdır. II. Abdülhamid'in borçların faizlerinin zamanında ödenmesine önem vermesi de devletin malî itibarının yükselmesini sağlamıştır.⁷⁸² Nitekim Tahsin Paşa, padişahın en büyük gayesinin devletin dış borçlarını ödemek olduğunu söylemektedir.⁷⁸³ Ayrıca gerek 1873-1896 arasında bütün dünyayı etkileyen büyük ekonomik bunalıma gerekse Osmanlı dâhilindeki yapısal eksikliklere rağmen II. Abdülhamid döneminde Osmanlı malî sistemi modern bir yapıya kavuşmuştur.⁷⁸⁴

1897 yılına ait resmî istatistik verilerine göre devletin gelirinin % 42'si İstanbul'dan elde edilmekte ve buna karşılık % 60'ı İstanbul'a harcanmaktaydı.⁷⁸⁵ Halktan alınan aşar ve diğer vergiler de doğrudan Yıldız Sarayı'na gitmeyip eğitim hizmetlerine belirli bir pay bırakılmaktadır.⁷⁸⁶ Bunun yanında devlet gelirlerinin neredeyse tamamının Jön Türk propagandalarında iddia edildiği üzere sarayın masraflarına harcanmadığı ve Sultan II. Abdülhamid'in sosyal devlet anlayışı gereği topluma dönük yatırımlarla değerlendirildiği görülmektedir. Nadir Özbek yapmış olduğu kapsamlı araştırmada II. Abdülhamid dönemindeki sosyal devlet uygulamalarını açıklamıştır. Onun tespitlerine göre II. Abdülhamid döneminde modern devletin göstergesi olan sosyal politikalar yaygınlık kazanmıştır. Padişah sosyal refah kurumlarına işlerlik kazandırmış ve halka yönelik yardım kampanyalarının yürütücülüğünü yapmıştır. Böylece kendi iktidarının halk nazarında meşruiyet kazanmasını da sağlamıştır. Özbek'in tespitine göre II. Abdülhamid hayır ve refah sistemi

⁷⁸⁰ Danişmend, a.g.e., s. 163.

⁷⁸¹ Mehmet Aslanoğlu, "II. Abdülhamid'in İktisadi ve Mali Politikalar Üzerindeki Etkisi", **Toplumsal Tarih**, (63), 1999, s. 27.

⁷⁸² Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi**, 8- Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri 1876-1907, 2. Baskı, TTK Yayınları, Ankara, 1983, s. 431-432.

⁷⁸³ Tahsin Paşa, a.g.e., s. 142.

⁷⁸⁴ Hanioglu, **A Brief History of the Late Ottoman Empire**, s. 135.

⁷⁸⁵ Tevfik Güran, **Resmî İstatistiklere Göre Osmanlı Toplum ve Ekonomisi**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2017, s. 17.

⁷⁸⁶ Kodaman, a.g.e., s. 248.

aracılığıyla Yıldız Sarayı merkezli iktidar anlayışını toplumun geneline yaymaya çalışmıştır.⁷⁸⁷ Zira II. Abdülhamid'in dünyevî ve modernist yüzünü yansıtan hayır hizmetleri ve sosyal yardımlar bir tören havasında ziyadesiyle abartılı şekilde icra ettirilmiş ve gazetelerin ilk sayfalarında en önemli haberler arasında yer almıştır.⁷⁸⁸ Jön Türklerin kendisi hakkında çizdiği olumsuz padişah imajına II. Abdülhamid bu vesileyle cevap vererek karşı imaj yaratımında bulunmuştur.

Sultan II. Abdülhamid'in hayır işleri dört ayrı kategoride açıklanmaktadır: Yeni camiler inşa etmek veya var olanları tamir etmek, tekke ve tarikatlara hediyeler vermek ve türbelerin bakımını yaptırmak temelli olan dinî harcamalar; mekteplere yönelik harcamalar, bayındırlık işleri ve sosyal yardım harcamaları. Bu dört kategori II. Abdülhamid'in hayır işlerine harcadığı toplam miktarın % 75'ini oluşturmaktadır.⁷⁸⁹ II. Abdülhamid'in hayır işleri İstanbul ile diğer büyük şehirler ve Hicaz bölgesiyle sınırlı kalmamış ve Osmanlı topraklarının en ücra köşelerine kadar uzanmıştır.⁷⁹⁰ II. Abdülhamid'in öncülüğünü yaptığı hayır kurumları kendisinin imaj çizimi noktasında da değerlendirilmiştir. Bu anlamda Etfal Hastanesi'nin Avrupa kamuoyunu etkilemek amaçlı reklamının yapılması dikkat çekicidir. İstanbul'u ziyaret eden önemli şahıslara buranın gezdirilerek onların olumlu görüşlerini almak ve bunu yerli gazeteler aracılığıyla topluma duyurmak, diğer taraftan da Avrupalılar nezdinde Osmanlı'nın gelişmiş ülke olduğu izlenimini uyandırmak önemli bir strateji olarak kullanılmıştır.⁷⁹¹ Hayır işlerine verilen önemle padişahlık kurumunun itibarını arttırmak ve padişahın iktidarının meşruiyetini güçlendirmek istenmiştir. Zira II. Abdülhamid'in hayır işleri ve hediye sistemi temelli sosyal devlet anlayışıyla padişahı olduğu topluma baba şefkatiyle yaklaştığı imajı verilirken toplumun da bir çocuğun babasına duyduğu güveni ve itaati sunması beklenmiştir.⁷⁹² Bu anlayışa cevap olarak Jön Türklerin de II. Abdülhamid'i babalık görevini yerine getirmekte kusuru olan baba olarak görmesi⁷⁹³ aslında iktidar-muhalefet arasındaki ilişkinin sembolik tezahürü olarak ortaya çıkmaktadır.

1890'lı yıllarda Osmanlı Devleti'nin vergi gelirlerinde büyük artış yaşanmıştır. Sultan II. Abdülhamid dönemindeki malî başarı, Osmanlı'nın bölge gücü olarak 19. yüzyılı tamamlamasındaki

⁷⁸⁷ Nadir Özbek, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet Siyaset, İktidar ve Meşruiyet 1876-1914**, 4. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011, s. 30-31. Ayrıca bk. Nadir Özbek, "Osmanlı'dan Günümüze Darülaceze: Sosyal Politika Zihniyeti ve Kent Yoksulluğunun Değişen Niteliği", **Toplumsal Tarih**, (288), 2017, s. 53. Bu noktadan bakıldığında Özbek'in tespiti Selim Deringil'in II. Abdülhamid'in iktidarının kamuoyunda sembollerle ifadesi konusundaki çalışmasıyla paralellik arz etmektedir.

⁷⁸⁸ Kemalettin Kuzucu, **Kahramanı Yaratmak İttihadçıların Alemdar Mustafa Paşa'yı Hatırlaması**, Timaş Yayınları, İstanbul, 2018, s. 74.

⁷⁸⁹ Özbek, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet Siyaset, İktidar ve Meşruiyet 1876-1914**, s. 157-158.

⁷⁹⁰ Özbek, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet Siyaset, İktidar ve Meşruiyet 1876-1914**, s. 174.

⁷⁹¹ Örnekleri için bk. Özbek, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet Siyaset, İktidar ve Meşruiyet 1876-1914**, s. 228- 237.

⁷⁹² Özbek, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet Siyaset, İktidar ve Meşruiyet 1876-1914**, s. 136.

⁷⁹³ Mardin, **Jön Türklerin Siyasî Fikirleri 1895-1908**, s. 87.

en mühim unsurlardan biri olmuştur. Bununla birlikte vergi yükünün ağırlığı köylünün sırtına binmiştir. Vergilerin tahsilinin zora dayanan askerî usullerle gerçekleşmesi ise halk tabanında hoşnutsuzluk ve tepki yaratmıştır. II. Abdülhamid sivil bir vergi tahsilat yöntemini uygulamaya geçirmek için çabalamışsa da mümkün olmamıştır. Taşradaki yöneticiler sivil bir kurumun oluşması yeterli bütçenin ayrılmaması sonucu tahsilat yöntemini yine kolluk kuvvetleriyle gerçekleştirmiştir. Bu ise baskı ve zulüm uygulamalarının ortaya çıkışına neden olmuştur.⁷⁹⁴ Nadir Özbek'in bu tespitleri, Jön Türklerin bu konudaki ısrarlı propaganda faaliyetlerinin de anlaşılmasına yardımcı olmaktadır. Nitekim her ne kadar II. Abdülhamid, merkezî otorite olarak taşradaki yöneticilere adalet ve hukuk çerçevesinde görev yapılması konusunda iradeler yollamışsa da bunun taşrada etkili karşılığı olmamıştır. Yerel yöneticilerin yolsuzluklarını ve özellikle vergi toplama hususunda halka yönelik baskılarını Jön Türkler iyi şekilde değerlendirip sorumluluğu doğrudan II. Abdülhamid'e yükleyerek halk kitlesini muhalefet safında yanlarına çekmeye gayret etmiştir.

Yine dönem şartları gereği memur ve subay maaşlarının ödenmesinde yaşanan güçlükler de Jön Türkler tarafından propaganda olarak kullanılmıştır. Aslında maaşların muntazaman ödenmesi Sultan II. Abdülhamid'in önemle üzerinde durduğu bir konudur. Memurların refah ve saadetinin temini için maaşların düzenli ödenmesinin farkında olan II. Abdülhamid, bu konudaki çalışmalar için maliye komisyonunun alacağı kararların kendisine arz edilmesini istemiştir. Polis ve jandarma maaşlarının ödenmesi için ilgili çalışmalar da kendisinin takip ettiği konular arasındadır.⁷⁹⁵ Buradan da anlaşılacağı üzere II. Abdülhamid kasıtlı şekilde memur ve subay maaşlarını ödemezlik yapmamaktadır. Devletin malî durumu elvermediği için maaşlar istenilen şekilde düzenli olarak ödenememektedir. Durumu propaganda vasıtası olarak kullanan Jön Türkler ise ödenmeyen maaşları sıkça dile getirmekte ve bunun sebebini de II. Abdülhamid'in şahsı olarak göstermektedir. Jön Türkleri bu düşünceye sevk eden ve propaganda yapmalarına neden olan durum ise hafiyelere, yerli-yabancı gazete sahiplerine ve gazetecilere verilen paralardır. Sultan II. Abdülhamid'in uygulamaya koymuş olduğu tasarruf politikalarına ve borçların ödenmesindeki kararlılığa karşın muhalefet odaklarını ortadan kaldırarak iktidarını sağlamlaştırmak ve gerek içeride gerekse dışarıda olumlu imaj yaratmak için harcadığı paralar Jön Türkler tarafından propaganda olarak kullanılmıştır. Hafiyelerin jurnalleri karşılığında ödüllendirilmesi ve yerli-yabancı basına ihsan dağıtılması sonucunda Jön Türkler devletin iç ve dış kaynaklı karşılaştığı malî ve ekonomik zorlukları gözardı ederek bütün sebebi II. Abdülhamid'in şahsında ve iktidarında görmüştür. Dolayısıyla bu konudaki Jön Türk propagandalarının temelini II. Abdülhamid'in yürütmüş olduğu siyaset meydana getirmiştir.

⁷⁹⁴ Nadir Özbek, **İmparatorluğun Bedeli Osmanlı'da Vergi, Siyaset ve Toplumsal Adalet (1839-1908)**, Boğaziçi Üniversitesi Yayinevi, İstanbul, 2015, s. 44, 213-214.

⁷⁹⁵ Engin, **Asayiş Sultan II. Abdülhamid'in İç Güvenlik Politikası**, s. 171, 185.

Jön Türklerin söyledikleri arasında yer alan Sultan II. Abdülhamid'in servetini milleti soyarak elde ettiği propagandası da tartışmaya açıktır. Zira II. Abdülhamid şahsî servetini kendisi kazanmıştır. Şehzadeliği sırasında Maslak çiftliğinde toprak işleriyle meşgul olmuş ve hayvan yetiştiriciliği yapmıştır. Üstübeç madenlerini işleten ve aynı zamanda borsayı da yakından takip eden Şehzade Abdülhamid'in tahta çıktığında ise 100 bin altını aşkın servete sahip olduğu bilinmektedir.⁷⁹⁶ Nitekim tahta çıktığında cülûs masrafı olarak harcanan 60.000 lirayı da kendi cebinden vermiştir.⁷⁹⁷ 27 Nisan 1909'da tahttan indirilmesinden sonra ise II. Abdülhamid'in servetine el konulmuştur. Mal varlığının tespiti için yapılan çalışmalarda II. Abdülhamid ve çocukları adına yurt dışındaki bankalara yatırılmış esham ve para hesaplarını gösteren bir defter de ele geçirilmiştir.⁷⁹⁸ II. Abdülhamid Almanya'yla gelişen diplomatik yakınlık gereği daha önce Fransız bankalarında olan şahsî servetini Deutsche Bank ve Reichsbank'a yatırmıştı. Alman Büyükelçi Radowitz'in belirttiğine göre de bu paralar padişahın şehzadelik döneminden itibaren yapmaya başladığı ticarî işlerden elde ettiği şahsî gelirleriydi ve çocukları için değerlendirilmişti.⁷⁹⁹

Mal varlığının Osmanlı hükûmetine devredilmesi ile alâkalı görüşmelerde de II. Abdülhamid birtakım şartlar karşılığında devir-teslim işlemine razı olmuştur. II. Abdülhamid'in şahsına ait bankalardaki paranın bir kısmı İkinci ve Üçüncü Orduların ihtiyaçlarının karşılanması için askeriye verilmiştir. Servetinin geri kalanı ise yine kendi rızasıyla Osmanlı hükûmetine bağışlanmıştır. Buna mukabil Osmanlı hükûmeti de Hazine-i Hassa'ya ait borçların yükümlülüğünü kendi üzerine almak durumunda kalmıştır.⁸⁰⁰

Görülebileceği üzere Jön Türkler, devletin maliyesinin bozukluğunu ve halkın ekonomik sıkıntılarını etkin muhalefet argümanı olarak kullanmışlardır. Maliyenin ve ekonominin bozuk olduğu söylemleri geçerli olsa da meselelerin altyapısını tarihî arka planıyla geniş perspektiften tahlil etmek ve yorumlamak yerine belirgin bir propaganda tekniği olarak bütün bozuklukların ve sıkıntıların kaynağını II. Abdülhamid iktidarı temelli gündeme getirmişlerdir. Jön Türklerin bu konularda yaptığı propagandalar aynı zamanda askerî alanla ilgili propagandaları için de kaynak teşkil etmiştir.

⁷⁹⁶ Cevdet Küçük, "Abdülhamid II", **TDVİA**, 1, İstanbul, 1988, s. 217.

⁷⁹⁷ Tahsin Paşa, a.g.e., s. 34-35.

⁷⁹⁸ Çakmak, a.g.e., s. 119-120.

⁷⁹⁹ Yorulmaz, a.g.e., s. 273-274.

⁸⁰⁰ Sultan II. Abdülhamid'in malvarlığının devir-teslim konusu ve bu süreçte yaşananlar için bk. Çakmak, a.g.e., s. 116-142.

2.8. Askerî Sınıfa Yönelik Propagandalar

Osmanlı Devleti'nde klasik dönemden itibaren padişahların hal edilmesinde askerî kesimin oynadığı rolün farkında olan Jön Türkler, bu sınıfa yönelik propaganda faaliyetlerinde de bulunmuştur. Bölümde Jön Türk matbuatında askerlere hitaben yapılan propagandalar incelenmektedir.

Kâzım Nami Duru, Selânik'te 1906'da Osmânlı Hürriyet Cemiyeti'nin kurulmasıyla birlikte mektepli genç subayların öneminin anlaşıldığını ve bunların hürriyet kavgasını zafere eriştirebilecekleri fikrinin hâsıl olduğunu hatıratında zikretmektedir.⁸⁰¹ Ancak açıklamanın aksine çok daha erken dönemde askerî kesimin Jön Türk muhalefetine dâhil olduğu görülmektedir. Jön Türkler neşriyatlarında Mekteb-i Harbiye'de Cemiyet'e çok sayıda üye bulunduğunu açıklamaktadır. Mektep yönetiminin baskılarına rağmen sayı giderek de artmaktadır. İnsanlar doğuştan hürriyete meyilli olduğundan mektepli öğrenciler de hürriyet davası güden Jön Türklere katılmaktadırlar.⁸⁰² Jön Türkler kendi amaçlarına giden yolda askerî kesimin muhalefet safına katacağı gücün önemini kavradığından onlara yönelik propaganda faaliyetlerinde bulunmayı görev bilmişlerdir.

Jön Türk basınında, alaylı-mektepli subaylar çatışması gündem malzemesi yapılarak bunun üzerinden mektepliler etki altına alınmak istenmektedir. Ahmed Rızâ'ya göre Sultan II. Abdülhamid hafiyelikle meşhur olmuş “*alçakları*” askerinin başına koymaktadır. Bunların kötü ahlâkı askeri bozmakta ve orduda eski “*itaât-i inzibat*” kalmamaktadır.⁸⁰³ II. Abdülhamid, işine gelmediğinden başarılı kumandanları saf dışı bırakıp usul ve nizam haricinde yetişmiş olanları komuta kademesine getirmektedir. Bunlar ise “*orduya ve askere ihânet edip*” kendi ceplerini doldurmak için askerinin yiyecek, giyecek ve yatağından çalmakta hatta onları “*hayvan gibi*” kullanmaktadır.⁸⁰⁴ Buna karşın ne kadar “*nâmûslu, hamîyetli ve dirâyetli eroğlu er tâbîriyle vasfa lâyıık*” subay varsa kendilerinin iktidar aleyhine hareketlerde bulunma ihtimâline karşı hudutlardaki ordulara gönderilmektedir.⁸⁰⁵ Jön Türkler tıpkı devlet ricali örneğinde olduğu gibi askerî kesimde de II. Abdülhamid'in kişileri bilgisiyle ve terbiyesiyle değil, kendisine olan sadakatiyle değerlendirdiği görüşündedir. Yıldız Sarayı'nı koruyan taburlarda mektepli subay bulunmamasını da buna delil göstermektedirler.⁸⁰⁶

⁸⁰¹ Duru, a.g.e., s. 29.

⁸⁰² “Askerî Muhbirimiz ‘Harbî’den”, **Mizân**, (8), 22 Şubat 1897, s. 4.

⁸⁰³ Ahmed Rızâ, “Askerimizin Namûsu ve Haysiyeti”, **Meşveret**, (9), 2 Nisan 1896, s. 4.

⁸⁰⁴ H. H, “Vilâyâtımızın Ahvâli”, s. 3.

⁸⁰⁵ **Hareket**, s. 36.

⁸⁰⁶ “Havâdis”, **Üç Numerolu Meşveret'in İlâvesi**, s. 3.

Kâzım Karabekir Paşa da anlarında askerî rüştiyede okurken müdürlerinin alaylı olduğunu ve II. Abdülhamid tarafından sevildiği için göreve getirildiğini söylemektedir.⁸⁰⁷

Jön Türkler alaylı-mektepli farklılığıyla bağlantılı şekilde askerî eğitim ve teçhizat konusunu da gündeme getirmektedir. Alaylı komutanların yönetimindeki askerî mekteplerde eğitimin çok geri olduğu vurgulanmaktadır. Askerin nasıl idare edileceğini, nasıl terbiye olunacağını mekteplerden yetişen subaylar bile bilmemektedir. Dolayısıyla bu subayların emri altındaki askerler de intizamdan yoksundurlar.⁸⁰⁸ Buna karşın askerî mekteplerde öğrencilerin üzerleri ve dolapları sürekli aranmakta ve “*türlü türlü işkencelerle*” eğitimleri engellenmektedir.⁸⁰⁹ Askerin orduya acemi geldiğini ve acemi şekilde de memleketine geri döndüğünü belirten Jön Türkler, Goltz Paşa’nın gayretleriyle bir askerî kanûn neşredildiğini ancak onun Almanya’ya dönüşüyle kanûnun altüst edildiğini belirtmektedir. Yine Goltz Paşa’nın çabasıyla Osmanlı Devleti’nin topraklarını gösteren haritalar yapılmış fakat onun gidişinden sonra topografya memurlarına işten el çektirilmiştir.⁸¹⁰

Jön Türkler, Harbiye’deki eğitimin neden geri olduğunu da yine kendi anlayışları doğrultusunda yorumlamaktadır. Buna göre Sultan II. Abdülhamid, Mekteb-i Harbiye öğrencisinden çok korkmakta, öğrencinin fikirsiz ve cahil olması için çalışmaktadır. Bu durum Osmanlı’nın ve İslâmiyet’in istikbaline zarar verecek olsa da padişahın isteği her şeyden önemli tutulmaktadır. Mekteb-i Harbiye’den yetişen subayların ömürlerinde bir el silâh atmaması, silâh imâlini görmemesi, düşman karşısında müdafaayı ve saldırıyı bilfiil öğrenememesi, silâh seslerini işittiğinde eli ayağına dolacak şekilde yetiştirilmesi II. Abdülhamid’in emriyle yapılmaktadır.⁸¹¹ Üstelik ordu teçhizat olarak çok eski silâhlara sahiptir. Bu durum itibarıyla de Jön Türkler, olası bir Rusya muharebesinde Osmanlı ordusunun ne yapabileceği sorusunu sormaktadır.⁸¹²

Jön Türk basını, Osmanlı askerinin Sultan II. Abdülhamid’in yönetim anlayışı yüzünden harap ve perişan hâlde olduğunu iddia ederek konu üzerinden propaganda yapmaktadır. Jön Türklere göre Osmanlı askeri, askerliğini lekeleyen durum içerisinde bulunmaktadır.⁸¹³ Bunun müsebbibiye II. Abdülhamid’dir. Ahmed Rızâ, taşrada bulunan askerinin “*dilenciden farkı kalmadığı*”nı, “*tüfek ve solmuş bir püskülden*” başka askerlik alâmeti taşımadığını ifade ederek II. Abdülhamid’in “*nâmûs-ı askerî*”yi lekelediği görüşündedir.⁸¹⁴ *Meşveret*’te askerlerin içerisinde bulunduğu olumsuz şartlar

⁸⁰⁷ Karabekir, **Hayatım**, s. 134-136.

⁸⁰⁸ M. S., a.g.e., s. 3.

⁸⁰⁹ Cihâdî, “Mekteb-i Harbiyye Havâdisi”, **Meşveret**, (19), 20 Eylül 1896, s. 4.

⁸¹⁰ “Selânik’den”, **Meşveret**, (13), 5 Temmuz 1896, s. 3.

⁸¹¹ “İstanbul’dan” **Meşveret**, (22), 8 Kasım 1896, s. 7-8.

⁸¹² **Hareket**, s. 37.

⁸¹³ “Makam-ı Akdes Cenâb-ı Hilâfetpenâhiye”, **Osmânîli**, (1), s. 4.

⁸¹⁴ Ahmed Rızâ, “Askerimizin Nâmûsu ve Haysiyeti”, s. 4.

sıkça işlenmektedir. Askerlerin isyanın ve kargaşanın ortaya çıktığı bölgelere sevki sağlanamamakta, erler aç ve sefil hâlde yaşamaktadır.⁸¹⁵ Suriye’de Dürzilere karşı savaşıyan ordunun ihtiyaçlarının temin edilmemesi nedeniyle orduda “açlıktan” ihtilâl çıkacağını söyleyen Jön Türkler, II. Abdülhamid’in milletin parasını “*hâin casûslar*”a heba edeceğine vatan muhafızlarının ihtiyaçları için harcamış olsaydı kan ağlatan böyle felâketlerin meydana gelmemiş olacağı görüşündedir.⁸¹⁶ Dürzi İsyanı’nı bastırmak için Rumeli’den Suriye’ye nakledilmiş olan askerler geri dönüş yolunda yiyecek ve giysi yokluğu nedeniyle hastalanmış, 2 binden fazlası yol ortasında çamurlar içerisinde yuvarlanarak inilteler içerisinde mahvolmuştur.⁸¹⁷ Erzincan’dan bir askerın yazdığı belirtilen yazıda da, askerın içerisinde bulunduğu sefalet açıklanarak “*açlıktan ve soğuktan*” askerlerin yaşamını yitirdiği belirtilmekte ve “*Yazık o devlete ki askerini idâreden âciz kalıyor. Acabâ seferber hâlinde ne yapacak!*” diye sorulmaktadır.⁸¹⁸

Meşveret’te anlatıldığına göre askerler bazı yerlerde çizmesiz, fessiz ve hatta elbisesiz kalmaktadır. Aylarca maaş alamadığı için varsa cebindeki parasıyla fes almakta, bunu yapamayanlar da tayınını satarak bir külâh alıp başına takmaktadır. Askerin yoksulluğuna karşın İstanbul gazeteleriye ordunun her türlü levazimatının ve yiyeceğinin mükemmel olduğuna dair yalan yanlış yazılar yazmaktadır.⁸¹⁹ Oysa asker soğuk havada çamur içinde yattığından çeşitli hastalıklara yakalanıp ölmektedir. Yemen’de 4 yıl boyunca kaldıktan sonra geri gelen askerler sanki 15 yıllık zindan mahkûmiyetinden dönmüşçesine renksiz, kansız ve sefil görünmekte ve bir asker gibi değil, “*esir*” miş gibi hizmet etmektedir.⁸²⁰ Bütün bunlara karşın asker ise kendi hakkını aramaktan korkmaktadır. Çünkü bunu yaptığı takdirde “*âsi*” ilân olunup sürgün edilecektir.⁸²¹ Jön Türkler Sultan II. Abdülhamid’in kendi güvenliğini sağlayan saraydaki askerî birliğe özel muamelede bulunduğu iddiasındadır. Hudutlardaki askerler bu koşullarda adeta yaşam mücadelesi verirken II. Abdülhamid ise etrafındaki askerlere gayet cömert şekilde davranmaktadır.⁸²² Zira Jön Türklere göre II. Abdülhamid için en önemli mesele kendisi ve iktidarındır. Sarayda muhafızlığını yapan askerlerin bütün ihtiyaçlarını karşılarken hudutlarda savaşıyan askerlerin durumu onun için bir anlam ifade etmemektedir.

Jön Türkler askerın içinde bulunduğu kötü durumu, propagandalarını güçlendirme yöntemi olarak kullandıkları Avrupa gazetelerini kaynak göstermek sûretiyle de dile getirmektedirler. Yıldız

⁸¹⁵ M. A, “Suriye’den Mektûb”, *Meşveret*, (15), 4 Ağustos 1896, s. 3.

⁸¹⁶ M. A, “Suriye’den Mektûb”, *Beş Numerolu Meşveret’in İlâvesi*, 1 Şubat 1896, s. 2-3.

⁸¹⁷ M. A, “Suriye’den Mektûb”, *Dokuz Numerolu Meşveret’in İlâvesi*, 2 Nisan 1896, s. 3.

⁸¹⁸ “Erzincan’dan Mektûb”, *Dokuz Numerolu Meşveret’in İlâvesi*, 2 Nisan 1896, s. 4-5.

⁸¹⁹ H. P, “Hersek’den”, *Meşveret*, (17), 21 Ağustos 1896, s. 4.

⁸²⁰ Şârh, “İzmir’den Mektûb”, *İlâve-i Meşveret*, (12), 8 Haziran 1896, s. 1.

⁸²¹ H. Nizâmî, a.g.e., s. 3.

⁸²² “İstanbul’dan: 11 Teşrin-i Evvel 1312”, *Meşveret*, (21), 23 Ekim 1896, s. 4.

Sarayı'nın dışında görev yapan askerlerin çok büyük ihtiyacının ve zaruretinin olduğu hatta ecnebilere dahi sadaka isteyecek duruma düştüklerine dair Daily Chronicle'ın haberi *Meşveret*'te yayımlanmaktadır.⁸²³ Suriye bölgesini gezen bir Rus seyyahın *St. Petersburg* gazetesine yaptığı “*Bütün dünyayı gezdim hiçbir millet nezdinde Türkiye'nin Suriye'deki askeri kadar sefâlet içinde bir asker görmedim. Hükûmet bunlara yiyecek, elbise hiçbir şey vermiyor*” şeklindeki açıklaması da yine Jön Türk basınında yer almaktadır.⁸²⁴

Jön Türklere göre askerî hastaneler de bakımsızlıktan görevini yerine getirememektedir. Kaleminden ve fikrinden istifade edilebilecek “*evlâd-ı vatan*” mahvedildiği gibi Osmanlı Devleti için gövdesini topa, kurşuna, kılıca siper eden askerler dahi askerî hastanelerde ölüme terk edilmektedir. Jön Türkler, padişahın duruma bilerek sessiz kaldığı görüşündedir: “[...] *milyonlarca para sarf ederken her şeyden ziyâde tapındığı nefsi hakkında çıkarılan pek hafif sadâyı bile hafiyeleri vâsıtasıyla pekâlâ işliyor. Arzu itse binlerce hastanın âhını şikâyetini de işidirdi.*”⁸²⁵ Jön Türk neşriyatındaki bu söylemlerle, askerî kesimin Sultan II. Abdülhamid aleyhinde duygulara ve düşüncelere sevk edilmesi sağlanmak istenmiştir.

1897 Osmanlı-Yunan Savaşı sırasında Jön Türklerin askerlere yönelik propagandalarına hız verdiği görülmektedir. Tunalı Hilmi'nin Osmanlı askerine hitaben kaleme aldığı *Beşinci Hutbe*'sinin savaş sırasında yayımlanmış olması tesadüf değildir. *Mîzân*'daki tanıtım yazısında da *Hutbe*'nin Osmanlı askerine en büyük, en mühim ve en mukaddes vazifeleri telkin ettiği söylenmektedir.⁸²⁶ *Meşveret*'te yazdığına göre 1897 Osmanlı-Yunan Savaşı'ndan sonra Teselya'da bulunan askerin soğuktan ve hastalıktan ölmesi Yıldız Sarayı için “*kâr*” anlamına gelmektedir. Savaştan önce askerin perişan hâlini gören olmadığı gibi savaş sonrasında da ilgisizlik devam etmiştir.⁸²⁷ *Mîzân*'da da Osmanlı askerinin Yunan'a karşı verdiği mücadele övülürken Sultan II. Abdülhamid iktidarı eleştirilmektedir. Osmanlı askerinin savaşta gösterdiği başarının “*analarının sütüyle emdikleri kavmi ve millî mertlik ve fitrî cevher-i milliyetin*” eseri olduğu vurgulanmaktadır. Bütün Avrupa, Rus çarı da dâhil olmak üzere Osmanlı askerinin gösterdiği başarıyı takdir ederken bir tek kişi Mehmetçiğin şan ve şöhretinden dolayı telâştadır. Bu kişi ise askerin de “*Allah'ın da, Peygamber'in de, milletin de en büyük düşmanı*” olan II. Abdülhamid'dir. “*Osmânlılığı ve Müslümanlığı mahvetmeyi kurmuş bu canavar*” altı yüz senelik kahramanlar yadigarı ile bin üç yüz senelik peygamber emanetini uçuruma doğru yuvarlamaktadır. Bu bağlamda *Mîzân*'da Osmanlı askerine bir saldırı hedefi olarak da Yıldız Sarayı gösterilmektedir.⁸²⁸ Böylece Osmanlı askerinin her yönden kötü durumda olduğu

⁸²³ “Havâdis-i Siyâsiye”, *Meşveret*, (22), s. 8.

⁸²⁴ “Havâdis”, *Meşveret*, (19), 20 Eylül 1896, s. 6.

⁸²⁵ “Hastahânelerimiz”, *Dörd Numerolu Meşveret'in İlâvesi*, 15 Ocak 1896, s. 2-3.

⁸²⁶ “Hutbe”, *Mîzân*, (18), 3 Mayıs 1897, s. 6.

⁸²⁷ “Parasızlık”, *Meşveret*, (29), 14 Ocak 1898, s. 4.

⁸²⁸ “Bayram Tebriki”, *Mîzân*, (20), 17 Mayıs 1897, s. 1-2.

propagasını sürekli gündemde tutan Jön Türkler, askerî kesime yönelik asıl çağrılarını yapmaktadır: II. Abdülhamid’i tahttan indirmek!

Hareket risalesinde askerî alayların al sancağına gönderme yapıp Sultan II. Abdülhamid iktidarının da vatana “*al kefen*” yapacağı söylenerek, “*Ecdâdınız vatanı ihyâ etmek için cânlarını vermişler idi. Siz vatanın hayâtını imhâ etmek için mü silâh kullanacaksınız? Târih ecdâdınızın nâmını ulvîyetle zikrediyor sizinkini lâ’netle mi yâd etsin?*” denilerek asker üzerinde duygusal baskı oluşturulmaya çalışılmaktadır. Harbiyelilere hitaben de “*Abdülaziz’i yine sizin arkadaşlarınız olan mekteblilerin tahttan indirdiklerini unutmayınız*” cümlesiyle II. Abdülhamid’in de tahttan indirilmesi gerektiğine işaret edilmektedir.⁸²⁹ Jön Türklere göre Sultan Abdülaziz’in hali bir “*inkılâb*”tır. Üstelik onu tahttan indiren grup içerisindeki Hüseyin Avni Paşa Jön Türkler tarafından “*şehid*” olarak adlandırılmaktadır.⁸³⁰ Avni Paşa’yla birlikte Sultan Abdülaziz’in halinde rol oynayan Süleyman Paşa’nın isimlerinin Harbiye öğrencileri tarafından mektepte gizlice oluşturulan komitelere verilmesi de⁸³¹ bu açıdan anlamlıdır. Dolayısıyla Jön Türklerin çağrılarının Harbiyeliler üzerinde etki yarattığı açıktır.

Tunalı Hilmi’nin kaleme aldığı *Hutbe* serisinin 8. kitabında askerler doğrudan propaganda hedefine oturtulmaktadır. Tunalı Hilmi padişaha karşı askerleri cesaretlendirmek için onlara şöyle hitap etmektedir:

Asker!.. Ey gaziler! En azılı, en ziyâde azgın bir düşmânı tepelemeden nereye gidiyorsunuz? Ey mücâhidler!.. İleri!.. Arş! Hükûmet konaklarına dolunuz. ‘Dinimizce pâdişâh ve halife sayılmayan Abdülhamid mutlak tahtdan inmelidir’ deyiniz. Yıldız’ın altını üstüne getiriniz; ondan yana olan sıçan yüreklileri öldürünüz. [...] Hücûm!.. Ateş... Ateş idiniz, ateş kesiliniz, ey mücâhidler. Kükreyiniz, ey Osmânlı askerleri, ey gaziler! Biliniz ki bu millet, asker oğlu asker millettir; bu millet askerlik sayesinde büyümüşdür; asker eliyle meydâna çıkmış bir millet varsa o da budur; biziz; biz Osmânlılarız ki yine siz askerlerimize sığınmıyoruz; yine sizsiniz ki kendinizi şu belâdan kurtarabileceksiniz [...] (Ya Millet Meclisi, Ya Ölüm) na’rasını atarak zâlimler üzerine [silâhlarımızı] boşaltınız. Her birini hâinlerin başında kırınız, paralayınız.⁸³²

Hareket risalesinde de askerlere hitaben “*pâdişâh nâmına cümlemizin başına çöken belâ*”nın milleti mahvetmek arzusuyla kendilerini kullandıkları söylenmekte ve ardından propaganda güçlendirme tekniği olarak tarihe atıfta bulunmaktadır. II. Bayezid’in oğullarından Şehzade Korkud saray balkonundan başlarına hazine dolusu altınlar serptiği hâlde, askerler buna iltifat göstermeyerek vatanın şanı için daha yetenekli olarak gördükleri Yavuz Sultan Selim’i canlarını ortaya koyarak tahta çıkarmışlardır. Dolayısıyla asker Sultan II. Abdülhamid’e karşı ayaklanmaya çağrılmakta ve bunun da tarihî dayanak açısından meşru hareket olacağı vurgulanmaktadır. II.

⁸²⁹ *Hareket*, s. 47, 50.

⁸³⁰ *Midhat Paşa ve Dâmâd Mahmud Paşa Hazerâtının Sultan Abdülhamid’in Emriyle Keyfiyet-i Şehâdetleri*, s. 6, 8.

⁸³¹ Ramsaur, a.g.e., s. 62.

⁸³² Tunalı Hilmi, *Sekizinci Hutbe*, Cenevre, 1315, s. 28-29.

Abdülhamid'in kendi rahatı için tahtta bulunmasına rıza göstermenin dünyanın en alçağı olmak manasına geleceğini vurgulanıp “*Nâmûs-ı askerî niz yok mu? Elbet vardır var ise ne duruyorsunuz?*” şeklinde bir söylemle padişaha karşı askerî ayaklanmanın önü açılmaya çalışılmaktadır.⁸³³

Jön Türk gazetelerinde de askerlerin Sultan II. Abdülhamid'e karşı ayaklanacağı haberleri bilinçli şekilde yapılmaktadır. *Meşveret*'te, Edirne'de altı ayda beri maaş alamayan subayların bir kısmının alenen şikâyet ettiklerinden tevkif edildikleri, yapılan haksızlıklar karşısında ise askerinin hoşnut kalmayarak “*ihtilâl*” emarelerinin hissedildiği vurgulanmaktadır.⁸³⁴ Yine *Meşveret*'te askere hitap edilen bir yazıda da II. Abdülhamid'in orduyu ıslah edeceğine mahvına çalıştığı, cahil veya millet haini olan kumandanları taltif ettiği söylenmekte ve ardından şöyle çağrıda bulunulmaktadır:

Ey silâh arkadaşları! Artık ibret almalıyız! Ordumuza âli cenâb bir kumandan aramalıyız. Ordumuzu düştüğü felâket ve sefâletten kurtarma için tedbirler düşünmeliyiz. Millete, orduya karşı vazifesini bi'l-fil icrâ iden bir emiri, bir halifeyi istemeliyiz. Yıldız rezâletine hatime çekmeliyiz.

Sultan II. Abdülhamid'e karşı askerî ayaklanmayı teşvik eden Jön Türkler eğer çağrıda buldukları askerinin ayaklanıp, Yıldız Sarayı üzerine yürümezlerse evlâtlarının ve ahfadının “*lâ'netine*” uğrayıp Allah'ın “*kahrına*” yakalanacaklarını da adeta tehdit ve uyarı niteliğinde dile getirmektedir.⁸³⁵ Jön Türklere göre asker, sarayın en büyük düşmanıdır ve gerektiğinde II. Abdülhamid'e karşı isyan eden halka katılacaktır.⁸³⁶ Böylece askerî kesimin olası bir sivil ayaklanmada halkın yanında yer almalarını sağlamak yönünde propaganda yürütülmeye çalışılmıştır. *Vatan Tehlikede* risalesinde, “*din ve millet hâinleri*” olarak nitelenen Yıldız Sarayı'nın, askerlere ateşli talim yaptırmamasının nedeni de askerinin kendilerine karşı harekette bulunma olasılığına bağlanmaktadır. Memleketin dâhilî asayişini sağlamak için masraf ederek toplanan askere fişek ve barut verilmemektedir. Zira Jön Türkler, eğer askerde mermi olursa silâhlarını saraya çevirerek padişahı tahttan indirecekler diye askere mermi verilmediğini iddia etmektedir.⁸³⁷

Jön Türklerin askerî alanla ilgili propagandalarında iddia ettiklerinin aksine Sultan II. Abdülhamid dönemi, askerî eğitimde ve modernizasyonda başarıların sağlandığı bir devir olarak gösterilmektedir.⁸³⁸ II. Abdülhamid'in tahta çıkışının ilk yıllarından itibaren askerî eğitim kurumları taşraya dek yaygınlaştırılmıştır. Her ordu karargâhında yöre halkı için askerî mektepler açılmıştır. Burada okuyan öğrenciler askerî rüştiyeyi tamamladıktan sonra askerî idadîlere geçmekte, eğer o bölgede askerî idadî yoksa eğitimlerini İstanbul'a gelerek sürdürmekteydi. İdadîyi tamamlayanlar ise

⁸³³ *Hareket*, s. 46- 47.

⁸³⁴ “Havâdis-i Siyâsiye”, *Meşveret*, (8), 16 Mart 1896, s. 4.

⁸³⁵ Cihâdî, “Askere Hitâb”, *Meşveret*, (21), 23 Ekim 1896, s. 5-6.

⁸³⁶ *Hareket*, s. 49.

⁸³⁷ *Vatan Tehlikede*, s. 13.

⁸³⁸ Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, s. 237.

Mekteb-i Harbiye'ye devam etmekteydi. Burada da belli seviyenin üstündekiler Erkân-ı Harbiye Mektebi'nde eğitim görmek üzere seçilmekteydi.⁸³⁹

Taşradan gelen bir öğrenci eğitim sistemi sayesinde yüksek mevkilere çıkabilme şansına erişmiştir. Sultan II. Abdülhamid'in sağladığı eğitim fırsatıyla aslında alaylı-mektepli çatışmasının tohumları atılırken mekteplerde okuyanlar II. Abdülhamid muhalefetini oluşturacak Jön Türklerin çekirdek kadrosunu da teşkil etmişlerdir. Muhalefet kadrosunu meydana getirenler mekteplerde aldıkları eğitim sayesinde geleceğe yönelik fikrî sistemlerinin temellerini atmıştır. Böylece II. Abdülhamid iktidarı, kendi muhalefetini doğuracak bir eğitim sisteminin de mimarı olmuştur. Nitekim II. Abdülhamid'in askerî mekteplerin modernizasyonunu desteklemesine karşın hâlâ askerlerle ilgili endişelerinin olması doğaldır. Çünkü 1876'da Sultan Abdülaziz'i tahttan indirme sürecinde en önemli rolü ordu oynamıştı.⁸⁴⁰ Bu sebeple II. Abdülhamid özellikle Harbiye Mektebi'nin kontrol altında tutulmasına büyük önem vermiştir. Mektep yöneticilerinin kendine bağlı adamlardan müteşekkil olmasına gayret etmiştir.⁸⁴¹ II. Abdülhamid, hükümdarlığının daha başında askerî mekteplerde okuyanlarla olumlu bir bağ geliştirmek istemiştir. 1 Eylül 1878'de Mekteb-i Harbiye'ye resmî ziyarette bulunmuştur. Ziyarette Tıbbiye ve Bahriye öğrencileri de yer almıştır. Padişah, sınavlarda derece yapan öğrencilere kitap ve eğitim malzemeleri hediye etmiştir.⁸⁴² Ancak ilerleyen süreçte beklenen yakınlaşma sağlanamamıştır.

Mekteb-i Tıbbiye de Sultan II. Abdülhamid muhaliflerinin çokça bulunduğu bir eğitim kurumudur. Osmânî İttihâd ve Terakki Cemiyeti'nin ilk nüvesi burada atılmış ve kısa süre içerisinde Cemiyet'e dâhil olmayan pek az öğrenci kalmıştır.⁸⁴³ Hüseyin Cahit burayı "*sönmez bir hürriyet ve istiklal ocağı*" olarak nitelendirerek⁸⁴⁴ Jön Türkler için önemini ortaya koymaktadır. Cemiyet'in ilk ortaya çıktığı yıllarda mekteplere yönelik soruşturmalarda evrak-ı muzırta okumak, dağıtmak, öteye beriye yaftalar yapıştırmak gibi suçlardan başta Cemiyet'in kurucularının bir kısmı olmak üzere birçok kişi tutuklanmıştır.⁸⁴⁵ Dolayısıyla askerî mektepler II. Abdülhamid için her zaman muhalefet tehdidi oluşturmuştur.

Mektepli subaylar eğitim kalitesi açısından olumlu bulunurken ideolojik kimliğe sahip olmaları ve iktidara muhalefetleri padişahı endişeye sevk etmiştir. Sultan II. Abdülhamid bir yandan ülkenin

⁸³⁹ Tokay, a.g.e., s. 19.

⁸⁴⁰ Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, s. 243.

⁸⁴¹ Kuran, *Harbiye Mektebi'nde Hürriyet Mücadelesi*, s. 66.

⁸⁴² Zekeriyâ Türkmen, "Sultan II. Abdülhamid Döneminde Mekteb-i Harbiye-i Şahane", Feridun Emecen vd. (Ed.), *Uluslararası Osmanlı İstanbul'u Sempozyumu IV 20-22 Mayıs 2016*, İstanbul, 2016, s. 936.

⁸⁴³ Rızâ Tahsin, *Mir'at-ı Mekteb-i Tıbbiye*, Kader Matbaası, Der-saâdet, 1328, s. 127-128.

⁸⁴⁴ Yalçın, *Tanıdıklarım*, s. 81.

⁸⁴⁵ Tutuklananların listesi ve ifadeleri için bk. Hanioglu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük*, s. 401-411.

sıkıntılardan kurtulmasında mekteplilerin büyük rol oynayacağını düşünürken diğer yandan da bu kesimin kendisi için tehdit ve tehlike olacağını farkındaydı.⁸⁴⁶ Üstelik ordudaki mektepli subay sayısı giderek artmıştır. Öyleki 1900'ün başlarında 18 bin civarındaki muvazzaf subay arasında mekteplilerin oranı % 25'e ulaşmıştır.⁸⁴⁷ II. Abdülhamid her ne kadar eğitim sistemiyle modern askerî mekteplerin merkezde ve taşrada yaygınlaşmasını ve ordu içerisindeki mekteplilerin sayısının artmasını sağlamışsa da kendisine sadakat gösteren alaylıları üst rütbelere taşımayı tercih etmiştir. II. Abdülhamid'in sadakat nedeniyle terfi ettirdiği 25 yaşında livaların ve feriklerin ordu kadrolarını doldurmasına karşın, yaşı ilerlemiş yüzbaşılardan bir derece dahi olsa terfi edememesi sebebiyle Jön Türkler Rumeli'deki birçok subayı muhalefet safına kazandırmıştır.⁸⁴⁸

Sultan II. Abdülhamid ordunun üst kademesi üzerinde kendisine bağlılık tesis ederek aleyhine örgütlenebilecek cuntacılığa karşı önlem almaya çalışmıştır. Yalnız merkezde değil, taşradaki askerler dahi yakından izlenmiştir. Örneğin, Halep'te Topçu 30. Alay yüzbaşılardan Galib Bey ile aynı alayda bulunan Baytar Yüzbaşısı Emin ve 38. Alay mülâzım-ı evvellerinden Mustafa Efendilerin padişah aleyhinde bazı hareketlerde bulunmakta olduklarına dair istihbarat alındıktan sonra "*hâl ve hareketleri nazar-ı tahkik ve tâkip*" altında tutulmuştur. Çok geçmeden Jön Türk adıyla "*cemiyet-i fesâd*" teşkil etmekte oldukları ve bunlara birtakım kişilerin katıldıkları, Beyrut ve Şam gibi yerlerde dahi kendileriyle iletişim içerisinde bulunanlar olduğu anlaşılmıştır. Postayla dışarıdan isimlerine birtakım mektuplar, *Mizân* gazeteleri ve *Mahkeme-i Kübrâ* isminde risale-i muzırza geldiği tespit edilmiştir. Deliller üzerine adı geçen subaylar tutuklanarak Divan-ı Harb'de yargılanmıştır.⁸⁴⁹ Örnekten anlaşılacağı üzere II. Abdülhamid iktidarına karşı askerî kesim arasında potansiyel bir tehdit her zaman mevcut olmuştur. II. Abdülhamid de tehdidin farkındadır. Nitekim 1896 yılındaki darbe girişimi başta olmak üzere II. Abdülhamid'e karşı askerlerin başını çektiği birçok olay yaşanmışsa da hepsi Yıldız Sarayı tarafından engellenmiştir.⁸⁵⁰ Jön Türk yanlısı askerlerin az bir kitle ile küçük çapta gerçekleştirdikleri faaliyetlerin dışında II. Abdülhamid genel itibarıyla orduyu kontrol altında tutmayı başarabilmiştir.

Abdullah Cevdet, Sultan II. Abdülhamid iktidarının dayandığı gücün kaynağını "*kuvve-i askeriye*"de görmektedir.⁸⁵¹ Nizamettin Nazif Tepedelenlioğlu da II. Abdülhamid'in uzun süre tahta kalmasının en önemli faktörlerinden birisi olarak ordunun kendisine bağlılığını vurgulamaktadır.

⁸⁴⁶ Adem Ölmez, **Modern Osmanlı Ordusunda Alaylılar ve Mektepliler**, İz Yayıncılık, İstanbul, 2017, s. 207-208.

⁸⁴⁷ Necmettin Alkan, "Sultan II. Abdülhamid ve Osmanlı Modernleşmesi", Mehmet Metin Hülâgü vd. (Haz.), **Devr-i Hamid Sultan II. Abdülhamid**, 4, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri, 2011, s. 104.

⁸⁴⁸ Hüseyin Kâzım Kadri, **Meşrutiyetten Cumhuriyete Hatıralarım**, İsmail Kara (Haz.), 2. Baskı, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2000, s. 71.

⁸⁴⁹ BOA, Y. MTV. 181, 76 (18 Rebi'ül-Âhir 1316/5 Eylül 1898).

⁸⁵⁰ Cemiyet taraftarı askerlerin başını çektiği bir kısım olaylar için bk. Hanioglu, **Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük**, s. 258-259, 286-287.

⁸⁵¹ Alfieri, a.g.e., s. 7.

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan yenilgiyle çıkılmasına ve büyük toprak kayıplarının yaşanmasına, II. Abdülhamid'in Meclis-i Mebûsan'ı tatil edip anayasayı fiilî olarak yürürlükten kaldırmasına, başta Midhat ve Süleyman Paşalar olmak üzere kendisine muhalif kişileri sürgüne göndermesine rağmen ordunun ses çıkarmamasını bağlılığın göstergeleri olarak saymaktadır.⁸⁵² Ordunun bağlılığında saltanat ve hilâfet makamına saygının da etkisi olduğu muhakkaktır. II. Abdülhamid, Bâb-ı Âli'yi Yıldız Sarayı'na taşıyarak siyasî yönetimin iplerini eline aldığı gibi ordu üzerinde de mutlak hâkim olma gayreti gütmüştür. Her ne kadar askerî mekteplerde gizli şekilde örgütlenmeye başlayan Jön Türk hareketini engellemeye muvaffak olamasa da ordunun topyekûn isyana kalkışmasına neden olabilecek olaylara izin vermemiştir. Üst düzey rütbedeki ordu komutanlarını sıkı gözetim altında tutması da siyâsetinin bir parçası olduğu aşikârdır. II. Abdülhamid, darbe endişesiyle ordunun kendi kontrolü dışına çıkmasını engellemeye çalışırken askerî alanda yapılan modernleşme hareketlerine de hız kesmeden devam etmiştir. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Osmanlı ordusunun eksikliğini gördüğünden aksayan yönlerin ıslah edilmesi için Gazi Osman ve Gazi Ahmed Muhtar Paşaların da olduğu bir komisyon teşkil etmiştir. Komisyon çalışmada bulunarak ordunun modernleştirilmesi gerektiğini kararlaştırmıştır.⁸⁵³ Bu süreçte ise uluslararası alanda siyasî ortağı konumuna gelecek Almanya'nın askerî uzmanlarına başvurmuştur. Alman askerî uzmanlardan faydalanma anlayışıysa II. Mahmud döneminde von Moltke'nin Osmanlı ordusunda istihdam edilmesine kadar geri giden sürece sahiptir.

Sultan II. Abdülhamid'in orduyu modernize etmek için Almanya'dan 1880 yılında talep ettiği askerî uzman isteği, 21 Haziran 1882'de von Kaehler öncülüğündeki Alman askerî heyetinin Osmanlı ordusunda istihdam edilmesiyle yerine gelmiştir.⁸⁵⁴ İlk Alman heyetinin çalışmalarıyla birlikte Osmanlı askerî sistemi Alman ekolüne göre modernleştirilmeye başlanmıştır. Alman askerî sisteminin ve teknolojisinin Osmanlı'ya entegresinde Goltz Paşa'nın da etkisi olmuştur. II. Abdülhamid'in kendisinden askerî mekteplerin yenileştirilmesi konusunda hizmet beklediğini ifade etmesiyle Goltz, 1883-1895 yılları arasında Mekâtib-i Askeriye Müfettişi olarak görevlendirilmiştir. Seferberlik, ordu harekâtı, harekât planları ve askerî haritalar konusunda çalışmalarda bulunmuştur. Bir taraftan Osmanlı askeriyesini eğitirken diğer yandan da Osmanlı ile Almanya arasındaki silâh anlaşmalarında aktif rol oynamıştır.⁸⁵⁵ Zira II. Abdülhamid döneminde Osmanlı'ya gelen Alman askerî heyetleri yalnız Osmanlı ordusunun talimiyle ve teçhizatıyla ilgili raporlar sunmakla kalmamış Alman silâh markalarının Osmanlı'ya tedariki için çalışmalar da yürütmüştür.⁸⁵⁶ Osmanlı ordusunun Alman ekolüne göre eğitim sistemi düzenlenerek yine Alman menşei silâhlarla yenilenmesi

⁸⁵² Nizamettin Nazif Tepedelenlioğlu, **Ordu ve Politika**, Kutup Yıldızı Yayınları, İstanbul, 2003, s. 49-50.

⁸⁵³ [Çorlu], a.g.e., s. 364-365.

⁸⁵⁴ Bu Alman askerî heyetinin Osmanlı'ya geliş süreci ve Osmanlı-Alman ilişkilerine yansısı hakkında bk. Necmettin Alkan, "II. Abdülhamid Devrinde İstihdam Edilen İlk Alman Askerî Heyetinin Komutanı Otto von Kaehler ve Her İki Tarafın Beklentileri", **Tarih Dergisi**, (43), 2007, s. 135-165.

⁸⁵⁵ Necmettin Alkan, "Goltz, Wilhelm Colmar von der", **TDVİA**, Ek-1, İstanbul, 2016, s. 479.

⁸⁵⁶ Yorulmaz, a.g.e., s. 26.

sağlanmışır. Almanya'yla başlayan siyasî yakınlaşmanın en temel karakteri askerî diplomasi üzerinden yürütölmüştür. İki devlet arasındaki yakınlaşma stratejisi kârlı silâh anlaşmalarıyla da takviye edilmiştir.⁸⁵⁷ II. Abdülhamid'in siyasî alanda Almanya ile yakınlaşma politikası askerî alanda da sürdürölmüş ve birliktelik I. Dünya Savaşı'nda müttefikliğe kadar ilerletilmiştir. Dolayısıyla Almanya ile işbirliğinin alt yapısı II. Abdülhamid döneminde oluşturulmuştur.

Sultan II. Abdülhamid selefleri gibi yurt dışı eğitimde askerî alanlara ağırlık vermiş ve modern askerî eğitimin alınması için Avrupa'ya öğrenci göndermiştir. Bu noktada eğitim için Almanya'ya gidenlerin sayısı oldukça fazladır.⁸⁵⁸ II. Abdülhamid'in ordunun teçhizat yönünden modernleştirilmesi için Almanya'ya giden Osmanlı askerî heyetlerine gerekli harcırahların verilmesini istemesi⁸⁵⁹ de aslında padişahın askerî modernleşmeye verdiği önemi göstermektedir. II. Abdülhamid'in Almanya'yla askerî yakınlaşması Rusları ise endişeye sevk etmiştir. İstanbul'da Rus Büyükelçiliği'ne bağlı bulunan ve aynı zamanda ajanlık yapan Rus Askerî Ataşesi'nin Rusya'ya gönderdiği raporlarda endişeyi görebilmek mümkündür. Raporlarında Osmanlı'da görev yapmaya başlayan Alman subaylarla ilgili bilgiler veren ve Almanya'ya askerî eğitim için gönderilen subaylarla *“Almanlaştırılan”* Osmanlı askeriyesini Rusya açısından tehlikeli olarak niteleyen ataşe, *“Almanların kendi ölkelerinde Almancı ve Rusya düşmanı Türk subayları yetiştirdikleri gibi biz de Rusya'da Rus taraftarı subaylar yetiştirmeliyiz”* demektedir.⁸⁶⁰

Sultan II. Abdülhamid döneminde ağırlıklı olarak Almanya üzerinden silâh tedariki sağlanırken yerli savunma sanayinin oluşumu çabaları da görölmektedir. Yeni silâhlar dışarıdan alınırken içeride de silâhların mühimmatı üretilmeye çalışılmıştır. II. Abdülhamid döneminde her ne kadar dışarıya bağımlılık devam etmişse de modernizasyon hamleleriyle birlikte barut ve fişek tedarikinde yerli üretim belli seviyeye kadar çıkmıştır. Dışarıdan alınan tüfek ve top silâhlarının tamiri ve yedek parça üretiminde bir ölçü tutturulmuş ancak yerli silâh üretimi noktasında hedeflerin çok uzağında kalınmıştır.⁸⁶¹

Subay maaşlarının düzenli verilememesi ve teçhizat sıkıntısı nedeniyle Üçüncü Ordu'da hoşnutsuzluk olduğu Jön Türk propagandaları içerisinde yer almıştır. Ancak Jön Türklerin bunları dile getirdiği yıllarda, Almanya'dan alınan son teknoloji tüfek ve top gibi silâhların özellikle de Üçüncü Ordu'ya dağıtıldığı görölmektedir. Güçlü silâhların caydırıcı niteliği nedeniyle başta Bulgaristan'ın ve Rusya'nın olası saldırılarına karşı Rumeli'ye konuşlandırılmış Üçüncü Ordu'nun

⁸⁵⁷ Yorulmaz, a.g.e., s. 16.

⁸⁵⁸ Mustafa Gençoğlu, “Sultan II. Abdülhamid'in Yurt Dışı Eğitim Politikası”, *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 4 (2), 2014, s. 40.

⁸⁵⁹ Engin, *Asayiş Sultan II. Abdülhamid'in İç Güvenlik Politikası*, s. 173.

⁸⁶⁰ *Rus Genelkurmay Belgelerinde II. Abdülhamid ve Osmanlı Ordusu*, s. 60, 98.

⁸⁶¹ Fatih Tetik, *Sultanın Silahları II. Abdülhamid Dönemi Savunma Sanayii ve Silah Teknolojisi (1876-1908)*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2018, s. 300-301.

teknolojik olarak desteklenmesinin gerektiği Osmanlı yetkililerinin dikkate aldığı bir husustu. Coğrafi konum gereği Birinci, İkinci ve Dördüncü Ordular da bu kapsamda değerlendirilmiştir. Bununla birlikte yine Jön Türk basınında dile getirilen Yemen'deki askerlerin çok zor koşullarda bulunduğu iddiaları haklı gerekçelere dayanmaktadır. Nitekim son teknolojiye sahip silâhlar tehdidin yüksek görüldüğü Rumeli'ye gönderilirken, Basra'daki Altıncı Ordu ve Yemen'deki Yedinci Ordu "çürük çarık" silâhlara sahipti. Bölgedeki ordulardan merkeze teçhizat sıkıntısı konusunda sürekli telgraf gönderilmiştir.⁸⁶² Bu sıkıntılı durum ise Jön Türkler tarafından muhalefet argümanı olarak kullanılmıştır. Dönemin yabancı askerî gözlemcileri de Jön Türklerin sıkça dile getirdikleri gibi Yemen ve bunun yanında Hicaz'a gönderilen birliklerin kötü ve ağır şartlar içerisinde bulduklarını ifade etmektedir.⁸⁶³ Yemen'deki askerinin çok zor şartlar altında kaldığıyla ilgili olarak Müşir Feyzi Paşa ile Yıldız Sarayı arasındaki görüşmeleri Ahmed Bedevî Kuran eserinde zikretmektedir. Müşir Feyzi Paşa'nın gönderdiği telgraflarda askerinin ne yiyeceği ne de kurşunun kalmadığı, bir sene zarfında ancak iki maaş aldıklarından silâh bırakmak derecesine geldikleri belirtilmektedir. Bunun yanında Müşir Paşa'nın inatla destek kuvvet istemesine karşın bunun da gönderilmemiş olduğu yine aynı telgraflardan anlaşılmaktadır.⁸⁶⁴

Anlaşılabileceği üzere Osmanlı Devleti gelişen silâh teknolojisini takip etmiş ve kendi ordusunu modernleştirmeye çalışmıştır. Ancak malî yetersizlikler ordunun çağın teknolojik şartlarına tam anlamıyla uygun şekilde yenilenmesine imkân vermemiştir. Buna karşılık II. Abdülhamid iktidarı da ihtiyaç duyulan silâh tedariki için savunma bütçesini artırmanın yolunu aramıştır. Osmanlı hükûmetlerinin bulduğu çözümlerin başındaysa halktan gönüllük esasına veya zorunluluğa dayalı toplanan ianeler ve bağış kampanyaları gelmiştir. Dış borçlanmaya gidilmeden halkın katılımıyla silâh tedariki için kaynak yaratılmaya çalışılmıştır.⁸⁶⁵ Bu anlamda II. Abdülhamid döneminde vergi gelirlerinin ve ianelerin sıkı kontrol altında ve düzenli şekilde toplanmasına dikkat edilmesinin nedeni de anlaşılabilir. Jön Türkler, halktan toplanan vergilerin ve ianelerin Sultan II. Abdülhamid'in banka hesaplarına ve sarayın masraflarına harcandığını propaganda yoluyla dile getirirler de paraların savunma bütçesi kapsamında silâh harcamalarında kullanıldığı ortaya çıkmaktadır. Buna karşın yine de malî zorlukların üstesinden gelinmemiştir.

Askerlere ateşli talim yaptırılmaması askerî açıdan bir zafiyet olarak değerlendirilebilir. Ancak bunun nedeni de mevcut sorunlardan ve zorunluluklardan kaynaklanmıştır. Jön Türk propagandalarında zikredilen olası darbe teşebbüsüne karşı askere ateşli talim yaptırılmadığı iddiaları sağlam temellere dayanmamaktadır. Darbe tehlikesinden ziyade devletin kısıtlı bütçesi

⁸⁶² Tetik, a.g.e., s. 345, 349.

⁸⁶³ Erol Akcan, **İttihat ve Terakki Fırkası'nın Paramiliter Gençlik Kuruluşları**, TTK Yayınları, Ankara, 2015, s. 49-50.

⁸⁶⁴ Kuran, **İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler**, s. 108-111.

⁸⁶⁵ Tetik, a.g.e., s. 315.

gereği böyle bir uygulama yapıldığı görülmektedir. Nitekim Sultan II. Abdülhamid iktidarının askerî alandaki yöneticileri, depolarda her bir piyade tüfeği için hedefledikleri 500 adet fişek miktarına malî kısıtlılık gereği hiçbir zaman ulaşamamışlardır. Ancak bunun yarıya kadarını depolayabilmişlerdir. Balkanlarda patlak vermesi muhtemel savaş hâli için fişeklerin talimlerle ve manevralarla tüketilmesine karşı çıkıldığından hem talim sayısı azaltılmış hem de gerçek mermi yerine talim fişekleri kullanılmıştır.⁸⁶⁶ Malî sıkıntıların devletin askerî gücünü zor durumda bırakması ise Jön Türk muhalefeti tarafından II. Abdülhamid iktidarına karşı propaganda olarak kullanılması sonucunu doğurmuştur. Jön Türklerin askerî alanla ilgili kendi anlayışları çerçevesinde yaptıkları izahlar doğrudan padişahı hedef almış ve genel çerçeve görülemez. Maddî imkânsızlıkların haricinde II. Abdülhamid'in denge siyaseti gereği sıcak savaştan uzak durması da önemli etkidir. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın sonuçlarını idrak eden ve tam anlamıyla modernize edilememiş bir askerî güç ile savaşamayacağını farkında olan II. Abdülhamid tahtta kaldığı sürece savaş hesapları üzerine siyaset izlememiştir. Dışarıda savaştan uzak kalıp içeride askeriye arzu edilen seviyeye getirmek onun genel siyasetinin önemli direklerini oluşturmuştur.

Kısacası Jön Türklerin iddialarının aksine Sultan II. Abdülhamid askeriye önem vermiştir. Onun askerî modernizasyon çalışmalarıyla Osmanlı ordusunun güçlendirilmesi ekseninde devletin yaptığı harcamalar % 30-50 arasında değişen oranlara sahiptir. Bunun da devlete büyük malî yük getirdiği ve bütçe açıklarını oluşturduğu anlaşılmaktadır.⁸⁶⁷ Belirtildiği üzere açığı kapatabilmek için dış borç yerine halka yüklenen ek vergilerle malî dengenin sağlanmasına çalışılmıştır. Dolayısıyla Jön Türk neşriyatında devlet maliyesindeki ve halkın ekonomik durumundaki sıkıntılarla ilgili propagandalar ile askerî sınıfa yönelik propagandalar birbirleriyle etkileşimli şekilde yürütülmüştür. Devletin maddî imkânlarının kısıtlı olması hem maliyeyi ve ekonomiyi hem de askerî alanları olumsuz etkilediğinden Jön Türkler sorunların kaynağını doğrudan II. Abdülhamid iktidarına, dahası onun şahsına bağlamayı muhalefet tarzı olarak benimsemişlerdir.

Jön Türklerin Sultan II. Abdülhamid otoritesini parçalamak için kullandıkları askerî propagandalar ancak mektepli subaylar çevresinde yankı uyandırabilmiştir. Fakat Ahmed Rızâ ile Mîzâncı Murâd arasında başlayan liderlik çekişmesinin büyümesi ve Cemiyet'i olumsuz etkilemesi, 1897 Osmanlı-Yunan Savaşı'nın Osmanlı zaferiyle sona ermesi ve Temmuz 1897'de Cemiyet'in merkez yönetiminin Contrexéville'de II. Abdülhamid ile anlaşarak bir kısım Jön Türk'ün yurda dönüşü gibi etkenler askerî sınıfın başlarda Cemiyet'e yüksek olan ilgisinde azalmaya da neden olmuştur.⁸⁶⁸ Buna karşın mektepli asker arasında II. Abdülhamid aleyhtarı damar her zaman mevcudiyetini devam ettirmiş ve nihayetinde 23 Temmuz 1908'de II. Meşrutiyetin ilânının başrolünü de üstlenmiştir. Zira Necmettin Alkan'ın da belirttiği üzere, Cemiyet'in sivil kanadı II.

⁸⁶⁶ Tetik, a.g.e., s. 32.

⁸⁶⁷ Tetik, a.g.e., s. 366.

⁸⁶⁸ Hanioglu, **Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi**, s. 33.

Meşrutiyet’i ilân ettirecek ihtilâlin fiilî olarak başlatılmasında etkili düzeye ulaşamamıştır. II. Abdülhamid-Jön Türk ilişkisinde Cemiyet’in askerî kanadının ağırlığını ortaya koyması ile ibre ancak padişaha karşı Jön Türkler lehine dönebilmiştir.⁸⁶⁹

2.8.1. Donanma Meselesi

Jön Türklerin askerî alan içerisinde önemli yer tutan bir propaganda argümanı da Sultan II. Abdülhamid’in bilinçli olarak donanmayı âtil hâle getirmesi ve Osmanlı Devleti’nin deniz gücünü yok etmesi söylemidir.

Meşveret’te Osmanlı donanmasının içler acısı hâlde olduğu ve “denize çıkaracak gemimiz”in bulunmadığı söylenerek “bu hâller pâdişâhı acabâ mahzûn ve müteessir itmiyor mu?” diye sorulmaktadır.⁸⁷⁰ Aynı şekilde denizciliğe ait eğitim sisteminin çok geri ve hocaların cahil olduğu ifade edilip bunun baş sorumlusunun da yine padişah olduğu vurgulanmaktadır.⁸⁷¹ Jön Türklere göre Sultan II. Abdülhamid, “*Osmânlı kuvve-i bahriyesini kasden mahvetmiştir*”.⁸⁷² Bunun sebebi de onun “*vehm*”idir. Sultan Abdülaziz’in hal edilmesi sırasında Dolmabahçe Sarayı’nın deniz tarafı donanma tarafından muhasara edilmiş ve Sultan Abdülaziz’in meydana getirdiği güçlü donanma kendisi aleyhine kullanılmıştır. Benzer durumun kendi başına gelmesinden çekinen II. Abdülhamid de “*gayri makûl bir vehmin icâdı olarak*” donanmayı mahvetmiştir.⁸⁷³

Sultan II. Abdülhamid’in kendisine karşı olası askerî isyan girişiminde, Yıldız Sarayı’nın denizden muhasara altına alınabileceği endişesiyle donanmayı yok ettiğini iddia eden Jön Türkler bunu sıkça propaganda argümanı olarak kullanmışlardır. *Vatan Tehlikede* risalesinde 1895 yılında İstanbul’daki Ermeni olayları sırasında İngiltere’nin 20-25 zırhlıdan oluşan bir donanmayı Çanakkale Boğazı’nın açıklarına kadar getirdiğini hatırlatan Jön Türkler, bu tehdide karşılık Osmanlı donanmasının niçin harekete geçirilmediğini sormaktadır. Soruya verilen cevapta da Osmanlı donanmasının 20 senedir tersanede çürümeye terk edilip altlarının midye kabuklarıyla bağlı olduğu hatırlatılmaktadır. Donanmanın âtil hâle bırakılmasının II. Abdülhamid’in vehmi dolayısıyla olduğu ve donanmanın Yıldız Sarayı’nı topa tutmasından korktuğu söylenmektedir.⁸⁷⁴ *Hareket* risalesinde vurgulandığı üzere de Vaktiyle büyük paralar sarf edilerek inşa ettirilen zırhlılar çürümeye bırakılmış, buna karşın Rusya ise harıl harıl Karadeniz’e savaş gemileri indirmiştir. Rusya’nın

⁸⁶⁹ Alkan, “Sultan II. Abdülhamid ve Osmanlı Modernleşmesi”, s. 105.

⁸⁷⁰ “Havâdis”, *Üç Numarolu Meşveret’in İlâvesi*, s. 3.

⁸⁷¹ Ahmed Rızâ, “Kuvve-i Bahriyyemiz”, *Osmânlı*, (13), 1 Haziran 1898, s. 1-2.

⁸⁷² “Tezkîr”, *Kanûn-i Esâsî*, 2 (18), 22 Haziran 1898, s. 1.

⁸⁷³ “A’zam-ı Ulemâ’dan Bir Zâtın Mîzân Kardaşımıza Gönderdiği Mufassal Mektûb Fevkalâde Ehemmiyeti Hâiz Olduğundan Ba’zı Fıkraları Bervecch-i Âti Derc İldi”, *Sekiz Numarolu Meşveret’in İlâvesi*, 16 Mart 1896, s. 1.

⁸⁷⁴ *Vatan Tehlikede*, s. 13.14.

Sivastopol'dan ve Hocabey'den ne vakit donanması hareket edecek olsa İstanbul'a geleceği endişesiyle Osmanlı'da korku yaşanmaktadır.⁸⁷⁵ Jön Türklere göre donanmanın metruk hâlde bırakılmasının sonucu olarak Düvel-i Muazzama'dan birine değil, Yunanistan'a dahi denizde mukavemet edilememektedir. Bir zamanlar deniz gücü olarak en büyük devletlerden biri sayılan Osmanlı, bugün Avrupalılar tarafından ezilmekte ve Düvel-i Muazzama küçük vapurlarla bile Haliç'te Osmanlı'ya meydan okumaktadır.⁸⁷⁶

Donanma konusu Girit Meselesi sırasında da Jön Türkler tarafından propaganda olarak kullanılmıştır. Girit'te isyanların baş gösterdiği dönemde *Mizân*'daki bir yazıda eğer Yunanlarla harbe girilirse Osmanlı'nın Girit'i değil, diğer adalarını bile savunacak donanması olmadığı ve Sultan II. Abdülhamid'in tahta çıktığında dünya üçüncüsü olan Osmanlı donanmasını ne hâlde getirdiği anlatılmaktadır. Ayrıca Bahriye Nazırı ile Erkân-ı Bahriye'ye de donanmanın içinde bulunduğu durumdan dolayı yarın gerekirse kellelerini verecekleri hatırlatılarak tehdit edilmektedir.⁸⁷⁷ Ahmed Rızâ da *Meşveret*'te sert bir söylem kullanmaktadır. Sultan Abdülaziz'in halkın parasıyla devlete “*mükemmel ve dehşetli*” donanma bırakmasına karşın, 1897 Osmanlı-Yunan Savaşı'nda Akdeniz'e sağlam bir gemi dahi çıkartılamamıştır. “*Millet bu zâyîâtı ve rezâleti unutmayacak*”tır.⁸⁷⁸

Jön Türkler donanma meselesinde Sultan II. Abdülhamid'i olduğu gibi Bahriye Nazırı Hasan Râmî Paşa'yı da hedef tahtasına koymaktadır. *Osmânî*'de yayımlanan bir yazıda “*hırsız*” diye nitelendirilen Bahriye Nazırı'nın ölse arkasından bir damla gözyaşı dökecek tek kişinin II. Abdülhamid olacağı çünkü ikisinin de aynı hilkate sahip bulunduğu söylenmektedir.⁸⁷⁹ Padişah ile “*cinâyet ve hıyânetde hempâsı*” olan “*hırsız*” Bahriye Nazırı Hasan Râmî Paşa “*ortadan kalksa*” az zaman içerisinde donanmanın yeniden güçlenebileceği çünkü “*Devlet-i Osmânî'yi teşkil eden anâsır içerisinde gemicilikte yetenekli birçok akvam*” olduğu vurgulanmaktadır.⁸⁸⁰ Jön Türkler ayıca vatan muhafazası için İngilizlerin donanmasına denk olabilmek üzere gereken savaş gemilerinin Avrupa tersanelerine sipariş edilmesi yönünde öneride de bulunmaktadır.⁸⁸¹

Jön Türk sıkça kullandığı tarihe atıfta bulunarak söylediklerini güçlendirme tekniği donanma meselesinde de uygulanmaktadır. Ahmed Rızâ geçmişte mükemmel donanmasıyla Kırım'dan Cebel-i Tarık'a kadar bütün denizlere ve sahillere hâkim olan ve Avrupalı devletlerin imdâdına gemiler yollayan Osmanlı'nın, Marmara'ya çıkaracak gemisinin bulunmamasının şimdi alay konusu

⁸⁷⁵ *Hareket*, s. 38-39.

⁸⁷⁶ A. T, “Vatanı Sevenlere ve Tehlikeden Kurtarmak İsteyenlere Bir İhtâr”, *Sekiz Numerolu Meşveret'in İlâvesi*, s. 2.

⁸⁷⁷ “Hazırlansunlar”, *Mizân*, (8), 22 Şubat 1897, s. 3.

⁸⁷⁸ Ahmed Rızâ, “Ben mi Aldanıyorum Pâdişâh mı Aldanıyor?”, s. 1

⁸⁷⁹ “İstanbul'dan”, *Osmânî*, (38), s. 4.

⁸⁸⁰ “İstanbul'dan”, *Osmânî*, (96), 15 Kasım 1901, s. 4.

⁸⁸¹ H. N, “Tersâne ve Bahriyye”, *Beş Numerolu Meşveret'in İlâvesi*, 1 Şubat 1896, s. 2.

olduğunu dile getirmektedir.⁸⁸² *Meşveret*'teki başka yazıda da bir zamanların ünlü Osmanlı donanması örneği gösterilerek Sultan II. Abdülhamid dönemiyle karşılaştırılmaktadır.⁸⁸³ Böyle bir algı oluşumu ile donanmanın içerisinde bulunduğu kötü şartların ve imkânsızlıkların sebebi doğrudan II. Abdülhamid'in şahsına ve iktidarına bağlanmaktadır. Jön Türklerin donanma üzerinden yaptığı propaganda o kadar önemlidir ki *Osmânî* gazetesinde yer alan bir fetvada da II. Abdülhamid'in hali için sayılan gerekçeler arasında Müslümanların önemli savaş aracı olan donanmanın mahvedilmesi de yer almaktadır.⁸⁸⁴

Jön Türklerin propaganda olarak kullandıkları donanmanın kasıtlı şekilde Sultan II. Abdülhamid'in vehmi yüzünden yok edildiği iddiası sağlam temellere oturmamaktadır. En başta yapılması gereken tespit, Sultan Abdülaziz döneminde sağlam bir donanmanın meydana getirilmesinin özellikle malî alanda yarattığı olumsuzluklardır. Sultan Abdülaziz'in zırhlı donanmaları dışarıdan alması devletin maliyesini olumsuz anlamda etkilemiştir. Sanayi alanında ileri bir seviyede bulunmayan Osmanlı'nın, zırhlı gemileri faal tutabilmek için ihtiyacı olan yedek parçaları ve silâhları temin etmede dışarıya bağımlı olması devletin maliyesinin çöküşünü hızlandırmakla kalmamış, aynı zamanda halefi II. Abdülhamid'i de donanma alanında stratejik açmazlarla bırakmıştır.⁸⁸⁵ Nitekim Sadrazam Kâmil Paşa'nın Mabeyn'e yazdığı bir tezkirede de devletin maliyesinin askerî harcamaları karşılayamadığı ve bütçenin açık vermek zorunda kaldığı yönünde bilgiler bulunmaktadır.⁸⁸⁶ Devletin içerisinde bulunduğu malî şartlar gereği donanmaya gerekli harcamaların yapılamayacağı ortaya çıkmaktadır. Lâkin bütün olumsuzluklara karşın II. Abdülhamid, maddî kaynağını Hazine-i Hassa'dan temin ettiği iki denizaltıyı sipariş ederek Osmanlı donanmasına katmış ve isimlerini de Abdülmecid ve Abdülhamid takmıştır.⁸⁸⁷

Donanmanın Haliç'te çürümeye terk edilmesi meselesinin altyapısı Jön Türklerin ısrarla vurgu yaptığı Sultan II. Abdülhamid'in korkusundan ve vehminden farklı nedenlerle oluşmuştur. Padişahın donanmayı Haliç'e çekmesi malî ve stratejik nedenlerden kaynaklanmıştır. Bunda savaş gemilerinin hızlı gelişen teknolojiyle birlikte yenilenmesinin Osmanlı malî sistemine getireceği yük ve devletin bunun altından kalkamayacağı görüşü önemli etkindir. Rusya'ya ödenecek ağır savaş tazminatının devletin maliyesini çökerttiği dönemde 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında büyük zarar gören donanmanın yapım-onarım masrafları karşılanamamıştır. Üstelik Sultan Abdülaziz döneminde envantere katılan gemilerin teknolojik mahiyeti de geri kalmaya başlamıştı. II. Abdülhamid ise açık denizde savaşmak yerine Boğazları ve başkenti savunma anlayışı şeklinde izlenecek stratejiyi tatbik

⁸⁸² Ahmed Rızâ, "İcmâl-i Ahvâl", *Meşveret*, (16), 19 Ağustos 1896, s. 1.

⁸⁸³ Ali Rızâ, "Dâire-yi Bahriyye", *Meşveret*, (13), 5 Temmuz 1896, s. 4-5.

⁸⁸⁴ "Fetvâ", *Osmânî*, (58), 15 Nisan 1900, s. 1.

⁸⁸⁵ Evren Mercan, *II. Abdülhamid Dönemi Deniz Stratejisi*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2018, s. 65.

⁸⁸⁶ *Kamil Paşa ve Said Paşa'nın Anıları*, s. 142.

⁸⁸⁷ Mercan, *II. Abdülhamid Dönemi Deniz Stratejisi*, s. 92.

etme düşüncesine sahipti.⁸⁸⁸ Dolayısıyla donanmanın Haliç'e çekilmesinde II. Abdülhamid'in vehminden ziyade malî ve stratejik nedenler önemli olmuştur.

Sultan II. Abdülhamid her ne kadar donanmanın ıslah edilmesi ve kuvvetinin istenilen düzeye çıkarılması için emirler vermişse de⁸⁸⁹ sonuca ulaşamamıştır. Zira devlet bütçesinin yetersiz oluşu sebebiyle II. Abdülhamid deniz kuvvetlerinden ziyade kara kuvvetlerine ağırlık vermek zorunda kalmıştır. Savunmaya yönelik deniz politikası izlenerek büyük tonajlı gemiler yerine, seri ve ucuz torpido türü gemilerden kurulu donanma teşkil etmeye çalışmıştır.⁸⁹⁰ II. Abdülhamid devletin kısıtlı malî kaynaklarıyla büyük deniz gücü oluşturamayacağını farkındadır. Bu nedenle devletin kıyı şeridini tahkim etme ve hayatî önem taşıyan Boğazları savunma stratejisini içeren anlayışa bağlı kalmıştır. Ancak bu anlayış doğrultusunda düzenlenen donanma 1897 Osmanlı-Yunan Savaşı'nda beklenilene vermemiş ve Osmanlı deniz gücünün içerisinde bulunduğu zafiyet rakip devletlerce de fark edilmiştir.⁸⁹¹ Savaş karada Osmanlı galibiyeti ile bitse de Osmanlı donanması basit bir savunma dışında Yunan donanmasına karşı ciddi mukavemet gösterememiştir.⁸⁹² Zira donanma subaylarının ve personelinin talim eksikliği yanında taktik tecrübeden yoksun oluşu durumu daha da vahim hâle getirmiştir. Üstelik tıpkı kara ordularında olduğu gibi malî şartlar gereği eğitim için ateşli talim yapmak dahi yasaklanmıştı.⁸⁹³ 1897 Osmanlı-Yunan Savaşı'na bu şartlarda girilmesi ve neticesinde Osmanlı deniz gücünün zayıflığının görülmesi donanma meselesinde Jön Türk propagandalarının şiddetinin de artmasına sebebiyet vermiştir. II. Abdülhamid'in donanma stratejisi olarak takip ettiği anlayışın başarısız oluşu Jön Türkler tarafında muhalefet söylemi olarak kullanılmıştır.

Anlaşılabacağı üzere Sultan II. Abdülhamid döneminde donanma meselesinde karşılaşılan en büyük sorun malî kaynakların yetersizliği ve yine bağlantılı olarak donanmayı idare edecek askerî ve teknik ekibin tecrübe eksikliğiydi. Jön Türkler, II. Abdülhamid iktidarının eksikliğini görerek propaganda söylemlerini bu noktaya yöneltmiş ancak meselenin kaynağını geniş çerçevede değerlendirmek yerine, padişahın kendisine karşı darbe endişesine ve vehmine bağlayarak yorumlamayı muhalefet tarzı olarak benimsemişlerdir.

⁸⁸⁸ Mercan, **II. Abdülhamid Dönemi Deniz Stratejisi**, s. 189-191.

⁸⁸⁹ Cezmi Eraslan, "II. Abdülhamid ve Siyaseti: Türkiye Nasıl Kurtulur?", **Sultan II. Abdülhamid Sempozyumu 20-21 Şubat 2014, Selanik İç ve Dış Siyaset**, 1, Ankara, 2014, s. 29.

⁸⁹⁰ Gençoğlu, a.g.e., s. 41.

⁸⁹¹ Mercan, **II. Abdülhamid Dönemi Deniz Stratejisi**, s. 147, 232.

⁸⁹² M. Metin Hülagü, "Sultan II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı Donanması Hakkında Bir Değerlendirme 1897 Osmanlı-Yunan Savaşı Örneği", Mehmet Metin Hülagü vd. (Haz.), **Devr-i Hamid Sultan II. Abdülhamid**, 3, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri, 2011, s. s. 215.

⁸⁹³ Mercan, **II. Abdülhamid Dönemi Deniz Stratejisi**, s. 111.

2.9. Dinî İçerikli Propagandalar

Jön Türklerin basın-yayın faaliyetlerinde dinî söylem ve argüman taşıyan propagandalar geniş yer tutmaktadır. Osmanlı toplumunun nüfus olarak çoğunluğunu Müslümanlar oluşturduğundan propagandalar vasıtasıyla özellikle Sultan II. Abdülhamid'in halifeliğinin meşruluğunu tartışmaya açmışlardır. Jön Türkler her ne kadar dinin toplum üzerindeki rolüne karşı bilimi savunan yeni bir tezin temsilcileri olsa bile, gerek Müslüman Osmanlı toplumunu gerekse ulema kesimi etkilemek için dinî propagandayı sıkça kullanmışlardır. Muhalefetlerinde ileri sürdükleri kavramları meşruiyet kaygısıyla İslâm terminolojisine dayandırma çabası içerisine de girmişlerdir. Din algısının toplumun temeline işlediği Osmanlı'da, dine atıf yapmak ve dinî argümanları kullanmak Jön Türkler için zarurî gerekçe olmuştur.⁸⁹⁴ Bunu da propaganda yoluyla gerçekleştirmişlerdir. Bölümde Jön Türklerin ilgili konuda yaptıkları propagandalar ele alınmaktadır.

2.9.1. Sultan II. Abdülhamid'in Halifeliğinin Sorgulanması

Hilâfet makâmında bulunan Sultan II. Abdülhamid'in iktidarına son verebilmek için dinî açıdan deliller getirmeye çalışan Jön Türkler, II. Abdülhamid'in şer'i olarak halifelik şartlarını taşımadığını iddia etmektedir. İddialarını geniş şekilde neşriyatlarında işlemektedir.

Jön Türklere göre Sultan II. Abdülhamid, “*makâm-ı mukaddes*” olan hilâfeti “*işgal*” etmiş birisidir.⁸⁹⁵ II. Abdülhamid'in hükûmeti “*şer'an sahih değil*”dir.⁸⁹⁶ Tunalı Hilmi, II. Abdülhamid'in şer'i anlamda meşru hükümdar değil, “*nemrûdâne*” bir varlık teşkil eden “*canavar*” olduğunu söylemektedir.⁸⁹⁷ Dolayısıyla bulunduğu makamın gerektirdiği vazifeleri yerine getirmeyen II. Abdülhamid'in halifeliği geçerli sayılmamaktadır. Jön Türkler bunun gerekçelerini de uzun uzadıya anlatmaktadır.

Jön Türklerin söylediklerine göre Sultan II. Abdülhamid'in keyfî uygulamaları kanûn yerine geçip, “*şeriat-ı Muhammedîye*” unutulmuştur.⁸⁹⁸ Padişah din kurallarını tanımamakta, “*ahkâm-ı şer'îye*”yi günden güne kaldırmaktadır. Jön Türkler, padişahın en sonunda şerî hükümleri tamamen yok edeceğini savunmaktadır.⁸⁹⁹ Bir kaynağa ithafen Lord Salisbury'nin Düvel-i Muazzama'ya II. Abdülhamid'in hal edilmesi teklifini sunduğunu belirten Jön Türkler, “*nüfûz ve şân-ı hilâfeti*

⁸⁹⁴ Aynı zarureti Jön Türklerin öncülleri Genç Osmânlılar da hissetmiş ve dini muhalefet silâhı olarak kullanmakta beis görmemişlerdir. Genç Osmânlıların muhalefetindeki dinî etkilerin incelenmesi için bk. Mümtez'er Türköne, **Siyasî İdeoloji Olarak İslâmcılığın Doğuşu**, 4. Baskı, Etkileşim Yayınları, İstanbul, 2014, s. 83-93.

⁸⁹⁵ “Abdülhamid'in En Büyük Cinâyeti”, **Mizân**, (28), 19 Temmuz 1897, s. 2.

⁸⁹⁶ “Makale-i Mahsûsa”, **Kanûn-i Esâsî**, (22), 14 Haziran 1897, s. 3.

⁸⁹⁷ Tunalı Hilmi, **İkinci Hutbe**, s. 14.

⁸⁹⁸ Sâî, “Tohum ve Semereleri”, **Meşveret**, (6), 16 Şubat 1896, s. 3.

⁸⁹⁹ “Vatandan Havâdis”, **Mizân**, (2), s. 5.

azaltmak için padişah Lord Salisbury'nin nutkuna, teklifine hâcet bırakmıyor” diyerek, onun zaten halifelik görevini yerine getirmediği propagandasını yapmaktadır.⁹⁰⁰

Meşveret'te, “halifelik hırkasına bürünmüş” Sultan II. Abdülhamid'in “Allah'dan korkmaksızın dinimizden utanmaksızın” Osmanlı'ya zulüm ettiği söylenmektedir.⁹⁰¹ II. Abdülhamid'i çeşitli olaylar üzerinden İslâmı ayaklar altına alan biri olarak nitelendiren Jön Türkler “millet-i İslâmîye'nin böyle bir halifeye itâati şer'an câiz midir?” sorusunu sormaktadır.⁹⁰² Kendi toplumuna yaptığı zulümlerle de II. Abdülhamid'in halife olamayacağı delillendirilmeye çalışılmaktadır. II. Abdülhamid'in halife olmadığı yönünde layiha yazan Avukat İzzet Bey'in tutuklanmasını konu edinen *Meşveret*'teki bir yazıda da, söz konusu layihada “bu kadar cinâyetlerin mürteki olan bir sultanın ahd-ı hükûmetinde cuma namazı kılınmaz” dendiği ifade olunmaktadır. Ünlü İslâm Âlimi Seyyid Şerif Cürçânî'nin *Şerhu'l-Mevâfık* kitabında da imamete uygun şartların kendisinde olmadığını gören padişahın emir vererek kitabın nüshalarını toplatıp yaktırdığı ve imamet kısmını çıkarttıktan sonra tekrar bastırıldığı iddia olunmaktadır.⁹⁰³

Aynı iddia *Ulemâ-yı Din-i İslâm'a Da'vet-i Şer'îye* risalesinde de zikredilmektedir. Mısır'da basılan *Buharî* nüshalarında imametın Kureyş'e ait olduğuna dair hadislerin “muzır” olacağı düşüncesiyle II. Abdülhamid'in emri üzerine çıkarıldıktan sonra İstanbul'da tekrar basılmasına teşebbüs edilmiştir. Yine *Şerhu'l-Mevâfık*'ın da imamet şartları hakkında bilgi veren bölümlerinin aynı sansüre tabi tutulduğu belirtilmektedir. Hatta Kazan Müslümanlarının Rusların dinî kitaplara karıştıklarını beyan ederek halifeden yardım istediklerini belirten Jön Türkler, Kazan Müslümanlarının müracaat ettikleri bir zattan “Halife, Moskof'dan beter olarak ahkâm-ı dinîyeye tecâvüz ediyor. Nâfile vakit zâyi' itmeyiniz. Bu kapuda öyle şeylere ehemmiyet veren yokdur” şeklinde cevap aldıklarını söylemektedir.⁹⁰⁴ Oysa ilerleyen sayfalarda anlatılacağı üzere bahsedilen mesele, Jön Türklerin iddialarından çok farklı olarak Osmanlı'yı uluslararası arenada etkisizleştirmek için İngilizler tarafından hazırlanmış Arap hilâfetçiliğine karşı II. Abdülhamid tarafından alınmış tedbirlerdi.

Jön Türklerin ulema kesiminden olup, Mısır Şubesi'ne bağlı olarak içeriği dinî konular ağırlıklı *Kanûn-i Esâsî*'yi çıkartan Hoca Muhyiddin'in, Arapçadan Türkçeye tercüme ettiği Buharî'nin hadis kitabına ait *Mîzân*'daki tanıtım yazısında, II. Abdülhamid'in kitabın şimdiye dek Türkçeye tercümesine izin vermediği gibi hilâfet, saltanat ve hükûmete ait hadislerden oluşan kısımları

⁹⁰⁰ “Havâdis”, *Üç Nümerolu Meşveret'in İlâvesi*, 3.

⁹⁰¹ A.T “Vatanı Sevenlere, Tehlikeden Kurtarmak İsteyenlere Bir İhtâr!” *Meşveret*, (7), s. 4.

⁹⁰² “Suriye'den Mektûb”, *Meşveret*, (2), 15 Aralık 1895, s. 4.

⁹⁰³ “İstanbul'dan Mektûb”, *Meşveret*, (8), 16 Mart 1896, s. 3.

⁹⁰⁴ *Ulemâ-yı Din-i İslâm'a Da'vet-i Şer'îye*, s. 10-11.

çıkarttırarak yayımlattığı propagandası yapılmaktadır.⁹⁰⁵ Almanların bile dillerine tercüme ettirip defaatle bastığı birtakım şer’i kitapları II. Abdülhamid’in Türkçeye tercüme ettirmemesinin sebebi yine Jön Türklerce, insanların “*vazife-i şer’iyeleri*”ni tanıyıp kendi zulmüne karşı çıkabilme ihtimâli olarak gösterilmektedir.⁹⁰⁶ Bu şekilde II. Abdülhamid’in halifelik şartlarını taşımadığı gerçeğini halktan gizlemeye çalıştığı iddia edilmektedir.

Şer’i kitapların içeriklerinde geçen Kur’an ayetlerine dahi müdahalede bulunulduğu *Mahkeme-i Kübrâ* risalesinde yer edinmekte ve Sultan II. Abdülhamid’e hitaben “*vicdânsız mel’ûn me’mûrların Kur’ân-ı Âzim-i Âli-şân’ın bir âyetini muzırdır diye bir kitâbdan sildiler*” denilmektedir.⁹⁰⁷ *Hareket* risalesinde Kur’an’ın tercümesinin yapılmadığı ve basımına ruhsat ve izin istenirse ret olunacağı iddia edilerek “*Pâdişâh yalnız devlete değil dine peygambere Allah’a da ha’indir*” denilmektedir.⁹⁰⁸ Böylece II. Abdülhamid’in iktidarını sağlamak için Allah’ın sözlerini dahi yok etmeye çalıştığı propagandası yapılmaktadır. *Ulemâ-yı Din-i İslâm’a Da’vet-i Şer’iye* risalesinde de Mâide Sûresi’nin “*ve men lem yahkum bimâ enzelallâhu fe ulâike humul fâsıkûn*”, yani “*ve kim, Allah’ın indirdiği ile hükmetmezse, o takdirde işte onlar fâsıklardır*” şeklindeki 47. ayetinden örnek verilerek⁹⁰⁹, II. Abdülhamid Allah’ın ayetlerine uymamakla suçlanmaktadır.

Jön Türklerin iddiasına göre Sultan II. Abdülhamid vatani ve milleti yok etmeye nasıl cesaret etmişse aynı şekilde Hz. Muhammed’e de hakaret etmiştir. *Meşveret*’te iddia olunduğu üzere II. Abdülhamid şu cümleleri söylemiştir: “*Bir Arab çölden çıkmış ve az vakit zarfında birçok ülke zabt etmiş olduğu hâlde ben bugün Devlet-i Osmânîye gibi bir hükûmet-i muazzamanın pâdişâhı ve cümle Müslümânların halifesi iken her istediğimi icrâ itmekte tebaamı yed-i kahr ve dehşette bulundurmada niçin izhâr-ı acz ideyim*”. Böylece, II. Abdülhamid’in “*Arab*” sıfatıyla Hz. Muhammed’i “*tavsif ve tahkire*” cüret ettiğini söylenerek, böyle birinin halifeliğe lâyık olmadığı propagandası yapılmaktadır.⁹¹⁰ Mîzâncı Murâd’a göre de II. Abdülhamid, perişan ettiği millete bu dünyada hesap vermeye mecbur olacağı gibi öteki dünyada da emanetlerine ihanetten dolayı Allah’a ve Hz. Muhammed’e başka hesap verecektir.⁹¹¹

Mîzân’da yer alan iddialara göre Sultan II. Abdülhamid’in Müslümanlara karşı inkârı kabil olmayan garazı ve husumeti vardır. Zira defaatle genel af ilân edildiği hâlde bundan hiçbir Müslüman istifade edememiştir. Müslümanların feryatlarına ve iniltilerine dayanamayan Avrupalı devlet elçileri

⁹⁰⁵ “Buhârî-i Şerif Tercümesi”, *Mîzân*, (12), 22 Mart 1897, s. 5.

⁹⁰⁶ “Makale-i Şer’iye”, *Kanûn-i Esâsî*, (4), 12 Ocak 1897, s. 3.

⁹⁰⁷ [Abdullah Cevdet], *Mahkeme-i Kübrâ*, s. 28.

⁹⁰⁸ *Hareket*, s. 35.

⁹⁰⁹ *Ulemâ-yı Din-i İslâm’a Da’vet-i Şer’iye*, s. 2.

⁹¹⁰ A.T., “Vatani Sevenlere ve Tehlikeden Kurtarmak İsteyenlere Bir İhtâr”, *Sekiz Numerolu Meşveret’in İlâvesi*, s. 2.

⁹¹¹ Murâd, “Sultan Abdülhamid’in Büyük Hatâsı”, s. 3.

dahi “ehl-i İslâm’a acıyarak merhameten ve insâniyeten” onları gayrimüslimler için talep ettikleri ıslahat kapsamına sokmak istemiş ancak peygamber postunda oturan ve halife unvanını taşıyan II. Abdülhamid bunu kabul etmemiştir. Tahta geçtiğinden beri ülkeyi mahvedip Avrupalıların eline vermek ve milleti “rezil ve perişân” etmek için çalışan II. Abdülhamid’in Müslümanlara yönelik “şiddet-i husûmet”inin hangi kandan, nesilden ve mezhepten geldiği sorgulanmakta ve “Hânedân-ı Âl-i Osmân’da böyle bir cinnet ve hyânetin eseri görülmüş değildir” denilmektedir.⁹¹² Böyle giderse İslâm’ı ve bütün Müslümanları mahvedecek olan II. Abdülhamid Kâbe-i Muazzama’yı da “yâd ellere” verecektir.⁹¹³

Jön Türkler, Sultan II. Abdülhamid’in halifelik görevlerinden uzak olmasının diğer Müslümanları da olumsuz etkilediği algısını neşriyatlarına yerleştirmektedir. Hindistan’da baş gösteren tayfun ve kıtlık felâketleri üzerine İngilizler ve Ruslar tarafından hem aynî hem de nakdî yardım yapılmasına karşılık II. Abdülhamid’in Müslümanların halifesi olarak hiçbir girişimde bulunmadığı haberi yapılmakta ve şöyle denilmektedir: “Müslümânların ve Osmânluların başına püsküllü belâ kesilen bu hayırsız, hâlis bir Müslümân değilse bile Kraliçe Viktorya, Çar Nikola kadar da insanlıktan mahrûm mudur? Nedir? Ya Rabbi!”⁹¹⁴ Başka bir habere göre ise II. Abdülhamid, Hindistan’daki ve Güney Afrika’daki Müslümanları koruyuculuğu altına almak “küstahlığında” bulunmuş, buna karşın Bulgaristan’daki Müslümanların hukukunu korumak için bir şey yapmamıştır. Bulgaristan’da camilerin yıkılması karşısında sesini çıkarmayan II. Abdülhamid, Jön Türk basınında eleştiri konusu olmaktadır.⁹¹⁵ II. Abdülhamid’in iktidarıyla birlikte hilâfetin yok olmaya başladığı yorumu *Osmânlı*’da da işlenmektedir. Gazetede, Hilâfet-i İslâmîye’nin tehlikede olduğu ve henüz vakit varken halkın II. Abdülhamid’i “def” etmesi gerektiği dile getirilmektedir. Zira son pişmanlık fayda vermeyecektir.⁹¹⁶ Bugün İslâm hilâfeti adını taşıyacak özelliğe sahip Osmanlı Devleti’nden başka İslâm hükûmeti olmadığını ifade eden Jön Türkler, eğer Osmanlı da yok olursa artık “Benî İsrâil’den” daha kötü hâle düşecekleri uyarısını yapmaktadır.⁹¹⁷

Sultan II. Abdülhamid’in cuma selâmlığı da eleştirilen konular arasındadır. *Kanûn-i Esâsî*’de iddia edildiğine göre padişah cuma namazını kılmak için birkaç metre ilerisindeki mescide ne İslâmîyet’te ne Nasrâniyet’te ne de Mecûsiyet’te görülmemiş bir “debdebe” ile gitmektedir. Onun muhafazasından sorumlu 20-30 bin asker ise cuma namazını kılmadığı gibi kelime-i şehâdet yerine “Pâdişâhum çok yaşa” diye bağırarak zorunda kalmaktadır. Bu “manzara-i garibe” ile alay eden

⁹¹² “İzâha Muhtac Bir Sual”, *Mîzân*, (7), 15 Şubat 1897, s. 2.

⁹¹³ Hanioglu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük*, s. 460.

⁹¹⁴ “Hindistan’da Tayfun ve Kıtlık”, *Mîzân*, (8), 22 Şubat 1897, s. 3.

⁹¹⁵ “Bulgaristan’da Câmiler”, *Meşveret*, (28), 24 Aralık 1897, s. 4.

⁹¹⁶ “Hilâfet-i İslâmîye Tehlikede!”, *Osmânlı*, (32), 15 Mart 1899, s. 3-5.

⁹¹⁷ *Ulemâ-yı Din-i İslâm’a Da’vet-i Şer’iye*, s. 16.

Hristiyanlar içinse bundan büyük “eğlence” yoktur.⁹¹⁸ II. Abdülhamid’in her ramazan ayının on beşinde geleneksel olarak Topkapı Sarayı’na yaptığı Hırka-i Saâdet ziyareti de *Kanûn-i Esâsî*’de eleştirilmektedir. Hz. Muhammed’e ait olduğu kesin bile olmayan hırkayı ve diğer kutsal emanetleri ziyaret etmenin dinî zaruret olmadığı belirtilerek, halifenin asıl vazifesinin hacca gitmek olduğu vurgulanmaktadır. Oysa padişah kendisinin asıl görevi olan hac ibadeti yerine hemen yakınındaki Topkapı Sarayı’na giderek “*debdebe-i müsrifâne*” ile Hırka-i Saâdet’i ziyaret etmekte ve üstelik bunu da “*dindarlık*” göstergesi saymaktadır.⁹¹⁹

Jön Türkler harem konusunu da Sultan II. Abdülhamid’in halifeliğinin meşruluğu noktasında kullanmakta sakınca görmemektedir. *Meşveret*’te Allah’ın gerekli şartları sağladığı takdirde erkeğe dört kadın almaya hak tanınmasını dile getiren Jön Türkler, bundan fazlasının kat’i şekilde haram olduğunu belirtmekte ve şöyle demektedir: “*Acebâ Sultan Hamid Müslümân değil mi! Yüzlerce nisvân-ı İslâmîyye’yi hangi mesâg-i şer’iye tevfikân sarayında toplamıştır*”. Üstelik sarayda “*mahbus*” bulunan kadınlar cariye de değildir.⁹²⁰ Böylece II. Abdülhamid’in Allah’ın kuralları dışında hareket ettiği ve halife olamayacağı bu tür propagandalarla da gösterilmeye çalışılmaktadır.

Jön Türkler, Sultan II. Abdülhamid’in hilâfetinin meşru olmadığı yönünde basında yaptıkları propaganda yanında, etkileyici bir kurguyla yazılmış *Mahkeme-i Kübrâ* isimli propaganda risalesini de hazırlamışlardır. Abdullah Cevdet tarafından kaleme alınan ve ilk baskısı 1895’te Paris’te yapılan⁹²¹ risalede, II. Abdülhamid’in bir cuma günü Ayasofya Camisi’nde Hz. Muhammed, Hulefâ-i Râşidin, Osmanlı padişahları, Osmanlı’nın ileri gelen sadrazamları, paşaları ve kumandanları huzurunda yargılanması konu edilmektedir. II. Abdülhamid’in hilâfetinin şer’an geçerli olmaması ve her gün adaletsiz icraatta bulunan halifenin adına hutbe okunarak kılınan cuma namazlarının makbul olmaması sebebiyle Hz. Muhammed “*Artık, bu ahvâl-ı nâmeşrûaya hitâm virmek zemânı geldi, Abdülhamid’i bi’l-cümle vükelâ ve bendegânıyla berâber çağırın, Hakk’ın emri, şeriatın hükmü yerini bulsun!*”⁹²² diyerek yargılanması Jön Türklerin dinî propagandalarındaki üst seviyeyi göstermektedir.

Jön Türkler, yaptığı kötülüklerden dolayı Sultan II. Abdülhamid’in hesabını sorabilecek seviyede yeryüzünde bir mahkeme bulamadıklarından, yargılanabileceği tek mercii olarak başkanlığını Hz. Muhammed’in yaptığı *Mahkeme-i Kübrâ*’yı görmüşlerdir.⁹²³ Nitekim risalenin

⁹¹⁸ “Makale-i Mahsûsa”, *Kanûn-i Esâsî*, 2 (3), s. 2. Aynı konuda başka eleştiriler için bk. “Zât-ı Şâhâne’ye Açık Ârıza”, *Kanûn-i Esâsî*, 2 (7), 1 Mart 1898, s. 3-4; “Gayret’in Hiddeti”, *Kanûn-i Esâsî*, 2 (12), s. 1.

⁹¹⁹ “Hırka-i Sa’âdet’i Ziyâret Câiz mi?”, *Kanûn-i Esâsî*, 2 (29), 23 Ocak 1899, s. 1-2.

⁹²⁰ Sem’ân, “Suriye’den Mektûb”, *On Bir Numerolu Meşveret’in İlâvesi*, 23 Mayıs 1896, s. 1.

⁹²¹ M. Şükrü Hanioğlu, “Abdullah Cevdet”, *TDVİA*, 1, İstanbul, 1988, s. 91.

⁹²² [Abdullah Cevdet], *Mahkeme-i Kübrâ*, s. 7.

⁹²³ M. Kayahan Özgül, *Türk Edebiyatında Siyasî Rüyâlar*, Hece Yayınları, Ankara, 2004, s. 14-15.

sonunda Jön Türklerin diğer neşriyatlarında II. Abdülhamid için dile getirdikleri eleştirilerin birçoğu Hz. Muhammed'in ağzından verilip tekrarlanmakta ve II. Abdülhamid'in yaptıklarının cezasının ne olduğu Hz. Ömer ile Yavuz Sultan Selim'e sorulmaktadır. İkisinin de cevabı ise aynıdır: “*idâm*”. Bu cevap üzerine II. Abdülhamid ve beraberindekiler ağlaşarak af dilemeye başlamaktadır. Sonunda ise Hz. Muhammed, II. Abdülhamid hakkında hükmü şöyle vermektedir: “*Allah'ın, şeriatın, insâniyetin rızası hilâfındaki harekâtından dolayı (Abdülhamid)i hilâfetden, saltanattan mahrûm idelim, hayâtını bu kadar kahr cevr içinde ezdiği milletin mürüvvetine bırakalım!*”⁹²⁴ Böylece Jön Türkler II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesinin gerekliliğini Hz. Muhammed'in onayıyla en üst perdeden vurgulamaktadır. Jön Türklerin dinî propagandalarında Hz. Muhammed sembolü kendi görüşlerini onaylayıcı bir makam olarak ortaya konulmaktadır. Bu sembol toplumun dinî duygularını etkilemede ve böylelikle propagandaların niteliğini artırmada önemli işlev hâlini almaktadır. Nitekim bununla ilgili örnekler sonraki başlıklar da görülecektir.

Jön Türklerin propagandalarının etkisini güçlendirmek için kullandıkları tarihe atıf yapma yöntemi *Mahkeme-i Kübrâ* risalesinde de ziyadesiyle görülmektedir. Sultan II. Abdülhamid'in yargılanması sırasında yalnız Hz. Muhammed değil, Osmanlı padişahları ve ileri gelen devlet adamları da konuşmaktadır. İlk söz alan Ertuğrul Gazi, II. Abdülhamid için “*Keşke Cenâb-ı Hakk beni hayvân sûretinde hasır ideydi de kalbimde umman ıztırablar, deryâ-yı mahcûbîyetler peydâ iden bu günde hazır bulundurmasaydı!!*” demektedir. Osmanlı hanedanı içinde “*şerâfet-i mukaddese-yi İslâmîye'yi pay-mâl itdirmeye sebep-i yegâne*” olarak II. Abdülhamid'i görerek, onun kendilerini Hz. Muhammed'in ve diğer ileri gelenlerin karşısında mahcup ettiğini söylemektedir. Ardından Osman Gazi de eğer Müslümanlığı ve Türklüğü bu derece “*zillete*” düşürecek bir “*mahlûkun*” hanedanından çıkacağını bilseydi nâmını, evlâdını ve ahfadını millete yadigâr bırakmaktan “*hayâ*” edeceğini belirtmektedir.

Risalede diğer Osmanlı padişahları da teker teker söz alarak devlet ve din için kendi yaptıklarını zikretmekte ve Jön Türklerin bakış açısıyla II. Abdülhamid'in iktidarının Osmanlılığı ve İslâmiyet'i düşürdüğü kötü durum nedeniyle eleştiride bulunmaktadır. II. Abdülhamid'in selefleri olan Osmanlı padişahları ve halifeleri o kadar kızgındır ki, II. Selim konuşmasının sonunda “*La'net olsun Abdülhamid gibi adamlara...*” demektedir. I. Abdülhamid ise “*İmkân olsa idi Cenâb-ı Hakk'dan ismimin tebdilini istirhâm iderdim. Hiçbir isim ismim kadar la'nete dûçâr olmadı.*” diyerek tepkisini belirtmektedir. II. Abdülhamid'in babası Sultan Abdülmecid de oğlu için “*Abdülhamid'in babası olmaya râzı olamam. Ben böyle cebîn, yalancı bir mahlûkun pederliğini kabûl itmem*” ifadelerini kullanmaktadır.⁹²⁵ Böyle bir propaganda söylemiyle II. Abdülhamid'in ne Hz. Muhammed'in

⁹²⁴ [Abdullah Cevdet], *Mahkeme-i Kübrâ*, s. 25-31.

⁹²⁵ [Abdullah Cevdet], *Mahkeme-i Kübrâ*, s. 8-22.

hilâfetinin ne de Osmanlı hanedanının saltanatının temsilcisi olamayacağı etkili şekilde anlatılmaktadır.

Jön Türk ulemasından Hoca Kadri, İslâm toplumunda görülen fenalıkların hemen hepsinin Osmanlı hükûmetinin görevlerini yapmamasından kaynaklandığı söylemektedir. Halifeye itaatin lâzım olduğunu ancak şeriatın beyan ettiği üzere halifenin de “âdem” olmasının en büyük şart koşulduğunu belirtmektedir. Bu bağlamda Sultan II. Abdülhamid’in halifeliğini sorgulayan Hoca Kadri’nin şu cümleleri dikkat çekicidir: “Arab’dan gayrı hükümet-i Osmânîye’ye tâbi’ olan Türk, Kürd, Arnavud, Gürcü, Laz, Boşnak, Pomak akvâm-ı İslâmiye’si şeriatın halifeye tahmil iylediği vezâif-i dinîye ve lâzıme vukufları gayet nâkıs olduğundan körcesine makâm-ı hilâfete perestiş, itâat idiyorlar.”⁹²⁶ Böylece Arapların hilâfet davasına girmesinin meşruluğun dinî yönden onların bilgisine bağlayan Hoca Kadri, başta Türkler olmak üzere diğer Müslüman Osmanlı topluluklarının ise dinî bilgi yönünden cehaletleri nedeniyle II. Abdülhamid’e itaate devam ettiklerini vurgulamaktadır.

Meşveret’te, vitir namazında okunan Kunut dualarında geçen “ve nahleu ve netrükü men yefcürük” kısmının meâlinin “Ya Rabbi! Biz sana karşı fîsk ve fücûrda bulunanı hal’ ve terk ideriz” demek olduğu hatırlanmaktadır. Jön Türklere göre meâlde geçen “hal” halifeleri ve hükümdarları tahttan indirmek anlamındadır ve buna yetkili de millettir. Buna rağmen halifelik şartlarına haiz olmayan “câhil, fasık, zâlim” ve “her bir hareketi ahkâm-ı şer’i şerife muhalif” II. Abdülhamid’in millet tarafından hâlen halife görülüp, tahttan indirilmemesi yadınanmakta ve bunun sebebi olarak da milletin “cehâlet”i gösterilmektedir.⁹²⁷ Dinî içerikli yazılara sayfalarında çokça rastlanan *Kanûn-i Esâsî*’de Osmanlı’nın Müslüman halkının dünyevî işlerde olduğu kadar din konusunda da aşırı derecede cahil olduğundan yakınılmaktadır. II. Abdülhamid devrinde “fesâd-ı ahlâk” gibi “cehâlet-i umûmîye”nin de bütün şiddetiyle artmakta olduğu söylenmektedir.⁹²⁸

Sultan II. Abdülhamid’in iktidarına karşı ses çıkarmayanlara *İmâmet ve Hilâfet Risâlesi*’nde “Yâhû! Nedir bu esâret? Nedir bu hakaret? Siz bu dünyâyâ bir adamın keyfine hizmet etmeye ve ânın sefâhatına kurban olub gitmeye mi geldiniz?” diye sorulduğunda, biçare millet dinin kendilerine ihsan buyurduğu hürriyetten ve müsavattan gafil olarak “Ulû’l-emre itâat vâcibdir. [...] Biz anın emrinden başka bir şey tanımıyoruz. Anın yolunda mâl ve cânımızı fedâyâ mecbûruz” şeklinde cahilce cevap verdiği anlatılmaktadır.⁹²⁹ Jön Türkler *Meşveret*’te, Hûd Sûresi’nin 113. ayetinde geçen “Ve lâ terkenû illellezîne zâlemû”, yani “zulmedenlere meyletmeyin” kısmını kullanarak zalim olarak

⁹²⁶ [Hoca Mehmed Kadri Nâsîh], a.g.e., s. 87.

⁹²⁷ H. Figânî, “Ve Nahleu ve Netrükü Men Yefcürük”, *On Numerolu Meşveret’in İlâvesi*, 2 Mayıs 1896, s. 1.

⁹²⁸ “Makale-i Mahsûsa”, *Kanûn-i Esâsî*, 2 (3), s. 1.

⁹²⁹ *İmâmet ve Hilâfet Risâlesi*, s. 3.

gördükleri II. Abdülhamid iktidarına karşı çıkmaları için Osmanlı toplumuna çağrıda bulunmaktadır.⁹³⁰

İmâmet ve Hilâfet Risâlesi'nde imametin ne olduğu ve Müslümanların imamının hangi dinî kurallara bağlı olarak seçilmesi gerektiği konusunda İslâmî mezheplerin şartları ortaya koyulmaktadır. Ardından Seyyid Şerif Cürcânî'nin *Şerhu'l-Mevâfık* eserinden bir bölüm verilerek, dinin ve Müslümanların nizâmı için belirtilen şartlara göre bir imam seçmenin vacip olduğu gibi nizâmı bozacak davranış içerisine giren imamın düşürülmesinin de vacip olduğu vurgulanmaktadır.⁹³¹ Böylece isim verilmeden Sultan II. Abdülhamid'i halifelik şartlarını taşımadığından tahttan indirmenin Müslümanlar için şer'an caiz olduğu anlatılmaktadır. Müslümanlara hitaben "*Aklınızı başınıza alınız! İttihâd ve ittifâk idiniz*" denilmekte ve şartları taşıyan birini halife yapmaları hususunda çağrıda bulunmaktadır. İmamet şartlarını taşımayan birtakım "*mütegalibeye*" hulefâ ve ulû'l-emr isimlerini vermektense artık vazgeçmeleri ve şimdiye kadar böyle bir hataya cüret ettikleri için de tövbe etmeleri istenmektedir.⁹³² Bu şekilde II. Abdülhamid'in halifelığının dinen gayrimeşru ve ona itaatin caiz olmadığı algısı İslâmî terminoloji yüklü propagandalar yoluyla topluma verilmeye çalışılmaktadır.

Jön Türkler, Şeyhülislâm Cemâleddin Efendi'ye hitaben *Osmânî*'de ihtarname yayımlanarak makâm-ı hilâfeti "*işgal*" eden Sultan II. Abdülhamid hakkındaki ahkâmını tebliğe mecbur olduğu ve ya vazifesini ifâ etmesi yahut da Bâb-ı Meşihât'ı terk etmesi gerektiğini eleştirel dille söylemektedir.⁹³³ Halifelik şartlarını taşımayan II. Abdülhamid'in hâkimiyetinin meşru olamayacağını söyleyen Ahmed Rızâ, şeyhülislâm hal fetvası vermese bile milletin saadeti ve selâmeti için II. Abdülhamid'in kesinlikle hal edilmesi gerektiğini savunmaktadır. II. Abdülhamid'in iktidarından kazanç sağlayanların bu "*fîl-i hayr*"ı gerçekleştirmeye manî oldukları takdirde onlar hakkında da "*şer'i muamele*"nin icra edilmesini istemektedir.⁹³⁴ Mizâncı Murâd da Kur'an, şeriat, devlet, namus ve istiklâlin bekası için II. Abdülhamid'in "*mekrûh ve miskin*" şahsının feda edilip edilmeyeceğini *Mizân*'da okuyuculara sorarak kendilerin görüşüne göre "*Bin adet Hamid bile Allah ve peygamber için fedâ olunur*" cevabını vermektedir.⁹³⁵

⁹³⁰ "Girid Adası", *Meşveret*, (5), s. 3; "A'zam-ı Ulemâ'dan Bir Zâtın Mizân Kardaşımıza Gönderdiği Mufassal Mektûb Fevkalâde Ehemmiyeti Hâiz Olduğundan Ba'zı Fıkraları Berveci-i Âti Derc İdildi", *Sekiz Numerolu Meşveret'in İlâvesi*, s. 1.

⁹³¹ *İmâmet ve Hilâfet Risâlesi*, s. 6-14.

⁹³² *İmâmet ve Hilâfet Risâlesi*, s. 35-36.

⁹³³ "Şeyhü'l-İslâm Semâhatlü Cemâleddin Efendi'ye Açık İhtârname", *Osmânî*, (39), 1 Temmuz 1899, s. 1.

⁹³⁴ Ahmed Rızâ, "Sultan Murâd'ın Cinneti", *Meşveret*, (13), 5 Temmuz 1896, s. 4.

⁹³⁵ "Yine Kırk Anbar", *Mizân*, (11), 15 Mart 1897, s. 2.

Sultan II. Abdülhamid'in makâm-ı hilâfete uygun olmadığı konusundaki iddiaların en fazla dile getirildiği gazete *Osmânlı*'dir.⁹³⁶ Gazetede, II. Abdülhamid'in halifeliğe uygun davranışlar sergilemediği için hal edilmesini vacip gören fetvalar yayımlanmıştır.⁹³⁷ Yayımlanan fetvalarda padişahın Yıldız Sarayı'ndaki ziyafetlerde Müslümanlara "hamr" ikram etmesi, devlet adamlarının zevcelerini saraya davet edip onları birer birer karşısına geçirip ayak öptürmesi, saraydaki tiyatrodaki oyun seyretmesi, ertesi günü giderlerken hepsine "atiye" vermesi, donanmayı mahvetmesi, halkın hürriyetini yok etmesi ve 24 milyon nüfuslu Osmanlı toplumunu kendisine "köle" yapması hal edilmesine yeterli görülmektedir.⁹³⁸ Ayrıca II. Abdülhamid aleyhine verilen fetvalarla ilgili "Ulemâ-yı din hazerâti tarafından virilen fetâvâ-yi şerife mûcibince Abdülhamid'in idâmı lâzım geliyor... Bu fetvânın icrâ-yı hükmü umûm âlem-i İslâm üzerine farzdır."⁹³⁹ denilerek, II. Abdülhamid'in yalnız tahttan indirilmesi yetmeyip katli de uygun görülmektedir.

Hoca Şâkir Efendi tarafından kaleme alınan bir kısım fetva Jön Türklerce risale olarak da bastırılmıştır. Risalede klasik fetva üslûbu ile "Emirü'l-Mü'minin bulunan Zeyd" şeklinde kastedilen Sultan II. Abdülhamid aleyhinde algı oluşturulmaya çalışılmaktadır. Makâm-ı hilâfette bulunan II. Abdülhamid'in zulme sapmış olmasına rağmen hilâfetten çekilmemesi karşısında Müslümanların ne yapması gerektiği sorusuna bütün Müslümanların silâhlanıp halifeyi "tarumar" etmesi gerektiği fetvasıyla halkın isyanı dinî yönden meşrulaştırılmaktadır.⁹⁴⁰ Bunun yanında II. Abdülhamid'in azledilmesinin gerekliliği dinî nedenler çerçevesinde izah edilmekte⁹⁴¹ hatta katledilmesi yönünde misâl olacak birçok açıklama dahi verilmekte ve fetvalarda onun yapmış olduğu kötülükler gereği katli "câiz" görülmektedir.⁹⁴²

1901 yılının başlarında Jön Türkler, Mısır'daki El-Ezher ulemasına müracaatla aldıklarını iddia ettikleri fetvayı da Osmanlı'nın Arap vilâyetlerinde dağıtmıştır. Ulemeden alındığı iddia edilen ve Sultan II. Abdülhamid'in katlini vâcip gören fetva şu şekildedir:

Emür-ül-mü'minin bulunan Zeyd tarik-i hakdan tarik-i zulme sapmış olduğu kendisine teb'ası tarafından ihtar olunduğu halde ta'kib eylediği idare-i istibadiyeyi terk etmeyüb bil'akis o idarenin teşhidi için başına bir kuvvet cem' ederek umum metbu'anın istirahatini ihlâl ederse emir bulunan Zeyd ve avanesine teb'a tarafından ne yapılması câiz olur?

Elcevab:

"Hükümet size müstakim bulduğukça siz de onlara müstakim bulunun hükümet istikametini terk edüb hakdan udûl ederse o anda kılıclarınızı omuzlarınıza urub heman cemiyetlerini târ ü mar

⁹³⁶ Kaya, a.g.e., s. 85.

⁹³⁷ "Fetvâ", *Osmânlı*, (58), s. 1; "İslâm'a Tebşir", *Osmânlı*, (75), 1 Ocak 1901, s. 1.

⁹³⁸ "Mülâhaza", *Osmânlı*, (58), 15 Nisan 1900, s. 1

⁹³⁹ "Osmânlı", *Osmânlı*, (12), 15 Mayıs 1898, s. 7.

⁹⁴⁰ [Hoca Şâkir Efendi], a.g.e., s. 20-21.

⁹⁴¹ [Hoca Şâkir Efendi], a.g.e. s. 17-18.

⁹⁴² [Hoca Şâkir Efendi], a.g.e., s. 5, 7, 15-16.

edin eser bırakmayın sallallahu aleyhi ve sellam” hadis-i şerifi meâl-i münifesi teb’anın umumen silahlanub hey’et-i zalimeyi katletmesi lâzımgelir.⁹⁴³

Jön Türklerin fetva propagandaları o kadar ileri dereceye varmıştır ki kendilerince halife olarak görmeyip hakkında hal ve hatta katl fetvası aldıkları Sultan II. Abdülhamid yerine Veliiaht Reşad Efendi’yi yeni sultan ve halife olarak tanıdıklarına dair 1901 yılında Avrupa’da hutbe dahi okutmuşlardır.⁹⁴⁴

Sultan II. Abdülhamid’e dinî suçlamalarda bulunulduğu ve Allah’a itaat etmek için padişahın alınacak “*intikâm*”ın “*farz-ı ayn*” olduğunun vurgulandığı beyannamelerin halka dağıtıldığı da bilinmektedir. “*Ya Muvahhid!*” hitabıyla başlayan beyannamede zalimlerin elinden dinin ve imanın yanında batırılan devletin ve milletin kurtarılması da istenmektedir. Dinin ve imanın “*âmir-i mücbir, hûnhar, taçlı gaddar bir şeytân*”ın elinde olduğu ve o şeytanın “*pis yüreği*”nin yarılması gerektiği ifade edilmektedir. “*Allah’a yardım edene Allah da yardım eder*” denilerek, intikam alınmasının farz olduğu ve o intikamın “*Abdülhamid’in murdar yüreği*” olduğu söylenmektedir.⁹⁴⁵ Bu şekilde halk yoğun dinî söyleme maruz bırakılarak II. Abdülhamid’in tahttan indirilmesi ve katledilmesi gerektiği dinî zorunluluk icabı gösterilmiştir.

Görüldüğü üzere Jön Türkler, Sultan II. Abdülhamid’in halife olmadığı söylemini dinî propagandalarında kullanarak bunu İslâmî argümanlarla desteklemişlerdir. Genç Osmânlıların muhalefet dili olarak dinî terminolojiyi kullanıp geniş halk kitlelerini etkileyerek, Bâb-ı Âlî ve bürokrasi gibi geleneksel güç odaklarına karşı açıkça muhalefet edebilmek amacıyla onlardan daha güçlü meşruiyet referanslarına sahip olma istekleri⁹⁴⁶ aynı şekilde Jön Türkler için de geçerlidir. Onlar da dinî propagandaları bu maksatla yapmışlar ve kendi muhalefetlerinin işlerliği noktasında araç olarak görmüşlerdi. Jön Türkler tarafından şerîata aykırı davranan ve halifeliği caiz olmayan II. Abdülhamid söylemi ortaya atılmıştır. II. Abdülhamid’in hilâfetinin meşru olmadığı yönündeki propagandaları neşriyatlarında işleyen Jön Türkler, onun tahttan indirilmesi için öncülük yapmalarını beklediği dinî kesimlerin harekete geçmesini de sağlamak istemiştir. Dolayısıyla özellikle de ulema ve medreseliler Jön Türk propagandalarının etki kapsamına alınmaya çalışılmıştır.

2.9.2. Dinî Kesime Yönelik Çağrılar

Jön Türklerin dinî içerikli propagandalarında ulema ve medrese kesimi önemli yer tutmaktadır. Propagandanın etkileyciliği onun yöneltildiği kitle ile de alâkalıdır. Bu bakımdan Jön Türkler dinî

⁹⁴³ Hanioglu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük*, s. 592.

⁹⁴⁴ Hanioglu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük*, s. 365.

⁹⁴⁵ Göçmen, a.g.e., s. 218-220.

⁹⁴⁶ Azmi Özcan, “Sultan II. Abdülhamid, Muhalefet ve Din,” Coşkun Yılmaz (Ed.), *Sultan II. Abdülhamid ve Dönemi*, 2. Baskı, Sultanbeyli Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Kültür Yayınları, İstanbul, 2014, s. 83.

kesimleri özellikle göz önünde tutmuştur. Osmanlı siyasi geleneğinde padişahların hal edilmesinde dinî açıdan meşruiyeti temsil eden kesimlerin muhalefet safında yer alması, Jön Türkler için Sultan II. Abdülhamid iktidarına karşı büyük güç bloğu oluşturacaktı. Bunun yanında dinî kesim, toplumun etki altına alınmasında ve yönlendirilmesinde büyük rol oynamaktadır. Ulema ve medreseliler kanalıyla toplumun geniş tabanına ulaşmak Jön Türklere amaçlarına ulaşmada kolaylık sağlayacaktı. Bu bağlamda İslâm dini de Jön Türkler için ulema sınıfını yanlarına çekmek için kullanacakları “silah” ve “sosyal pekiştirici” olarak görülmüştür.⁹⁴⁷

Jön Türklerin dinî kesimlere yönelik çağrılarında Sultan II. Abdülhamid’in hilâfetine biat edilmesinin caiz olmadığı söylemi kullanılmaktadır. *Hareket* risalesinde “*Ey ulemâ, ey müderrisîn, ey talebe-i ulûm*” hitabıyla dinî kesimlere seslenen Jön Türkler, Hz. Muhammed’in İslâmiyet’in mahvına çalışanlara itaati emir mi buyurduğu sorusu sorularak, II. Abdülhamid’e itaatin Allah’a isyan edip şeytanla rekabet etmek anlamına geldiği söylenmektedir. Zira II. Abdülhamid halife namında “*Yezid*”dir. Dinî kesimlere hilâfet makamında böyle birinin durmasına nasıl tahammül ettikleri, başlarındaki sarıkları kanlı musalla taşında vatanın cenaze namazını kılmak için mi sardıkları sorusu da sorulmaktadır.⁹⁴⁸ Ulû’l-emr olabilmek için Allah’a ve Hz. Muhammed’e itaat gerektiğini söyleyen Jön Türkler, II. Abdülhamid iktidarının Allah’ın ve Hz. Muhammed’in sözleri dairesinde olmayıp, onun verdiği emirlerin “*şeytânî*” ve “*merdûd*” olduğunu belirtmektedir.⁹⁴⁹ “*Âlem-i İslâmîyyet’i lekedâr eyleyen*” II. Abdülhamid’in emrine itaat etmenin “*şerîat-ı mutahhara*”ya karşı isyan etmek anlamına geldiği vurgulanmaktadır.⁹⁵⁰ Başta Şeyhülislâm Cemâleddin Efendi olmak üzere, II. Abdülhamid taraftarı ulemaya seslenen sarıklı Jön Türkler şöyle demektedir: “*Be hey âdemler! Allah’dan korkun! İnsanlardan utanın! Bir şahs-ı cehûl ve müstebidin keyfine hizmet itmeyin! Müslümânları aldatmayın! Milletin müstakbelini berbâd itmeyin!*”⁹⁵¹

Jön Türk ulemasından Hoca Muhyiddin’e göre “*zâlim*” padişahların selâmını almak dahi caiz değildir. Ayrıca zalim padişahın yanına gidenlerin orada haram şeyler görmesi, yalanla, küfürle ve fuhuşla ilgili sözleri işitmesi hâlinde sükût etmesi de haramdır.⁹⁵² Böylece Sultan II. Abdülhamid’in tahtta bulunmasının çevresindekileri ve özellikle de ulemayı günâha soktuğu iddia edilmektedir. *Ulemâ-yı Din-i İslâm’a Da’vet-i Şer’iye* risalesinde “*Emirü’l-mü’minin*” unvanının II. Abdülhamid’in kibrine ve azametine az geldiği ve ilâhî sıfatlara iştirak etmek istediği iddiasıyla, İstanbul gazetelerinin hemen her sütununda padişah için “*velînimet-i âlem*” ifadesinin kullanıldığı belirtilmektedir. Velînimet-i âlemin kim olduğu sorularak II. Abdülhamid’in kendisini Allah’la

⁹⁴⁷ İsmail Kara, *İslâmcıların Siyasi Görüşleri 1 Hilafet ve Meşrutiyet*, 3. Baskı, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2014, s. 22.

⁹⁴⁸ *Hareket*, s. 42, 44.

⁹⁴⁹ Sem’ân, “Suriye’den Mektûb”, s. 1.

⁹⁵⁰ “Selânik’den” *Meşveret*, (13), s. 2.

⁹⁵¹ [Hoca Mehmed Kadri Nâsîh], a.g.e., s. 94.

⁹⁵² Şeyh Alizâde Muhyiddin, “Makale-i Şer’iye”, *Kanûn-i Esâfi*, (6), 26 Ocak 1897, s. 1.

eşdeğer kılmaya çalıştığı algısı yaratılarak “*Ey ulemâ-yı din-i İslâm! Artık illallah! Feryâd*” denilmektedir.⁹⁵³ Girit Meselesi’nde de ulemaya çağrıda bulunmaktan kaçınılmamaktadır. *Osmânî*’da yazdığı üzere II. Abdülhamid’in “*hâin bir pâdişâh ve zâlim bir halife*” olduğu anlaşılmıştır. Jön Türkler buna rağmen İslâm ulemasının neden Girit’teki dindaşlarının imdadına yetişmediğini sormaktadır.⁹⁵⁴

Jön Türklerin çağrılarında kullandığı diğer argüman da ulema ve medrese kesimlerinin Sultan II. Abdülhamid döneminde hakir görüldüğü, sefâlet içinde yaşadıkları söylemleridir. Padişahın ramazan ayında verdiği maaşın merhametinden değil, ulema sınıfını bu ayda parasız bırakmanın kendisi için tehlike olduğunu düşünüp korkusundan dolayı verdiği ifade edilmektedir.⁹⁵⁵ Jön Türklere göre ilimlerin tahkir edildiği “*devr-i musîbet*”te ulemaya kimse saygı göstermemektedir.⁹⁵⁶ Hoca Muhyiddin, II. Abdülhamid’e gönderdiği ve *Kanûn-i Esâsî* gazetesinde de yayımlanan arızasında ulemanın bu zamanda hor ve hakir tutulduğunu, talebe-i ulûmun dilenci konumuna indirildiğini vurgulayarak şöyle demektedir: “*Efendimiz! Bir kere târihlere bakınız! İslâmiyet’in bidâyetinden beri ricâl-i ilmiye böyle tazyike, kütüb-i şer’iye böyle tahrife uğramamıştır!!! [...] Bunlar hep Meclis-i Meb’ûsân’ın küşâdı için hocaların ittifâk itmeleri ve halka ön ayak olmaları havfından ileri geliyor.*” Hoca Muhyiddin, ulemanın zor duruma düşürülmesinin nedenini onların Meclis-i Mebûsan isteklerine bağlayarak, halka öncülük etmemeleri için II. Abdülhamid tarafından kasıtlı şekilde güçlerinin yok edilmeye çalışıldığını söylemektedir. Yine Hoca Muhyiddin Meclis-i Mebûsan’ın açılmasını ihtar eden Avrupalı devletlere cevap olarak ulema sınıfının bunu kabul etmediği yönünde açıklama yapan II. Abdülhamid’i eleştirmektedir.⁹⁵⁷ Oysa ona göre ulema bunun tam tersini savunmaktadır.

Hareket risalesinde Sultan II. Abdülhamid’in milleti ezmek için ilk arzu ettiği şeyin “*vükelâyı diyânetin vücûdunu*” ortadan kaldırmak olduğu çünkü keyfî yönetiminin önünde engel olarak onları gördüğü vurgulanmaktadır. Ulema kesiminin ise bunu anlayamamasına teessüf edilmektedir. Jön Türklere göre II. Abdülhamid, ulema sınıfından binlerce kişiyi sürgüne gönderdiği gibi İstanbul’dan bütün ulemayı def etmeyi amaçlamaktadır.⁹⁵⁸

Jön Türklere göre medrese öğrencileri de tıpkı ulema gibi zor şartlar altındadır. Jön Türklerin iddiasına göre Sultan II. Abdülhamid binlerce medrese öğrencisini boğdurup öldürmüştür.⁹⁵⁹ Doğru

⁹⁵³ *Ulemâ-yı Din-i İslâm’a Da’vet-i Şer’iye*, s. 16.

⁹⁵⁴ “İzzet-i Nefsdan Eser Kalmadı mı?”, *Osmânî*, (25), 1 Aralık 1898, s. 5.

⁹⁵⁵ “Parasızlık”, *Meşveret*, (29), s. 4.

⁹⁵⁶ “Telgraf ve Havadis”, *On Bir Numerolu Meşveret’in İlâvesi*, s. 4.

⁹⁵⁷ Şeyh Alizâde Hoca Muhyiddin, “Zât-ı Şâhâne’ye Takdim Kılınan Ârizadan”, s. 5-6.

⁹⁵⁸ *Hareket*, s. 42-43.

⁹⁵⁹ Hanioglu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük*, s. 460.

dürüst abdest almayı bilmeyen Yıldız Sarayı ağaları milletin hazinesini “*shevât-ı hayvânîyeleri*” için “*berbâd*” ettikleri hâlde, medrese öğrencileri “*dilenerek*” hayatlarını temin etmeye mecbur kalmaktadır.⁹⁶⁰ *İmâmet ve Hilâfet Risâlesi*’nde medreselilere “*dininizi dünyâyâ değiştirmeyiniz*” denilerek, şimdiye kadar Sultan II. Abdülhamid yönetiminden ne iyilik gördükleri sorulmaktadır. Medreseliler hiçbir muhalif harekette bulunmamalarına karşın vapurlara doldurularak sürgün edilmiş, 20 yıl kadar boyunca medrese köşelerinde eğitim gördükten sonra düşük maaşla yaşamaya bırakılmıştır. Buna rağmen Maarif Nezareti medreselilerden düşük seviyede bilgiye sahip “*birtakım çoluk-çocuğu*” yüksek maaşlarla muallim olarak atamakta ve medreselilerin hakkı yenmektedir.⁹⁶¹

Jön Türkler, ulemanın ve medrese öğrencilerinin yaşananlar karşısında sessiz kalışını da eleştirmektedir. Jön Türklerin ulemaya doğrudan çağrıda buldukları *Ulemâ-yı Din-i İslâm’a Da’vet Şeri’ye* risalesinde başta Sultan II. Abdülhamid’in olduğu zalimlerin yaptıklarıyla İslâm dininin ve milletin tahrip edilmekte ve zulme uğramakta olduğu iddia edilmektedir. Buna karşın ulema ise sessiz kalmaktadır. Jön Türkler durumu eleştirerek “*Ey ulemâ-yı din-i İslâm neredesiniz*” diye sormakta ve onların sessiz kalışının “*müstebidin zulmünü*” onayladıkları anlamına geldiği söylenmektedir. Yine İslâm ulemasına hitap edilerek “*istibdâdın pençe-i kahirânesi altında ezilen*” insanların hukuk-ı şer’iyelerini muhafaza ve müdâfaa etmenin “*emr-i bi’l ma’rûf ve nehy-i anil münker*” ayeti gereğince kötülükten sakındırıp iyiliği emretmenin ilk önce kendi mükellefiyetlerinde olduğu ikazı yapılmaktadır.⁹⁶² Ancak *Mizân*’da belirtildiği üzere kendilerine yapılanlara karşın ne hafiyelikten yetişme asker ne de bayağı kalem sahipleri arasında erkân-ı ilmiye kadar II. Abdülhamid’in ayaklarına kapanan kimse yoktur.⁹⁶³

Jön Türkler İslâm ulemasının dinî vazifelerini açıklamak için ayetlerden ve hadislerden de yararlanmaktadır. Zümer Sûresi’nin 9. ayetindeki “*kul hel yestevillezîne ya’lemûne vellezîne lâ ya’lemûn*”, yani “*De ki: "(Hiç) bilenle bilmeyen bir olur mu?"*” şeklindeki kısmı ve “*Âlimler peygamberlerin vârisleridir*” hadis-i şerifiyle ulema sınıfının dinî açıdan müstesna yeri olduğuna dikkat çekilmektedir. Bu ayetlere ve hadislere rağmen görevlerini yerine getirmeyip aksini yapanların “*bilmeyenler*”den daha “*beter*” ve “*mel’ûn*” olacakları ifade edilerek, Sultan II. Abdülhamid’e boyun eğip onun iktidarına karşı çıkmamalarının şer’i açıdan cezası gösterilmektedir. II. Abdülhamid iktidarının “*yegâne maksadı*”nın öncelikle İslâm ulemasının itibarını halkın gözünden düşürmek olduğu ve bunda da başarı sağladığı belirtilmektedir. Buna karşın ulema sınıfının sessiz kalışının hem kendileri hem de millet aleyhinde olduğu ifade edilerek, İslâm milletinin üzerine çöken kötülüklerin en büyük mesûliyetinin ulema sınıfına ait olacağı

⁹⁶⁰ *Ulemâ-yı Din-i İslâm’a Da’vet-i Şer’iye*, s. 9.

⁹⁶¹ *İmâmet ve Hilâfet Risâlesi*, s. 43-44.

⁹⁶² *Ulemâ-yı Din-i İslâm’a Da’vet-i Şer’iye*, s. 6-7.

⁹⁶³ “Tabaka-i Bâlâ Muhbirimizden”, *Mizân*, (12), 22 Mart 1897, s. 4.

vurgulanmaktadır.⁹⁶⁴ Tunalı Hilmi, Osmanlılara ve Müslümanlara seslenerek büyükler vazifelerini görmediklerinden sorumluluğun küçüklerin üzerine yüklendiği, bundan dolayı da küçüklerin büyükleri vazifelerini icraya davete ve icbar etmeye haklı olduklarını belirtmektedir. Vazifelerini görmeyen büyükler olarak kastettiği ulema sınıfına da seslenerek II. Abdülhamid yönetimine karşı artık harekete geçmelerini istemektedir.⁹⁶⁵

Jön Türkler medreselileri kendi yanlarına çekebilme noktasında onlara yönelik yayınlar da yapmışlardır. Hoca Muhyiddin'in kaleme aldığı *Medreselerin Islahı* isimli risale medrese öğrencilerine ücretsiz dağıtılmıştır.⁹⁶⁶ Medreselerin yapısı, işleyişi ve okutulan derslere dair görüşleri ihtiva eden risale, medreselerin çağın şartlarını taşıyan eğitim kurumu hâline gelmesi için kaleme alınanların tatbiki konulması istihramıyla bir nüshası da padişaha arz olunmuştur.⁹⁶⁷

Jön Türklerin dinî kesimlere yönelik çağrılarının yankı bulduğu görülmektedir. Öyle ki Jön Türk saflarına katılanların önemli kısmı değişik seviyede dinî eğitim almış kişilerden ve medrese öğrencilerinden oluşmuştur.⁹⁶⁸ *Mizân*'da yer verilen bir yazıda "Ümid iderim ki yakında pek büyük bir inkılâb zuhûr idecektir. Görüştüğüm talebe-i ulûm ve ulemâ-yı din yavaş yavaş vaaz ve nasihate başlıyorlar. Ahâli uyanıyor" denilerek, dinî kesimlerin Sultan II. Abdülhamid aleyhinde faaliyette oldukları gösterilmektedir.⁹⁶⁹ *Osmânî*'de yazdığına göre padişah, "Müslümânları zehirlemek üzere" ramazan ayında Rumeli'ye din adamları göndererek lehine vaazlar verdirmiştir. Buna karşılık "söz, özü doğru olan" ve II. Abdülhamid iktidarının gerçeklerini anlatan din adamlarına da rastlanılmaktadır.⁹⁷⁰ Rumeli'de ramazan dolayısıyla camilerde vaaz veren bir din adamının mevcut hükûmetin kötülüklerinden ve "istibdâd-ı Hamidî"den bahsedip, milletin selâmetinin ve geleceğinin tehlikede olduğunu belirten konuşması diğer din adamlarına örnek gösterilmektedir.⁹⁷¹ Ahmed Rızâ medrese öğrencilerinin "sözünü tutmamak, Beytü'l-mal'ı soymak, zulmetmek" gibi dine aykırı davranışları İslam padişahına yakıştıramadıklarını ve mevcut yönetimden ziyade "terakki" taraftarı olduğunu söylemektedir.⁹⁷² Mizâncı Murâd da talabe-i ulûmun toplum nezdinde itibarlarının çok ve

⁹⁶⁴ Ulemâ-yı Din-i İslâm'a Da'vet-i Şer'îye, s. 2-4, 10.

⁹⁶⁵ Tunalı Hilmi, *İkinci Hutbe*, s. 7-8.

⁹⁶⁶ Şeyh Alizâde Hoca Muhyiddin, *Medreselerin Islâhı*, [Mısır, 1314], s. 1.

⁹⁶⁷ Şeyh Alizâde Hoca Muhyiddin, *Medreselerin Islâhı*, s. 32. II. Meşrutiyet'in ilânının ardından Hoca Muhyiddin İstanbul'daki ve Rumeli'deki medreselere bu risalenin gönderilmesini Bâb-ı Âli'den istemiş ancak kabul edilmemiştir bk. Zeynep Altuntaş, "Yarı ulemâdan bir Jön Türk Hoca Muhyiddin'in hayatı ve eserleri", *Tarih ve Toplum*, (13), 2011, s. 251.

⁹⁶⁸ Hanioglu, *Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi*, s 142.

⁹⁶⁹ "İstanbul'dan", *Mizân*, (1), 14 Aralık 1896, s. 3.

⁹⁷⁰ "Deliorman'dan", *Osmanlı*, (9), 1 Nisan 1898, s. 7

⁹⁷¹ "Ulemâmıza, Vaizlerimize Numûne-i İmtisâl", *Osmanlı*, (32), s. 8.

⁹⁷² Ahmed Rızâ, "İmâl-i Ahvâl", *Meşveret*, (2), s. 2.

kıymetlerinin büyük olduğu görüşündedir. Ahkâm-ı şer'iyeye daha fazla vakıf olduklarından Yıldız Sarayı'na karşı çıkmak hususunda herkesten ileri seviyede bulunmaktadırlar.⁹⁷³

Jön Türkler ulema sınıfına seslenerek manen ve maddeten kendilerine bağlı olan halka önderlik etmelerini, “zulüm” ve *istibdâd*” merkezini mahvetmelerini istemekte ve “*Yoksa lâ felâh*” diyerek aksi takdirde kurtuluşun olamayacağını vurgulamaktadır.⁹⁷⁴ Halkı isyana teşvik edici bir beyannameye göre Yıldız Sarayı'na hücum edildiğinde önde ulema sınıfı olacaktır.⁹⁷⁵ Jön Türklerin Viyana kaynaklı olarak *Meşveret*'te verdiği habere göre padişahın hal edilmesine dair sarayın duvarlarına kâğıtlar yapıştırılmış, bunu yapanların ise softalar olduğuna kanaat getirilerek 500 softa sürülmüştür. Ayrıca Yıldız Sarayı'nın medrese öğrencilerini kendi tarafına çekmek için çalışmalar yürüttüğünü belirten Jön Türkler, II. Abdülhamid'in böyle tedbirlerle onların “*hamîyet-i milliyeleri*”ni söndüremeyeceğini vurgulamaktadır.⁹⁷⁶

Jön Türklerin çağrılarını dinî tarikatlarda da yankı bulmuş, Jön Türkler özellikle Sultan II. Abdülhamid'e muhalif Bektaşîler, Melâmîler ve Mevlevîler ile yakın temas kurmuşlardır.⁹⁷⁷ Jön Türk yayınlarının İstanbul'da dinî kesim arasında dağıtılmasında dergâhlar ve tekkeler önemli rol oynamıştır. Samatya'da İmrahor Dergâhı'nın şeyhi ve kardeşi Paris'teki Jön Türklerle irtibat hâlinde olmuştur. Cuma akşamları Tıbbiye öğrencileri dergâha gelip el altından Jön Türk neşriyatını almaktaydı. Sütlüce Dergâhı Şeyhi Münir Baba'nın oğlu Hüseyin Ulvî, Bektaşî Tarikatı'ndan Hacı Haşim Efendi'nin berber dükkânına Jön Türk yayınlarını getirmekteydi. Hacı Haşim Efendi de bu yayınları Merdivenköy Dergâhı'ndaki Bektaşî şâiri Harâbî'ye göndermekte, o da tekke mensuplarına okutmaktaydı.⁹⁷⁸ Kocamustafapaşa'daki Bedevî Dergâhı Potnişini Şeyh Nâil Efendi de Jön Türk neşriyatının İstanbul'da dağıtımını ve aynı zamanda propagandasını yapmıştır.⁹⁷⁹ İstanbul'daki Mevlevî tekkeleri de Jön Türklerin toplandığı yerler arasındaydı.⁹⁸⁰ Bu şekilde dinî kesim arasında Jön Türk taraftarlığı ve II. Abdülhamid karşıtlığı hızlanmıştır.

Jön Türklerin dinî kesime yönelik propagandaları yalnız İstanbul'da değil, taşrada da etkilidir. Konya'da Ermenekli Hasan Rüşdü, Sivaslı Ali Kemâlî ve Ayaşlı Şakir gibi ulemadan isimler medreselerde öğrencilere Jön Türkler lehine teşviklerde bulunmuştur. Konya'da ulema kesiminden Jön Türklüğe büyük ilgi olmuştur. Zira Sultan II. Abdülhamid yönetimi ile arası iyi olmayan Mevlevî

⁹⁷³ Mehmed Murâd, *Yıldız Saray-ı Hümayûnu ve Bâb-ı Âlî Yâhûd Şarkın Derd-i Aslîsi*, s. 16.

⁹⁷⁴ *Ulemâ-yı Din-i İslâm'a Da'vet-i Şer'iyeye*, s. 16.

⁹⁷⁵ Hanioglu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük*, s. 459-460.

⁹⁷⁶ “Cem'iyetler, Yaftalar”, *Meşveret*, (3), 1 Ocak 1896, s. 4.

⁹⁷⁷ Hanioglu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük*, s. 118-119.

⁹⁷⁸ Tansu, a.g.e., s. 26.

⁹⁷⁹ İrtem, *Yıldız ve Jön Türkler İttihat-Terakki Cemiyeti ve Gizli Tarihi*, s. 70.

⁹⁸⁰ Aslaner, a.g.e., s. 87-89.

tarikatinin merkezi Konya'dır.⁹⁸¹ Antalya'da da ulema sınıfından kişiler Paris'te daha *Meşveret*'in yayımı başlamadan önce komiteler kurarak padişaha karşı muhalefet hareketlerine başlamıştı.⁹⁸² Antalya'da Hoca Muhyiddin Jön Türklüğün dinî kesim arasında yayılmasında önemli işlev görmüştür. Cemiyet'in Rodos Şubesi vasıtasıyla aldığı Jön Türk neşriyatını Konya merkezine kadar dağıtırken aynı zamanda Jön Türkler arasına yeni üyeler de kazandırmıştır.⁹⁸³

Dinî çevrelerde Jön Türk neşriyatının elden ele dolaştığı ve Sultan II. Abdülhamid muhalifliğinin körüklendiği aşikârdır. Dolayısıyla Jön Türkler, neşriyatlarında dinî kesimlere yönelik propagandalara oldukça fazla yer ayırmayı ihmal etmemiştir. Jön Türk muhalefetinin parolalarından olan Meclis-i Mebûsan kavramının İslâm dini çerçevesinde ele alınıp, bu minvalde yorumlanması da dinî kesimleri ve Müslüman toplumu etkilemeye yönelik propaganda söylemidir.

2.9.3. Meclis-i Mebûsan'ın İslâmî Temellendirilişi

Jön Türkler, Sultan II. Abdülhamid'in iktidarına karşı savundukları Meclis-i Mebûsan'ın İslâmiyet tarafından caiz görülen ve desteklenen yönetim şekli olduğunu topluma kabul ettirmek için İslâmî terminolojiyi kullanmışlardır. Böylece meşruluğu dinî açıdan onaylanan yönetim şeklinin savunulması ile II. Abdülhamid'in iktidarının geçersizliği de sağlanmış olacaktı.

Jön Türklerin dinî propagandayı yoğun şekilde kullandıkları *İmâmet ve Hilâfet Risâlesi*'nde Allah'ın Kur'an-ı Kerim'de Âl-i İmran Sûresi'ndeki 159. ayette “*ve şâvirhüm fi'l-emr*”⁹⁸⁴, yani “*dünyâya müteallik her işde ümmet ve ashâbınla müşâvere et*” dediği hatırlatılmaktadır. Hz. Muhammed de buna uyarak dünyevî işler hakkında ashâbıyla ve ümmetiyle istişarede bulunmuştur. “*Eğer Resûl-u Ekrem her işi kendi kendine yapmış olsaydı bu hâl ashâb ve ümmete bir nev' hakaret*” anlamına gelecekti.⁹⁸⁵ Jön Türkler, meşveret usulünün İslâm ahkâmı içerisinde yer alan kavram olduğunu ve meşveret usulü sayesinde adaletin yayıldığını açıklamaktadır. Ancak sonradan “*zorba*” hükümdarlar başa gelerek nefsî çıkarları için bu usulü terk etmiş ve “*şeriatımızla kabil-i tevfiik olmayan*” bir idareye başlamış, “*hükümet-i mukaddesemiz*” adeta “*hükümet-i vahşiyye*” hâline gelmiştir.⁹⁸⁶ Jön Türkler söylediklerini güçlendirmek için tarihe atıfta bulunarak *Meşveret*'te Hulefâ-

⁹⁸¹ Yenikapı Mevlevihânesi Şeyhi Osman Salâhaddin Dede'nin Midhat Paşa ile olan yakınlığı ve veliaht Reşâd Efendi'nin Mevlevî oluşu sebebiyle Sultan II. Abdülhamid Mevlevî tarikatını sıkı denetim altında tutmaktaydı bk. Kara, **İslâmcıların Siyasi Görüşleri 1 Hilâfet ve Meşrutiyet**, s. 72. Mevlevî tarikatının makam olarak en büyüğü kabul edilen Çelebi Efendi'nin de Şehzade Reşâd Efendi ile birlikte Sultan II. Abdülhamid'e karşı tertipte bulunabileceği tehlikesine karşı hareketleri sürekli gözetim altında bulundurulmuştur bk. Tahsin Paşa, a.g.e., s. 116.

⁹⁸² Hanioglu, **Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük**, s. 113.

⁹⁸³ Hoca Muhyiddin, **Hürriyet Mücâhedeleri Yâhûd Fırâk ve Menfâ Hâtûrâları**, s. 2.

⁹⁸⁴ Ayetin bu kısmı Türkçe yayımlanan *Meşveret*'in her sayısında motto olarak da kullanılmıştır.

⁹⁸⁵ **İmâmet ve Hilâfet Risâlesi**, s. 32-33.

⁹⁸⁶ **İmâmet ve Hilâfet Risâlesi**, s. 2.

yı Râşidin'in usul-i meşveret ile seçildiğine dair örnekleri de zikretmektedir.⁹⁸⁷ Böylece İslâm'da meşveret usulünün varlığı tarihî anlamda da ispatlanmaktadır.

Kanûn-i Esâsî'de meşveretin şer'an gerekli olduğuna dair hadisler verilerek, halkın dinî duyguları etkilenmeye çalışılmaktadır.⁹⁸⁸ Böylece Sultan II. Abdülhamid'in devlet yönetim şeklinin dinî açıdan uygun olmadığı vurgusu yapılmaktadır. II. Abdülhamid'in "*âyet-i celîleyi çiğnediği*"ni belirten Halil Ganem, Hz. Muhammed örneğindeki idare usulünün terk edilmesiyle hükûmet-i İslâmîye'nin yok olmaya yüz tuttuğunu söylemektedir. II. Abdülhamid, "*Osmânları, Orhanları, Fâtihleri taklid edecek yere fikr-i istibdâdiyla inkırâz-ı devlete sebebiyet veren Bayezidlerin, Mustafaların*" yolunu tutmuştur.⁹⁸⁹

İslâm âlimi Fahreddin Razî'yi kaynak gösteren Jön Türkler, Hz. Muhammed'in ashabına "*umûr-ı dinîyyenizi ben sizden ziyâde biliyorum ve siz de umûr-ı dünyevîyyenizi benden ziyâde biliyorsunuz*" dediğini, başka bir konuşmasında da "*herhangi bir kavim müşâvere ile iş görürlerse behemehâl erşed ve esâhh umûrlarına hidâyet ve vuslat olunurlar*" buyurduğunu zikretmektedir. Bunun yanında Uhud Savaşı örneği gösterilerek, Hz. Muhammed'in savaşı istememesine rağmen yaptığı müşavere sonucu ashabın çoğunluğunun savaşı onaylaması üzerine savaşa gidildiği hatırlatılmaktadır. Yine Şûra Sûresi'nin "*ve emruhum şûrâ beynehum*" yani "*ve onlar, işlerini aralarında toplanıp istişâre ederler*" şeklindeki 38. ayet Jön Türkler tarafından delil olarak kullanılmaktadır.⁹⁹⁰

Jön Türklerin dinî propagandalarında Hz. Muhammed'i örnek göstermeleri özellikle Müslüman kesim üzerinde etkili olma amacını taşımaktadır. Meclis-i Mebûsan'ın dinî yönden temellendirilmesinde Hz. Muhammed örneği önemli semboldür. Bunun yanında dikkat çekici bir ayrıntı da Jön Türklerin dinî propagandalarının halk tabanında etki gücünü artırmak için sık sık ayetlere ve hadislere başvurmasıdır. Ayetlerin ve hadislerin Jön Türklerin fikir sistemlerini ve söylemlerini destekleyici mahiyette ele alınması ve kullanılması Jön Türk propagandalarının özelliğidir. Bu yönüyle de hitap ettikleri kesimin özellikle dinî duygularını etkileyerek onları kendi düşünceleri yönünde sevk etmeye çalışmışlardır.

Mîzâncı Murâd, "*usûl-i şer'iyeye*"nin "*istibdâd*" yönetimini "*külliyen ve kat'iyen*" men edip "*icmâ ve istişâre*"yi gösterdiğine vurgu yapmaktadır.⁹⁹¹ Jön Türk ulemasından Hoca Kadri de 300 sene önce Osmanlı'nın Meclis-i Mebûsan'ı olsaydı devletin kötü duruma düşmeyeceğini ve yine

⁹⁸⁷ "Suriye'den Mektûb", *Meşveret*, (17), 21 Ağustos 1896, s. 3-4.

⁹⁸⁸ "Makale-i Şer'iyeye", *Kanûn-i Esâsî*, (3), s. 1.

⁹⁸⁹ Halil Ganem, "İcmâl-i Mesâib", *Meşveret*, (29), s. 1.

⁹⁹⁰ *İmâmet ve Hilâfet Risâlesi*, s. 33-35.

⁹⁹¹ Mehmed Murâd, *Müdâfaa Niyetine Bir Tecâvüz! (Kırk Anbar'a Cevâb)*, s. 4.

hükûmeti denetlemeye muktedir meclis bulunsaydı “*tahribât-ı Hamidiye*”nin bu kadar büyük olmayacağını savunmaktadır. Hiç olmazsa meclis sayesinde Sultan II. Abdülhamid’in hataları tamir edilecekti.⁹⁹²

Halil Ganem *Meşveret*’te “*Ey Osmânlı kavm-i necîbi!*” diye hitap ettiği topluma “*ve şâvirhüm fi’l-emr*”in “*memâlik-i mütemeddîne*”nin her tarafında uygulandığını ve böylece o ülkelerin refahının ve terakkilerinin arttığını, buna karşın Sultan II. Abdülhamid yüzünden kendilerinin yok olmaya başladıklarını iddia etmektedir.⁹⁹³ Jön Türklere göre bunca kötülüğün sebebi II. Abdülhamid’in “*teferrüd*”ü ve “*istibdâd*”ıdır. Çare ise meşveret usulünün icrasıyla mümkün olabilecektir.⁹⁹⁴ Osmanlı Devleti’nin saadeti ve selâmeti ancak bununla temin edilecektir.

İmâmet ve Hilâfet Risâlesi’nde bir adım daha ileri gidilerek cumhuriyetten dahi bahsedilmektedir. Medrese öğrencilerinden milleti ya doğru bir halifeye tabiiyete ya da cumhuriyetin tesisi ve meşveret usulüne teşvike gayret etmeleri istenmektedir. Bu yoldaki teşviklerin İslâm’a uygunluğu vurgulanarak, İslâmiyet’in adeta “*cumhûriyet*” demek olduğu anlatılmaktadır. Jön Türklerin söylediklerine göre gerek Hz. Muhammed gerekse Hulefâ-yı Râşidin kendi kendilerine hiçbir iş görmeyip hepsi “*cumhûriyet*” şeklinde idare teşkil etmiş, kendileri de “*idâre-i cumhûriyetin reisi*” olmuştur. Bundan dolayı da milleti “*cumhûriyet*”in teşkiline teşvik etmek, Hz. Muhammed’in ve halifelerinin yoluna teşvik etmek demektir. Jön Türkler medrese öğrencilerinin bu itibarla sevap kazanmış olacaklarını belirtmektedir. Eğer bunu da yapamazlarsa hiç olmazsa milleti Meclis-i Mebûsan teşkiline sevk ve teşvik etmeleri istenmekte, bunun da şer’i şerife muhalif hareket olmadığı çünkü Meclis-i Mebûsan’ın milletin işlerini görüşmek ve yürütmek için toplanmış cemiyet demek olduğu anlatılmaktadır.⁹⁹⁵ Jön Türkler topluma da seslenerek “*Ey millet! Şerîat nâmına tekrar iderim ki aklınızı başınıza alınız! Böyle Allah ve Resûl’ünün takbih iylediği birtakım mülük-i cebâbireye ve gürûh-ı mütegalibeye inkıyâd ve itâatden sarfinazar idiniz*” diyerek Sultan II. Abdülhamid’e başkaldırmaları istenmektedir. Ona gösterilen itaatın ne İslâmiyet’e ne de insaniyete uygun olmadığı vurgulanmaktadır. Jön Türklerin iddiasına göre İslâm dini dünya ve ahiret saadeti için iki yol göstermektedir. Bunlardan ilki doğru halifeye tabiiyet diğeri ise dünya işlerinin görüşülmesi için “*te’sis-i cumhûriyet*”tir.⁹⁹⁶ Böylece İslâm’da şer’an meşveret usulünün caiz ve buna karşı çıkmanın Allah’ın sözüne karşı gelmek olduğu propagandası yapılarak II. Abdülhamid iktidarı aleyhinde toplumsal psikoloji oluşturulmaya çalışılmaktadır.

⁹⁹² [Hoca Mehmed Kadri Nâsîh], a.g.e., s. 126.

⁹⁹³ Halil Ganem, “İcmâl-i Mesâib”, *Meşveret*, (29), s. 1.

⁹⁹⁴ *Ulemâ-yı Din-i İslâm’a Da’vet-i Şer’iye*, s. 12-13.

⁹⁹⁵ *İmâmet ve Hilâfet Risâlesi*, s. 44-46.

⁹⁹⁶ *İmâmet ve Hilâfet Risâlesi*, s. 39.

Meşveret'te zikredildiğine göre Sultan II. Abdülhamid ise Jön Türklerin getirdikleri bütün İslâmî delillere karşın “*din-i İslâm meşverete mesağ virmiyor*” diyerek inkâra cüret etmektedir.⁹⁹⁷ Şeyhülislâm Cemâleddin Efendi'nin Meclis-i Mebûsan'ın İslâm'da olmadığı yönündeki söylemine Jön Türk ulemasından Hoca Kadri sert tepki vermektedir. Beytü'l-mal'dan kendisine pay almak, vakıf ve millete ait arazileri kendi zimmetine geçirmek, sarayında nikâhsız olarak 500-600 cariye bulundurmak, selâmlık gibi “*bid'at*” nedeniyle 20-30 bin Müslümanı cuma namazından “*mahrum*” etmek, aile ve saltanat üyelerini “*habs-i dâim*”de tutmak, “*fesâd*”lığı malûm memurları işbaşına getirmek, şahsî çıkarı için “*hakîki*” düşman Rusya imparatoru ile dostluk kurmak ve Osmanlı'ya faydası olmayan Almanya imparatoruna tarihî değeri yüksek hediyeler vermek gibi daha birçok örneği sıralayarak bunların hangisinin şer'-i şerife uygun olduğunu sormaktadır. II. Abdülhamid'in yönetim anlayışı nedeniyle Osmanlı'nın içinde bulunduğu zor durum gereği milletin “*şer'-i şerife aslâ muhalif olmayan ve asr-ı hâzırın muhteziyât-ı kat'iyyesinden olan Kanûn-i Esâsî ile Meclis-i Meb'ûsân'ı istemekden*” vazgeçmeyeceği vurgusunu yapmaktadır.⁹⁹⁸

Hareket risalesinde, Meclis- Mebûsan'ın Hz. Muhammed'in ahkâmı olduğu ifade edilerek toplumun da bunu talepte ısrar etmesi istenmektedir. Sultan II. Abdülhamid'in kendisine “*niçin millete hürriyet vermiyorsun?*” diye soran Avrupalılara “*hürriyet taleb itmiyorlar ki bahş ideyim. Hocalar, mutaassıblar buna mâni' oluyorlar*” dediği hatırlatılmaktadır.⁹⁹⁹ Hoca Muhyiddin de Meclis-i Mebûsan'ın açılmasını ihtar eden Avrupalı devletlere cevap olarak ulema sınıfının bunu kabul etmediği yönünde açıklama yapan padişahı eleştirmektedir.¹⁰⁰⁰ Jön Türk neşriyatında Meclis-i Mebûsan'ın İslâmî temellendirilişi ve Jön Türk âlimlerinin söylediklerinin ön plana çıkması bir anlamda II. Abdülhamid'in cevabına da verilen karşılıktır.

Görüldüğü üzere Jön Türkler neşriyatlarında dinî propagandayı yoğun olarak kullanmışlardır. Osmanlı toplumunun çoğunluğunu oluşturan Müslüman nüfus üzerinde etki yaratabilmek için dinî söylemler kullanılması Jön Türk muhalefetinin şer'-i açıdan meşruluğunu sağlayacaktı. Dinî kesimleri kendi saflarına çekebilmek Jön Türk muhalefetinin güçlenmesine de katkı yapacaktı. Jön Türklerin ulemaya yönelik çağrılarını yalnız onların toplum üzerindeki etkilerine değil, bu dönemde ulema sınıfının Sultan II. Abdülhamid tarafından kendi iktidarına karşı tehdit/tehlike olarak görülüp etkisizleştirilmek istenmesinden de kaynaklanmıştır. II. Abdülhamid, ulema sınıfının padişahların tahttan indirilmesindeki rolünü iyi bildiğinden ve Sultan Abdülaziz ve V. Murâd örnekleri karşısındayken, ulemayı da tıpkı bürokrasi, ordu ve sivil aydın kesimlerine yaptığı gibi etkisiz kılma yoluna gitmiştir. Medreselilerin siyasî amaçlarla kullanılabilmesi ihtimâli ve bunun göstergesi olabilecek kitleler hâlinde yaptıkları siyasî gösteriler onları II. Abdülhamid'in gözünde dikkat

⁹⁹⁷ “Hilâfet ve Saltanat, *Meşveret*. (9), s. 3.

⁹⁹⁸ [Hoca Mehmed Kadri Nâsîh], a.g.e., s. 89-90, 93-94.

⁹⁹⁹ *Hareket*, s. 60.

¹⁰⁰⁰ Şeyh Alizâde Hoca Muhyiddin, “Zât-ı Şâhâne'ye Takdim Kılınan Ârızadan”, s. 6.

edilmesi ve sindirilmesi gereken kesimlerden biri hâline getirmiştir. Onun nezdinde ulema ve medrese kesimi daima potansiyel tehdit olarak bulunmuştur. Dolayısıyla II. Abdülhamid'in ulemaya karşı siyaseti Jön Türklerin bu hedef kitleyi kendi yapılarına dâhil etme çalışmalarına sebebiyet vermiştir.

Sultan II. Abdülhamid'in medreselilere yönelik şüpheli tavrı, Jön Türk propagandalarına da konu olan, binlerce medrese öğrencisinin İstanbul'dan çıkarılması olayına da sebebiyet vermiştir. Medrese öğrencilerini askerlikten muaf tutan kur'a sınavının, taşradakilere nazaran Şeyhülislâmlık'ta yapılanın daha kolay olduğu konusundaki inanış gereği, her yıl yüzlerce medrese öğrencisi İstanbul'a akın etmekteydi. II. Abdülhamid ise daha öncesinde de şüpheli gördüğü medreselilerin İstanbul'da sayılarının gittikçe artması nedeniyle onları iktidarına karşı tehdit olarak algılamaya başlamıştır. Medreselilerin padişahın tahttan indirilmesindeki etkisine yönelik tecrübe II. Abdülhamid için yeni değildir. Zira Sultan Abdülaziz'e yapılan darbeye de medreseliler ayaklandırılmıştı. Midhat Paşa da II. Abdülhamid'in saltanatının ilk yılında gözdağı olarak medrese öğrencilerine nümayiş yaptırmıştı. Merkezde biriken medreselilere yönelik İngiliz *The Times* gazetesi de İstanbul'daki ulemanın ve medreselilerin yönetimden hoşnut olmadığı ve ayaklanmaya hazırlandığı haberini geçmiştir. Dolayısıyla II. Abdülhamid medrese öğrencilerini patlamaya hazır barut fiçisi olarak görmekteydi.

Sultan II. Abdülhamid'in verdiği iradeyle 18 Eylül 1892 tarihinde İstanbul'da yaklaşık 10 bin civarında bulunan medrese öğrencisinin memleketlerine zorunlu gönderme kararı alınmıştır. Sonraki günlerde medreseliler kötü şartlarda apar topar vapurlara doldurularak memleketlerine gönderilmek üzere başkentten taşınmıştır.¹⁰⁰¹ Halkın yaşananlardan yeteri kadar bilgisi olmadığından medreselilerin ayaklarına taş bağlanarak denize atıldığı söylentileri de yayılmıştır. Birkaç gün sonra II. Abdülhamid ise kur'a sınavının iptal edildiği ve medrese öğrencilerinin sınavdan muaf olduklarını duyuran irade yayınlamıştır. Sonraki yıllarda da uygulama devam etmiş ve böylece medreselilerin İstanbul'a birikmesinin önü alınmıştır.¹⁰⁰²

Şerif Mardin, Sultan II. Abdülhamid'in ulema sınıfını pasifize ettiği görüşündedir. Mardin'e göre II. Abdülhamid, medresedeki eğitim kalitesini düşürmüş ve medreseler firariler, askerlik hizmetinden kaçanlar ve diğer ayak takımı için sığınak hâline dönüşmüştür.¹⁰⁰³ Mardin'in deyişiyle ilmiye II. Abdülhamid döneminde en çok "*üvey evlat*" muamelesi gören kurumdu. Padişah ulemadan

¹⁰⁰¹ Medrese öğrencilerinin İstanbul'dan çıkarılışının kötü idare edilmesi ve görevli memurların birtakım yolsuzluklarda bulunmasıyla alakalı jurnal raporlarının II. Abdülhamid'e arz edildiği görülmektedir bk. **Kırımî-zâde Mehmed Neş'et Efendi Tarafından Sultan İkinci Abdülhamîd Han'a Takdim Edilen Journallerin Tahkîk Raporları (1891-1893)**, s. 181-182

¹⁰⁰² Cem Güldüren, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Medrese Öğrencilerinin Askerliği Meselesi", **Toplumsal Tarih**, (288), 2017, s. 69-70.

¹⁰⁰³ Mardin, **Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu**, s. 454.

kuşkulandıydı. Medreselerin ıslahı ve modernleştirilmesi için hiçbir çalışmada bulunulmamış, ulema arasında siyâsî fikirlerin tartışılmasına yardım edecek dinî eserlerin okunması da yasaklanmıştır. Bu şekilde ilmiyeye “*körletme*” politikası uygulanıp sindirilmiştir.¹⁰⁰⁴ II. Abdülhamid döneminde ulemanın gücünün her yönden kırıldığına diğer göstergesi de dinî bilgiyi üreten ve devamlılığını sağlayan ulemanın bu özelliğini yitirmesi ve Osmanlı bürokratlarının ve memurlarının dinî metinler yazmaya başlamasıdır.¹⁰⁰⁵

Orhan Koloğlu medrese ve tarikat ayrımı yaparak medrese öğrencilerinin meşrutiyet taraftarları etkisinde olduğundan Sultan II. Abdülhamid’in tarikat ehline yakın durma siyaseti izlediği tespitini yapmaktadır. Bu sebeple padişahın tarikatlara ilgisini aşırı sufluk merakından ziyade siyâsî ittifak kurma çabası olarak değerlendirmektedir.¹⁰⁰⁶ Koloğlu’nun tespitine karşılık hemen hemen bütün tarikatları kapsayacak şekilde sıkı denetimin yapıldığı ve neredeyse her tarikattan şeyhlerin sürgüne gönderildiği de görülmektedir.¹⁰⁰⁷ Üstelik başta Mevlevî ve Bektaşî olmak üzere, birçok tarikatın Jön Türklerle yakın ilişki içerisinde bulunması, II. Abdülhamid gibi muhalefet kesimin de tarikatlarla işbirliği hâlinde olduğunu göstermektedir.

Sultan II. Abdülhamid’in ulema ve medreseliler aleyhinde izlediği siyaset bahsi geçen gruplardan Jön Türk saflarına katılımın artmasında etkili olmuştur. Propagandaya açık muhalif ulema Jön Türkler için önemli bir açılım alanıydı. Ulema kesiminden II. Abdülhamid’in iktidarına karşı muhalefet saflarına geçenler “*ulemâ Jön Türklüğü*” denilen¹⁰⁰⁸ kitleyi meydana getirmiştir.

Ulema ile Cemiyet’in ilişki kurmasında başlangıçta Ubeydullah Efendi etkin rol oynamıştır. Ubeydullah Efendi medreseden icazet aldıktan sonra Mekteb-i Tıbbiye’ye girerek Jön Türk olmuştur.¹⁰⁰⁹ Cemiyet’in öğrencilerden müteşekkil yapısını çok katmanlı geniş çehreye büründürmek için örgütlenme görevini üstlenmiş bulunan İshak Sukûtî ve Hüseyinzâde Ali bu doğrultuda Ubeydullah Efendi ile irtibat kurmuşlar ve Cemiyet’e dâhil olmasını sağlamışlardır. Olumlu ilişkilere karşın ulema sınıfı Cemiyet’e ancak 1897 yılının başlarından itibaren ciddi şekilde katılım

¹⁰⁰⁴ Mardin, *Jön Türklerin Siyâsî Fikirleri 1895-1908*, s. 73-74.

¹⁰⁰⁵ Filiz Dıġıroġlu, “II. Abdülhamid Döneminde Dinî Yayıncılık: İslâmî Metinleri Kim Üretir?-I”, *History Studies*, 9 (1), 2017, s. 102.

¹⁰⁰⁶ Koloġlu, *Ne Kızıl Sultan Ne Ulu Hakan Abdülhamid Gerçeġi*, s. 100-101.

¹⁰⁰⁷ Kara, *İslâmcıların Siyasi Görüşleri 1 Hilafet ve Meşrutiyet*, s. 69.

¹⁰⁰⁸ *Hilafet Risâleleri*, s. 5.

¹⁰⁰⁹ Abdülhamit Kırmızı, “Osmanlı’nın Son Döneminde Ulemâ Muhalefeti ve Ubeydullah Efendi”, *Bilim ve Sanat Vakfı Bülten*, (58), 2005, s. 93.

sağlamıştır.¹⁰¹⁰ Dönüm noktası sayılabilecek 1897 yılı ile birlikte ulema arasında Jön Türklerin etkisi ve bununla birlikte propagandası da artmıştır.

Kimi kaynaklarda Tıbbiye'deki örgütlenmenin perde arkasındaki isim olduğu iddia edilen¹⁰¹¹ Ubeydullah Efendi'nin yönlendirmesiyle medrese öğrencileri arasında örgütlenme sağlanmıştır.¹⁰¹²

Ubeydullah Efendi medreseliler arasında Jön Türklüğü örgütlemesine karşın fikirlerinin dönemden döneme değişmesiyle de dikkat çekmektedir. Ubeydullah Efendi, Jön Türk propagandalarının aksine bir dönem Sultan II. Abdülhamid'in halifeliğinin meşru olduğu yönünde beyanları vardır. Hatta II. Abdülhamid'in halifeliğinden şüphe eden diğer Jön Türkleri "*fesede-i fitnecuyân*" olarak nitelenmektedir. Jön Türklerin sıkça propaganda olarak kullandıkları meşveret kavramına da değinip II. Abdülhamid'in meşveret usulünü kullandığını belirterek, Ermenilerle ve İngilizlerle işbirliği yapan Jön Türklerle ve "*elfâz-ı tahkiriyye istimâlini vatana hizmet addeden Meşveret gazetesi muharriri Ahmed Rızâ Bey*" gibi "*erâzil*"le meşveret edilemeyeceğini söylemektedir. Yine kendisinin meşrutiyet ve meclis gibi kavramların şerîata ve akla uygun olmadığı yönünde çıkışları da bulunmaktadır.¹⁰¹³ Bu söylediklerine karşın birkaç yıl sonra Mısır'da neşrettiği risalede ise tam tersi yorumla "*Sultan Hamid'e itâat etmek, Allah'a isyân işlemekdir. [...] Sultan Hamid'e isyân etmek Müslümânların kâffesinin boynunun borcudur.*" demektedir.¹⁰¹⁴

Ubeydullah Efendi'nin değişken fikrî yapısı Jön Türk ulemasının içerisinde bulunduğu zihin karmaşasının da açık göstergesidir. Nitekim ulema sınıfından Jön Türk hareketi içerisine giren kitlenin bir kısmı ilmiyenin yeniliklere açık olmadığı ve Sultan II. Abdülhamid'in otoritesini körü körüne desteklediği yönündeki algıya tepki olarak Jön Türklere katılmıştır. Bunun yanında II. Abdülhamid'in Avrupa'ya İslâm ulemasının Meclis-i Mebûsan'ı istemediği şeklindeki beyanının doğru olmadığını ispat etme amacı da önemlidir.¹⁰¹⁵ Zira hızlı ve sürekli şekilde devam eden Osmanlı modernleşmesinin etkisiyle 19. yüzyılın ortalarından itibaren bir kısım ulema aydın kitle ile temasa geçmiştir. Bunlar modernleşme taraftarı olarak Meclis-i Mebûsan fikrini İslâm'daki Meclis-i

¹⁰¹⁰ Hanioglu, **The Young Turks in Opposition**, s. 50; Kara, "Ulemâ-siyaset ilişkilerine dair metinler-II Ey Ulemâ! Bizim gibi konuş!", s. 65.

¹⁰¹¹ Ömer Hakan Özalp, **Ulemadan Bir Jöntürk Mehmed Ubeydullah Efendi**, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2005, s. 54.

¹⁰¹² Ahmet Kanlıdere, "İttihat ve Terakki'nin Gölgede Kalmış Simalarından Doktor İshak Sükûti (1868-1902), Hasan Bahar vd. (Ed.), **Tarihçiliğe Adanmış Bir Ömür Prof. Dr. Nejat Göyünç'e Armağan**, Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Konya, 2013, s. 207.

¹⁰¹³ Alkan, **Sıradışı Bir Jön Türk Ubeydullah Efendi'nin Amerika Hatıraları**, s. 74-75.

¹⁰¹⁴ Hocazâde İzmirli Mehmed Ubeydullah, **Geçid**, Matbaatü't-Tevfik, Mısır, 1323, s. 62-63.

¹⁰¹⁵ Muhittin Eliaçık, "Jön Türk Basımında Dinî Zeminde Muhalefet", **Turkish Studies**, 6 (3), 2011, s. 76.

Meşveret ile eşdeğer görüp benimsemiştir. Jön Türk hareketi içerisinde yer alarak belirgin rolü de bu ulema kesimi üstlenmiştir.¹⁰¹⁶

Jön Türklerin ulema sınıfından taraftar bulması ve neşriyatlarında yoğun şekilde İslâm'a vurgu yapması İslâmiyet'in terakkinin önünde engel olduğu yönündeki oryantalist bakış açısının da bir anlamda yıkılması anlamına gelmektedir. Jön Türklerin İslâm'ı her ne kadar propaganda argümanı olarak kullanmasına karşın, muhalefet saflarına katılan ulema sınıfının İslâm'ın terakkiyi engellemediği yönünde kendilerini ifade etmelerine de zemin hazırlamıştır. Bu durum özellikle II. Meşrutiyet sonrası daha fazla gündeme gelerek tartışılma imkânı bulacaktır.

Jön Türkler ile ulema sınıfı arasındaki ilişki Sultan II. Abdülhamid ve iktidarı karşıtlığı dışında ortak gaye ve hedef taşımamaktaydı. Bunun açık şekilde su yüzüne çıkması ise II. Meşrutiyet'in ilânının ardındaki süreçte yaşanacaktır. Ulema ve medrese kesiminin II. Abdülhamid karşıtlığı dışında Jön Türklerle paydaş amaçlar taşımamasının önemli nedeni ise Jön Türklerin neşriyatlarındaki dinî propaganda söylemlerine rağmen büyük kısmının beslendiği ilmî ve fikrî yapının biyolojik materyalist ve pozitivist anlayışın mahsulü oluşuydu.

Jön Türklerin yayılma alanlarının başını çeken Tıbbiye, Mülkiye ve Harbiye gibi modern mekteplerdeki hâkim düşünce toplumun gelenekleşmiş değer yargılarına karşı çıkararak ilerici seçkin bir kitle meydana getirmeyi amaçlamaktaydı.¹⁰¹⁷ Osmanlı aydınlarını en çok etkileyen Büchner, Le Bon, Lamarck, Spencer, Heackel, Durkheim gibi Alman ve Fransız pozitivistler olmuştur.¹⁰¹⁸ Bu düşünürlerin eserlerinin Türkçeye tercüme edilip yayımlanması Osmanlı aydınlarının düşüncelerinin değişiminde/dönüşümünde büyük rol oynamıştır. Dinin toplum üzerindeki etkisini geri plana koyan hatta yok sayan materyalist düşünce akımları modern mekteplerde fazlaca taraftar bulmuştur. Tıbbiye'ye giren dindar öğrencilerin inançlarını değiştirmek için onlara Darwin'in kitaplarını okuttukları bilinmektedir.¹⁰¹⁹ Bu anlamda öğrenciliğinin başlarında “*çok sofû olan*” Abdullah Cevdet'in Mekteb-i Tıbbiye'de sonradan materyalist düşünceye kaymış olması dikkat çekici örnektir.¹⁰²⁰ Nitekim Jön Türklerin ekseriyeti de aynı görüşü benimseyen ve savunan kişilerden oluşmuştur. Böylece Jön Türkler Avrupa'daki pozitivist ve biyolojik materyalist akımların

¹⁰¹⁶ M. Şükrü Hanoğlu, “Siyasal Temsil Olayının Osmanlı İmparatorluğundaki Yeri”, Ersin Kalaycıoğlu ve Ali Yaşar Sarıbay (Ed.), **Türk Siyasal Hayatı Türkiye’de Politik Değişim ve Modernleşme**, 6. Baskı, Sentez Yayıncılık, İstanbul, 2016, s. 344.

¹⁰¹⁷ Hanoğlu, **Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi**, s. 9.

¹⁰¹⁸ Alkan “Resmî İdeolojinin Doğuşu ve Evrimi Üzerine Bir Deneme”, s. 382; Hans-Lukas Kieser, **Türklüğe İhtida 1870-1939 İsviçre’sinde Yeni Türkiye’nin Öncüleri**, (Çev. Atilla Dirim), İletişim Yayınları, İstanbul, 2008, s. 55.

¹⁰¹⁹ Hanoğlu, **Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük**, s. 51.

¹⁰²⁰ İbrahim Temo'nun İttihad ve Terakki Anıları, s. 14.

Osmanlı'da yayılmasıyla bu tür fikrî yapıların etkisinde kalarak entelektüel birikim meydana getirmiştir.¹⁰²¹

Jön Türk kadrolarını şekillendiren nüvenin Tanrı'nın varlığı hakkında tartışmaların yapıldığı ve biyolojik materyalizm düşüncesinin galip geldiği Tıbbiye'de oluşması Jön Türklerin İslâm'a bakışları hakkında fikir vermektedir. Jön Türklerin özellikle kendi aralarındaki mektuplaşmalarındaki Tanrı ve bununla birlikte İslâm eleştirisine/karşıtlığına¹⁰²² neşriyatlarında rastlanılmaması veya çok keskin olmaması Jön Türk propagandalarının işlevselliğini göstermektedir. Jön Türkler fikrî anlayışları çerçevesinde din ile bilimin çatıştığını savunup, bilimi hayatın her alanına koyan biyolojik materyalist felsefenin taraftarlığını yapmışlardır. Jön Türklerin yabancı dildeki yayınlarında sıkça işledikleri pozitivist ve materyalist fikirler, Osmanlı toplumunda karşılık bulamayacağı için Türkçe neşriyatlarında dile getirilmemiştir. Sultan II. Abdülhamid iktidarının Jön Türkleri dinsizlikle suçlamasına karşılık onlar da ulema desteğinde gazeteler çıkartarak suçlamanın önüne geçmeye çalışmışlardır.¹⁰²³ Cemiyet'in Mısır Şubesi'nin ana yayını olan *Kanûn-i Esâsî ve Hak* gazeteleri bu kapsamdaki gazetelerdir. Nitekim Cemiyet'in Mısır Şubesi de Hoca Muhyiddin ve Hoca Kadri gibi ulemanın ağırlıklı olduğu kesimden müteşekkildi. Yine neşriyatlarında dinî söylemlerin ve terminolojinin kullanılması ve dinî kesimlere açıkça kendi saflarına katılmaları için çağrılarda bulunulması da II. Abdülhamid'in dinsizlik suçlamalarına karşı hamlelerdi.

Jön Türkler dünya görüşlerinin Osmanlı toplumunda aleyhlerine bir duruma sebebiyet vereceğini bildiklerinden neşriyatlarında Sultan II. Abdülhamid'in iktidarına karşı kullanabilecekleri propaganda argümanı olarak Osmanlı Müslüman toplum yapısının temel dinamiği olan İslâm'ı görmüşlerdir. Bu bakımdan din, onlar için amaca giden yolda bir araç olmuştur. Şer'i açıdan hilâfeti caiz olmayan, iç ve dış siyasetiyle gerek devletin ve milletin gerekse İslâmiyet'in sonunu hazırlayan II. Abdülhamid propagandasıyla toplumu etkileri altına almaya çalışmışlardır. M. Şükrü Hanioğlu da Jön Türklerin İslâm'ı II. Abdülhamid iktidarına karşı muhalefet aracı kullanmaya iten nedenlerin başında Osmanlı toplumunda meşruiyetin kaynağı olarak dinî hükümlerin görülmesini zikretmektedir. Bunun yanında Jön Türkler söylediklerinin halk nazarında daha etkili olabilmesi için İslâmî delil ve ifadeler üzerinden hareket etme zorunluluğu hissetmişlerdir. Bu bağlamda Hanioğlu'nun da alıntılıdığı bir jurnal belgesindeki ifadeler aslında Jön Türklerin dini, araç mahiyetinde kullanmalarının yöntemsel izahını da açıklamaktadır:

Avrupa'da bulunan cemiyet memurlarının vazifesi ahâli-i müslime olan mahallerde, Mîzân, Meşveret, Hürriyet nâm gazetelerle, 'Vatan Tehlikededir', 'Hareket', 'Mahkeme-i Kübra', 'Ülema-yı Din-i İslâma Da'vet-i Şer'iyye' gibi kitablarla beraber efkâr beyan ederek taraf peyda

¹⁰²¹ Hanioğlu, *A Brief History of the Late Ottoman Empire*, s. 138.

¹⁰²² Bununla ilgili örnekler için bk. Hanioğlu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük*, s. 46-48.

¹⁰²³ Hanioğlu, "Jön Türklerin Yabancı Dilde Yayınladıkları Dergilerde İşledikleri Temalar", s. 103.

etmek, İslâm bulunmayan mahallerde ecnebi hükümet memurlarını ve ahalisini Devlet-i Aliyye-i Osmaniye idare-i hazırası aleyhine teşvik ile hem efkâr eylemek...¹⁰²⁴

Mîzâncı Murâd hatıratında Jön Türklerin dine bakış açısıyla ilgili önemli ipuçları vermektedir. Ahmed Rızâ'nın pozitivist olduğu gibi Jön Türklerin de "cümleten" pozitivist olduğunu ve bütün Şark'ın pozitivism haritasına dâhil olabileceği konusunda teminat dahi verecek raddeye geldiğini ifade etmektedir. *Meşveret*'in her sayısındaki "ordre et progrès" sloganını ve ay isimleri ile yıl hesabını da pozitivist takvime uydurmasını buna delil göstermektedir. Yine Mizâncı Murâd'ın iddiasına göre Ahmed Rızâ, *Mîzân*'da ortaya konulan "fikr-i diyâneti" alaya almış ve "böyle köhne şeylerle mülkün ıslah olunamayacağını" söylemiştir. Bu sebeple de Paris'e gönderilen *Mîzân*'ı isteyenlere muntazaman vermemiştir.¹⁰²⁵ Bütün bunların Ahmed Rızâ'nın din karşıtlığının göstergesi sayılıp Mîzâncı Murâd tarafından dile getirilmesi Cemiyet içi çekişmenin önemli belirtisidir. Nitekim Ahmed Rızâ'nın din noktasındaki görüşleri diğer Jön Türkler arasında da sıkça eleştiri konusu olmuştur.¹⁰²⁶ Ahmed Rızâ'nın aleyhinde Jön Türkler arasındaki dinsizlik/din karşıtlığı söylemlerine karşılık Hoca Kadri'nin yazılarının *Meşveret*'te yayımlanması gazeteye ihtiyacı olan dini prestijin cilasını sağlamıştır.¹⁰²⁷

Jön Türklerin neşriyatlarında yaptıkları dinî içerikli propagandalarda dikkat çekici bir husus da Sultan II. Abdülhamid'in halifelığının caiz olmadığına dair delil gösterdikleri birtakım şer'i kitapların tahrif edilmesi ve yasaklanması iddialarıdır. Dile getirilen iddiaların ise bu dönemde gelişmeye başlayan İngiltere destekli Arap hilâfetçiliği meselesi ile yakın ilişkisi bulunmaktadır.

Sultan II. Abdülhamid'in halife sıfatıyla Müslümanlar üzerindeki etkisi en çok sömürgelerinde büyük bir Müslüman kitle olan İngiltere'yi endişelendirmiştir. Halifeliğin Osmanlı hanedanından alınarak kontrol altında tutulması kolay Araplara verilme planı İngilizler için önemli bir stratejik hamleydi. İngiliz destekli Arap hilâfeti propagandası daha II. Abdülhamid'in tahta çıkışının ilk aylarında ortaya çıkmıştır. 19 Ekim 1876'da Londra'da İngilizlerin maddî yardımlarıyla *Mirat-al Ahvâl* isimli Arapça gazete yayıma başlayarak Osmanlı hilâfeti yerine Arap hilâfetinin getirilmesini savunmaya başlamıştı.¹⁰²⁸ Zaten bu dönemde Osmanlı Devleti hâkimiyetindeki Arapların bir kısmı Osmanlı halifeliğini kabul etmemiş ve bağlılık göstermemiştir. Halifeliğin Osmanlılar tarafından kendilerinden alındığını düşünen Araplar, Osmanlı'nın iç ve dış sorunlarla boğuştuğu sıralarda Arap hilâfeti davasını gündeme getirip isyanlar çıkarmışlardır. İsyancıların perde arkasında ise halifelerin Kureyş'ten olması gerektiği ve Osmanlıların halifeliği Araplardan gasp ettiği yönündeki İngiliz

¹⁰²⁴ Hanioglu, *Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi*, s. 141-142.

¹⁰²⁵ Mehmed Murâd, *Mücâhede-i Milliye Gurbet ve Avdet Devirleri*, s. 180-183.

¹⁰²⁶ Göçmen, a.g.e., s. 121.

¹⁰²⁷ Mardin, *Jön Türklerin Siyasî Fikirleri 1895-1908*, s. 198.

¹⁰²⁸ Koloğlu, *Osmanlı Dönemi Basınının İçeriği*, s. 100.

propagandası yer almıştır.¹⁰²⁹ II. Abdülhamid'in hilâfet gücünü kullanma riskinden rahatsızlık duyan İngiltere, sömürgelerindeki Müslümanlar üzerindeki gücünü tehdit altında bırakmamak için Osmanlı halifeliğinin meşru olmadığı yönünde kendisine yakın âlimlere dinî eserler yazdırmıştır.¹⁰³⁰

İngilizler özellikle 1882'de Mısır'a yerleşmesinden sonra bu coğrafya üzerindeki planlarının önünde engel gördüğü Osmanlı hâkimiyetini zayıflatmak için Araplar arasında Osmanlı'ya karşı nefretin tohumlarını ekmeye çalışmıştır. Sahihliği kesin olmayan "*Halife Kureyş'tendir*" hadisini de bu yönde Sultan II. Abdülhamid'e karşı bir Arap hilâfeti yaratmak maksatlı propaganda aracı olarak kullanmıştır. Bunun farkındaki II. Abdülhamid ise İngiliz propagandasının etkisini kırmak amaçlı siyaset yürütmüştür. Ancak Jön Türkler de İngiliz destekli Arap hilâfetçiliği söylemini II. Abdülhamid'e karşı kullanmakta sakınca görmemiştir.

Cemiyet'in ulema ağırlıklı Mısır Şubesi tarafından hazırlanan *İmâmet ve Hilâfet Risâlesi*'nde Jön Türklerin propaganda yöntemi olarak kullandıkları tarihe atıf yaparak iddialarını güçlendirme ve propagandanın etkinliğini artırma çabası farklı şekilde tezahür etmektedir. Genel olarak Sultan II. Abdülhamid ve onun iktidarına karşı önceki padişahları olumlu şekilde anlatan ve *Mahkeme-i Kübrâ* risalesinde Yavuz Sultan Selim'in halifeliği "*düştüğü dereke-i sefâliyetden lâyük olduğu mertebe-i ulyâya*" alması şeklinde yorumlayan Jön Türkler¹⁰³¹ bu risalede ise Yavuz Sultan Selim'in hilâfeti Osmanlı hanedanına geçirmesiyle Kureyşlilik şartının "*mahv olub*" gittiğini vurgulamaktadır. Risaledeki şu cümleler açıkça Osmanlı hilâfetinin gayrimeşru olduğunu açıklamak üzere kaleme alınmıştır:

Sultan Selim hâiz olduğu saltanata kanâ'at idemiyerek eğer hilâfeti de gasb ider ise cihângîr olacağını zann iyleyerek Mısır hükümdârıyla muhârebeye kıyâm iylemiş ve nihâyet orada yüz binlerce Müslümânların kanına girmiş ve bu sûretle Mısır'ı kabza-i teshirine geçirmiş ve orada bulunan emânetleri bi'l-gasb güyâ kendisine hilâfet nâmını virdirmiştir.¹⁰³²

Risalede hilafetin "*gasb*" yoluyla ve Müslümanların kanını dökerek Osmanlı hanedanlığınca alındığı yorumu, Jön Türklerin diğer propagandaları da göz önünde tutulduğunda, Sultan II. Abdülhamid'in iktidarını sorgulamakla birlikte İngilizlerin desteklediği Arap hilâfetinin meşruluğunu sağlamakta ve bu bakımdan da İngiliz propagandalarının etkisinde kalmaktadır. Nitekim yine dinî propagandanın ağırlıkta olduğu *Ulemâ-yı Din-i İslâm'a Davet-i Şer'îye* risalesinin *Mizân*'daki tefrikasında olup da sonradan basıldığında risalede yer almayan bir paragrafta ulemaya

¹⁰²⁹ Cezmi Eraslan, "II. Abdülhamid'in Hilafet Anlayışı", **Sultan II. Abdülhamid ve Devri Semineri 27-29 Mayıs 1992 Bildiriler**, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1994, s. 96.

¹⁰³⁰ Mehmet İpşirli, "Sultan II. Abdülhamid'i Tahta Çıkaran ve Tahttan İndiren Fetvalar", Coşkun Yılmaz (Ed.), **Sultan II. Abdülhamid ve Dönemi**, 2. Baskı, Sultanbeyli Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Kültür Yayınları, İstanbul, 2014, s. 92.

¹⁰³¹ [Abdullah Cevdet], **Mahkeme-i Kübrâ**, s. 12.

¹⁰³² **İmâmet ve Hilâfet Risâlesi**, s. 24.

hitaben Allah'ın ve ümmetin hukukunu muhafaza yolunda dini vazifenin Mekke'de olduğu söylenerek bir anlamda Arap hilâfeti söz konusu edilmektedir.¹⁰³³

Jön Türkler Arap ulemasının hilâfetle ilgili görüşlerini Mısır'da bastırıldığı risalede açıklamaktadır. Buna göre İslâmiyet'teki ehl-i sünnete ve cemaate göre “*halifenin mutlaka kabile-i necibe-i Kureyş'den âdil, ahkâm-ı şer'e vâkıf, Kur'an'dan ve sünnet-i Muhammediye'den istinbât-ı evâmire kâdir, fûnûn-u siyâsete muttali', harbe mukaddem*” gibi özellikler taşıması gerektiği belirtilmektedir. Hilâfette bulunup bahsi geçen özelliklerden bir tanesini bile taşımayan kişinin “*mütegalib*” sayılacağından halife olarak ona “*itaât câiz değildir*” hükmü verilmektedir.¹⁰³⁴ Böylece Osmanlı hanedanının halifeliği yine Arap hilâfeti iddialarına göre geçersiz sayılmaktadır.

Jön Türklerin neşriyatlarında işledikleri İngiliz propagandası destekli Arap hilâfeti lehindeki söylemlerine karşı yine kendi neşriyatlarında aksini ifade eden yorumlar da bulunmaktadır. *Kanûn-i Esâsi*'deki bir makalede halifenin Kureyş'ten olması gerektiği yönündeki iddiaların sahil olmadığı anlatılmaktadır.¹⁰³⁵ Hatta Osmanlı hilâfetine karşı Marakeş Emirliği'nin halifeliğini savunan bir cemiyetin Mısır'da kurulduğu haberi de paylaşarak kendilerinden hiçbir ferdin bu cemiyete dâhil olmadığı vurgulanmaktadır. Fas'taki Marakeş Emirliği'nin siyasî açıdan Osmanlı'dan zayıf bulunmasına karşın emirin Kureyş'ten olması hasebiyle Arap coğrafyasında büyük taraftar toplayabileceği belirtilerek II. Abdülhamid'e uyarıda dahi bulunmaktadır.¹⁰³⁶ Jön Türk propagandalarının kendi içinde çelişmesinin en belirgin örneklerinden biri böylelikle Arap hilâfeti meselesinde ortaya çıkmaktadır.

Sultan II. Abdülhamid, İngilizlerin teşvik ettiği Arap hilâfetçiliğini savunan dinî içerikli kitapları kontrol altına almaya çalışırken diğerk taraftan da Kur'an-ı Kerim, siyer, hadis ve akâid kitaplarından yanlışlıklar içeren baskıların toplatılması ve doğru basımından sonra dağıtılması yönünden uygulamalarda bulunmuştur.¹⁰³⁷ 15 Eylül 1892 tarihli arşiv vesikasındaki bilgiye göre Kur'an-ı Kerim'in bazı cihetlerinin çıkarılarak bastırıldığına dair İngiltere'de birtakım söylentiler ortaya çıkmıştır. Bunun üzerine Osmanlı İngiltere Büyükelçisi tarafından İngiliz gazetelerine tezkir yayınlattırarak böyle bir durumun olmadığı açıklanmıştır.¹⁰³⁸ Anlaşılacağı üzere İngilizlerin söylemleri ilerleyen yıllarda Jön Türkler tarafından propaganda vasıtası olarak kullanmışlardır. Jön

¹⁰³³ Kara, “Ulemâ-siyaset ilişkilerine dair metinler-II Ey Ulemâ! Bizim gibi konuş!”, s. 25.

¹⁰³⁴ **Tezkire-i Ulemâ Ulemâ-yı Arab'ın Hilâfet Hakkında Şer'i Mübin ve Ahbâr-ı Sahihadan İktibâsları ve Emirü'l-ahrar Dâmâd Mahmûd Paşa'dan Sultan Abdülhamid Hân-ı Sâni'ye Mektûb**, s. 8-9.

¹⁰³⁵ Halil Hâlid, “İngiltere'de Kembiriç Dârü'l-Fünûnu'nda Türkçe Muallimi Bulunan İhvân-ı Ahrar'dan Halil Hâlid Bey'in Evvelce Londra Encümen-i İslâmiye'sinde İrâd İyledikleri İngilizce Makalenin Sûret-i Mütercemesini Derc Eyledik”, **Kanûn-i Esâsi**, (17), 19 Nisan 1897, s. 5-6.

¹⁰³⁶ “Marakeş Hilâfeti'ne Bi'at Haber-i Müdhişi”, **Kanûn-i Esâsi**, 2 (36), 13 Nisan 1899, s. 2-3.

¹⁰³⁷ Eraslan, “II. Abdülhamid'in Hilafet Anlayışı”, s. 103.

¹⁰³⁸ Ahmet Uçar, **Sultan, Güç ve Hassasiyet**, 2. Baskı, Hamidiye Kitaplığı, İstanbul, 2015, s. 94-95.

Türklerin iddiaları İran'dan ve Rusya'dan Kur'an-ı Kerim'in ithal edilmesinin yasaklanması ve devlet memurları tarafından denetiminin yapılması uygulamalarından kaynaklanmıştır.

İran'da basılan Kur'an-ı Kerim'lerin Osmanlı ülkesine girişinin engellenmesi 1853 yılına dek gitmektedir. Gizlice ülkeye sokulan İran basımı Kur'an'ların toplattırılması yanında Osmanlı topraklarında izinsiz Kur'an-ı Kerim basan İranlılar da tutuklanmıştır. Aynı uygulama II. Abdülhamid döneminde de devam etmiştir. Gayrimüslimler tarafından İslâm dinine ait eserlerin basımı için de önce Bâb-ı Meşihat'tan görüş ve ardından yetkililerden müsaade alınması şartı vardı.¹⁰³⁹ Buna uymayanlar cezalandırılırken elinden ilgili kitaplar alınmaktaydı.

Sultan II. Abdülhamid Rusya'dan gelen Kur'an-ı Kerim'leri yasaklamakla birlikte Rusya'daki Müslümanlarla yakın ilişki kurmaya ve onların din konusundaki ihtiyaçlarını karşılamaya çalışmıştır. Bu doğrultuda 1894 yılında Rusya'daki Müslümanlara gönderilmek üzere Matbaa-i Âmire'de 750 adet Kur'an-ı Kerim basılmış ancak bu sayı yeterli olmayınca 4250 adet daha basılması için Maarif Nezareti bütçesinden ödenek istenmiştir.¹⁰⁴⁰

Sultan II. Abdülhamid döneminde Kur'an-ı Kerim'in basımının ve ithalinin denetimi devlet tarafından kontrol altına alınmıştır. II. Abdülhamid dönemi öncesinde özellikle İran'dan ve Rusya'dan gelen Kur'an-ı Kerim'lere de yasak konulmuş ve kutsal kitabın devletin resmî matbaalarında basılması istenmiştir. Basımından önce denetlenmesi için de Tedkik-i Mushaf-ı Şerif Komisyonu kurulmuştur.¹⁰⁴¹ Komisyonun nizamnamesinin 8. maddesine göre basılacak Kur'an-ı Kerim'in sayfa ve satır araları eser basılırken lekeli bulunursa ve harflerin tam basılmadığı görülürse el konulacaktır. Yine nizamnamenin 10. maddesine göre de gerekli devlet mercilerinden izin almadan Kur'an-ı Kerim basanlar cezalandırılacaktır.¹⁰⁴² Bu bilgiler hangi Kur'an'ların hangi gerekçelerle toplattırıldığını açıklamakta ve Jön Türklerin bu konudaki söylediklerinin geçersiz iddialardan ibaret olduğunu göstermektedir. Hatalı basılmış Kur'an-ı Kerim'in doğal olarak hatalı şekilde okunmasının günah olacağından bu tip eserlerin toplattırılıp imha ettirilmesi Müslümanların halifesi sıfatıyla elbette II. Abdülhamid'in sorumluluğundaydı. Aynı durum Kur'an gibi diğer dinî eserler için de geçerliydi. Onun bu uygulamaları Jön Türklerce din kitaplarını tahrif ettiği ve yaktığı şeklinde propaganda edilerek kullanılmıştır. Bu propaganda söylemi aynı şekilde hal

¹⁰³⁹ Uçar, a.g.e., s. 65, 76.

¹⁰⁴⁰ Arzu Kılınç, "II. Abdülhamid Döneminde İdil-Ural Müslümanlarıyla Dini ve Kültürel İlişkiler", **Sultan II. Abdülhamid Sempozyumu 20-21 Şubat 2014, Selanik İç ve Dış Siyaset**, 1, Ankara, 2014, s. 252.

¹⁰⁴¹ Deringil, a.g.e. s. 61-62.

¹⁰⁴² Uçar, a.g.e., s. 50-51.

fetvasında da yer almıştır.¹⁰⁴³ II. Abdülhamid'in halife olarak konumunu güçlendireceğini umduğu önlemin sonradan bu şekilde karşısına suç olarak çıkmasını Selim Deringil “ironik” bulmaktadır.¹⁰⁴⁴

Sultan II. Abdülhamid İngiliz destekli Arap hilâfetçiliğine karşı sıkı matbuat kontrolü dışında farklı siyasetler de geliştirmiştir. Nadir Özbek'in çıkardığı istatîkî verilere göre II. Abdülhamid'in en çok hayrat yaptığı vilâyet devletin merkezi İstanbul'dan sonra Hicaz'dır.¹⁰⁴⁵ Bu şekilde II. Abdülhamid birtakım sosyal politikalarla İngiliz propagandasının etkin olduğu Arap vilâyetlerinde Osmanlı hilâfet makâmının itibarını artırırken aynı zamanda devletin merkezî gücünün etkisinin görünür kılınması noktasında önemli hamlede bulunmuştur. İngilizlerin ayrılıkçı Araplar nezdinde bölgeye empoze ettiği Arap hilâfetçiliğine karşı sosyal politika uygulamalarını silâh olarak kullanılmıştır.¹⁰⁴⁶ Bu da onun İslâmiyet açısından kutsallık atfedilen bölgelere verdiği önemin gerekçelerinin farklı altyapılara sahip olduğunu göstermektedir.

Sultan II. Abdülhamid, Araplar üzerinde etki yaratabilecek ve İngiliz propagandasına karşı hamlede bulunabilecek dinî nüfuza sahip kişilerden de faydalanmıştır. II. Abdülhamid'in yakın çevresinden olan ve Jön Türk neşriyatında da aleyhinde söylemlerde bulunulan Şeyh Ebu'l-Hüdâ bu konuda ön plana çıkmaktadır. Kendisi Rıfâiyye tarikatına mensubiyeti nedeniyle başta Suriye ve Lübnan olmak üzere bazı Arap coğrafyalarında nüfuza sahipti.¹⁰⁴⁷ Dolayısıyla II. Abdülhamid, İngiliz destekli Arap hilâfetçiliğine karşı ondan faydalanmaya çalışmıştır.

Jön Türklerin İngiliz destekli Arap hilâfetçiliğine hizmet edici dinî propagandaları onların dış siyasette de İngiliz yanlısı tavır aldıklarının açık göstergesidir. Nitekim Sultan II. Abdülhamid'in dış siyasetinde İngiltere ne kadar dikkat edilmesi gereken tehlikeli bir düşmansa Jön Türklerin fikrî anlayışında ve yayın politikasında Osmanlı Devleti'ni II. Abdülhamid'in iktidarından kurtaracak kadim bir dosttu.

¹⁰⁴³ Son Vak'anüvis Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi II. Meşrutiyet Olayları (1908-1909), Bayram Kodaman ve Mehmet Ali Ünal (Haz.), TTK Yayınları, Ankara, 1996, s. 24.

¹⁰⁴⁴ Deringil, a.g.e., s. 180.

¹⁰⁴⁵ Özbek, Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet Siyaset, İktidar ve Meşruiyet 1876-1914, s. 186.

¹⁰⁴⁶ Özbek, Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet Siyaset, İktidar ve Meşruiyet 1876-1914, s. 179-180.

¹⁰⁴⁷ Kırmızı, “Osmanlı'nın Son Döneminde Ulemâ Muhalefeti ve Ubeydullah Efendi”, s. 94.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. DIŞ SİYASETLE İLGİLİ PROPAGANDALAR

Bu bölümde Jön Türk matbuatında gündem konusu yapıp propaganda argümanları olarak kullanılan dış siyasetle ilgili gelişmeler anlatılmaktadır.

3.1. Jön Türklerin İngiltere Taraftarlığı

Jön Türkler, Düvel-i Muazzama arasında siyasî destekçi bulabilmek için neşriyatlarında özellikle İngiltere yanlısı çizgi takip etmiştir. Sultan II. Abdülhamid'in İngiltere'ye karşı menfî tutum takınmasını da kendi lehlerine kullanmak isteyen Jön Türkler, II. Abdülhamid'in iktidarını sonlandırabilecek güç olarak İngiltere'yi görmüştür. Bölümde Jön Türklerin İngiltere taraftarlığını gösteren propagandalar incelenmektedir.

Jön Türk neşriyatında İngiltere yanlılığını ifade eden birçok söylem mevcuttur. *Meşveret*'te yayınladığı yazılarda Ahmed Rızâ, İngiltere Başbakanı Lord Salisbury'nin Sultan II. Abdülhamid'i Osmanlı'nın "hüsni idâresi"ne meyli ve istidadı olmayan padişah şeklinde gördüğünü ve "eğer bu ahvâl-i idâre devâm idecek olursa devletin büyük bir felâket ve izmihlâle uğrayacağı şübhesizdir" dediğini söylemektedir.¹⁰⁴⁸ Bu şekilde İngiltere'nin Osmanlı'nın iyiliğini isteyen ve lehinde hareket eden devlet olduğu algısı ortaya konulmaktadır. *Hareket* risalesinde de İngilizlerin II. Abdülhamid'in iktidarından rahatsız oldukları ve "fenâlıkların önünü alabilmek için kabinesi nâmına Meclis-i Meb'ûsan'ın küşâdını" talep ve ısrar ettikleri vurgulanmaktadır.¹⁰⁴⁹

Jön Türklere göre İngiltere, Şark'ın her bölgesinde Osmanlı ile ortak çıkarlara sahiptir.¹⁰⁵⁰ Bu bağlamda *Mizân*'da Sadrazam Fuad Paşa'nın vasiyetnamesinin tefrika edilmesi bilinçli tercihtir. Vasiyetnamede Fuad Paşa'nın İngiltere'yi Osmanlı Devleti'nin en önemli ve vazgeçilmez müttefiki olarak görmesi¹⁰⁵¹ Jön Türklerce İngiliz taraftarlığı noktasında propaganda vasıtası olarak kullanılmıştır. Hatta Sultan II. Abdülhamid'in siyasî olarak İngiltere'ye "meylettiği" ve ittifak yapp

¹⁰⁴⁸ Ahmed Rızâ, "İcmâl-i Ahvâl", *Meşveret*, (6), 16 Şubat 1896, s. 1.

¹⁰⁴⁹ *Hareket*, s. 6.

¹⁰⁵⁰ *Hareket*, s. 24.

¹⁰⁵¹ "Vasiyetnâme-yi Siyâsî", *Mizân*, (6), 25 Ocak 1897, s. 4. Vasiyetnamenin Fuad Paşa'nın kaleminden çıkıp çıkmadığı konusundaki tartışma için bk. *Belgelerle Tanzimat: Osmanlı Sadrazamlarından Âli ve Fuad Paşaların Siyasî Vasiyetnâmeleri*, Engin Deniz Akarlı (Yay. Haz.), Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1978, s. X-XII.

“*mûavenet*”ini isteyeceği yönünde çıkan haberler *Kanûn-i Esâsî*’de takdirle karşılanmakta ve bundan daha sağlam bir “*tarik-ı siyâset*” olamayacağı vurgulanmaktadır. İngiltere ile siyasî yakınlaşmanın Osmanlı’ya ve İslâm Dünyası’na getireceği faydalar anlatılarak, diğer devletlere nispetle daha “*insâniyetperver*” ve “*hukukşinâs*” bulunan İngiltere’nin Osmanlı’nın bekasını temin edebilecek “*müttefik*” olacağına dikkat çekilmektedir.¹⁰⁵²

Jön Türkler, İngiltere’nin her zaman Osmanlı Devleti’nin iyiliği için birçok çaba gösterdiği iddiasındadır. *Vatan Tehlikede* risalesinde anlatıldığı üzere İngiltere, Kırım Savaşı’nda Fransızlarla birlikte Osmanlı’yı Rus istilâsından korumuştur. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı’nda ise Osmanlı’yı Rusya’ya karşı yalnız bırakmıştır. Jön Türklere göre bunun sebebiyse padişah’tır. Sultan II. Abdülhamid, İngiltere’nin nasihatlerine kulak asmayarak savaşa devam etmiş ve sonucunda Rus orduları Ayastefanos’a kadar ilerlemiştir. Buna rağmen İngiliz donanması Marmara’ya gelerek yine de Osmanlı’yı himaye etmiştir. Bununla da kalmayan İngiltere, diğer Avrupa devletlerini Berlin Kongresi’ni toplamaya razı ederek Rusların zorla dayattıkları Ayastefanos Anlaşması’nı da geçersiz kılmışlardır. Selânik’e ve Edirne’ye kadar sınırları gelen Bulgaristan Balkanların ötesine çekilirken, Osmanlı’nın elinde kalan topraklarda Şark-i Rumeli Vilâyeti meydana getirilmiştir.¹⁰⁵³ Jön Türklerin dile getirdiği söylemlerde İngiltere’nin Osmanlı iyiliği için mücadele eden bir devletmiş algısı oluşturmaya çalıştıkları açıktır. İngiltere’nin iyi niyetlerine karşın II. Abdülhamid ise dış siyasetiyle devleti felâketlerle karşı karşıya bırakmıştır. Neşriyatlarında böyle bir anlatım tarzı geliştiren Jön Türkler, İngiltere taraftarlığı ve II. Abdülhamid karşıtlığı üzerine kurulu propaganda argümanı ile toplum üzerinde etki yaratmaya çalışmışlardır.

Mizân’daki bir habere göre Londra’da bazı siyasîler iki mühim konferans vererek Girit’teki “*bîçâre ve hâmisiz Müslümân ahâlinin muhafaza-i cân ve hukuklarına çalışmak insâniyet ve medeniyetin en büyük vazîfesi olduğunu*” söylemişler ve konuyla alakalı Lord Salisbury’ye rapor vermişlerdir. Bu durum ise Jön Türkler arasında sevinçle karşılanmıştır. Hatta Paris’teki Jön Türkler İngiliz siyasîlere teşekkürname yazıp göndermişlerdir.¹⁰⁵⁴

Jön Türklere göre İngiltere “*Memâlik-i Osmânîye’nin imârı için nice zamandan beri döğünüb durmakta*” olmasına karşın Sultan II. Abdülhamid tarafından düşman kabul edilmiştir.¹⁰⁵⁵ II. Abdülhamid tahta geçtiğinden beri İngilizleri Osmanlı’dan soğutma yolunu tutmuş ve ortak çıkarların zıddına siyaset yürütmüştür. Oysa İngilizler, Hindistan ticaret yolunun Çarlık Rusyası tarafından tehlikeye düşürülmesinden endişelidir. Osmanlı Devleti’nin varlığı Rusya’nın Hindistan’a odaklanmasına engel teşkil edeceği için İngiltere güçlü bir Osmanlı istemektedir. İngiliz Şark

¹⁰⁵² “Şevketlü Abdülhamid Hân-ı Sâni’nin İngiltere’ye Meyl-i Cedîdî”, *Kanûn-i Esâsî*, 2 (38), 30 Mayıs 1898, s. 2.

¹⁰⁵³ *Vatan Tehlikede*, s. 5-6.

¹⁰⁵⁴ “Tayms Muhabiriyle Bir Mülâkat”, *Mizân*, (10), 8 Mart 1897, s. 3.

¹⁰⁵⁵ *Hareket*, s. 40.

politikasının “*rûhu*” Jön Türklere göre tam olarak bu şekildedir.¹⁰⁵⁶ Böylece İngiltere’nin amacının Osmanlı ile dostluk kurmak olduğu ve aradaki dostluğun her iki devletin menfaatine işleyeceği Jön Türklerce dile getirilmektedir.

Hareket risalesinde İngiltere’nin dostça yaklaşımı ve Osmanlı’nın toprak bütünlüğünü korumak istemesine karşın Sultan II. Abdülhamid’in ise Almanya’ya yakınlaşması ve Bağdat Demiryolu Projesi’ni İngiliz şirketine değil, Almanlara vermesi üzerine İngiltere’nin tavrını değiştirdiği anlatılmaktadır. II. Abdülhamid’in İngiliz aleyhtarı siyaseti gereğince Jön Türkler, İngiltere’nin de artık dostluğu bırakarak Osmanlı aleyhine siyaset yürütmeye “*mecebûr*” kaldığını söylemektedir.¹⁰⁵⁷ *Kanûn-i Esâsî*’de ise İngilizlerin Osmanlı aleyhtarı siyaset yürütmeye başlaması farklı nedene dayandırılmaktadır. İngiltere’nin karşılıklı menfaat gereği uzun zamandan beri Osmanlı’nın “*beka*”sını temin etmeye çalıştığı hâlde “*o vatan hâ’ini, o millet katili gürûh-u erâzil*” kendilerine uzatılan eli reddederek “*Şimâl Ayısı*”nı, yani Rusya’yı tercih etmiştir. II. Abdülhamid’in siyasetinden dolayı İngiltere de “*Türkiye*”nin taksimini isteyecek kadar nefretle dolmuştur.¹⁰⁵⁸ İngiltere Başbakanı Gladstone, Girit ve Ermeni meselelerine dair yazdığı mektupta II. Abdülhamid hükûmetinin “*insânîyyetin en büyük bir belâsı*” olduğu ve “*dünyânın başka hiçbir tarafında görülmeyen*” böyle hükûmetin İslâmiyet için bile büyük rezâlet teşkil ettiğini söylediği *Meşveret*’te belirtilmektedir.¹⁰⁵⁹

Ahmed Rızâ, İngiltere’nin hiçbir zaman Osmanlı’nın mahvını ve inkırazını istemediğini, husumetinin Osmanlı Devleti’ne ve Türklere değil, Sultan II. Abdülhamid’in şahsına olduğunu vurgulamaktadır.¹⁰⁶⁰ Ayrıca *Hareket* risalesinde Lord Salisbury’nin Osmanlı için “*devlet şekil ve idâresini değiştirmese taksim edilecek*” şeklinde söylemde bulunduğu da belirtilmektedir.¹⁰⁶¹ Böylece Ahmed Rızâ’nın dile getirdiği, İngiltere’nin II. Abdülhamid husumeti başka bir propaganda söylemiyle devletin paylaşırılıp yok edilmesine kadar ileri seviyeye götürülmektedir. Jön Türklerin bakış açısına göre II. Abdülhamid, devleti hem İngiltere’nin dostluğundan mahrum etmiş hem de geleceğini tehlikeye düşürmüştür. Nitekim Osmanlı’nın kendileriyle anlaşmayacağını gören İngiltere artık kendi menfaatleri yönünde hareket ederek Mısır’ı işgal etmiş ve Anadolu da tehdit altında bırakılmıştır.¹⁰⁶² Jön Türkler İngilizlerin Osmanlı topraklarını işgalini adeta II. Abdülhamid’in iktidarını gerekçe göstererek meşrulaştırmaktadır.

¹⁰⁵⁶ **Vatan Tehlikede**, s. 4-5.

¹⁰⁵⁷ **Hareket**, s. 26.

¹⁰⁵⁸ “Ahvâl-i Siyâsiye”, **Kanûn-i Esâsî**, (14), s. 2.

¹⁰⁵⁹ “Telgraflar”, **İlâve-i Meşveret**, (12), s. 2.

¹⁰⁶⁰ Ahmed Rızâ “İcmâl-i Ahvâl”, **Meşveret**, (7), s.1.

¹⁰⁶¹ **Hareket**, s. 57.

¹⁰⁶² **Vatan Tehlikede**, s. 6.

Kanûn-i Esâsî'ye göre Sultan II. Abdülhamid, İngiltere'nin dostluğu ve yardımı ile hem kendi tebaasını hem de diğer Müslümanları refâha erdirebilecek ve ülkeyi ıslahatlarla geliştirebilecekken aksine İngiltere'ye muhalefet etmiştir. İngiltere'ye atmadığı “iftira” ve yapmadığı “fenâlık” kalmamıştır. Ancak İngiltere'ye zerre kadar zarar verememiştir. Buna karşın kendi mülkünü ve tebaasını zarara uğratmıştır. Üstelik “II. Abdülhamid'in tapındığı” II. Wilhelm ve II. Nikola bile İngiltere Kraliçesi Victoria'nın emriyle “rükû” ve “secde” edecek kadar İngilizlerden çekinmektedirler.¹⁰⁶³

Jön Türklerin diğer neşriyatında görülen İngiliz taraftarlığı *Osmânli* gazetesinde de bulunmaktadır. Öyle ki Cemiyet'in Cenevre Şubesi 15 Temmuz 1898'de *Osmânli*'nin İngilizce ilâvesini dahi yayımlamaya başlamıştır. İngilizce ilâvede de İngiliz taraftarlığı alenî şekilde dile getirilmektedir. Jön Türklerin de amaçlarını teşkil eden Osmanlı'nın anayasal idareye kavuşmasının en büyük destekçisinin İngiltere olduğu ifade edilmektedir. II. Abdülhamid taraftarlığı yapmanın İngiltere aleyhtarlığı, Jön Türklüğün ise İngiltere destekleyicisi olmak anlamına geldiği söylenmektedir.¹⁰⁶⁴ Türkçe *Osmânli*'de da, Almanya'nın Osmanlı Devleti'ne ne kadar sokulduysa İngiltere'nin de o kadar uzaklaştığından bahisle “Sultan Hamid millet-i Osmânîye'nin dostu olan İngilizlerin düşmânı oldu” denilmektedir.¹⁰⁶⁵ Yıldız Sarayı'nın dış siyaseti nedeniyle önceden Rusya'ya karşı Osmanlı'yı korumuş “dost-u kadim” gücendirilmiştir.¹⁰⁶⁶

Damad Mahmud Paşa'nın, oğulları Sabahaddin ve Lütfullah ile birlikte, Avrupa'ya ilticâ edip Cemiyet'in merkezi konumundaki Cenevre Şubesi'ni bir anlamda himayesine almasının ve *Osmânli*'nin 15 Haziran 1900 tarihli 62. sayısı ile birlikte artık Londra'da yayımlanmaya başlamasının Sultan II. Abdülhamid'i telâşlandırdığı iddiası Jön Türklerce dile getirilmektedir. Padişaha gönderilen bir jurnalde Damad Mahmud Paşa'nın ve Jön Türklerin Londra'da neşriyata başlamasının İngiltere'yle ittifak anlamına geldiği ve Jön Türklerin İstanbul'da ufak bir nümayiş tertip edip bundan istifade ile İngilizlerin derhâl II. Abdülhamid'i İngiliz zırhlısıyla Saint-Helen adasına nefy edeceklerinin yazmış olması padişahı oldukça endişelendirmiştir.¹⁰⁶⁷ Böylece Jön Türkler İngiltere ile yakın ilişki içerisine girme ihtimalinin II. Abdülhamid üzerindeki olumsuz etkisini gündeme getirerek propagandada bulunmaktadır.

Jön Türklerin genel anlamda izlediği İngiliz taraftarlığı söylemlerine karşın *Osmânli*'de İngilizlerle ilgili olumsuz hava yaratacak yorumlara da zaman zaman rastlanılmaktadır. Girit'te

¹⁰⁶³ “Ehl-i İslâm'la Almanya ve Türkiyâ”, *Kanûn-i Esâsî*, 2 (31), 6 Şubat 1899, s. 5-6.

¹⁰⁶⁴ Hanioglu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük*, s. 287.

¹⁰⁶⁵ “Tabaka-i Bâlâdan”, *Osmânli*, (5), 1 Şubat 1898, s. 7.

¹⁰⁶⁶ “Abdülhamid ve Rusya”, *Osmânli*, (4), s. 3.

¹⁰⁶⁷ “İstanbul'dan”, *Osmânli*, (63), 1 Temmuz 1900, s. 7.

İngiliz askerlerin silâhsız binlerce Müslüman üzerine kurşunlar yağdırdığı söylenmekte¹⁰⁶⁸, adadaki Müslümanların evlerini yıktırdıkları vurgulanmakta¹⁰⁶⁹, İngilizlerin Girit'te yedi Müslümanı uluorta kurşuna dizmesi eleştirilmekte¹⁰⁷⁰ ve İngilizlerin Hindistan'da Müslümanlara yaptıkları zulüm olarak nitelendirilmektedir.¹⁰⁷¹ Jön Türk söylemlerindeki tutarsızlığın farkına varan Sultan II. Abdülhamid, *Osmânî*'de yayımlanan Hindistan'daki isyanla alakalı makaleyi İngilizceye tercüme ettirerek İngiltere sefirine göndermiş ve onların Jön Türklere bakışını olumsuz yönde etkilemeye çalışmıştır. II. Abdülhamid'in bu yaptığını *Osmânî*'de ifşa eden Jön Türkler, kendilerinin İngiliz hükümetini değil, halife sıfatıyla Müslümanların hâmisî olduğunu söyleyen padişahı protesto ettiklerini vurgulamaktadır. Jön Türklere göre hafiyelerce uydurulan İngiltere hükümetinin Cemiyet'e yardım ettiği iddialarına II. Abdülhamid inandığından kendilerini yardımlardan mahrum bırakmak maksadıyla böyle bir harekete kalkışmıştır. Bu durumu alay yollu eleştiren Jön Türkler, Avrupa hükümetlerinin hiçbirinden büyük ölçüde muavenet almadıklarını açıkça vurgulamaktadır.¹⁰⁷²

İngiltere'ye Jön Türklerce duyulan yakınlığın başka sebebi olarak da onların meşrutî devlet yönetim biçimi gösterilebilir. Zira İngiltere yüzyıllara dayanan meşrutiyet tecrübesiyle Jön Türkler için model ülke konumundadır.¹⁰⁷³ Bir hanedana ait olan ve meşrutiyetle yönetilen İngiltere, Fransa Cumhuriyeti'nden bile daha fazla “*terakkiye, hürriyete müsâid, adâlet ve insâniyete de hâdimdir.*”¹⁰⁷⁴ Bu doğrultuda İngiltere'de meşrutiyetin nasıl doğup geliştiğini anlatan bir eser tercüme edilerek “*Muhtasar İngiltere Târih-i İnkılâbî*” ismiyle Cemiyet nizamnamesinin 21. maddesine göre bastırılmıştır.¹⁰⁷⁵ Böylece Osmanlı toplumuna meşrutî sistemi tanıtmaya ve aynı zamanda Sultan II. Abdülhamid iktidarına karşı muhalefet ve meşrutiyet isteklerine tarihî derinlik katma amacı da taşıyan propagandayla bu yönetim şeklinin İngiltere gibi güçlü bir devletin gelişimine etkisi aksettirilmeye çalışılmaktadır.

Jön Türklerin İngiliz taraftarlığına hatırat-roman olan “*Jönler*”de de rastlanılmaktadır. Jön Türkler, İngilizlerin Mısır'da bulunmasını kendilerinin çıkarına görmektedir. Eğer yönetim Hıdivlerin elinde olsaydı kendileri orada barınamayacaklardı. İngiltere Mısır'dan çıkarsa bölge yine

¹⁰⁶⁸ “Telgraflar”, *Osmânî*, (20), 15 Eylül 1898, s. 8.

¹⁰⁶⁹ “Girit Ahvâli”, *Osmânî*, (21), 1 Ekim 1898, s. 4.

¹⁰⁷⁰ “Sükût!..”, *Osmânî*, (23), 29 Ekim 1898, s. 1.

¹⁰⁷¹ “Hind Kıyâmı-Hükümet-i Osmânîye-Almanya”, *Osmânî*, (1), 1 Aralık 1897, s. 5.

¹⁰⁷² Tabaka-i Bâlâdan”, *Osmânî*, (5), 1 Şubat 1898, s. 8.

¹⁰⁷³ Mehmet Refik Bürüngüz, *Son Dönem Osmanlı Aydınlarının Sömürgecilik ve Emperyalizm Algısı*, Yayınlanmamış Doktor Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013, s. 235.

¹⁰⁷⁴ *İmâmet ve Hilâfet Risâlesi*, s. 47.

¹⁰⁷⁵ Sâbir, *Muhtasar İngiltere Târih-i İnkılâbî*, Osmânî İttihâd ve Terakki Cemiyeti Matbaası, Mısır, 1316, s. 2.

istibdata düşecektir. Dolayısıyla İngilizlerin varlığı ile Sultan II. Abdülhamid istibdatının önünün alındığına dikkat çekilmektedir.¹⁰⁷⁶

Görüleceği üzere Jön Türk neşriyatında temel anlayış, Osmanlı Devleti'nin bekasının İngiltere'nin dostluğuna bağlı olduğudur. İngiltere'nin, daha önceden örnekleri görüldüğü gibi Osmanlı Devleti'ni yine içinde bulunduğu zor durumdan kurtarabilmesi mümkündür. Elbette Jön Türklere göre bu zor durum II. Abdülhamid'in tahtta bulunmasıdır. Dolayısıyla Ali Birinci'nin de vurguladığı gibi Jön Türkler neşriyat üzerinden yaptıkları İngiltere yanlısı propagandalarla İngiliz sempatisi kazanmaya ve böylece II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesinde siyasî destek bulmaya çalışmışlardır.¹⁰⁷⁷

Jön Türklerin İngiliz taraftarlığının sınırları söyledikleriyle de kalmamıştır. İngiltere'nin Güney Afrika'da Kap bölgesindeki sömürgelerinde Boerler isyan ederek bağımsızlık için 1899'da savaş açmışlardır. İngiltere ise yapmış olduğu etkili propagandayla dünya kamuoyuna Boerleri haksız göstermiştir. Sonuçta Boerler yenilmiş ve İngiltere'nin sömürgesindeki isyan bastırılmıştır. Bu olay ise Jön Türkler tarafından İngiltere'ye sempatisini gösteren vesileye dönüşmüştür. İstanbul'daki Jön Türklerin bir kısmı zaferden dolayı İngiltere Kraliçesi Victoria'ya tebrik telgrafı çekmiş, bir kısmı da İstanbul'daki İngiliz sefirinin arabasının atlarını çözerek yerlerine geçmiş ve arabayı gideceği yere kadar çekmiştir.¹⁰⁷⁸ Jön Türk ileri gelenlerinden İsmâil Kemâl'in başında olduğu ve içerisinde ulemadan dört kişi de bulunan on kişilik grup İngiltere elçisini ziyaret etmiş ve İngilizlerin başarısını öven konuşma yapmıştır.¹⁰⁷⁹ Bu olayla ilgili Ahmet İhsan Tokgöz hatıratında şu itirafı yapmaktadır:

Türk aydınları adeta derin bir yanılgıya uğramıştı. [...] O zaman biz İngiltere'yi dünyanın en özgürlükçü, en insanîyetli idaresi sanıyorduk. Zaten bu kanaatin etkisiyle 1908 inkılabında aydınların ruhunda derin bir İngiliz sevgisi vardı. [...] Boer'lerin kurtuluş savaşında İngilizler kadar İngiliz taraflısıydık.¹⁰⁸⁰

İsmâil Kemâl'in İngiliz yanlılığı açıkça bilinmekteydi. Öyle ki İngiliz gazeteleri İngiltere Kraliçesi Victoria'nın ölümüne kendi vatandaşlarından daha fazla İsmâil Kemâl'in üzüldüğünü yazmıştır.¹⁰⁸¹ Almanlar da İsmâil Kemâl'in İngilizlerin yardımıyla Avrupa'ya firarını onun İngiliz taraftarlığıyla değerlendirmektedir.¹⁰⁸² İsmâil Kemâl'in Trablusgarp'ta valilik görevindeyken

¹⁰⁷⁶ Bekir Fahri, *Jönler*, s. 238-239.

¹⁰⁷⁷ Birinci, *Tarih Yolunda Yakın Mazinin Siyasî ve Fikrî Ahvali*, s. 122.

¹⁰⁷⁸ İngiltere Kraliçesi Victoria'ya çekilen telgrafta imzası bulunan kişilerden İsmail Hakkı Paşa'nın o günlerde İngilizlere meyillerini anlatan ifadeleri oldukça dikkat çekicidir bk. *Vatan Uğrunda Yahut Yıldız Mahkemesi Amasya Mebusu İsmail Hakkı Paşa'nın Hatıraları*, s. 131-135.

¹⁰⁷⁹ Hanioglu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük*, s. 573-574.

¹⁰⁸⁰ Tokgöz, a.g.e., s. 133-134.

¹⁰⁸¹ İhsan Burak Birecikli, "Avlonyalı İsmail Kemal Bey'in Siyasi Faaliyetleri (1870-1908), *Gazi Akademik Bakış*, 3 (5), 2009, s. 103.

¹⁰⁸² Hanioglu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük*, s. 352.

Avrupa'ya geçmesi konusunda destek veren İstanbul'daki İngiliz sefirine Cemiyet tarafından “*Yeni Osmânlılar*” imzasıyla telgraf çekilmiştir. Jön Türkler telgrafta İsmâil Kemâl'in “*İngilizlere yakışan hürriyetperestâne bir sûretde*” “*pençe-i istibdâddan*” kurtarılmasından dolayı gerek İngiltere hükûmetine gerekse kendisine teşekkür etmektedir.¹⁰⁸³

Damad Mahmud Paşa'nın etkisiyle Jön Türklerin İngiliz taraftarlığı daha da artmıştır. Zira onun Avrupa'ya iltica etmesi, Konya-Bağdat Demiryolu Hattı projesinin Almanlara verilmesi ile ilgili gelişmedir. Demiryolu hattının İngiliz tarafına verilmesi için gayret eden Damad Mahmud Paşa, Sultan II. Abdülhamid'in hattı Almanlara vermesi üzerine kızgınlıkla iki oğlunu da yanına alarak Avrupa'ya kaçacaktır. Sina Akşin'in bu konudaki yorumu oldukça önemlidir. Akşin, “*özgürlükçü mücadele*” olarak adlandırdığı Jön Türk hareketinin Osmanlı üzerindeki İngiliz-Alman emperyalist rekabetinin bir boyutu hâline geldiğini ve rekabette Almanların ağırlıklarını artırdıkça İngilizlerin ve İngiliz taraftarı Osmanlıların Jön Türk hareketine destek olduğunu söylemektedir. Damad Mahmud Paşa'nın kaçışını sağlayan üç pasaportun İngiliz sermayeciler tarafından sağlanmış ve üzerinde Lord Salisbury'nin imzasını taşıyor oluşu Akşin'in yorumunu oldukça anlamlı kılmaktadır.¹⁰⁸⁴

Bununla birlikte Jön Türkler umdukları şekilde İngiltere'nin desteğini alamamışlardır. Nitekim İngiltere'nin Cemiyet'in varlığından haberdar olmasına karşın onlara yönelik açıkça yardıma bulunmayı siyasî olarak doğru bulmadıkları ve Jön Türklerin isteklerine cevap vermedikleri görülmektedir.¹⁰⁸⁵ Aslında İngiliz gazeteci, diplomat ve parlamenter David Urquhart'ın Kırım Savaşı sırasında kurduğu Foreign Affairs Committee isimli cemiyet Osmanlı taraftarı görüşleriyle İngiltere'de etki yaratmıştı. 1877'de Urquhart'ın ölümüne dek adeta bir Osmanlı lobisi gibi hareket eden Foreign Affairs Committee gerek basın yoluyla gerekse İngiliz parlamentosu üzerinden Osmanlı yanlısı tavır sergilemiştir. Ali Suavî ile bağlantıda olan cemiyet Osmanlı yönetimiyle de yakın ilişki kurmuştur. Cemiyetin faaliyetleri İngiltere'de Osmanlı yanlısı kamuoyu oluşumuna sınırlı da olsa katkı yaparken, Osmanlı'da da İngiliz sempatisi yaratılmasına vesile olmuştur.¹⁰⁸⁶ Ancak bu tür etkenlere rağmen Jön Türkler, İngiliz hükûmetlerinden istedikleri ve bekledikleri şekilde siyasî destek bulamamışlardır.

Jön Türklerin aşırı İngiliz yanlılığı kendi içlerinde tepki doğmasına da sebebiyet vermiştir. Ubeydullah Efendi, Sultan II. Abdülhamid aleyhtarlığı yüzünden Jön Türklerin İngilizlerle aynı safa geçmesini şiddetli şekilde eleştirmektedir. Adını vermediği bir Jön Türk'ün “*Sultan Hamid'in sui-*

¹⁰⁸³ “Havâdis”, *Osmânlı*, (60), 15 Mayıs 1900, s. 4.

¹⁰⁸⁴ Akşin, a.g.e., s. 77-78.

¹⁰⁸⁵ Bayram Soy, “1908 Jön Türk Devrimi'ne İngiltere'nin Yaklaşımı”, *Doğu Batı*, (46), 2008, s. 148-149.

¹⁰⁸⁶ Bu cemiyetin kuruluşu, mensupları ve yazın faaliyetlerinden örnekler için bk. Hüseyin Çelik, *Bir Medeniyet Analizi Türk Yanlısı İngilizlerin Osmanlı'ya Bakışı*, 3. Baskı, Ufuk Kitapları, İstanbul, 2002.

*idaresiyle Moskof istilâsına düşecek olan memâlik-i Osmaniye'yi biz İngiliz istilâsı altında görmek isteriz ve ona çalıyoruz” demesine de tepki göstermektedir.*¹⁰⁸⁷

Jön Türklerin İngiltere taraftarlığına ve yaptıkları propagandalara karşın, Sultan II. Abdülhamid'in dış siyasette İngiltere'yi öncelik görmemesinin nedenleriye oldukça farklıdır. Jön Türklerin Osmanlı ile İngiltere arasında çıkar birliği olduğu iddialarına rağmen, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrası değişen İngiliz siyaseti Osmanlı'nın artık ayakta kalamayacağını ve toprak bütünlüğü prensibinin terk edilmesi gerektiğini düşünmekteydi. Bu doğrultuda İngiltere'nin Osmanlı karşısı tavrı sergilemesi, 1878'de Kıbrıs'ı ve 1882'de Mısır'ı işgal etmesi II. Abdülhamid'i İngiltere'ye mesafeli davranmaya itmiştir. İngilizlerin Basra Yolu üzerinden Osmanlı sınırları içerisine soktuğu tüfekleri Arap aşiretlere dağıttığına dair bilgiler de Osmanlı'ya ulaşmıştır. İngiltere'nin Arap aşiretlerini silâhlandırarak onları Osmanlı aleyhinde isyana teşvik etmek ve bölgede kargaşa çıkarmak niyetinde olduğu II. Abdülhamid tarafından anlaşılmış ve bunun önlenmesi için gerekli tedbirlerin alınmasını istemiştir.¹⁰⁸⁸

Jön Türklerin iddialarının aksine 23 Aralık 1876'da İstanbul'daki Tersane Konferansı'nın ilk gününde Midhat Paşa'nın ilân ettiği Kanûn-i Esâsî'nin, göz ardı edilip önemsenmemesi İngilizlerin meşrutî yönetimle Osmanlı'nın sorunlarının hâll edilip devletin güçlenmesi yönünde amaçlarının ve isteklerinin olmadığını açık ifadesidir. Sultan II. Abdülhamid'in bunu fark etmesine karşın Jön Türkler, İngiltere'nin Osmanlı siyasetindeki değişimini ve dönüşümünü idrak edememişlerdir. Onlar için İngiltere hâlâ Osmanlı'nın kadim dostu ve zor zamanların kurtarıcısıydı. Jön Türkler, büyük saygı gösterdikleri Midhat Paşa'nın İngilizlerle yakın ilişkilerini hatırlayarak, amaçlarına giden yolda kendilerine karşı da böyle bir ilgiyi ve desteği İngiltere'den beklemekteydi. Bu sebeple İngiltere, Jön Türk propagandalarında olumlu yer edinmiştir.

Sultan II. Abdülhamid'i İngiltere'ye karşı mesafeli olmaya iten nedenlerin biri de amcası Sultan Abdülaziz'in hal edilmesinde Midhat Paşa'yla birlikte İngilizlerin de parmağının olduğuna inanmasıdır.¹⁰⁸⁹ Midhat Paşa ve arkadaşlarının Sultan Abdülaziz'i darbe ile tahttan indirip yerine V. Murâd'ı çıkarmalarından en çok İngilizler memnun olmuştur.¹⁰⁹⁰ V. Murâd'ın psikolojik rahatsızlığı nedeniyle hal edilmesi meselesi gündeme gelip, kendisinin tahta çıkmasının önü açılınca II. Abdülhamid temkinli davranmıştır. Hatta tahta çıkmadan birkaç gün önce, 26 Ağustos 1876'da, İngiliz Elçisi Sir Henry Elliot'a adamını göndererek nabız yoklamıştır. İngiliz majestelerinin hükûmetinin tavsiyelerini izlemeye hazır bulunduğunu, Şark Meselesi konusunda İngilizlerle yakın

¹⁰⁸⁷ Alkan, **Sıradışı Bir Jön Türk Ubeydullah Efendi'nin Amerika Hatıraları**, s. 29, 79. Bununla birlikte Ubeydullah Efendi'nin Boer galibiyeti nedeniyle İngiliz elçiliğini ziyaret eden grup arasında yer alması oldukça ilginçtir. Ubeydullah Efendi'nin söylemleri ve hareketleri arasında bulunan çelişki birçok Jön Türk örneğinde de görülmektedir.

¹⁰⁸⁸ Engin, **Asayiş Sultan II. Abdülhamid'in İç Güvenlik Politikası**, s. 165.

¹⁰⁸⁹ Mahmud Muhtar, **Maziye Bir Nazar**, Erol Kılınç (Yay. Haz.), Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1999, s. 69.

¹⁰⁹⁰ Cevri, a.g.e., s. 8.

olduğunu ve devletin maliyesini yakından takip ederek Avrupalı alacakları memnun edeceği konusunda teminat vermiştir.¹⁰⁹¹ Anlaşılacağı üzere Sultan Abdülaziz'in halinde İngiltere'nin rol oynadığını düşünen II. Abdülhamid tahta çıkarken bir anlamda İngilizlerin muvaffakiyetini de almıştır. Tahta çıkış sürecindeki dengeler ve şartlar gereği böyle bir yöntem izleyen II. Abdülhamid İngilizlerin Osmanlı Devleti'nde padişah hal etmeye varan etkisini ise unutmamıştır. Bu aynı zamanda Bâb-ı Âli'nin ve askerî kesimlerin yabancı bir devletle işbirliği hâlinde neler yapabileceklerinin göstergesi olmuştur. Dolayısıyla II. Abdülhamid'i otokrat yönetime zorlayan bir etken de İngiltere'nin Osmanlı üzerindeki olumsuz varlığını ortadan kaldırmaktır.

1880'de ikinci kez İngiltere Başbakanı olan ve uzun yıllar görevde kalan William Ewart Gladstone'un anti-Türk ve anti-Müslüman tavrı da Sultan II. Abdülhamid'in İngiliz siyasetini belirleyen temel etkenlerden biri olmuştur. Gladstone'un İngiliz parlamentosunda yaptığı Osmanlı karşıtı konuşmalar padişahın tepkisini çekmiştir. II. Abdülhamid'in İngiltere'nin Osmanlı politikasındaki anlayışından hiç hoşnut bulunmadığının açık bir ifadesi de koyu Hristiyan olan ve Türk ve Müslüman karşıtı fikirlerle bilinen Gladstone'un 1898 yılındaki cenaze merasiminde görülmektedir. Uluslararası politik dengeler gereği siyasî protokollere dikkat eden II. Abdülhamid, Londra'daki Osmanlı büyükelçisine emir göndererek hiçbir Osmanlı temsilcisinin merasime katılmamasını istemiştir.¹⁰⁹²

Sultan II. Abdülhamid'in siyasî olarak İngiltere'ye soğuk bakmasının nedenlerinden biri de her ne kadar Jön Türklerin beklediği düzeyde olmasa da bu devletin Jön Türklere yardımlarından ileri geldiği söylenebilir. II. Abdülhamid Paris, Kahire ve Londra'daki Jön Türk merkezlerinin İngilizler tarafından maddî açıdan desteklendiği görüşündedir.¹⁰⁹³ Jön Türklerin de faaliyetleriyle İngilizlerin Osmanlı karşıtı politikalarını güçlendirmek için gece gündüz çalıştıklarına hükmedilerek bu durum teessüfle karşılanmaktadır.¹⁰⁹⁴ Bunun yanında İngilizlerin yalnız Jön Türklerle değil, II. Abdülhamid'in merkezî gücü Yıldız Sarayı'na taşınması sonrasında etkisizleşen Bâb-ı Âli'nin bazı yüksek bürokratlarıyla ilişkide olduğu ve gücün tekrar bürokrasiye kazandırılması noktasında işbirliği içerisinde bulunduğu da görülmektedir.¹⁰⁹⁵ İngiltere'ye güven duymayan II. Abdülhamid'in İngiliz siyasîlerin Osmanlı topraklarında seyahatlerine ve devletle ilgili bilgi almalarına da engel olmak istemiş ve Osmanlı memurlarını uyarmıştır.¹⁰⁹⁶ II. Abdülhamid'in İngiltere'ye karşı olan

¹⁰⁹¹ Georjon, a.g.e., s. 68.

¹⁰⁹² Karaca, **Büyük Oyun İngiltere Başbakanı Gladstone'un Osmanlı'yı Yıkma Planı**, s. 18.

¹⁰⁹³ Öke, **Saraydaki Casus Gizli Belgelerle Abdülhamid Devri ve İngiliz Ajanı Yahudi Vambery**, s. 172.

¹⁰⁹⁴ BOA, Y.EE. 4, 59 [Tarihsiz].

¹⁰⁹⁵ Hanioglu, "II. Abdülhamid Döneminde Bürokratlar ve Darbe", s. 49-50.

¹⁰⁹⁶ Örnekler için bk. Engin, **II. Abdülhamid ve Dış Politika**, s. 158-161.

tutumu sebebiyle bu ülkeye gönderilen öğrencilerin sayısında da önceki dönemlere nispetle büyük düşüş yaşanmıştır.¹⁰⁹⁷

Bu siyasî parametreler neticesinde İngiltere'yle olan ekonomik ilişkiler de değişime uğramıştır. Özellikle Mısır'ın işgali ile başlayan süreçte ve devamında İngiltere'den yapılan ithalatın oranı git gide düşerken, bunun yerine Almanya'nın payı gözle görülür şekilde artmaya başlamıştır. Lâkin Osmanlı'nın Fransa'dan sonra en fazla borcu bulunduğu ülke İngiltere olmaya devam etmiştir.¹⁰⁹⁸

Kısacası, Sultan II. Abdülhamid gerek kendisinden önceki dönemlerde gerçekleşen gerekse tahta çıkışından itibaren gördükleri ve yaşadıkları sebebiyle İngiltere'nin Osmanlı aleyhtarı siyaset takip ettiğine inanmıştır. Bundan dolayı da İngiltere'ye karşı bakışı menfi olmuştur. Saltanatı boyunca İngiltere'ye uzak bir siyaset yürüterek Almanya ile yakınlaşmayı devletin menfaatine görmüştür.¹⁰⁹⁹ Tahttan indirilip Selânik'e sürgün gittiği dönemde de II. Abdülhamid, İngilizlerin Osmanlı ve İslâm aleyhtarı olduklarını ve Bağdat Demiryolu Hattı'nı Almanlara verdiği için de kendisine karşı şahsî düşmanlık beslediklerini savunarak şöyle demektedir: *"Ah! Bu İngilizler.. Evvelce de söylemiştim.. Yine söylerim.. Bize her fenalık İngilizlerin eli altından çıkar.."*¹¹⁰⁰

Jön Türklerin İngiltere yanlısı tutumunun tam tersi sûrette cereyan eden propaganda çalışmalarıysa Rusya'ya karşı olmuştur.

3.2. Sultan II. Abdülhamid'in Dış Siyasetinde Çarlık Rusyası

Jön Türkler, Sultan II. Abdülhamid'in dış siyasetinde Çarlık Rusyası ile olan diplomatik ilişkilerini kendi lehlerine propaganda aracı olarak kullanmışlardır. Osmanlı toplumunun bilinçaltında yer etmiş tarihten gelen "Moskof" düşmanlığı algısını propagandalar vasıtasıyla II. Abdülhamid'in şahsına ve iktidarına çevirmek istemişlerdir. Bölümde, Jön Türklerin Osmanlı-Çarlık Rusyası ilişkileri üzerinden II. Abdülhamid'e karşı yapmış oldukları propagandalar incelenmektedir.

Kanûn-i Esâsî'de belirtildiği üzere Çarlık Rusyası, Osmanlı'nın kadîm, tabii ve dinî düşmanıdır. Osmanlı'nın yok olmasından büyük menfaatleri bulunan Rusya da bunu gerçekleştirmek

¹⁰⁹⁷ Mustafa Gençoğlu, **Osmanlı Devleti'nce Batı'ya Eğitim Amacıyla Gönderilenler (1830-1908) -Bir Grup Biyografisi Araştırması-**, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, 2008, s. 78

¹⁰⁹⁸ Şevket Pamuk, **Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme (1820-1913)**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2018, s. 33, 77.

¹⁰⁹⁹ II. Abdülhamid, İngiltere'nin Osmanlı siyasetini 12 madde üzerinde tespit edip devlet ricalinden bunlarla alâkalı izahat istemiştir bk. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "İkinci Abdülhamid'in İngiliz Siyasetine Dâir Muhtıraları", **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, 7, (10), 1954, s. 43-60.

¹¹⁰⁰ **Sultan II. Abdülhamid'in Sürgün Günleri Hususi Doktoru Âtîf Hüseyin Bey'in Hatıraları (1909-1918)**, s. 286, 314.

için çalışmaktadır. Doğrudan saldırmaya gücü yetmediği zamanlarda da Osmanlı'yı zayıflatacak ve daima kargaşa hâlinde bırakacak faaliyetlerde bulunmaktadır. Dolayısıyla Osmanlı için böyle düşman bir devlete siyasî olarak yaklaşmak ve ona güvenmek fahiş hata, dahası dine, devlete ve millete yapılan en büyük hânlıktır.¹¹⁰¹ Jön Türkler, Osmanlı Devleti'nin uğradığı felâketlerin baş müsebbiplerinden biri Rusya olduğu hâlde ibret almayı Rusya'ya yakınlık siyasetinin iyiliğinden bahsedenleri de eleştirmektedir.¹¹⁰²

Sultan II. Abdülhamid'in dış politikasının ana unsuru belirlediği çok yönlü siyaset anlayışı ve denge teorisi gereği Rusya'yla yakınlaşmasını Jön Türkler "*Uyan ey koca millet uyan! Hükümet-i zâlîme, idâre-i müstebide kendini ıslahata icbâr idenlerin elinden kurtulmak için düşman-ı bî-amanımız olan Rusya'nın koltuğuna sığındı*" şeklinde yorumlamaktadır.¹¹⁰³ Padişah Avrupa'nın kendisine dayattığı ıslahat teklifini kabul etmemek ve "*idâre-i rezilânesinin*" devamını temin etmek için Osmanlı azametini ve İslâm dinine mugayir olarak Moskof Çarı'nın merhametine "*alçakçasına*" sokulmaktadır.¹¹⁰⁴ II. Abdülhamid'in kendisi aleyhinde olası bir durumda vapura binip Rusya'ya kaçacak derecede Rus Çarı'na bağlı olduğu iddiası sürekli Jön Türk gündeminde tutulmaktadır.¹¹⁰⁵ Zira iddialarına göre İslâm dünyasının düşmanı olan Rusya, II. Abdülhamid'in en büyük dostudur.¹¹⁰⁶ Öyle ki *Mizân*'da bahsedildiği üzere II. Abdülhamid, Osmanlı toplumunda derin yaralar açan 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı felâketini hatırlatırcasına İstanbul gazetelerine Rus donanmasının gücüyle alâkalı maksatlı haberler yazdırarak halkı Rusya ile tehdit etmekte ve baskı altında tutmaktadır.¹¹⁰⁷

Meşveret'te, Osmanlı toplumundaki olumsuz Moskof imgesi kullanılarak "*Vatanımızı Moskofa satmağa ve cümlemizi düşmân elinde bırakmağa hazırlanan Sultan Hamid*" propagandası yapılmaktadır.¹¹⁰⁸ Jön Türklere göre Sultan II. Abdülhamid, rahmetli ecdâda asırlarca şan ve zafer meydanı olan, her karışında şehitlerin kanları bulunan vatan topraklarını Osmanlı'nın hürriyetinin ve istikbalinin ebedî düşmanı Moskof'a sevine sevine vermektedir.¹¹⁰⁹ Ruslar ise Osmanlı Devleti'ni kapısı önünde can çekişir "*hasta adam*" sûretinde görmektedir. II. Abdülhamid de Rus Çarı'nın

¹¹⁰¹ "Şevketlü Abdülhamid Hân-ı Sâni'nin İngiltere'ye Meyl-i Cedidî", **Kanûn-i Esâsî**, (38), s. 3.

¹¹⁰² "Garâib", **Kanûn-i Esâsî**, 2 (5), 8 Şubat 1898, s. 3.

¹¹⁰³ Sâi, "Bıçak Kemiğe Dayandı", s. 3.

¹¹⁰⁴ Şârh, "İslahât mı Tahribât mı?", **Meşveret**, (22), 8 Kasım 1896, s. 7.

¹¹⁰⁵ "Girid Fecâyî'i ve Almanya İmparatoru", **Mizân**, (10), 8 Mart 1897, s. 2.

¹¹⁰⁶ "Yine Moskof", **Osmânî**, (25), 1 Aralık 1898, s. 5.

¹¹⁰⁷ "Vatandan Havâdis", **Mizân**, (7), 15 Şubat 1897, s. 4.

¹¹⁰⁸ A.T, "Vatanı Sevenlere ve Tehlikeden Kurtarmak İsteyenlere Bir İhtâr", **Sekiz Numerolu Meşveret'in İlâvesi**, s. 2.

¹¹⁰⁹ Hanioglu, **Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük**, s. 458.

kontrolü altında “*ha'in bir mecnûn*” olmasından dolayı Ruslar Osmanlı topraklarını kendilerine ait görmektedir.¹¹¹⁰

Jön Türklerin bu konuda yapmış oldukları propagandalar arasında Ahmed Rızâ'nın *Meşveret*'te söyledikleri de yer almaktadır. Ona göre Sultan II. Abdülhamid devleti ve saltanatı Moskof'a kasten satmıştır.¹¹¹¹ Rusya çarı da padişahın yegâne dostu ve hâmisidir.¹¹¹² II. Abdülhamid Rus Çarı'na “*Aman kurbânın olayım İsâ aşkına beni himâyeye et. Ne istersen vireyim, yapayım*” diye yaltaklanmaktadır.¹¹¹³ Çarlık Rusyası, II. Abdülhamid ne yaparsa yapsın göz yummakta ve sesini çıkarmamaktadır. Çünkü Rusya'nın amacı Avrupa'nın gözünde Osmanlı'yı hakir göstermek, itibardan düşürmektir. II. Abdülhamid'in himmetiyle bunda da başarılı olmuştur. Osmanlı yönetiminin yanlışlıkları sayesinde Rus Çarı, Avrupalılara “*Bakınız Türklerin rezâletini, Hristiyanlara ettikleri zulm ve adâveti görünüz. Ne kadar câhil, barbar ve kendilerini idâreden âciz olduklarını anlayınız*” demektedir.¹¹¹⁴ Ahmed Rızâ, Rusları eleştirirken İngiltere taraftarlığını da alenen açığa çıkarmaktadır. İngilizler, Osmanlı Devleti'nin geleceğine yönelik siyaset takip edip, devleti felâkete sürükleyen II. Abdülhamid iktidarına karşı heyet-i vükelâ tesis edilmesini istemesine rağmen Rusya buna karşı çıkmaktadır. Çünkü Ruslar, III. Selim'den beri Osmanlı için faydalı girişimleri engellemeye çalışmıştır. Böylece Ahmed Rızâ, Rusya'nın II. Abdülhamid'i korumakla Osmanlı toplumuna düşmanlığını alenen ilân ettiğini, padişahın da Rusya'ya meylinin para meselesi olduğunu ve bunun için Rusya'ya imtiyazlar verdiğini iddia etmektedir.¹¹¹⁵

Sultan II. Abdülhamid'in Rusya'nın himayesine güvenip “*yalancı pehlivan*” gibi ara sıra meydana atılarak İngiltere'yi tehditten zevk alan biri olarak Mısır'ın tahliyesini istemesi Ahmed Rızâ tarafından eleştirilmektedir.¹¹¹⁶ II. Abdülhamid gibi “*cebbâr*”ın böyle “*keyfi*” şekilde saltanat yürütmesine Rusya'dan başka hiçbir devlet “*râzı*” olmamakta ve Londra'da gazeteler onun halini talep etmektedir.¹¹¹⁷ *Kanûn-i Esâsî*'de iddia edildiği üzere Çarlık Rusyası dost maskesi altında padişahın meşveret usulünü kabul etmemesi için yönlendirmelerde bulunmaktadır.¹¹¹⁸ *Mizân*'da da

¹¹¹⁰ Hayrullah, “Darü'l-Harb”, s. 5.

¹¹¹¹ Ahmed Rızâ, “İslahât Tasavvuru”, *Meşveret*, (22), 8 Kasım 1896, s. 3.

¹¹¹² Ahmed Rızâ, “İcmâl-i Ahvâl”, *Meşveret*, (15), 4 Ağustos 1896, s. 2.

¹¹¹³ “Ehl-i İslâm'la Türkiyâ ve Almanya”, *Kanûn-i Esâsî*, 2 (34), 13 Mart 1899, s. 4.

¹¹¹⁴ Ahmed Rızâ, “İcmâl-i Ahvâl”, *Meşveret*, (16), s. 2.

¹¹¹⁵ Ahmed Rızâ “İcmâl-i Ahvâl”, *Meşveret*, (7), s.1.

¹¹¹⁶ Ahmed Rızâ, “Mısır”, *Meşveret*, (9), 2 Nisan 1896, s.1.

¹¹¹⁷ Ahmed Rızâ, “İcmâl-i Ahvâl”, *Meşveret*, (18), 8 Eylül 1896, s. 2.

¹¹¹⁸ “Makale-i Şer'iyeye”, *Kanûn-i Esâsî*, (3), s. 2.

belirtildiğine göre Rusya'dan başka bütün devletler ise Osmanlı'nın mükemmel bir idareye nail olması arzusunun taşıdığıdır.¹¹¹⁹

Jön Türklere göre Sultan II. Abdülhamid'in Rusya ile ittifak yapması, memleketi ve tahtı düşman eline teslim etmek ve yalnız kendi nefsinin kurtarmak içinse bundan daha iyi çare olamaz. Rusya'nın önceden beri en büyük hedefi İstanbul ve Boğazları ele geçirmektir ve eğer İngiltere engellemiş olmasaydı bunu çoktan başarmıştı.¹¹²⁰ Jön Türkler, II. Abdülhamid iktidarının tam da Rusya'nın istediği şekilde uluslararası siyasî ortam yarattığını ve onun başta bulunmasının Rusya'nın işine geldiğini iddia etmektedir.¹¹²¹ Rus Çarı, Sultan II. Abdülhamid'e vasi olmuş, İstanbul'daki Rus sefiri Mabeyn üzerinde "*âmir-i mutlak*" kesilmiştir. Eğer aynı şekilde devam ederse İslâm başkenti İstanbul II. Abdülhamid'in nefsi kuruntularına fedâ olup gidecektir.¹¹²² Şerâfeddin Mağmûmî'ye göre II. Abdülhamid, devletin ve milletin büyük düşmanı olan Rusya sefirinden akıl almakta ve Rusya tercümanını da kendisine özel müsteşar tayin etmektedir. Mevcut durumu bu şekilde özetleyen Mağmûmî, ardından ise propaganda söylemlerini güçlendirme yöntemi olarak tarihe atıfta bulunmaktadır. Bir zamanlar Fransa kralını himaye eden, asırlarca cihângirâne siyasî ömür geçiren Osmanlı, II. Abdülhamid'in varlığı nedeniyle hâkir olmuştur.¹¹²³ Böylece devletin şanlı günleri gündeme getirilerek propagandaların toplum üzerindeki etkisi artırılmaya çalışılmaktadır.

Mîzân'da Sultan II. Abdülhamid'in Rusya ile olan ilişkilerine yönelik söylem ve eleştiri ağırlaşmaktadır.¹¹²⁴ Rusya'nın Osmanlı üzerinde tatbik etmek istediği planlar uzun uzadıya anlatılmaktadır. Çarlık Rusyası'nın Osmanlı aleyhindeki siyasetine karşılık padişahsa hiçbir şeyi umursamamaktadır. Çünkü kendisi "*Allah'ın belâsı kesilmiş bir ha'in-i din ve millet*"tir ve yanındaki diğer devlet ricali ve ulema da ona yaranma gayretinde bulunan aptallardan başka şey değildir.¹¹²⁵ *Mîzân*'da çıkan haberlere göre, II. Abdülhamid Osmanlı'nın başarı kazanmasını kendi iktidarı aleyhine durum olarak görmektedir. 1897 Osmanlı-Yunan savaşında Osmanlı'nın elde ettiği zafer haberlerinin halkta uyanma ve kıpırdanış belirtileri göstermesinden ürken II. Abdülhamid, Rusya'dan savaşın bitirilmesini rica etmiştir. Çünkü II. Abdülhamid, Türk kavminin kımıldanmaya kadar sabırlı olduğunu ancak bir kere hareket ettikten sonra sakinleştirilmesinin mümkün olmadığını iyi bilmekte ve bu sebeple de Rusya'nın savaşı sona erdirip halktaki kıpırdanmaların önüne geçilmesini istemektedir. Bunları dile getiren Jön Türkler, II. Abdülhamid'in millet-i İslâmiye aleyhinde Rusya'yla ittifak yaptığını ve bu işe alet olanlara ödül niteliğinde nişanlar verdiğini de

¹¹¹⁹ "Âsâr-ı Ceyyide Şark'ın Za'f ve Kuvveti", *Mîzân*, (23), 7 Haziran 1897, s. 3.

¹¹²⁰ M. F, "Moskovla İttifak", *Meşveret*, (8), 16 Mart 1896, s. 3.

¹¹²¹ "Cümle-i Siyâsiye", *Mîzân*, (2), 28 Aralık 1896, s. 1-2.

¹¹²² *Ulemâ-yı Din-i İslâm'a Da'vet-i Şer'iye*, s. 15.

¹¹²³ Şerâfeddin Mağmûmî, "Ne İdik, Ne Olduk?", s. 4.

¹¹²⁴ "Bayram Tebriki", *Mîzân*, (20), s. 1.

¹¹²⁵ "Cümle Siyâsiye", *Mîzân*, (21), 24 Mayıs 1897, s. 1-2.

söylemekte ve bütün olup bitenlere karşı sessiz kalmaya devam eden topluma hitaben “*Osmânlılar! Şu mübârek nişânın tebriğine koşunuz! Zirâ meskenetinize lâayık olan odur!*” şeklinde eleştiri de getirmektedir.¹¹²⁶

Osmânlı’da da Çarlık Rusyası’nın özellikle “*Türk milletinin menşe’i*” olduğu vurgulanan Türkistan coğrafyasındaki Müslüman Türkler üzerinde kurduğu siyasî ve kültürel baskı gündeme getirilmektedir.¹¹²⁷ İslâmiyet’i yeryüzünden kaldırmayı ve Türklüğü mahvetmeyi amaç edinen Moskof, ele geçirdiği coğrafyalarda toplumu İslâmiyet’ten ve Türklükten uzaklaştırmak, onları Moskofluğa ve Ortodoksluğa yaklaştırmak için birtakım politikalar yürütmektedir. Ancak Rusların hâkimiyetindeki Müslüman Türklerden gelen yardım çağrılarına II. Abdülhamid gözünü yummuştur. Oysa bir Hristiyan’ın hakkı yense Rus çarı ultimatolar gönderir ve gerekirse işi savaşa kadar vardırı. II. Abdülhamid ise kendi dininden ve kendi kavminden olan insanlara yardıma gitmediği gibi sırası geldiğinde Müslümanların koruyucusu halife namıyla haksız yere kabarmaktadır ve gururlanmaktadır.¹¹²⁸

Sultan II. Abdülhamid’in Anadolu’nun kuzeyinde ve doğusunda inşa ettirdiği demiryolu hatlarının zamanı geldiğinde Rusların askerî sevkiyatlarını çok kısa sürede Anadolu’ya gönderip Osmanlı topraklarını işgal etmeye yarayacağı iddiası *Osmânlı*’da işlenmektedir. Bu bağlamda II. Abdülhamid kasten devlete ve millete ihânet eden bir “*hâin*”dir.¹¹²⁹ Rusların sadece Balkanlar’da ve Karadeniz’de değil, Osmanlı’nın güney topraklarında da gözü vardır. Nitekim *Osmânlı*’da Rusların Basra Körfezi üzerinde planları olduğu için Suriye topraklarına göz diktiği ve böylece hem Akdeniz’i hem de Hint Okyanusu’nu kontrol etmek istediğinden bahsedilmektedir. Rusların Suriye politikasını anlatan Jön Türkler, II. Abdülhamid’in rolünü ise şöyle ifade etmektedir: “*Bakalım Abdülhamid bu def’a Suriye’de Rusya için ne gibi menâfi te’min idecekdir.*”¹¹³⁰

Jön Türklerin kötü bir gelecek inşası üzerinden propaganda güçlendirme tekniği bu konuda da kullanılmaktadır. *Neler Olacak* isimli risale, Jön Türklerin yarattığı hayâlî gelecek üzerine kurgulanmıştır. Jön Türklerin basında yaptıkları Sultan II. Abdülhamid’in ülkeyi Rusya’ya teslim edeceği propagandaları tiyatro misâli bu risalede canlandırılmaktadır. Risalede bir kişinin rüyâsı üzerinden İstanbul’un Ruslar tarafından işgali sonrasında Osmanlı Devleti’nin ve toplumunun yaşadığı facia anlatılmaktadır. Bunun yanında II. Abdülhamid olabildiğince eleştirilmekte ve işgalin baş sorumlusu olarak gösterilmektedir:

Ayakta duran Çar’dır. Diz çökerek istirahat eden, elinde bir arzûhâl tutan, Osmânlı hükümdârlarının altı yüz seneden beri muharebelerde düşmânlardan aldıkları emâneti takdim

¹¹²⁶ “Tabaka-i Bâlâ Muhibimizden”, *Mizân*, (22), 31 Mayıs 1897, s. 3-4.

¹¹²⁷ “Rusya’da Müslümânlar”, *Osmânlı*, (20), 15 Eylül 1898, s. 5.

¹¹²⁸ “Moskof İslâmları Asıyor!!!”, *Osmânlı*, (17), 1 Ağustos 1898, s. 1.

¹¹²⁹ “Anadolu’nun Mukaddime-i İstilâsı”, *Osmânlı*, (55), 1 Mart 1900, s. 1-2.

¹¹³⁰ “Suriye’de Moskoflar”, *Osmânlı*, (37), 1 Haziran 1899, s. 3.

eden, Osmânlılığı mahv ve İslâmiyet’i vâdi-yi inkırâza götüren son Osmânlı pâdişâhı Abdülhamid’dir...¹¹³¹

Görüleceği üzere Jön Türkler Sultan II. Abdülhamid’in dış siyasette Rusya ile ilişki kurmasına olumsuz yaklaşmış ve bunu propaganda malzemesi olarak kullanmıştır. Oysa II. Abdülhamid’in Rusya siyaseti dikkatle takip edilmiş denge politikasının yansımasıdır.

Sultan II. Abdülhamid, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı’nın yıkıcı ve ağır sonuçlarını tecrübe ettiğinden dolayı Ruslarla siyasî ve diplomatik yönden sorunsuz seyir izlemeye çalışmıştır. Osmanlı’nın gücü malûm olmakla beraber, bu dönemde İngiltere de Osmanlı topraklarının bütünlüğü savunan siyasetten vazgeçmiş; bilakis aleyhine tavır almıştır. Bu sebeple II. Abdülhamid Rusya konusunda daima düşünerek adım atmıştır. I. Dünya Savaşı’nın başladığı sıralarda Beylerbeyi Sarayı’nda iken özel doktoru Atıf Bey’le yaptığı görüşmedeki şu cümleleri aslında II. Abdülhamid’in tahtta iken takip ettiği Rus politikasının arka planını ve gayesini açıklamaktadır: *“Ben Ruslardan korkmam.. Onların çarını elde etmek kâfidir.. Çünkü çar onlarca hem padişah hem de Allah gibidir.. O kadar hürmet ederler.. Onun dediği olur..”*¹¹³²

Sultan II. Abdülhamid’in Rusya ile çatışmazlık politikasına girmesi onun denge siyasetinin parçasıdır. Avrupa’nın diğer güçleriyle anlaşmazlığa düştüğünde II. Abdülhamid’in Rusya’dan yardım ve arabuluculuk yapmasını istediğine dair örnekler mevcuttur.¹¹³³ Zira Rusya’yla açılacak barış dönemi Osmanlı’ya 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında nefes aldiracağı gibi modernleşme faaliyetlerinin sekteye uğramadan devam etmesini sağlayacaktı. II. Abdülhamid, aradaki tarihî husumete ve yaşanan son savaşın felâketine karşın eğitime verdiği değer gereği Rusya’ya askerî öğrenim için Osmanlı subaylarını göndermekten de geri kalmamıştır. Bu da onun dış siyasette ne kadar rasyonel ve pragmatist olduğunun önemli işaretidir.¹¹³⁴ Çok yönlü dış siyaset anlayışı modern diplomasi gerekliliklerinden birisidir. Dolayısıyla Osmanlı Devleti’nin dönemsel şartlar gereği politik ilişkilerini belirlemesi ve farklı devletlerle münasebetlerini devam ettirmesi siyasî, askerî, ekonomik hatta coğrafi bir zorunluluktur.

Jön Türklerin Sultan II. Abdülhamid ülkeyi Ruslara teslim edecek şeklindeki propagandalarının altında yatan neden onun Rusya ile iyi geçinme siyasetidir. Oysa II. Abdülhamid, Jön Türk propagandalarının aksine Ruslarla tarihî düşmanlığın bilincinde ve bu coğrafyada Rusların lehine olanın Osmanlı aleyhine olacağını farkındadır. Bununla birlikte ilginç bir ayrıntı da II.

¹¹³¹ Neler Olacak!..., s. 8.

¹¹³² Sultan II. Abdülhamid’in Sürgün Günleri Hususi Doktoru Âtîf Hüseyin Bey’in Hatıraları (1909-1918), s. 286.

¹¹³³ Metin Ünver ve Murat Hulkiender, II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı-Fransız İlişkilerinde Krizler ve Çatışmalar 1901 Hadisesi (Lorando ve Tubini Meselesi), İlgî Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2018, s. 252.

¹¹³⁴ Gençoğlu, Osmanlı Devleti’nce Batı’ya Eğitim Amacıyla Gönderilenler (1830-1908) -Bir Grup Biyografisi Araştırması-, s. 82-83.

Abdülhamid'in Rus Çarı'nın emrine girdiği hatta devlet yönetimini ona bıraktığı yönündeki propagandaların alt yapısının büyük oranda Avrupa ve özellikle de İngiltere basını üzerinden oluşturulmasıdır. Zira İngiliz basınında II. Abdülhamid'in iktidarının erken dönemlerinde dahi böyle iddiaların varlığı mevcuttu. Meclis-i Mebûsan'ın Rus Çarı'nın arzusuna uyularak kapatıldığı yönündeki söylemler İngiliz gazetelerinde sıkça yer almıştır.¹¹³⁵ Dolayısıyla II. Abdülhamid muhalefetinin Batı basınındaki bu tür söylemlerden etkilenerek kendi propaganda argümanlarını yarattığı açıktır. Jön Türklerin özellikle İngiltere'ye yakın durmaya çalıştığı da göz önüne alınırsa bu konudaki propagandalarının esin kaynağının İngiliz basını olması yadırganmayacak durumdur.

3.3. Jön Türklerin Değişken Almanya Algısı

Bu başlık altında Sultan II. Abdülhamid'in uluslararası siyasî arenada partneri konumunda olan Almanya ile ilişkisine Jön Türklerin bakışımın seyri ve konuyla ilgili yaptıkları propagandalar ele alınmaktadır.

Dönemin şahitlerinin aktardığına göre Kayzer II. Wilhelm'in Sultan II. Abdülhamid ile dost olması ve iki kez İstanbul'u ziyaret etmesi Türk aydınlarında Alman imparatoruna karşı nefret oluşmasına yetmiştir.¹¹³⁶ Nitekim bu nefreti Jön Türkler de paylaşmaktaydı. II. Abdülhamid'in Alman Kayzeri ile yakın dostluğuna Jön Türkler iyi gözle bakmadıkları yaptıkları propagandalardan anlaşılmaktadır. Almanya'nın II. Abdülhamid'e desteğine karşı Jön Türkler de İngiltere yanlısı çizgide olmuşlar ve özellikle İngilizlerin teveccühünü kazanacak yönde siyasî söylemlerde bulunmuşlardır. II. Abdülhamid'in Alman kartına karşılık Jön Türkler ise İngiltere kartını öne sürmüştür.

Meşveret'te, Sultan II. Abdülhamid'in Almanya'ya "*hulûs çakmak*" için bu ülkeden askerî alanda eğitim verecek muallimler getirtmesi boş çaba olarak görülmektedir. Bunlar içerisinde en müktediri Goltz Paşa olmakla birlikte, onun askerî uzmanlığına rağmen 12 yıl boyunca gerek orduda gerekse askerî mekteplerde "*ehemmiyetsizce*" bazı icraattan başka hiçbir ilerleme belirtisi gösterilememiştir.¹¹³⁷ Bu şekilde Jön Türkler II. Abdülhamid'in orduyu güçsüz duruma düşürdüğünden yakınmakta ve Almanya'yla gelişen askerî ilişkilerin de neticesiz kalacağı propagandasında bulunmaktadır. Ancak 1897 Osmanlı-Yunan Savaşı'nda Osmanlı ordusu açık bir zafer kazanınca Paris'teki Jön Türkler Goltz Paşa'ya telgraf çekerek hizmetlerinden dolayı Türk

¹¹³⁵ M. Şükrü Hanioğlu, "İlk Osmanlı Meclis-i Meb'usanı ve İngiltere", **Derin Tarih**, (62), 2017, s. 67.

¹¹³⁶ Tokgöz, a.g.e., s. 134.

¹¹³⁷ A. T, "Vatanı Sevenlere ve Tehlikeden Kurtarmak İsteyenlere Bir İhtâr", **Sekiz Numarolu Meşveret'in İlâvesi**, s. 2.

milletin kendisine bugün müteşekkik olduğunu belirtmiş ve askerî dahi olduğunu ifade etmiştir.¹¹³⁸ Bu ise tutarsızlık belirtisi olarak Jön Türk propagandalarının değişkenliğini göstermektedir.

Kanûn-i Esâsî'de yayımlanan yazılarda Jön Türklerin Almanya'yı şiddetli derecede eleştirdikleri görülmektedir. Cemiyet'in Mısır Şubesi'nin ana yayın organında Almanya "*münâfik menfaatperest*" olarak tanımlanmakta ve 1897 Osmanlı-Yunan Savaşı'nda Sultan II. Abdülhamid'i kendi çıkarları gereği savaşa teşvik ettiği söylenmektedir. Lâkin aynı Almanya savaş sonrasında Osmanlı'nın savaşta ele geçirdiği toprakların geri verilmesinde Yunan tarafını desteklemiştir. Yani Kayzer II. Wilhelm, padişahı kendi çıkarlarına göre kullanmaktadır. Jön Türkler Almanya'nın takip ettiği Osmanlı siyasetini şöyle yorumlamaktadır: "*Âferin Vilhelm cenâbları! Şaşkın, şişkin bir kaz buldun; tüyelerini istediğin gibi yolmağa bak! Kendi askerini neye yorarsın! Müslümânlar sağ olsun. Mecnûn halifeleri sâyesinde kanlarını kana kana içer Almanların hukûkunu da muhafaza idersin!*"¹¹³⁹

Kayzer II. Wilhelm'in 300 milyon Müslüman'ın dostu olduğu yönündeki cümleleri de *Kanûn-i Esâsî*'de inandırıcı bulunmamaktadır. Almanya'nın sömürgelerinde Müslüman nüfus olmadığı için bu söylemin İngiltere'ye karşı hareket olduğunu vurgulayan Jön Türkler, eğer diğer Düvel-i Muazzama'nın kendi Müslüman tebaalarına karşı baskıya ve zulme başlarsa ne Alman İmparatoru II. Wilhelm'in duruma itiraz ne de Halife II. Abdülhamid'in Müslümanları müdafaa etmeyeceğini söylemektedir.¹¹⁴⁰ Jön Türkler, II. Wilhelm'in Türkiye'ye dost ise neden Kanûn-i Esâsî'nin ilânını ve ıslahatın icrasını II. Abdülhamid'e tavsiye etmediğine ve neden mazlum V. Murâd'ın ahvalini sormayı aklına getirmediğine dikkat çekmektedir.¹¹⁴¹ Dolayısıyla Osmanlı'nın Almanya ile siyâsî yakınlaşmasının devlete fayda vermeyip aksine zarar getireceği inancı hâkimdir.¹¹⁴²

Kanûn-i Esâsî'de ayrıca Almanya'nın Osmanlı aleyhtarî siyasetine karşın Sultan II. Abdülhamid'in Almanya'ya hoş görünme ve onların desteğini alma çabasında olduğu, yaptıklarıyla Osmanlı'nın ve İslâmiyet'in onurunu lekelediği alay yollu propaganda söylemleriyle anlatılmaktadır. Jön Türklerin iddialarına göre Alman Kayzeri II. Wilhelm'in 1898 yılında İstanbul'u ikinci ziyaretinde, II. Abdülhamid "*kendini renkçe Almanlara benzetmek için sakalını sarımturak bir boya*" ile boyamıştır. Bir önceki ziyaretinde padişahı siyah sakallı gören Alman imparatoriçesi ise şimdiki hâline oldukça gülmüştür. Jön Türkler, II. Abdülhamid'in Müslümanların halifesi unvanını taşımasına karşın göğsünde istavroz ve yeni boyalı sakalıyla imparatoriçenin elini "*alık çocuk gibi*

¹¹³⁸ "Golç Paşa", *Mizân*, (27), 5 Temmuz 1897, s. 3.

¹¹³⁹ "Siyâset-i Hamidiye Âsâr-ı Âhiresi", *Kanûni Esâsî*, 2 (21), 27 Temmuz 1898, s. 2.

¹¹⁴⁰ "Ehl-i İslâm'la Almanya ve Türkiyâ", *Kanûn-i Esâsî*, 2 (31), s. 5.

¹¹⁴¹ "Ehl-i İslâm'la Türkiyâ ve Almanya", *Kanûn-i Esâsî*, 2 (34), s. 3.

¹¹⁴² "Şevketlü Abdülhamid Hân-ı Sâni'nin İngiltere'ye Meyl-i Cedîdî", *Kanûn-i Esâsî*, 2 (38), s. 2-3.

öpüb karşusunda maymun gibi” durduğunu, böylece Osmanlı’nın ve İslâm’ın itibarını yok ettiğini söylemektedir.¹¹⁴³

Osmânli’da da Almanya’nın Girit Meselesi ve Prens Yorgi’nin adaya vali tayin edilmesi konularındaki tavrı eleştirilmektedir. Almanya’nın Osmanlı Devleti’yle yakınlaşmasının altında kendi çıkarlarının olduğuna vurgu yapılarak “*Müslimânlar, Osmânlılar.. düşününüz, uyanınız..*” denilmektedir.¹¹⁴⁴ Dolayısıyla Almanya ile kurulacak ittifakın Osmanlı Devleti’ne siyaseten fayda vermeyeceği görüşü *Osmânli*’da da yer almaktadır.¹¹⁴⁵ Yine benzer şekilde demiryolları ihâlelerinin tamamının Almanlara verilmesi ve hatlardaki ziraî ve ticarî faaliyetlerin Almanların kontrolüne girerek yerli ahalinin bundan olumsuz etkilenmesini gündeme getiren Jön Türkler, Anadolu’da bulunan antik eserlerin de Alman müzelerini doldurduğunu söylemektedir. Jön Türkler bunun sebebini de II. Abdülhamid’in siyasetine bağlamaktadır: “*Mülk-i Osmânî’yi Almanlar idâre itmiş olsalardı güürültüsüzce milletleri için bu kadar menâfi’ te’min idemezlerdi.*”¹¹⁴⁶ Nitekim *Meşveret*’te de Almanya’ya verilen demiryolları hatlarının vatani satmak anlamına geldiği savunulmaktadır.¹¹⁴⁷

Jön Türkler, Sultan II. Abdülhamid ile dost olması nedeniyle Almanya’ya mesafeli durmasına karşın zaman zaman destekleyici yorumlarda bulunmaktan da geri kalmamıştır. Alman *Strazburg Post* gazetesinde kendilerini takdir eden bir yazı yazılması üzerine yazıyı Türkçeye çevirerek *Meşveret*’e koymuşlardır.¹¹⁴⁸ Alman gazetesinin Jön Türkler lehine bu davranışı *Meşveret*’te yankı bulmuş ve Almanların gayet ciddi, doğru sözlü ve insanî kavim olduklarından bahisle “*âsâr-ı ilmiyye ve medenîyyetlerini takdîr idiyoruz*” şeklinde teşekkür edilmiştir.¹¹⁴⁹ *Mizân*’daki bir yazıda ise, *Osmânli*’daki eleştirilerin zıddı olarak, Alman İmparatoru II. Wilhelm’e Girit Meselesi esnasında gösterdiği tarafsızlık ve Türkler hakkında “*insâniyetkârâne dostluk*” sebebiyle teşekkür edilmektedir. Paris’te bulunan Cemiyet üyelerinin imparatora gönderdiği bir telgraf da yazıda bulunmaktadır. II. Wilhelm’in bu davranışını anasız-babasız kalmış küçük bir çocuğun komşulardan birinin himayesine mazhar olunca hissettiği tesirle aynı olduğu dile getirilmektedir. Yazıda vurgulandığı üzere Jön Türkler II. Abdülhamid’den baba şefkati beklemektedir:

Bizim de merhametli sevimli millete babalık, vatana hâmilik idecek terakkiperver bir hükümdârımız ola idi dâhilden hâricden kendisini alkışlayacak bütün hissimizle sevecek, cebr ile,

¹¹⁴³ “Âile-i Saltanat Hakkında Gerçekden Bir İsti’tâf”, **Kanûn-i Esâsî**, 2 (32), 21 Şubat 1899, s. 6. II. Wilhelm’in 1898 seyahati esnasında İstanbul’daki karşılama töreni ve yaşanan gelişmeler hakkında bk. Necmetin Alkan, “Dış Siyasetin Bir Aracı Olarak Hükümdar Gezileri: Kaiser II. Wilhelm’in 1898 Şark Seyahati”, **Osmanlı Araştırmaları**, (31), 2008, s. 15-28; Fatmagül Demirel, **Dolmabahçe ve Yıldız Saraylarında Son Ziyaretler, Son Ziyafetler**, Doğan Kitap, İstanbul, 2007, s. 51-82.

¹¹⁴⁴ “Muamma Değil!”, **Osmânli**, (24), 15 Kasım 1898, s. 2-3.

¹¹⁴⁵ “Türkiyâ ve Almanya”, **Osmânli**, (35), 1 Mayıs 1899, s. 4.

¹¹⁴⁶ “Suriye Seyâhati Tehî Değilmiş!”, **Osmânli**, (37), 1 Haziran 1899, s. 7.

¹¹⁴⁷ “Parasızlık”, **Meşveret**, (29), s. 4.

¹¹⁴⁸ “Muvaffakiyet-i Cihânbanî Bir Hamis”, **Meşveret**, (11), 23 Mayıs 1896, s. 4.

¹¹⁴⁹ “Meşveret” **Meşveret**, (11), s. 4.

tazyik ile, tehdid ile ve bātinen –Allah canını alsun da kurtulalım- diyerek değil aşk ve şevkle, safvet-i vicdân ve hulûs fikir ile (Pâdişâhım çok yaşa, milletinle bin yaşa) diyecektik.¹¹⁵⁰

Anlaşıldığı üzere Jön Türkler Almanya konusunda oldukça fırsatçı ve güne özgü propaganda faaliyetleri yürütmüştür. Daha önceden eleştirdikleri Almanya'yı şartlar gereği övmesini ve yakınlık göstermesini bilmişler veya tam tersi bir süreç söz konusu olmuştur. Jön Türklerin İngiltere'den beledikleri siyasî desteği bulamamaları karşısında düşman gördükleri II. Abdülhamid'in müttefiki II. Wilhelm'i kazanmak ve böylelikle hem kendilerine destekçi bulmak hem de II. Abdülhamid'i zor duruma düşürmek istemişlerdir. Bu ise Jön Türk propagandalarının çıkarlara göre değişebildiğinin açık göstergesidir. Zira *Osmânî*'nin daha ilk sayısında Almanlara karşı yakınlık gösterilmeye çalışılmıştır. İngiltere tarafından topraklarının çiftlik, kendilerinin köle kabul edildiği Hint Müslümanlarına yapılan zulümleri protesto eden devlet, hilâfetin ve Müslümanların koruyucusu Osmanlı değil, Almanya olmuştur. Almanya'nın bu çıkışı Jön Türklerce takdir toplamıştır: “*Bu âlûcenâb, bu himâye- İslâm Sultan Abdülhamid-i Sâni'den değil İmparator Vilhelm-i Sâni'den sudûr*” etmiştir.¹¹⁵¹ *Osmânî*'ye göre Kayzer II. Wilhelm Osmanlı toplumunun ahlâkını ve ahvâlini II. Abdülhamid'e nazaran daha iyi bilmekte hatta padişahın Jön Türklerce çokça eleştirilen ahlâkını ve ahvâlini de gayet iyi tanımaktadır.¹¹⁵²

Jön Türklerin Almanya'ya yakınlaşma çabaları sürecinde II. Wilhelm'in Jön Türkler hakkında bilgi istemesi üzerine II. Abdülhamid'in onları Alman İmparatoru'na Osmanlı hanedanı aleyhinde bulunmaktan başka amacı olmayan “*anarşistler*” şeklinde tanıtmaya Jön Türkler tepki göstermiştir. “*Sultan Hamid bu sözüyle, anarşist ne demek olduğunu bilmediğini göstermiş ve Almanya İmparatoru'nun önünde, cehâlet-i şâhânesiyle rezil olmuştur*” dedikten sonra anarşist olmadıklarını *Osmânî*'de anlatmışlardır.¹¹⁵³

Jön Türkler Kayzer II. Wilhelm'in 1898 yılındaki Şark seyahatini de yakından takip etmişlerdir. Seyahatin öncesinde Kayzer'e hitaben Jön Türkler tarafından mektup gönderilmiştir. Mektupta Avrupa'da “*Jön Türk*” tabiriyle maruf olan Cemiyet'in amaçları anlatılarak, kendilerinin Osmanlı devletini ve ahalisini “*tekâmül*” ve “*terakki*” ettirecek kanûnları yürürlüğe koymak ve buna engel olacak nedenlerden kurtulmak istedikleri belirtilmektedir. II. Abdülhamid'in onlara isnat ettiği şekilde “*anarşist*” olmadıkları ve ne hanedan ne de padişahın şahsı hakkında hiçbir husumet beslemedikleri de vurgulanmaktadır.¹¹⁵⁴ Cenevre'deki Jön Türkler II. Wilhelm'e Şark seyahati sırasında İstanbul'da bulunurken telgraf da göndermişler ve bunu *Osmânî*'de yayınlamışlardır. Telgrafta imparatorun teşriflerinin Osmanlıların kalbinde bırakacağı hatıratın başlıcasının “*birâder-*

¹¹⁵⁰ “Girid Fecâyi'i ve Almanya İmparatoru”, *Mizân*, (10), s. 2.

¹¹⁵¹ “Hind Kıyâmı-Hükümet-i Osmânîye-Almanya”, *Osmânî*, (1), s. 5.

¹¹⁵² “Muamma Değil!”, *Osmânî*, (24), s. 2.

¹¹⁵³ “Almanya İmparatoru ve Sultan Hamid”, *Osmânî*, (12), 15 Mayıs 1898, s. 4-5.

¹¹⁵⁴ “Mektüb”, *Osmânî*, (25), 1 Aralık 1898, s. 1.

i pâdişâhî mazlûm ve mahbûs Sultan Murâd-ı Hâmis Hazretlerinin îade-i serbestiyesi hakkındaki teşebbüsât” olacağı bildirilerek V. Murâd ile ilgili ricada bulunmaktadır.¹¹⁵⁵

İlber Ortaylı, Jön Türklerin Almanca neşriyatı Almanlarla iyi ilişkiler kurmak amacıyla yaptıklarını söylemektedir.¹¹⁵⁶ Jön Türklerin yayın organı *Osmânli*’nin Almanca eki Ocak 1900’de yayımlanmaya başlamıştır.¹¹⁵⁷ *Osmânli*’da bu ilâvenin çıkışıyla ilgili ilânda Alman hükûmetiyle olan münasebetlerin artması sebebiyle böyle bir gereksinim duyulduğu belirtilmektedir.¹¹⁵⁸ Almanca *Osmânli*’nin önsözü ayrıca Türkçeye tercüme edilerek *Osmânli*’de da yayımlanmıştır. Buna göre Jön Türklerin Almanca ek çıkarmaktan maksatları günden güne her türlü ilişkinin geliştiği Almanlara Osmanlı Devleti’nin “*sâhib ve müdir-i müstakbeli olan*” Osmânli İttihâd ve Terakki Cemiyeti’nin amaçlarını anlatmaktadır. Cemiyet’in Almanlara dost ve yakın olduğu, Almanların Türkiye’nin maddî ve manevî terakkisine yardımcı oldukları sürece de dost kalacakları vurgulanmaktadır. “*Zeki ve faal*” Alman milletinin esaslı ve şümüllü terakkiyatının daima “*nazar-ı takdir*” ile görüldüğü ve Goltz Paşa’nın Osmanlı subyalarının gelişimindeki olumlu etkisi ayrıca dile getirilmektedir.¹¹⁵⁹

Almanca ek çıkarmakla iktifa etmeyen Jön Türkler, Almanya ile ilişkileri geliştirmek için fiiliyata da geçmiştir. *Osmânli*’yi çıkararak zevattan İshak Sükûti, Cemiyet’in Berlin Şubesi’ni oluşturmak için girişimlerde bulunmuştur. Almanya’da eğitim gören öğrencilerden Mustafa Ragıb’ı teşvik ederek Cemiyet’e yeni bir şube kurdurmaya çalışmıştır. Ardından da gizlice Berlin’e giderek kendisi faaliyetlerin içerisinde yer almıştır. İshak Sükûti, Sultan II. Abdülhamid’in iktidarıyla alâkalı toplantı ve konferans verdirerek Almanya’da eğitim gören Osmanlı öğrencileri üzerinde etki yaratmak istemiştir. Jön Türklerin Berlin’de çalışmalarında bulunduğu haberini alan Berlin’deki Osmanlı büyükelçisi Tefrik Paşa, Jön Türk faaliyetlerinin engellenmesi yönünde girişimlerde bulunmuştur. Bu arada II. Abdülhamid ile yakın ilişkiler kurmuş olan II. Wilhelm de çıkarları gereği dostluğuna zarar gelmemesi için Jön Türk faaliyetlerine karşı tedbirler almıştır.¹¹⁶⁰ Almanya, II. Abdülhamid’in dostluğunu Jön Türklere tercih etmiştir. Böylece Jön Türkler yakınlaşma çabalarına rağmen Almanya’dan istedikleri siyasî desteği alamamışlardır.

3.4. Dış Müdahale ve Taksimat

Jön Türk neşriyatında dile getirilen ve propaganda malzemesi olarak kullanılan argümanlardan biri Osmanlı Devleti’ne Düvel-i Muazzama tarafından müdahalede bulunulacağı ve devletin

¹¹⁵⁵ “Telgraf”, *Osmânli*, (25), 1 Aralık 1898, s. 1.

¹¹⁵⁶ Ortaylı, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Alman Nüfuzu*, s. 81-82.

¹¹⁵⁷ Hanioglu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük*, s. 351.

¹¹⁵⁸ “İlân”, *Osmânli*, (52), 15 Ocak 1900, s. 1.

¹¹⁵⁹ “Almanca İlâvemizin Dibâcesi”, *Osmânli*, (54), 15 Şubat 1900, s. 3.

¹¹⁶⁰ Hanioglu, *The Young Turks in Opposition*, s. 118.

paylaşılarak yok edileceği algısının halka dayatılmasıdır. Başlık altında, söz edilen konuda yapılan propagandalar değerlendirilmektedir.

Jön Türklerin taşıdığı en büyük endişelerden biri Osmanlı'nın içişlerine diğer devletlerden müdahale olacağı ve toprakların paylaşılacağı ihtimâlidir. Zaten Cemiyet'in kuruluş maksadının da iç ve dış saldırılara hedef olan vatanı her ne sûretle olursa olsun kurtarmak olduğu vurgulanmaktadır.¹¹⁶¹ Bu endişeyi taşıyan Jön Türkler, Osmanlı Devleti'nin Düvel-i Muazzama tarafından paylaşıldığı haberlerini sıkça neşriyatlarında dile getirmektedir. Jön Türklere göre Avrupalı Büyük Devletler, Osmanlı topraklarını taksime başlamışlardır. Osmanlı'nın mevcudiyetini kendi menfaatleri gereği savunan bazı devletler bile artık ümitlerini keserek taksim yağmasına koşmaktadır.¹¹⁶² *Mîzân*'da savunulduğu üzere de Osmanlı Devleti'ne varisi olmayan miras gözüyle bakılarak paylaşımı için müzakereler yapılmaktadır.¹¹⁶³ *Meşveret*'te İngiliz basını kaynaklı bir haberde Osmanlı topraklarının Düvel-i Muazzama tarafından paylaşılmaya karar verildiği ve Şark Meselesi'nin ancak bu şekilde son bulacağı iddia edilmektedir.¹¹⁶⁴

Meşveret'te Düvel-i Muazzama arasında Osmanlı'nın paylaşımı ile ilgili görüşmelerin yapıldığı ve dünya basınının da bunu haber verdiği söylenerek Osmanlı'nın taksimatının resmen gerçekleşeceği yönünde propagandada bulunmaktadır. Jön Türkler Osmanlı'nın taksimatının asıl sebebini şöyle ifade etmektedir: “*Bu felâketin müsebbibini irâe etmek üzere bütün cihânın işâret parmakları bir zâtın yüzüne gözüne doğru hasr idiliyor. Bu zât dahi ehyevm makâm-ı hilâfet ve saltanatta bulunan (Sultan Abdülhamid-i Sâni)dir.*”¹¹⁶⁵ Sultan II. Abdülhamid'in iktidarı karşısında ahalinin Osmanlı'ya nasıl emniyet edeceği sorusunu soran Ahmed Rızâ, Ermenilerin yabancı devletlere müracaat etmesinin nedenini de böylece padişahın şahsına bağlamaktadır.¹¹⁶⁶

Mîzân'da iddia edildiği üzere Düvel-i Muazzama'nın Osmanlı'yı paylaşma planları Sultan II. Abdülhamid'in Berlin Kongresi'nde kabul edilen ıslahatları gerçekleştirmemesinden ve istibdat yönetiminden kaynaklanmaktadır. II. Abdülhamid, 1897 yılının başlarından itibaren Jön Türklerle anlaşma görüşmelerine başladığında, Jön Türklerin ondan istekleri arasında Düvel-i Muazzama'ya hitaben bir nota yazılıp, tavsiye edecekleri her “*hüsn-i tedbiri*”n kabul edileceğini bildirmesi de

¹¹⁶¹ “Yangın Var Cân Kurtaran Yok mu?”, *Mîzân*, (12), s. 3.

¹¹⁶² Mücâhid, “Taksim Başladı!”, *Kanûn-i Esâsi*, 2 (39),10 Haziran 1898, s. 5.

¹¹⁶³ “Pâyitaht Havâdisi”, *Mîzân*, (11), s. 4.

¹¹⁶⁴ H. N, “Mütalâa”, s. 2.

¹¹⁶⁵ “Vebâ-yı Osmânî”, *Mîzân*, (8), s. 1.

¹¹⁶⁶ Ahmed Rızâ, “İcmâl-i Ahvâl”, *Meşveret*, (2), s. 2.

bulunmaktadır. Düvel-i Muazzama'nın Osmanlı'yı parçalama fikrinden vazgeçmesi için bunun gerekli olduğu vurgulanmaktadır.¹¹⁶⁷

Jön Türkler bir taraftan İngiliz yanlısı neşriyat yaparken bir taraftan da Düvel-i Muazzama'nın Osmanlı'nın içişlerine keyfi müdahalelerini eleştirmektedir. Avrupa'nın Osmanlı'ya dış müdahalede bulunmasına karşı çıktıklarını belirtmelerine rağmen İngilizlerin Mısır'ı işgaliyle ilgili ciddi tepki göstermemişlerdir. Dolayısıyla Jön Türklerin söyledikleri birbirini tutmamaktadır. Yine tutarsızlığı gösteren farklı iddialarda da bulunmaktadırlar. Her ne kadar Avrupa müdahalesini reddetse de *Mizân*'da dile getirildiği üzere eğer dış müdahâle olur İstanbul'da Avrupalılardan mürekkep bir hükümet teşkil ederse, Ortaçağ "vahşetini" ve "mezâlimini" aratmayan II. Abdülhamid yönetimine nazaran Osmanlıların Avrupalılardan sadece "adi" bir insan muamelesi göreceğinden bahsedilmesi oldukça ilginç yaklaşımdır.¹¹⁶⁸ Avrupalılar tarafından aşağılanmak Jön Türklerce II. Abdülhamid iktidarına tercih edilmektedir. Dolayısıyla Jön Türklerin bilinçaltındaki II. Abdülhamid düşmanlığı bu tür söylemlere yansiyarak propagandaya dönüşmektedir.

Mizâncı Murâd da kendi istedikleri şekilde ıslahatların yapıp hükümetin değişmesi mümkün olursa "müdâhâle-i ecnebiye"ye gerek kalmayacağını eğer yapılmazsa Avrupa'nın müdahalesinin gerekeceğini söylemektedir.¹¹⁶⁹ Mizâncı Murâd'ın kaleme aldığı *Mizân*'daki bir başyazıda da Osmanlı Devleti'nde millet, rical, erkân, kısaca cemiyeti teşkil ve idare edecek kuvvetlerden hiçbirinin o gün için mevcut olmadığı dile getirilmektedir. Yıldız Sarayı gibi Osmanlı toplumunda da bilinç bulunmadığından Mizâncı Murâd, devletin ve milletin bekasının temini için "hâricin himmetine mürâcaat" etmekten başka çareleri kalmadığını vurgulamaktadır.¹¹⁷⁰ Mizâncı Murâd'ın dış müdahale taraftarı söylediklerine en sert tepkiyi ise Mısır Şubesi göstermiştir. Dış müdahale konusunda oldukça hassas davranan Mısır'daki Jön Türkler bu nedenle Mizâncı Murâd'ın liderliğindeki Cenevre grubuna mesafeli yaklaşmıştır.¹¹⁷¹

Cenevre'deki Jön Türklerin Avrupa müdahalesine sıcak baktıklarının diğer göstergesiye ihtilâlcî fikirleriyle ön plana çıkan Tunalı Hilmi'nin başında olduğu Osmanlı İcraat Komitesi'nin 1898 yılında Avrupalı Büyük Devletlere gönderdiği beynamedir. M. Şükrü Hanioglu'nun Cemiyet'in tamamen dışında geliştiğini söylediği komitenin "İnsânîyetin Yüce Gönüllü Koruyucularına" hitabıyla gönderdiği beynamede Düvel-i Muazzama'nın baskı ve köleliği kaldırarak insanlığın yardımına koştuğu sırada Osmanlı Devleti'nde Sultan II. Abdülhamid'in iktidarının yol açtığı mezalimden, Ermenilerin katledilişinden, Suriye'de Hristiyanların ve Dürzilerin

¹¹⁶⁷ "Yangın Var Cân Kurtaran Yok mu?", *Mizân*, (12), s. 2.

¹¹⁶⁸ "İzâhat", *Mizân*, (4), 11 Ocak 1897, s. 3.

¹¹⁶⁹ Mehmed Murâd, *Yıldız Saray-ı Hümayûnu ve Bâb-ı Âlî Yâhûd Şarkın Derd-i Aslîsi*, s. 94.

¹¹⁷⁰ "Cümle-i Siyâsiye", *Mizân*, (13), s. 1.

¹¹⁷¹ Hanioglu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük*, s. 247.

kurbanlık koyun gibi ölüme götürülüşünden bahsedilmektedir. Bütün bunlara karşın II. Abdülhamid'in hâlen iktidarda kalışından ise Avrupalı devletler sorumlu tutularak şöyle denilmektedir: “*Düvel-i Muazzama Doğu'nun çektiği acılara bir çare bulmakta acaba kararsız mıdırlar?*” Beyannamenin sonunda da Jön Türkler, ezilen kardeşlerine yönelik çağrılarının gelişmiş ve insansever milletler nezdinde yankı uyandıracığına inandıklarını vurgulamaktadır.¹¹⁷²

Bu örnekler Jön Türklerin muhalefet söylemlerinde ve kullanılan argümanlarda kendi aralarında düşünce ve yöntem birliğinin olmadığı en açık göstergesidir. Jön Türklerin bu tutarsızlığını Osmanlı topraklarının kaybedilmesiyle alakalı propagandalarında da görebilmek mümkündür.

3.5. Osmanlı Topraklarının Kaybedilmesi

Jön Türkler, Sultan II. Abdülhamid döneminde yaşanan toprak kayıplarından bizzat padişahı sorumlu tutmuşlar ve neşriyatlarında bu yönde propagandada bulunmuşlardır. Bölümde Jön Türk neşriyatında Osmanlı topraklarının kaybedilişinin II. Abdülhamid iktidarı üzerinden yorumlanması ve yapılan ilgili propagandalar incelenmektedir.

Jön Türk neşriyatında Sultan II. Abdülhamid aleyhinde propaganda olarak kullanılan en önemli muhalefet argümanlarından biri kaybedilen topraklardır. Mizâncı Murâd'a göre padişahın yanlış devlet yönetim siyaseti yüzünden birçok toprak kaybedilip Osmanlı Devleti üçüncü derecede devlet düzeyine inmiştir.¹¹⁷³

Meşveret'te Şerâfeddin Mağmûmî “*Haritaya baktık. Yâhû! Biz ne imişiz, ne olmuşuz*” diye başlayan cümleyle “*ecdâdın kan dökerek*” ve “*cân vererek*” kazandığı dünyanın en verimli ve mahsuldar toprakları Sultan II. Abdülhamid'in “*babasının çiftliği imiş gibi*” dağıtmaya başladığını belirten yazısında toprak kayıplarını şöyle sıralamaktadır: “*Dobruca'yı Romanya'ya bahş etmiş [...]* *Bulgaristan ve Karadağ istiklâliyet-i muhtâriyetlerini tasdik ile Bosna ve Hersek'i de Avusturya'ya ve Kıbrıs'ı İngiliz'e ihsân ederek [...]* *Rumeli-yi Şarkî'yi de Bulgarlara bağışladı. [...]* *Midhat Paşa-yı şehidin teslimine bedel koca Tunus bağıra bağıra Fransa'ya terk*” olundu. Şerâfeddin Mağmûmî'ye göre bu topraklar “*Abdülhamid'in eser-i ihâneti*”yle başka devletlerin eline geçmiş ve topraklarda yaşayan ahali de ebedî olarak Osmanlılıktan çıkmıştır.¹¹⁷⁴ *Mizân*'da toprakların kaybediliş nedeni padişahın “*kahve ocağı politikaları*” ile dış siyaset yürütmesine bağlanmaktadır.¹¹⁷⁵ Öyle ki, Jön Türkler tarafından Yıldız Sarayı'ndaki “*çete*”nin reisi olarak

¹¹⁷² Hanioglu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük*, s. 539.

¹¹⁷³ Mehmed Murâd, *Müdâfaa Niyetine Bir Tecâvüz! (Kırk Anbar'a Cevâb)*, s. 28.

¹¹⁷⁴ Şerâfeddin Mağmûmî, “*Ne İdik, Ne Olduk?*”, s. 3.

¹¹⁷⁵ “*Ma'nidâr Bir Suâl*”, *Mizân*, (24), s. 2.

tanımlanan II. Abdülhamid, İstanbul'u bile düşmana vermeyi karar kılmış birisidir.¹¹⁷⁶ Bu gidişle eğer Osmanlı “*Uğursuz elinden hayırlısıyla kurtarılamazsa umûmen ecnebîye geçüb devlet ve hilâfetin târihde bir hâtırâ makamına geçeceği şübhesizdir*”.¹¹⁷⁷

Jön Türkler diğer topraklar gibi Kıbrıs'ın elden çıkışının sebebini Sultan II. Abdülhamid'e bağlamakta ve İngilizlere “*ihsân*” edildiği propagandasını yapmaktadır. Ancak Kıbrıs'ın kaybedilişinin “*ihsân*” olmadığı açıktır. Nitekim İngiltere'nin İstanbul Elçisi Henry Layard, Osmanlı yetkilileriyle yaptığı görüşmede Ruslara karşı Osmanlı'yı destekleme karşılığında Kıbrıs Adası'nın kendi tasarruflarına ve idarelerine bırakılmasını istemiştir. Bu teklifinin nedeniyse Osmanlı'yı Rusya karşısında desteklemek değil, Rusya'nın Akdeniz'e inme ihtimâline karşılık İngiltere'nin Hindistan ticaret yolunun tehdit altına düşmesiydi. Böyle bir durumda İngiltere, Rusya'ya karşı Kıbrıs'ı engelleyici bir üs olarak kullanabilirdi.¹¹⁷⁸ İngiltere'nin teklifi, Mabeyn Müşiri Sa'id Paşa tarafından Rusya'ya karşı bulunmaz nimet sayılıp İngiliz elçisiyle birlikte II. Abdülhamid'e kabul ettirilmiştir.¹¹⁷⁹ Yapılan görüşmelerde Hariciye Nazırı Safvet Paşa'nın Kıbrıs'ın İngilizlere bırakılması konusuna olumsuz bakması üzerine İngiliz Elçi Layard şöyle tehditte bulunmuştur: “*Eğer Devlet-i Aliyye şu karara muhalefet iyeler ise kongrede mukarrerât-ı sulhiyeyi ta'dile İngiliz murahhaslarının çalışmayacakları şöyle tursun İngiltere Devleti donanması kuvvetiyle cebren Kıbrıs'ı istilâ ideceği dahi bilinmelidir.*”¹¹⁸⁰

İngiltere'nin takındığı tavrıdan Kıbrıs üzerindeki emellerinin hâlihazırda mevcut olduğu ve yalnızca uygun fırsat kolladıkları anlaşılmaktadır. Bununla birlikte Kıbrıs'ın İngilizlere bırakıldığı anlaşma içerisinde Rusya 1877-1878 Savaşı'nda işgal ettiği toprakları geri verirse İngiltere'nin Kıbrıs'ı boşaltacağı maddesi de yer almıştır.¹¹⁸¹ İngilizlerin anlaşma şartlarına uyacakları teminatına güvenen Sultan II. Abdülhamid, ilerleyen süreçte geri almak koşuluyla dönemin şartları gereği Rusya'ya karşı destek için Kıbrıs'ı İngiltere'ye bırakmıştır. Dolayısıyla Kıbrıs'ın İngilizlere bırakılması Jön Türk propagandalarında ifade edildiği gibi “*ihsân*” değil, zorunluluktan ibarettir. Bununla birlikte II. Abdülhamid'in İngilizlerin isteğine karşı çıkacak siyaset ortaya koyamaması da tahta ilk çıktığı yıllarda uluslararası siyaset tecrübesinden yoksun olduğunu göstermektedir. Mahmud

¹¹⁷⁶ “Yanlı Mütâlaa”, **Mizân**, (14), 5 Nisan 1897, s. 3.

¹¹⁷⁷ “Açık Alınlı Muhibbiniz”, “Açık Muhabere”, **Mizân**, (13), 29 Mart 1897, s. 2.

¹¹⁷⁸ Necmettin Alkan, “Osmanlı Devleti'nin Batı Politikası -Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e- (1839-1908)”, Mustafa Bıyıklı (Ed.), **Türk Dış Politikası Osmanlı Dönemi**, 2, Gökkuşbu, İstanbul, 2008, s. 165-166.

¹¹⁷⁹ Mabeyn Müşiri Sa'id Paşa'nın “İngiliz” lâkabıyla tanınıyor olması İngilizlerle yakın münasebetine delil teşkil etmektedir bk. Tepeyran, a.g.e., s. 40.

¹¹⁸⁰ Mahmud Celâleddin Paşa, **Mir'ât-ı Hakikat**, 3, s. 137.

¹¹⁸¹ Salâhi R. Sonyel, “İngiltere Dışişleri Bakanlığı Belgelerine Göre: Osmanlı Padişahı Abdülhamit, 48 Saat İçinde Kıbrıs'ı İngilizlere Nasıl Kiraladı”, **Bellekten**, XLII (168), 1978, s. 736.

Celâleddin Paşa'nın belirttiği üzere, İngilizlerden yardım gelir ümidiyle yapılan hataların en büyüğü Kıbrıs'ın verilmesi olmuştur.¹¹⁸²

Jön Türklerin konuyla alakalı yaptıkları bir propaganda da Osmanlı'nın büyük toprak kaybına uğradığı, sonuçlarıyla büyük felâketlere sebep olan 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın Sultan II. Abdülhamid'in isteği üzerine açıldığı ve saraydan komuta ettiği savaşın hezimetle bitmesinin ve ağır faturasının müsebbibinin padişah olduğu söylemleridir.¹¹⁸³ *Hareket* risalesinde 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın mağlubiyetle sonuçlanmasının nedeni olarak II. Abdülhamid gösterilmektedir. Risalede Midhat Paşa lehine propaganda yapılarak, onun Şansölye Bismarck ile görüşüp savaşın durdurulması için girişimlerde bulunduğu lâkin II. Abdülhamid'in bunu reddettiği ve sonucunda da Osmanlı'nın büyük mağlubiyet aldığı vurgulanmaktadır. Savaşın sonrasındaki süreçte Romanya, Sırbistan, Karadağ ile birlikte Tuna, Bosna, Hersek, Batum, Kırım, Mısır ve Tunus gibi birçok toprağın elden çıktığı belirtilerek “*Bu hyâneti kim irtikâb itdi*” diye sorulmaktadır. Sorunun cevabını veren Jön Türklere göre “*hyâneti*” gerçekleştiren II. Abdülhamid'dir.¹¹⁸⁴

Dönemin Osmanlı devlet adamları ise 1877-1878 Savaşı'nın patlak vermesinde mesuliyeti olanları Jön Türklere farklı şekilde açıklamaktadır. Paris Sefiri Münir Paşa, savaşın çıkışının sorumlusu olarak dönemin nüfuzlu paşalarını görmektedir. Paşalar, Rusya'nın gücünü hiçe sayarak halkı savaşa teşvik etmişlerdir. Tahta yeni çıkmış olan Sultan II. Abdülhamid de paşalar tarafından ürkütülerek savaşa girmeye zorlanmıştır. II. Abdülhamid'e halkın savaşı arzuladığı ve bu arzuya karşı çıkarsa halkın zihninden sabık padişah V. Murâd taraftarlığının sökülemeyeceği ifade edilmiştir.¹¹⁸⁵ Eğinli Sa'id Paşa ise Osmanlı Devleti'nin savaşa sokulmasında bizzat Midhat ve Damad Mahmud Paşaları sorumlu tutmaktadır. Midhat ve Damad Mahmud Paşalar, Rusya'ya karşı savaşa girilmesi noktasında halkı yönlendirmişler ve savaş taraftarı olmayan II. Abdülhamid'in halkın isteğine karşı çıkmasının önüne geçmişlerdir.¹¹⁸⁶ Ahmed Cevdet Paşa da savaşın müsebbipleri olarak başta Midhat olmak üzere Damat Mahmud ve Redif Paşaları görmektedir. Üçünün “*savaş merakı*” yüzünden Osmanlı Devleti Rusya'yla savaşa girmek zorunda kalmıştır. Hatta Ahmed Cevdet Paşa'nın iddiasına göre Rusya çarı dahi savaşı istemediği hâlde Midhat Paşa onu zorlamış ve Osmanlı toplumunu savaş yolunda hırslandırmıştır. Ahmed Cevdet Paşa, savaşın çıkışını özetle şöyle

¹¹⁸² Mahmud Celâleddin Paşa, *Mir'ât-ı Hakikat*, 2, Matbaa-i Osmâniye, Der-saadet, 1326, s. 181.

¹¹⁸³ Şerâfeddin Mağmûmi, “Ne İdik, Ne Olduk?”, s. 3; Bir Kürd, “Teçhizât-ı Askeriye!!”, s. 2; Şeyh Alizâde Hoca Muhyiddin, “Maksad-Meslek”, *Kanûn-i Esâsî*, (1), 21 Aralık 1896, s. 3; “Cülûs Tebriki Nâmiyla Zât-ı Şâhâne'ye Yazılmış Bir Arabca Hitâbın Tercümesidir”, *Kanûn-i Esâsî*, 2 (24), s. 1; “Moskof”, *Osmânî*, (27), 1 Ocak 1899, s. 3.

¹¹⁸⁴ *Hareket*, s. 2-4.

¹¹⁸⁵ [Çorlu], a.g.e., s. 498, 500.

¹¹⁸⁶ II. Abdülhamid'in İlk Mâbeyn Ferîki Eğinli Said Paşa'nın Hâtırâtı I-II (1876-1880), s. 118.

ifade etmektedir: “Sanki tūfengi o [Midhat Paşa] doldurdu. Dâmâd Mahmud Paşa üst tetiğe çıkardı. Redif Paşa ateş etti. Bu üç kişi devletin başını bu felâkete uğrattı.”¹¹⁸⁷

Ahmed Cevdet Paşa'nın görüşüne benzer şekilde Mahmud Celâleddin Paşa da 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın çıkışını başta Midhat Paşa olmak üzere, Damad Mahmud Paşa'nın ve Serasker Redif Paşa'nın savaş yanlılığına bağlamaktadır.¹¹⁸⁸ Osman Nûrî'nin belirttiğine göre savaşta Balkan cephesinde bulunan Süleyman Paşa'ya Sultan II. Abdülhamid kendisinin savaşa taraftar olmadığını belirterek “*Harb, Midhat Paşa'nın tertibiyle ilân edilmiştir*” demiştir.¹¹⁸⁹ Nizamettin Nazif Tepedelenlioğlu da Paris Sefiri Münir Paşa ile 1933 yılında yaptığı konuşmayı naklederek, 1877-1878 Savaşı'nın çıkışına II. Abdülhamid'in engel olamadığını çünkü Midhat Paşa'nın medreselilere sokak nümayişleri yaptırarak savaş taraftarlığını kışkırttığını söylemektedir.¹¹⁹⁰

Dönemin şahitlerince dile getirildiği üzere Midhat Paşa'da ve destekçilerinde Rusya'yla yapılacak savaşı kazanabilecekleri anlayışı hâkimdi.¹¹⁹¹ Algılarında İngiltere'nin Osmanlı'yı Rusya'ya karşı yalnız bırakmayacağı düşüncesi büyük yer kaplamaktaydı. Bu konuda Edhem Eldem'in de görüşleri benzerdir. Eldem, Tersane Konferansı sırasında Kanûn-i Esâsî'nin ilânının Midhat Paşa'nın hırsı ve aceleciliği ile “*korkunç bir siyasi faciaya*” dönüşüğü kanaatindedir. Kanûn-i Esâsî kozunu iyi kullanamayan Midhat Paşa, işi “*Rusya'yla savaşı tetikleme kadar götürmek zorunda*” kalmıştır.¹¹⁹² Kırım Savaşı'nda olduğu gibi İngilizlerin yine Osmanlı'nın arkasında duracağını sanan Midhat Paşa büyük yanılığa düşmüştür. İngilizlerin desteğine güvenerek Rusya ile anlaşma teklifini reddeden ve 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın çıkışına zemin hazırlayan Midhat Paşa'nın II. Abdülhamid tarafından 5 Şubat 1877'de sadrazamlıktan azledip sürgüne göndermesinin ana sebeplerinden biri budur.¹¹⁹³ Ardından da Meclis-i Mebûsan'ı tatile sokarak devre dışı bırakmıştır. Nitekim tahttan indirilmesinden sonra Selânik'te Alâtini Köşkü'ndeyken sabık padişah o dönemi şöyle anlatmaktadır:

1293 Moskof Harbi'nin patlamasına taraftar değildim. Sulh müzakereleriyle buna bir çare bulunacağına kani idim. Fakat Mithat Paşa harp istiyordu. [...] Bu harp, bizi pek müşkül vaziyete sokacaktı. Mâlî takatimizi mahvedecekti, nitekim de öyle olmuştur. Meclis-i Mebusan'a lâf

¹¹⁸⁷ Ahmed Cevdet, **Tezâkir 40-Tetimme**, Cavid Baysun (Yay.), 3. Baskı, TTK Yayınları, Ankara, 1991, s. 175.

¹¹⁸⁸ Mahmud Celâleddin Paşa, **Mir'ât-ı Hakikat**, 1, s. 234-235.

¹¹⁸⁹ Osman Nûrî, **Abdülhamid-i Sâni ve Devr-i Saltanatı Hayât-ı Husûsiyye ve Siyâsiyye**, 1, s. 327.

¹¹⁹⁰ Nizamettin Nazif Tepedelenlioğlu, **İlân-ı Hürriyet ve Sultan II.nci Abdülhamit Han**, Yeni Çığır Kitabevi, İstanbul, 1960, s. 38-39.

¹¹⁹¹ Kemal Karpat ve Robert W. Zens, “I. Meşrutiyet Dönemi ve II. Abdülhamid'in Saltanatı (1876-1909)”, (Çev. Nasuh Uslu), **Türkler**, 12, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 876.

¹¹⁹² Edhem Eldem, “Osmanlı İmparatorluğu'ndan Günümüze Adalet, Eşitlik, Hukuk ve Siyaset Üzerine”, **Toplumsal Tarih**, (288), 2017, s. 29.

¹¹⁹³ Ercüment Kuran, “II. Abdülhamid'in Büyük Devletlere Karşı Uyguladığı Siyasetin Esasları”, **Sultan II. Abdülhamid ve Devri Semineri 27-29 Mayıs 1992 Bildiriler**, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1994 s. 142.

anlatmak kabil olmadı. Bir müddet yalnız başıma kalarak düşündüklerimi tahakkuk ettirmek istedim. Meclis-i Mebusan'ı kapattım.¹¹⁹⁴

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın Yıldız Sarayı'ndan yönetildiği konusundaki Jön Türk propagandalarının savaş sırasında da gündem olduğu görülmektedir. Bununla ilgili devlet erkânından yapılan açıklamada savaşın saraydan kumanda edildiği yönündeki zanların gerçeği yansıtmadığı, sarayın teşebbüslerinin sadece sevkıyatı ve nakliyatı süratlendirmekten ibaret olduğu belirtilmektedir.¹¹⁹⁵ Bununla beraber iddianın Jön Türkler tarafından devam ettirilerek muhalefet kesimi için propaganda malzemesi yapıldığı görülmektedir.

Sultan II. Abdülhamid'in tahta çıkış süreci göz önüne getirildiğinde dönemin hâkim gücü Midhat Paşa ve çevresindekilidir. V. Murâd'ın aklî dengesini kaybetmesi sonrasında başka çaresi bulunmayan Midhat Paşa, II. Abdülhamid'i tahta geçirmek zorunda kalmıştır. II. Abdülhamid, belli sözler karşılığında mecburiyetten tahta geçirilen bir kişidir. Dolayısıyla savaş kararının verilmesinde baskın güç padişahın ziyade Midhat Paşa'dadır. II. Abdülhamid ise ancak Midhat Paşa ve çevresindekileri bertaraf edip Meclis-i Mebûsan'ı kapattıktan sonra yönetimin iplerini ele alacaktır. Üstelik II. Abdülhamid'in savaş yerine çatışmadan uzaklaşma üzerine kurulu denge siyaseti yürütmesi de savaş taraftarı olmadığına göstergesidir. Sonuçta II. Abdülhamid savaş istemese de gelişen olaylarla kapısına dayanan Rusya'nın savaş ilânına karşılık vermek ve en önemlisi savaşın ağır hezimetini göğüslemek zorunda kalmıştır. Jön Türkler ise savaşa kadar gelişen süreci göz ardı edip bütün sorumluluğu II. Abdülhamid'e yüklemeyi ve böylece halkın anılarında tazeliğini koruyan bu felâket üzerinden propaganda yapmayı muhalefet yöntemi olarak benimsemiştir.

Jön Türkler, Mısır'ın İngilizler tarafında işgalini de yine Sultan II. Abdülhamid'e bağlamaktadır. *Hareket* risalesinde uzun uzadıya Mısır'ın elden çıkması anlatılmaktadır. Buna göre Fransa'nın Cezayir ve Tunus gibi Mısır'ı da işgal etme arzusuna düşmesi, sömürge yollarının güvenliğinden dolayı en erken İngiltere'nin dikkatini çekmiş ve durumu İstanbul'daki sefiri vasıtasıyla Osmanlı Devleti'ne haber vermiştir. Fransa'nın Mısır'ı ele geçirmesinin ikisi için de kötü sonuçlara yol açacağını ifade eden İngiltere, derhal Osmanlı'dan askerlerini Mısır'a göndermesini istemiş ve arkasında olduğunu söylemiştir. Fakat Yıldız Sarayı'ndan hareket gelmemesi üzerine İngiltere, Fransa'nın Mısır'ı ele geçirmemesi için donanmasını hareket ettirerek İskenderiye'ye asker çıkarmaya "*mecbûr*" kalmıştır. Bununla birlikte yerli halkın direnişiyle karşılaşan İngilizler, direnişin durdurulması için Osmanlı'ya başvurmuştur. İngiltere'den çekinen "*bi-irâde-i seniyye*" de bunu kabul etmek durumunda kalmış ve neticede Mısır İngilizler tarafından ele geçirilmiştir. Jön Türkler "*Vâkıa İngiltere'nin Mısır'ı işgal için zerre kadar hakkı yoğ idi*" demekle birlikte, Yavuz Sultan Selim'in "*İttihâd-ı İslâm*" için binlerce canı ve milyonlarca hazineyi "*fedâ iderek*" aldığı

¹¹⁹⁴ Tansu, a.g.e., s. 33.

¹¹⁹⁵ Mahmud Celâleddin Paşa, *Mir'ât-ı Hakikat*, 3, s. 71.

Mısır'ın, II. Abdülhamid'in basiretsizliği yüzünden elden çıktığı yorumuyla kabahati onun iktidarına ve şahsına bağlamaktadır.¹¹⁹⁶

Ahmed Rızâ, Mısır'ın İngilizlerin eline geçmesiyle ilgili *Meşveret*'teki bir yazısında Mısır gibi Osmanlı Devleti'nin mühim ve verimli bir toprağının Avrupalıların elinde bulunmasını arzu etmediklerini hatta Düvel-i Muazzama'nın yaptığı müdahaleleri bile “*nâmûs*” ve “*millî haysiyet*”e ar saydıklarını ifade etmektedir. Fakat ardından İngilizlerin Mısır'ı “*ihyâ*” ettiğini ve “*İngiliz idâresi altında Mısır'ın maddeten ittiği temettü*”nün çok büyük olduğunu söylemektedir. Bu sebeple de Mısır'dan İngilizlerin tahliyesini istememektedir. Bunun gerekçesini ise şöyle açıklamaktadır: “*Müstebid ve gaddar bir hünkârın esâretine girmektense bu devr-i felâketin sonuna kadar sabrederek İngilizlerin himâyesinde kalmak Mısır halkı ve bütün Osmânlılar için daha hayırlıdır*”.¹¹⁹⁷ Anlaşılacağı üzere Ahmed Rızâ, Mısır'ın İngilizler tarafından işgalini namus ve millî haysiyet gereği onaylamasa bile II. Abdülhamid iktidarına muhalifliği nedeniyle İngilizlerin elinde kalmasının daha doğru olduğunu savunmaktadır. Bir taraftan II. Abdülhamid'i toprak kayıpları nedeniyle suçlayan Ahmed Rızâ, diğer taraftan da Mısır'ın İngilizlerce işgalini adeta memnuniyetle karşılamaktadır.

Kendi propagandaları ile Ahmed Rızâ'nın söyledikleri arasındaki ikilemin farkında olan diğer Jön Türkler ise Ahmed Rızâ'nın Mısır, Girit ve Ermeni meselelerindeki düşüncelerini eleştirmektedir. Cemiyet içi çekişmelerinin de etkisiyle Şerâfeddin Mağmûmî yazdığı risalede Ahmed Rızâ için şöyle demektedir: “*Sen gücünün yetdiği kadar mülki parçalatmağa, ve milleti bednâm itmeğe çalışıyorsun Mısır'ı İngilizlere, Teselya'yı, Girid'i Yunanîlere, Makedonya'yı Bulgarlara Arnavudluğu Sırlara Anadolu'nun nısfını Ermenilere virmek da'vâsını güdüyor, bu sûretle Avrupalılara, Hristiyanlara yaranmak istiyorsun.*”¹¹⁹⁸ Ahmed Rızâ, Cemiyet'in ruhuna aykırı düşünceleri nedeniyle diğer Jön Türklerden tepki almasına karşın *Osmânlı*'da da Mısır ahalisinin İngiltere'nin “*hürriyet idâresi*”nden memnun kalmalarının gerektiği ve hürriyet idaresinden istifade ederek terakkiyata çalışmaları gerektiği anlatılmaktadır.¹¹⁹⁹ Böylece Jön Türkler Mısır'la ilgili olarak İngiliz işgali altında da olsa meşrutî yönetimin sorunların çözümünü sağlayacağı algısıyla II. Abdülhamid'in iktidarını kötülemekte ve aynı zamanda İngilizlere de yakın görünmeye çalışarak onların desteğini almak istemektedir. Ancak söylediklerinde fikir birliğine varamamaları yaptıkları propagandaların tutarsız hâle gelmesine sebebiyet vermektedir.

¹¹⁹⁶ **Hareket**, s. 14-23.

¹¹⁹⁷ Ahmed Rızâ, “Mısır”, s. 1.

¹¹⁹⁸ Şerâfeddin Mağmûmî, **Hakikat-i Hâl**, [2. Baskı], Matbaa-i Ebû'z-Ziyâ, Kostantiniye, 1330, s. 48. Risalenin ilk baskısı 1315 yılında Paris'te yapılmıştır.

¹¹⁹⁹ “İngiltere ve Mısır”, **Osmânlı**, (58), 15 Nisan 1900, s. 6-7.

Girit Adası'nda kargaşanın ve isyanın çıktığı ve adanın durumunun uluslararası mesele hâline dönüştüğü yıllara denk geldiğinden Jön Türk muhalefeti bu konuyu da sıkça gündeme getirip propaganda malzemesi olarak kullanmıştır.

Jön Türkler, Osmanlı'nın 27 sene savaşarak kazandığı Girit'in Sultan II. Abdülhamid'in "*sû-i idâresi*" sonucu adeta "*arâzi-yi seniyyede bir tarla terk ider gibi*" elden çıkarıldığı görüşündedir.¹²⁰⁰ Jön Türklere göre Girit'in kaybedilmesinde "*yegâne*" mesul kişi, devleti yönetecek heyet-i vükelâ bırakmayan, kara ve deniz kumandanlıklarını kendi üzerinde toplayan, dâhilî ve haricî işleri üzerine alan II. Abdülhamid'dir.¹²⁰¹ Girit Adası'nda Rumların saldırılarına karşın II. Abdülhamid, Girit'e müdahalede bulunmadığı için Düvel-i Muazzama adaya asker çıkarmış ve adadaki Müslümanlar Rumlar tarafından katliama uğramaktan kurtulmuştur.¹²⁰² Bununla birlikte Girit olaylarını bahane ederek adaya çıkan Avrupa askerlerini örnek gösteren Jön Türkler, bunun savaş sebebi olduğunu ancak Osmanlı'nın savaş ilân edemeyeceği için durumu kabullenip Girit'in idaresinden çekileceğini açıklamaktadır.¹²⁰³ Jön Türkler, propagandanın etki gücünü artıran kötü bir gelecek inşası yöntemi ile de Girit Meselesi sırasında adaya asker çıkaran Avrupalılara istinaden bugün Girit surlarında dalgalanan ecnebi bayraklarının yarın da Kızkulesi'nde ve Galata Kulesi'nde dalgalanacağını iddia etmektedir.¹²⁰⁴

Girit'teki isyanların ve katliamların çıkış nedenini açıklamada Jön Türkler arasında farklı düşünceler hâkimdir. *Meşveret*'teki bir yazıya göre Girit Valisi Turhan Paşa, Sultan II. Abdülhamid'in emriyle genel af ilân etmiştir. Bundan istifade ile serbest kalan asiler tekrar isyana başlamış ve adada Hristiyanların Müslümanlara yönelik katliamları artmıştır. Dolayısıyla padişah ve iktidarı katliamların suçlusudur.¹²⁰⁵ Ahmed Rızâ ise isyanın çıkışını başka sebeplere dayandırmaktadır. Girit'in Hristiyan ahalisi fikren terakki etmiş, ticareti ve sanayiye eline almış, Osmanlı'nın durumunu bildiğinden II. Abdülhamid iktidarına tahammül edemeyerek isyana kalkışmıştır.¹²⁰⁶ Girit'te Müslümanların gördükleri zulmün nedeni, II. Abdülhamid gibi "*şer'an ve aklen*" halifelîğe, padişahlığa lâıyk olmayan gaddar, müstebid cahilin eline devlet yönetimini bırakmanın cezasıdır.¹²⁰⁷ Ahmed Rızâ, Giritli Hristiyan mebusların bazı haksız taleplerini ret etmelerine karşın hak ve hürriyet iddiasıyla ayaklanan bir kavme hangi din ve millet olursa olsun asî

¹²⁰⁰ Seyfullah, "Kudüs'den", s. 4.

¹²⁰¹ R. Figânî, *Elvedâ Yâhûd Fâtih-i Hanya Gâzi Yusuf Paşa'nın Ser-bâlininde Bir Feryâd*, Osmânî İttihâd ve Terakki Cemiyeti Matbaası, Cenove, 1316, s. 15.

¹²⁰² "Vatandan Havâdis", *Mîzân*, (8), 22 Şubat 1897, s. 4.

¹²⁰³ "İstihzâh", *Mîzân*, (8), 22 Şubat 1897, s. 3-4.

¹²⁰⁴ "Girit Umûru", *Mîzân*, (9), 1 Mart 1897, s. 2.

¹²⁰⁵ "Girit'den Alınan Beş Altı Mektubun Hulâsasıdır", *On Bir Nümerolu Meşveret'in İlâvesi*, 23 Mayıs 1896, s. 5.

¹²⁰⁶ Ahmed Rızâ, "Girit", *Meşveret*, (12), 8 Haziran 1896, s. 2.

¹²⁰⁷ Ahmed Rızâ, "İcmâl-i Ahvâl", *Meşveret*, (25), 9 Ekim 1897, s. 3.

gözüyle bakamayacaklarını söylemektedir. “*İdâre-i hazıranın zulm ve ittisâfına Hristiyanlar tahammül idemediklerinden silâha sarılıyorlar*” diyerek¹²⁰⁸ bir anlamda Girit isyanının sebebini II. Abdülhamid iktidarına bağlarken aynı zamanda isyanı da meşûlaştırmaktadır. Ahmed Rızâ’ya göre Giritli Rumların “*gizli hesabı*” olabilir ancak Osmanlı hükûmeti öncelikle topluma karşı görevini yapmalı ve kanûnların hükümlerini tamamıyla yerine getirmeli, yani Meclis-i Mebûsan’ı açmalıdır.¹²⁰⁹

Meşveret’te çıkan bir başka yazıda Girit Meselesi’nin asıl sebebinin Yunanistan’ın bağımsızlığını kazanmasından sonra Girit Hristiyanlarının da Yunanistan’a katılma arzusu olduğu ifade edilmektedir. İsteklerinin önünde engel gördükleri Girit’teki Müslüman ahaliyi ortadan kaldırmak için isyan ve katliam işlerine başladıkları vurgulanmaktadır.¹²¹⁰

Mizân’da ise çok daha farklı bir neden öne sürülmektedir. Buna göre Girit’teki isyancı Hristiyanların amaçlarının idarenin fenalığından şikâyet etmek olmayıp yalnızca Müslüman ahaliyi katlederek nüfus olarak azaltmak ve böylece topraklarını ele geçirmek olduğuna dikkat çekilmektedir. Osmanlı yönetimi gaflet içerisinde bulunup gevşek davrandığından katliamları durduramamaktadır.¹²¹¹ Girit’e bir zırhlı dahi gönderemeyen Sultan II. Abdülhamid’in durumundan faydalanan isyancılar da faaliyetlerini olabildiğince artırmakta ve Girit elden çıkmaktadır.¹²¹²

Tunalı Hilmi, Girit’in elden çıkmasının önüne geçmek için yapılacak “*ilk ve son gayret*”i izah ettiği eserinde Girit’in kaybediliş nedenlerini sıralamaktadır. Buna göre Girit’te yaşanan gelişmeler karşısında Osmanlı hükûmetinin sessiz kalması sebebiyle Düvel-i Muazzama Girit’in sahipsizliğine istinaden adayı beylik hâline getirmiştir. Adadaki Rumların isteklerini ve taleplerini kararlı şekilde dile getirmeleri ve Girit’e Prens Yorgi’nin yönetici olmasını isteyip “*Ya Ölüm, Ya Yorgi*” demeleri üzerine Avrupalı devletler bunu kabul etmiştir. Tunalı Hilmi ayrıca adadaki Rumların Girit’i Yunanistan’a kazandırmak için sürekli ayaklandığını ve gerek adadaki gerekse Yunanistan’daki Rumların bunu başarmak için hiçbir fedakârlıktan çekinmeyerek en sonunda amaçlarına ulaştıklarını vurgulamaktadır. Bunun karşısında Osmanlı ahalişi de “*Ya Girit! Ya Şehâdet! Evet: Girit için ilk ve son gayret*” diyerek ayağa kalkmalıdır ve başkaldırmalıdır. Tunalı Hilmi Girit’in kaybedilişinden sorumlu olarak yine II. Abdülhamid’i görmekten geri kalmamaktadır. Nitekim eserinin sonundaki şiirde de bunu şöyle dile getirmektedir:

Yunanlıya kim virdi
Anlı, şanlı Girit’i?

¹²⁰⁸ Ahmed Rızâ, “İcmâl-i Ahvâl”, *Meşveret*, (16), s. 1-2.

¹²⁰⁹ Ahmed Rızâ, “İcmâl-i Ahvâl”, *Meşveret*, (13), s. 1.

¹²¹⁰ Râzî, “Girit Hanya”, *Meşveret*, (17), 21 Ağustos 1896, s. 6.

¹²¹¹ “Makale-i Siyâsîye”, *Mizân*, (6), 25 Ocak 1897, s. 1.

¹²¹² “Girit”, *Mizân*, (8), 22 Şubat 1897, s. 2-3.

Sorarlarsa arkadaş!

Göster Abdülhamid'i¹²¹³

Görüleceği üzere Jön Türk neşriyatında Girit Meselesi'nin çıkışı noktasında yapılan açıklamalar birbiriyle tutarsızlık göstermektedir. Ahmet Rıza, *Meşveret*'te Giritli Hristiyanların Sultan II. Abdülhamid'in zulmünden dolayı isyan ettikleri propagandasını yaparken, *Mîzân*'da farklı neden ortaya koyulmakta ancak isyanları bastıramaması nedeniyle II. Abdülhamid suçlanmaktadır. Tunalı Hilmi ise adadaki Rumların Girit'i Yunanistan'a bağlamak için isyanlara ve katliamlara kalkıştığını zikretmektedir. Dolayısıyla Jön Türklerin propagandalarında görüş birliği sağlayamadığı Girit Meselesi'nde de açığa çıkmaktadır.

Mîzân'da Girit Meselesi'ne büyük önem gösterilmiştir. Gazetenin hemen her nüshasında Girit ile ilgili makale yahut oradan gönderilmiş mektup yayımlanmıştır. Adada bulunan "*erbâb-ı hamîyyet*" şeklinde adlandırılan bir şahsın gönderdiği "*feryâdnâme*"de adanın "*fecî*" durumu ve Yunanistan'ın adaya asker ve silâh çıkardığı anlatılmaktadır. Osmanlı hükûmetinin "*imdâda*" yetişmemesinin sebebi Düvel-i Muazzama'ya değil, Sultan II. Abdülhamid'in iktidarıyla "*kalbura*" dönmüş maliyenin yetersizliğine ve donanmayı "*perişân*" etmesine dayandırılmaktadır.¹²¹⁴ Bunun yanında *Mîzân*, Giritli Müslümanların adadan göç etmesinin adayı Yunanlara teslim etmek anlamına geleceğinden orada yaşayan Müslümanların adadan çekilmemesini tekrar tekrar dile getirmektedir.¹²¹⁵ Avrupa gazetelerini kaynak gösteren *Mîzân*'daki bir haberde de II. Abdülhamid'in Girit Adası'nı Papa'ya teklif ettiğini ancak bazı devletlerin muhalefeti üzerine bunun fiiliyata dökülmediği iddia edilmektedir. Jön Türkler habere tepkilerini şöyle göstermektedir: "*Fesühânallah! Bu nasıl ihsânlar? Girit'in i 'tâsına devletler mâni' olmuşlar ise Papa'nın gönlünü yapmak için Kudüs-i Şerif'i teklif itmesinden korkulsa yeridir. Zirâ bu âdemde idrâk kalmamıştır.*"¹²¹⁶

Osmânlı'da da Girit Meselesi ve adanın elden çıkması sebebiyle Sultan II. Abdülhamid'e karşı çok ağır eleştirilerde bulunulmaktadır. Girit'in kaybindan padişah mesul tutulmakta ve on yıllarca kan dökerek adayı feth eden ecdadın makberlerinden bu hâle sebep olanlara karşı "*la'net*" sedaları yükseldiğinden bahsedilmektedir.¹²¹⁷ Adadaki müttefik devletler tarafından kurşuna dizilen Müslümanları gösterdiği belirtilen bir fotoğraf da yayımlanarak bunun "*muvaflakiyât-ı Hamidiye*" olduğu söylenmektedir.¹²¹⁸ *Osmânlı*'da ayrıca adadaki Müslümanlara Rumlar tarafından yapılan

¹²¹³ Tunalı Hilmi, *İlk ve Son Gayret*, [Cenove], [Basım Yılı Yok], s. 5-7, 26, 30.

¹²¹⁴ "Girit Erbâb-ı Hâmîyetinden Bir Zât-ı Âlî Tarafından Gönderilmiş Feryâdnâmedir", *Mîzân*, (10), 8 Mart 1897, s. 2-3.

¹²¹⁵ "Mîzân", *Mîzân*, (18), 3 Mayıs 1897, s. 5.

¹²¹⁶ "Londra Matbûatı", *Mîzân*, (22), 31 Mayıs 1897, s. 4.

¹²¹⁷ "Artık İleri!", *Osmânlı*, (23), 29 Ekim 1898, s. 2.

¹²¹⁸ "[Başlıksız]", *Osmânlı*, (27), 1 Ocak 1899, s. 2.

zulümler ve aşağılamalar anlatılmakta ve onlara tepki verilmektedir. Benzer tepki adada adaleti sağlayamayan Düvel-i Muazzama'ya da gösterilmekte ve Hristiyan olmayanlara hayvan muamelesi yapmak siyaseti mi güdüldüğü sorusu sorulmaktadır.¹²¹⁹ Rumlar tarafından Müslümanlara yönelik katliamlara ve eziyetlere onların da iştirak ettiği ve özellikle İngilizlerin Rumlara muavenette buldukları açıkça söylenmektedir.¹²²⁰ *Mîzân*'da sıkça dile getirilen Girit'teki Müslümanların adadan göç etmemesi çağruları *Osmânî*'de da yapılmaktadır. Jön Türklere göre Müslümanların Girit'i terk etmemeleri gerekmektedir. Zira sığınacakları II. Abdülhamid'in idaresi Prens Yorgi'ninkinden daha kötüdür.¹²²¹ Ancak yapılan çağrılar karşılıksız kaldığı yine *Osmânî*'dan anlaşılmaktadır. Gazetede, kendilerini dinlemeyip adayı terk edenlere “*yazıklar olsun*” denilmekte ve “*cellâdları olan bir müstebid*”e sığınmaları eleştirilmektedir.¹²²²

Jön Türklere göre Avrupa gazeteleri de mensup oldukları milletlerin ve devletlerin çıkarına göre olaya bakarak gerçek olandan bambaşka şekilde Girit Meselesi'ni dünyaya tasvir etmişlerdir. Sultan II. Abdülhamid'in birçok Avrupa gazetesine paralar sarf edip kendi lehine kamuoyu oluşturmaya çalışmasının işe yaramadığı Jön Türklere böylece ifade edilmektedir.¹²²³

Jön Türklerin Girit'in elden çıkışını anlattığı *Elvedâ* risalesinin son sayfalarında Girit'in dağlarına, derelerine, bağ-bahçelerine, adayı feth etmiş ecdat ruhlarına ve şimdiye dek adada Müslümanlar için canını ve kanını feda eden Osmanlı askerlerine göz yaşartıcı elvedası oldukça duygu yüklü ve etkileyicidir.¹²²⁴ Jön Türkler, Girit'in kaybedilişi karşısında büyük hüsrandır. Ahmed Rızâ, Sultan II. Abdülhamid'in Girit Meselesi'nden kendisini kurtaran yabancı elçilere ve konsoloslara teşekkür ettiğini söylemektedir. Gelecekte de Türkler, Araplar ve Kürtler dâhil bütün Osmanlılar aleyhinde verilecek kararı böyle tebrikle ve teşekkürle kabul edecek olan bir “*zâlim*”i daha ne vakte kadar halife tanıyacaklarını sormaktadır.¹²²⁵ Jön Türkler böylece II. Abdülhamid iktidarda durdukça Müslümanların yaşadıkları diğer toprakların da elden çıkacağını ve bunun Sultan II. Abdülhamid tarafından kabul edileceğini Girit örneğinde propaganda hâline getirmektedir.

Jön Türkler, Tunus'un Fransızlar tarafından işgal edilme sebebini de Sultan II. Abdülhamid'in iktidarına bağlamaktadır. Jön Türk iddialarına göre II. Abdülhamid Fransa'dan borç para alarak sarayda zevk ve eğlence harcamaları yapmış, buna karşılık Fransa ise Tunus'u işgal etmek için planlar hazırlamıştır. Fransa'nın işgal hazırlıklarına rağmen II. Abdülhamid yönetimi gaflet ile

¹²¹⁹ “Alâkadar Olanlara İbret!”, *Osmânî*, (30), 15 Şubat 1899, s. 2.

¹²²⁰ Zeynelabidin, “Girid'den”, *Osmânî*, (11), 1 Mayıs 1898, s. 4; “Girid'den”, *Osmânî*, (27), 1 Ocak 1899, s. 3-4.

¹²²¹ “Giridlilere İhtâr”, *Osmânî*, (36), 15 Mayıs 1899, s. 3.

¹²²² “Osmânî”, *Osmânî*, (41), 1 Ağustos 1899, s. 7.

¹²²³ Râzî, “Girid Hanya”, s. 6.

¹²²⁴ R. Figâni, a.g.e., s. 24-25.

¹²²⁵ Ahmed Rızâ, “İcmâl-i Ahvâl”, *Meşveret*, (18), s. 2.

zaman geçirmiş ve bundan istifadeyle Fransa Tunus'a asker çıkarmıştır. Böylece Tunus, Osmanlı'dan koparılmıştır. Tunus'un kaybına Yıldız Sarayı hariç bütün Osmanlı ve İslâm dünyası büyük üzüntü duymuştur. Barbaros Hayreddin Paşa'nın Kanûnî Sultan Süleyman'a yadigârı olan Tunus Osmanlı'ya "hazin bir vedâ" etmiştir.¹²²⁶ *Kanûn-i Esâsî* ve *Osmânî* gazetelerinde yazıldığına göre ise Midhat Paşa'nın İzmir'de Fransız Konsolosluğu'na sığınması üzerine II. Abdülhamid, paşanın kendisine teslimine karşılık Tunus'u Fransa'ya bahş eylemiştir.¹²²⁷

Jön Türkler yalnızca kaybedilen topraklar değil, kaybedilmesini muhtemel gördükleri topraklar üzerinden de propagandada bulunmaktadır. Sultan II. Abdülhamid'in Arnavutluk'u Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'na veya yerli Hristiyanlara bırakacağı şeklinde söylentilerin ayyuka çıktığı Jön Türk basınında işlenmektedir.¹²²⁸ Bu mesele ilerleyen süreçte Makedonya sorununun alevlenmesine ve uluslararası gündemde tutulmasına etki yapacaktır. Benzer durum isyanların dinmediği Yemen için de geçerlidir. Jön Türklere göre Yemen, II. Abdülhamid döneminde son derecesine kadar haraba dönmüştür. Onca kan ve can telef edilmiş olduğu hâlde ıslahatlar yapılmadığı için durum daha da kötüleşecektir.¹²²⁹ *Osmânî*'nin 1 Haziran 1899 tarihli 37. sayısında da II. Abdülhamid'in tahta çıkışından itibaren kaybedilmiş ve kaybedilmesi muhtemel Osmanlı topraklarını gösteren bir harita dahi yayımlanarak halkı etkileme yönünde çaba sarf edilmiştir.

Anlaşılabileceği gibi Jön Türkler, Osmanlı topraklarının kaybedilişini muhalefet yöntemi olarak propaganda argümanı şekliyle kullanmıştır. Propagandalar ise toprakların elden çıkışını doğrudan Sultan II. Abdülhamid'in iktidarına ve şahsına bağlamıştır. Böylece yaşanan gelişmeleri neşriyatlarında sıkça işleyerek, halk arasında devletin geleceğiyle ilgili endişe ve korku yaratmaya çalışmışlardır. Bununla beraber halk nezdinde kurtuluşun çaresi olarak da II. Abdülhamid'in iktidarına son verilmesi algısını oluşturmaya gayret etmişlerdir. Oysa bakıldığında II. Abdülhamid, Osmanlı Devleti için gerek uluslararası konjonktürün gerekse ülke içi şartların çok ağır olduğu dönemin hükümdarıdır. Jön Türklerin muhalif eksen tabanlı propaganda çalışmaları onun aleyhine tablo çizse de II. Abdülhamid'in dış siyasetinin devletin toprak kayıplarını artıracak her türlü savaştan kaçınacak anlayış üzerine kurulu olduğu anlaşılmaktadır. Bunu ise tarafsızlık ve denge siyaseti ile açıklamak mümkündür.

Paris Sefiri Münir Paşa'nın belirttiği üzere Sultan II. Abdülhamid tarafsızlık politikası uygulamalarının devletin emniyeti için çare olacağını düşünmektedir. Osmanlı'nın uluslararası olaylarda tıpkı Belçika ve İsviçre gibi bitaraf kalmasıyla düşman taarruzuna uğrama korkusunun

¹²²⁶ **Hareket**, s. 7-9.

¹²²⁷ "Hamidciler", **Kanûn-i Esâsî**, (8), s. 3; "Muhârebe ve Netâyici", **Osmânî**, (3), 1 Ocak 1898, s. 2.

¹²²⁸ "Arnavudluk'dan", **Osmânî**, (27), 1 Ocak 1899, s. 5.

¹²²⁹ "Hangisi Halife, Hangisi Re'is-i Eşkiyâ?", **Osmânî**, (21), 1 Ekim 1898, s. 7; "Yemen İsyânı", **Osmânî**, (37), 1 Haziran 1899, s. 7-8.

kalkacağı, nüfusunun artacağı, Harbiye bütçesinden tenkihât yapılacağı ve tasarruf edilen paralarla memleketin imar, sanayî ve ticaret alanlarında gelişiminin sağlanacağı planlanmıştır.¹²³⁰ Ancak II. Abdülhamid'in düşüncesi reel politikaya uygulanamamıştır. Zira Düvel-i Muazzama'nın planları ve kendi aralarındaki hesaplaşmaları Osmanlı toprakları üzerine kurulu olduğundan, Osmanlı'nın tarafsız siyaset izlemesine olanak tanınmamıştır. II. Abdülhamid uluslararası gelişmelerde tam anlamıyla tarafsız kalamasa da denge siyasetiyle devletin bekasını sağlamaya çalışmıştır.

Sultan II. Abdülhamid'in Mabeyn Başkâtipliği'ni yapan Tahsin Paşa, hatıratında padişahın dış siyaset anlayışını şöyle özetlemektedir: “Rusya'ya idare etmek, İngiltere ile asla mesele çıkarmamak, Almanya'ya dayanmak, Avusturya'nın gözününün Makedonya'da olduğunu unutmamak, diğer devletlerle mümkün merteye hoş geçinmek, Balkanlar'ı birbirine karıştırıp Bulgarlar, Sırlar ve Yunanlılar arasında anlaşmazlık ve problemler çıkarmak.”¹²³¹ Jön Türklerden Ahmed Bedevî Kuran da Trablusgarp üzerindeki emellerini bildiği için II. Abdülhamid'in İtalyanlara karşı daima tetikte olduğunu ve saldırıya meydan bırakmadığını söylemektedir. Kezâ II. Abdülhamid'in Balkanlara yönelik siyaseti de yine kendisi tarafından övülmekte, yerinde aldığı kararlara ve ileri görüşlülüğüne vurgu yapmaktadır.¹²³²

Sultan II. Abdülhamid, çok yönlü diplomasi anlayışı gereği dış siyasete verdiği önemle Avrupa başkentlerinin nabzını tutmak için birçok bürokratını görevlendirmiştir. Bu dönemdeki Osmanlı bürokratlarının Avrupa'daki aktif seyahatlerini ve gözlemlerini raporlar hâlinde Yıldız Sarayı'na sunuşu, II. Abdülhamid'in denge siyasetinin parametrelerini belirlemede önemli etkidir.¹²³³ Yine yüzlerce Avrupa gazetesine abone olunmasıyla Avrupa devletlerinin kendi içlerinde ve uluslararası siyasette yaşanan gelişmeler ince ayrıntılarına kadar Yıldız Sarayı tarafından tetkik edilmiştir. II. Abdülhamid, sistemli şekilde gelişmeleri yakından takip ederek kendi dış siyasetini biçimlendirmiş ve böylece Osmanlı'nın toprak bütünlüğünü diplomasi ile sağlamaya çalışmıştır.

Sultan II. Abdülhamid'in dış siyasette gösterdiği marifet Rusların da dikkatinden kaçmamıştır. İstanbul'da bulunup ajan vazifesi gören Rus Askerî Ataşesi'nin Rusya'ya gönderdiği raporlarda padişahın diplomatik görüşmelerde akıllıca yol izlediği, sabırlı davrandığı, gündemdeki meseleleri kendi çıkarına hizmet edecek şekilde sunduğu ve böylece diplomatik görüşmelere yön verdiği belirtilmektedir. Rus yetkililerin II. Abdülhamid'in dış siyasetteki başarısı ve bu sayede Osmanlı Devleti'nin varlığını devam ettirdiği vurgusu dikkat çekicidir:

Sultan'ın her olayı ince ayrıntısına kadar değerlendirebilme yeteneğine sahip olması, Avrupa siyasetindeki gelişmelerden yeri geldiğinde fazlasıyla istifade etmesi, hatta diğer ülkeleri

¹²³⁰ [Çorlu], a.g.e., s. 400.

¹²³¹ Tahsin Paşa, a.g.e., s. 109.

¹²³² Kuran, **İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler**, s. 359, 374.

¹²³³ II. Abdülhamid'in görevlendirmesiyle yapılan seyahatlere bir örnek olması için bk. Hacer Topaktaş, **Sultan II. Abdülhamid ve Diplomasi Hüseyin Kâzım Bey'in Diplomatik Seyahatleri (1882-1887)**, Okur Kitaplığı, İstanbul, 2015.

uğraştıracak suni olaylar yaratma becerisine sahip olması gibi hususlar, dönemin tarihçilerine Osmanlı'nın, siyasi varoluşunu ve uluslararası arenadaki önemini büyük ölçüde Abdülhamid'in doğal feraseti ile diplomatik kabiliyetine borçlu olduğunu yazma hakkını vermektedir...¹²³⁴

Tahsin Paşa, Sultan II. Abdülhamid'in uluslararası siyasetteki başarısını daha şehzadeligi döneminden itibaren yerli ve yabancı devlet adamlarıyla, düşünürlerle ve simalarla yaptığı görüşmelere; kendi yaşadığı dönemi sürekli takip etmeye ve her türlü bilgiyi öğrenme isteğine bağlamaktadır. Onun nev-i şahsına münhasır kişiliği kendisini münzevî şekilde yaşayan diğer şehzadelere ayırmıştır.¹²³⁵ Yabancı diplomatlar da II. Abdülhamid'in diplomatik özelliğine dikkat çekmektedir. Ermeni Meselesi'nin ortaya çıktığı 1890'lı yılların ikinci yarısında padişahla görüşen ABD Elçisi Alexander Terrel, II. Abdülhamid'in zekâsının düşündüğünden daha iyi olduğu belirterek¹²³⁶ onun siyasî ve diplomatik özelliğinin altını çizmektedir.

Jön Türkler de bu gerçeği sonradan itiraf etmek durumunda kalmıştır. 1908'te II. Meşrutiyet'in ilânının sonrasındaki günlerde İstanbul'a gelen Rus *Birjevie Vedomosti* gazetesinin muhabiri A. Y. Kaufman, Jön Türk yetkililerinin kendisine “30 sene boyunca Makedonya ve reformlar konusunda Avrupa'nın gözünü boyayabilen Abdülhamit, diplomasi alanındaki yetenekleriyle bize hizmet edebilir” dediğini belirtmektedir.¹²³⁷ Her ne kadar şiddetli muhalifi olsa da Mahir Said Pekmen hatıratında II. Abdülhamid'in Osmanlı'yı çok büyük belâlara ve tehlikelere uğratmaksızın ayakta tuttuğunu söylemektedir.¹²³⁸ Yine Jön Türklerden Hüsamettin Ertürk de Selânik'teki sürgün yıllarında II. Abdülhamid'in muhafızı Süvari Yüzbaşı Debrelî Zünnün Bey'i kaynak göstererek mahlûl padişahın uzakları görece kadar ileri görüşlü bir dış siyaset bilgisine sahip olduğunu söylemektedir.¹²³⁹ II. Abdülhamid'in iktidarı karşısında amansız muhalif olan Ahmed Rızâ'nın 1908 sonrasında II. Abdülhamid'in siyaset ve diplomasi alanındaki becerilerini itiraf eden şu cümleleri oldukça dikkat çekicidir: “... hiçbir devlet adamı Avrupa diplomasisinin ayrıntılarını ondan daha iyi bilmiyor, hiçbir hükümdarın daha fazla deneyimi yok, dünyadaki hiçbir memur ondan daha fazla çalışmıyor.”¹²⁴⁰

Jön Türk muhalefesinde dış siyasetiyle devleti yok olmaya götürdüğü propagandası yapılan Sultan II. Abdülhamid'in siyaset konusundaki bilgisinden ve tecrübesinden kendisinin tahttan indirilmesinden sonra da faydalanılmıştır. I. Dünya Savaşı'nın sonuna yaklaşıldığı dönemde

¹²³⁴ Rus Genelkurmay Belgelerinde II. Abdülhamid ve Osmanlı Ordusu, s. 140.

¹²³⁵ Tahsin Paşa, a.g.e., s. 32-34.

¹²³⁶ Yavuz, II. Abdülhamid Döneminde Bir Amerikan Elçisi Alexander Watkins Terrel (1893-1897), s. 174.

¹²³⁷ Akt. Mehmet Perinçek ve Arda Odabaşı, *Stambulskie Novosti'de Jön Türk Devrimi*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2013, s. 464-465.

¹²³⁸ Pekmen, a.g.e., s. 1.

¹²³⁹ Tansu, a.g.e., s. 50-51.

¹²⁴⁰ Özgür Adadağ, “Jön Türklerde Devrim Algısı ‘Barışçıl Devrim’”, *Toplumsal Tarih*, (180), 2008, s. 53; İrtem, *Meşrutiyet Doğarken 1908 Jön-Türk İhtilâli*, s. 116.

durumun Osmanlı aleyhinde vaziyet aldığını gören Enver Paşa II. Abdülhamid'i kaldığı Beylerbeyi Sarayı'nda ziyaret ederek siyasî gelişmelerle alâkalı fikirlerini sormuş ve tavsiyelerini dinlemişlerdir.¹²⁴¹ Talât Paşa onun zeki bir hükümdar olduğunu kabul ederek, Avrupa siyasetindeki büyük tecrübesine ve bazı hükümdarlar ile diplomatlar üzerinde tesirleri olduğuna dikkat çekmiştir.¹²⁴²

Jön Türkler yaşanan toprak kayıplarının asıl nedeninin Batı'nın çözemediği Şark Meselesi olduğu gerçeğini dile getirmek yerine, muhalefet yöntemi olarak bütün kabahati kolay ve basit şekilde Sultan II. Abdülhamid'e yüklemeyi daha uygun bulmuşlardır. Osmanlı'nın yaşadığı toprak kayıplarını II. Abdülhamid'in iktidarına ve şahsına bağlarken ne Düvel-i Muazzama'nın kendi aralarındaki güç çekişmesine ne de Osmanlı üzerindeki planlarına açıkça vurgu yapmışlardır. İstisna olarak *Osmânlı*'da II. Abdülhamid'in dış siyaseti aleyhinde propaganda yapılırken Şark Meselesi'ne de değinilmektedir. Düvel-i Muazzama'nın "*hasta adam*" adını taktıkları Osmanlı'yı Şark Meselesi üzerinden değerlendirdiğine ve toprakları üzerinde hesapları olduğuna dikkat çeken makaleleri gazetede görmek mümkündür.¹²⁴³ *Osmânlı*'da Düvel-i Muazzama'nın Osmanlı toprakları üzerinde inşa ettiği ve etmek istediği demiryolları özellikle Şark Meselesi bağlamında ele alınarak, bunların aslında devletin aleyhine olduğu söylemiyle karşı çıkılmaktadır.¹²⁴⁴ Yakın bir zamanda Balkanlarda meydana gelecek siyasî meselelerin arkasında Şark Meselesi olacağı ve Düvel-i Muazzama'nın Osmanlı'nın Balkanlardaki topraklarıyla ilgili planlarını değerlendiren yorumlar da *Osmânlı*'da yer almaktadır.¹²⁴⁵ Makedonya Meselesi ise Pan-Slavizm taraftarlarının ortaya çıkardığı konu olarak gazetede değerlendirilmektedir.¹²⁴⁶

Jön Türk propagandalarının aksine Osmanlı'nın toprak kayıplarının tarihî temellerine inildiğinde, devletin 1699'dan itibaren Batı karşısındaki zorunlu gerileyişi görülmektedir. Dolayısıyla Sultan II. Abdülhamid döneminden önce olduğu gibi onun döneminde ve tahttan indirilmesinden sonra da yaşanan toprak kayıplarını bu çerçevede değerlendirmek gerekmektedir. Tarık Zafer Tunaya'nın Batı'nın Osmanlı üzerindeki hesapları ve yöntemleri ile ilgili tespiti oldukça önemlidir. Tunaya'ya göre Batı'nın üstünlüğü ele geçirdikten sonra Osmanlı Devleti üzerinde "*Bati medeniyeti*" adına yapılması istenilenlerin mecburiyetine ve dikte edilmesine kadar giden baskı, Osmanlı'nın içerisinde bulunduğu sorunların çözülmesi ve devletin kalkınması için değildir. Batılılar

¹²⁴¹ Osmanoğlu, a.g.e., s. 233.

¹²⁴² Tansu, a.g.e., s. 193.

¹²⁴³ "Devlet-i Osmânîye ve Avrupa", *Osmânlı*, (7), 1 Mart 1898, s. 1-4; "Mülâhaza-yı Siyâsî", *Osmânlı*, (86), 15 Haziran 1901, s. 1-2.

¹²⁴⁴ "Yigirminci Asırda Şark Meselesi'ne Dâir", *Osmânlı*, (101), 1 Şubat 1902, s. 1-4.

¹²⁴⁵ "Mirâs Hazırlıkları", *Osmânlı*, (85), 1 Haziran 1901, s. 1-3.

¹²⁴⁶ "Arnavudluk ve Arnavudlar", *Osmânlı*, (33), 1 Nisan 1899, s. 1. Diğer Jön Türk basınından farklı olarak *Osmânlı*'nın dikkat çektiği bu noktalar gazetenin *Meşveret*'ten ve *Mizân*'dan seviyece daha düşük tekdüze yayım olduğu yönündeki Şerif Mardin'in tespitini de kısmen geçersiz kılmaktadır bk. Mardin, *Jön Türklerin Siyasî Fikirleri 1895-1908*, s. 147-148.

Osmanlı'ya çoğunlukla “*Haçlı zihniyeti*” ile kendi menfaatleri açısından bakmışlardır.¹²⁴⁷ Osmanlı içerisindeki dinî ve etnik toplulukların ıslahatlar vasıtasıyla bağımsızlıklarına giden yolu açmak, sonunda Osmanlı'dan kopararak bağımsız devletler hâline getirmek ve bunlar üzerinde de hâkimiyetlerini yaymak Düvel-i Muazzama'nın ortak anlayışıydı. 1839 yılında Tanzimat Fermanı'nın ilânından itibaren birtakım radikal yenilikler ve değişmeler gerçekleştirip Batı'nın kurumları ve kuruluşları ile düşünce sistemlerini kendi iç sorunlarına çözüm bulmak amacıyla Osmanlı'da uygulamak isteyen Osmanlı devlet adamlarının ve aydın sınıfın yolu yine Düvel-i Muazzama tarafından kesilmiştir. Necmettin Alkan'ın deyişiyle bir anlamda Osmanlı Devleti, kendi kurtuluşu için tek çıkar yol olarak gördüğü Batılılaşmayı Batı'ya rağmen gerçekleştirmeye çalışmıştır.¹²⁴⁸

İngiltere başta olmak üzere Avrupa devletlerinin Osmanlı'nın iyiliğini istediği yönündeki Jön Türk algısının yanlışlığı Sultan II. Abdülhamid'in devrilip yeni yönetim anlayışının getirilmesinden sonra Jön Türklerce fark edilecektir. Ahmet İhsan Tokgöz konuyla bağlantılı olacak şekilde şunları söylemektedir:

Meşrutiyet'in ilanına kadar Abdülhamid idaresine karşı yüreklerimizde beslediğimiz derin kin, sarayın sevmediği her şeyi bize sevdirecek kadar hepimizde acayip bir ‘yanlış görüş’ yapmıştı. [...] Biz o zaman sanıyorduk ki Avrupa devletlerinin bize gösterdiği düşmanlık bizim ortaçağ tarzında yaşayışımızdan çıkar, idaremizin bozukluğundan ve saray ile Babiâli'nin köhne düşüncesinden doğar.

Devamında durumun hiç de düşündükleri gibi olmadığını çok geç anladıkları itirafını da şöyle yapmaktadır: “*Yani bizler 1908 İnkılabı'na bu gerçekleri görmeden ve anlamadan girmiştik. Mademki Meşrutiyet'i ilan ettik, cezri (köktenci) ve asri (çağdaş) ıslahata başlıyoruz; artık Avrupa düşmanlığı keser ve biz de rahat rahat gelişme sağlarız sanmıştık. Ne ham hayallermiş!*”¹²⁴⁹

Görülebileceği üzere Osmanlı Devleti'nin topraklarının kaybedilişinin Sultan II. Abdülhamid'in yönetim anlayışından ve şahsından kaynaklandığı şeklindeki Jön Türk söylemleri ve iddiaları, II. Abdülhamid'in iktidarına son verebilmek için yapılan muhalefet propagandalarıdır. Bu propagandalar aynı zamanda Jön Türklerin uluslararası siyasî konjonktürü iyi okuyamadıklarının ve genel çerçeveyi göremediklerinin de açık bir izahıdır.

¹²⁴⁷ Tark Zafer Tunaya, *Türkiye'nin Siyasî Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, 3. Baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2016, s. 32-33.

¹²⁴⁸ Alkan, *Selanik'in Yükselişi Jön Türkler Abdülhamid'e Karşı 1908 İhtilâli*, s. 36-38.

¹²⁴⁹ Tokgöz, a.g.e., s. 239-240.

3.6. 1897 Osmanlı-Yunan Savaşı

Jön Türklerin Sultan II. Abdülhamid'in dış siyaseti aleyhinde kullandığı argümanlardan biri de 1897 Osmanlı-Yunan Savaşı'dır. Başlık altında konu ile alâkalı propagandalar incelenmektedir.

Girit Meselesi ile alevlenen Osmanlı-Yunan ilişkileri sırasında, savaşın çıkışından önce *Mîzân*'da Sultan II. Abdülhamid'in Yunanistan'a savaş açamayacak kadar korkak olduğu, oysa Düvel-i Muazzama'nın bir kısmının dahi Osmanlı'nın Yunan'a ders vermesini istediği söylenmektedir.¹²⁵⁰ Jön Türklere göre Osmanlı ordusu Yunan sınırından Atina kapısına birkaç saat içinde gelebilecek güçtedir. Çünkü her ne kadar Osmanlı askeri II. Abdülhamid'in iktidarı nedeniyle "aç" ve "çıplak" olsa da Osmanlılığı muhafaza etmektedir. Ancak Yıldız Sarayı, korkak olduğundan işi savaşa kadar götüremeyip her alçaklığı kabul edecektir.¹²⁵¹ Jön Türklerin savaş öncesinde korkaklık üzerine temellendirdiği propagandası, Yunanların saldırılarına karşı 18 Nisan 1897'de Osmanlı'nın savaş ilân etmesi ile geçersiz kalmıştır.

Sultan II. Abdülhamid'in savaş hamlesi üzerine Jön Türkler söylem değiştirerek, bu kez savaşın iyi yönetilemediği ve Osmanlı'nın savaşın sonunda kazanım elde edemeyeceği şeklinde propagandalarla sürdürülmüştür. *Mîzân*'da Osmanlı Devleti'nin 1897'de Yunanistan'a açtığı savaş ilânının ne sûrette gerçekleştiğiyle ilgili II. Abdülhamid ile vükelâsı arasındaki olayları anlatan uzun bir yazıda, devletin ne şartlarda ve nasıl yönetildiğine dair eleştiriler paylaşılmaktadır.¹²⁵² Savaş sırasında ise Jön Türklerin İstanbul sokaklarına astıkları beyannamede, savaşın uzamasının nedeni II. Abdülhamid'in savaşı saraydan yönetmesine bağlanmakta ve kazanılan toprakların tekrar Yunan'a geri verileceği söylenmektedir.¹²⁵³

Gelişen süreçle birlikte Jön Türk gazetelerinde Osmanlı ordusunun Yunan'ı mağlup edeceğine kesin gözüyle bakılmakla beraber, savaşın neticesinde Osmanlı'nın ağır bedel ödemek zorunda kalacağı anlatılmaktadır. *Mîzân*'da dile getirildiği üzere Osmanlı savaşta galip gelse bile bir karış yer kazanamayacaktır. Bunun sebebi ise Sultan II. Abdülhamid'in iktidarı ve yönetim anlayışıdır. Herhangi bir fayda sağlanılamayacağı için de savaşın erkenden son erdirilmesinin Osmanlı ordusunun kayıplarının önlenmesi bânında gerekli olduğu izahı yapılmaktadır.¹²⁵⁴ Jön Türkler, Osmanlı ordularının başarılarına sevinmekle birlikte II. Abdülhamid aleyhindeki söylemlerini aynı şiddetle devam ettirmektedir. *Mîzân*'da namus, din, vatan, milliyet, istikbal için savaşan ve Osmanlı'nın savaş tarihine kanlı zafer sayfası yazan "Mehmedcikler" in rahmetle anılacağı ancak

¹²⁵⁰ "Tabaka-i Bâlâ Muhibrimizden", *Mîzân*, (15), 12 Nisan 1897, s. 2.

¹²⁵¹ "Tabaka-i Bâlâ Muhibrimizden", *Mîzân*, (12), s. 4.

¹²⁵² "Târihden Bir İki Sahife Daha!", *Mîzân*, (19), 10 Mayıs 1897, s. 1-4.

¹²⁵³ Hanioglu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük*, s. 464.

¹²⁵⁴ "Cümle-i Siyâsiye", *Mîzân*, (17), 26 Nisan 1897, s. 2.

böyle fazla sayıda şehit verilmesinin sebebi “*Yezid*”e ise lânetler okunacağı söylenmektedir. Savaşın uzun sürmesi ve Yıldız Sarayı’ndan yönetilmesi yönündeki propagandalar dışında, savaşın kazanılmış olmasına karşın Tırhala bölgesinin tamamen Yunanistan’a iade edileceği söylemiyle de II. Abdülhamid’e eleştiriler devam etmiştir. Öteki Balkan devletleri de bunu görerek Osmanlı’ya saldırılardan çekinmeyecek ve Devlet-i İslâmiye gaileden kurtulamayacaktır.¹²⁵⁵ Hatta Jön Türklerin eleştirileri o kadar ileriye gitmiştir ki, II. Abdülhamid’in Rusya’yı devreye sokarak Yenişehir’i ve Tırhala’yı Yunanlara sunduğu, Yunanların Çarlık Rusyası’na minnettar kaldığı ve bu şekliyle de II. Abdülhamid’in Pan-Slavizm politikasına hizmet ettiği iddia olunmaktadır.¹²⁵⁶

Meşveret’teki söyleme göre Yunan galibiyeti yalnızca Sultan II. Abdülhamid’in servetini artırmış, millet hiçbir şey kazanamamıştır.¹²⁵⁷ Üstelik savaşı kazanmasından sonra “*birçok deliliğine*” bir de “*ne oldum deliliği*” ilâve olarak “*hindi gibi*” kabarmıştır. Vatanı ve tebaasını “*zulm ve istibdâd ateşinde*” yakıp kavurduğu gibi Avrupalılara da kafa tutmak istemiş ancak ecnebi sefirlerin “*şiddetli bir tokadını*” yer yemez başını eğmeye mecbur kalmıştır. Jön Türkler bu noktada da tarihe atıfta bulunarak bir zamanlar Viyana’yı kuşatan ve titreten Osmanlı Devleti’nin II. Abdülhamid’in elinde acınacak hâle geldiğini zikrederek söylediklerinin etkisini artırmaya çalışmaktadır.¹²⁵⁸

Ahmed Rızâ’nın konuyla ilgili *Meşveret*’teki yazılarının teması da Osmanlı’nın galibiyetine rağmen Sultan II. Abdülhamid eleştirileriyle yüklüdür. Ona göre Yunan hükûmeti Osmanlı askeri ile başa çıkamayacağını bilmesine karşın “*korkak, gevşek pâdişâh sıkıyı görürse her şeyi verir. İlân-ı harbe cesâret edemez*” diye düşünmüştür. Savaşın Osmanlı galibiyetiyle bitmesinin nedenini II. Abdülhamid’in zulmüne karşın Osmanlı askerinin kuvvet, şecaat, sabır ve kanaat göstermesine bağlayan Ahmed Rızâ, savaş sırasında Osmanlı askerinin ele geçirdiği topraklarda halkın ırzına ve malına ilişmemesini, dinî mabetlere dokunmamasını medenî milletlerin ordularında nadir görünen “*hüsn-i hareket*” olarak “*Türklük*” şanını ve şerefini yücelttiğini belirtmektedir. Buna karşın savaştan Osmanlı kâr elde edememiştir. Eğer “*makâm-ı saltanatda âdil, cesur bir pâdişâh bulunsaydı*” bu zaferden başka türlü istifade edilebilirdi. Savaş sonunda Osmanlı’nın kazandığı toprakları geri verilmesinin sebebi de Ahmed Rızâ’ya göre yine padişahın kendisidir. Kendi mülkünü harap ve perişan bırakan, tebaasını sefalet içinde esir tutan II. Abdülhamid’e fazla toprak vermeyi “*Düvel-i Mütemeddine*” “*insâniyete aykırı*” görmüştür. Oysa II. Abdülhamid’in yerinde başka bir padişah bulunsaydı belki savaş dahi olmayacaktı. II. Abdülhamid, Ermenilerle Türkler arasına nifak tohumu ektiği gibi bu savaşla da Rumları Türklerden ayırmıştır. Ahmed Rızâ ilginç bir söylemde de bulunarak “*kendi mülkünü idâreden âciz bir hükümetin*” o topraklarda kontrol sağlayamayacağı,

¹²⁵⁵ “Mesâil-i Hâzıra”, *Mîzân*, (23), 7 Haziran 1897, s. 2.

¹²⁵⁶ “Yenişehir ve Tırhala”, *Mîzân*, (26), 28 Haziran 1897, s. 2.

¹²⁵⁷ “İcmâl-i Ahvâl”, *Meşveret*, (28), 24 Aralık 1897, s. 2.

¹²⁵⁸ “İcmâl-i Ahvâl”, *Meşveret*, (27), s. 3-4.

Yunan ihtilâlcilerin fesadından kurtulamayacağı ve ayrıca hudutta daima asker bulundurarak fazladan masrafa mecbur olunacağı için bu toprakların Osmanlı'ya bırakılmamasını doğru verilmiş karar kabul etmektedir.¹²⁵⁹

Böylece Jön Türk propagandalarındaki başka bir tutarsızlık da ortaya çıkmaktadır. *Mizân*'da Sultan II. Abdülhamid'in kazandığı toprakları geri vermesi sert şekilde eleştirilirken *Meşveret*'te ise toprakların Osmanlı'ya verilmemesi haklı görülmektedir. Tunalı Hilmi ise konuya çok farklı pencereden yaklaşmaktadır. 1897 Savaşı'nda Osmanlı'nın galip gelmesine karşın Yenişehir'in ve Tırhala'nın Yunan'a geri verilmesini, işin içine Avrupalıların karışmasından sonra ortaya çıkan "münâsebetsizlik" şeklinde yorumlamaktadır.¹²⁶⁰

Gerek Tırhala'nın kaybedilişi gerekse yine aynı dönemdeki Girit Meselesi konusunu Sultan II. Abdülhamid aleyhine kullanan Jön Türkler, *Osmânî*'de Tırhala'nın ve Girit'in haritasını basarak bu toprakların "ebedîyen" kaybedildiğini vurgulamaktadır.¹²⁶¹ Böylece 1897 Savaşı'nı kazanan II. Abdülhamid'in Osmanlı toplumu üzerinde artan saygınlığının etkisi propaganda söylemleriyle azaltılmaya çalışılmıştır.

Bakıldığında Osmanlı'nın bu savaş sonunda toprak kazanamamasının sebebi Jön Türklerin iddia ettiği gibi Sultan II. Abdülhamid'in iktidarı ve şahsı kaynaklı değildir. 1897 Savaşı Rus Çarı II. Nikola'nın 17 Mayıs 1897'de padişaha telgraf göndererek savaşın durdurulması isteği üzerine sona ermiştir. II. Abdülhamid savaşı durdurmakla birlikte, Osmanlı'nın hukukunun korunması noktasında Avrupalı büyük devletlerin aracılığına güvendiğini karşı telgrafla Rus Çarı'na bildirmiştir.¹²⁶² Bu şekilde Düvel-i Muazzama'nın devletler hukukuna bağlı kalacağını ve Osmanlı'nın haklı çıkarlarının korunacağını düşünmüştür. Ancak beklenen sonuç öyle olmamıştır. Osmanlı'nın savaşta kazandıklarını masa başındaki anlaşmayla kaybetmesinden Jön Türklerin iddia ettiği gibi II. Abdülhamid değil, devletler hukukuna riayet etmeyen Avrupalı büyük devletlerin sorumlu olduğu âşikârdır. Nitekim II. Meşrutiyet'ten sonra bir Jön Türk'ün kaleminden çıkan risalede bile Osmanlı'nın Yunanlıları mağlup etmesine karşın ele geçirdiği toprakları geri vermesinin sebebi şöyle açıklamaktadır: "...Sâlib Hilâl'e karşı geldi. Türkiyâ'nın hakk-ı galibiyeti Avrupa

¹²⁵⁹ Ahmed Rızâ, "İcmâl-i Ahvâl", *Meşveret*, (24), s. 4.

¹²⁶⁰ Tunalı Hilmi, *İlk ve Son Gayret*, s. 4-5.

¹²⁶¹ "Muhârebe ve Netâyici", *Osmânî*, (3), s. 1.

¹²⁶² Adem Ölmez, *93 Harbinden Otuz Bir Mart Olayına Gazi Ethem Paşa ve Dönemi*, TTK Yayınları, Ankara, 2013, s. 157-158. Atina yolundaki "muzaffer" Osmanlı ordusunun Rus Çarı'ndan gelen telgraf üzerine II. Abdülhamid tarafından durdurulduğu Rus yetkililerce de ifade edilmektedir bk. *Rus Genelkurmay Belgelerinde II. Abdülhamid ve Osmanlı Ordusu*, s. 122.

Düvel-i Muazzama'sı tarafından tanılmadı."¹²⁶³ Dolayısıyla 1897 Savaşı ile ilgili Jön Türklerin neşriyatlarında yaptıkları tespitler ve kullandıkları propagandalar geçersiz kalmaktadır.

Jön Türklerin savaşıla ilgili diğer propaganda söylemi de Yunan'a karşı kazanılan galibiyetin değerinin düşürülmesidir. *Kanûn-i Esâsî*'de savaşıla ilgili bir başyazıda 20 yıl evvel Rusya gibi bir devletin karşısına çıkan Osmanlı ordularının bugün Yunan palikaryalarına karşı kazandığı zaferin Osmanlılarca büyük şeref sayılamayacağı vurgulanmaktadır.¹²⁶⁴ Jön Türk ulemasından Hoca Kadri Yunan galibiyetiyle iftihar edilmesini eleştirmektedir. Yunanistan gibi güçsüz ve küçük bir devlete karşı alınan galibiyetin şişirilmesine karşı çıkmakta ve "*Yunan'a olan galibiyetimiz üzerine birtakım yalancılardan iğfâlatıyla dünyâda en kuvvetli bir devlete galib olduğumuza zâhib oldular*" demektedir.¹²⁶⁵ *Osmânî*'de da kazanılan zaferin askerin fedakârlıkları sayesinde olduğu ve padişahın bunda payı olmadığı hâlde "*göklere çıkarıldığı*" belirtilerek¹²⁶⁶ Sultan II. Abdülhamid'in 1897 Savaşı sonunda Osmanlı toplumu üzerinde elde ettiği ve Jön Türklerin aleyhine sonuçlanmaya başlayan olumlu imajının etkisi azaltılmaya çalışılmıştır.

Sonuçta 1897 Savaşı Sultan II. Abdülhamid için galibiyet Jön Türkler içinse mağlubiyet teşkil etmiştir. Zira savaş sonunda II. Abdülhamid elde ettiği galibiyetle toplum nezdindeki itibarını daha fazla kuvvetlendirmiştir. Bu ise siyasî muhalefet kesimi Jön Türkleri zor duruma düşürmüştür. Savaşta kazanılan zafer padişaha kendisi hakkındaki Jön Türk propagandalarının geçersiz olduğu algısı yanında karşıt propaganda yapma imkânı da vermiştir.

Jön Türklerden Leskovikli Mehmet Rauf'un hatıratında belirttiği üzere 1897 Osmanlı-Yunan Savaşı kendileri için olumsuz sonuçlara yol açmıştır. Çünkü savaş sonunda alınan galibiyet nedeniyle Sultan II. Abdülhamid'in halkın gözündeki itibarı artmış ve Jön Türklere karşı toplumdaki teveccüh azalmıştır. Yine bu sıralarda Mîzâncı Murâd başta olmak üzere bir kısım Jön Türk'ün de II. Abdülhamid tarafından ikna edilip Avrupa'dan geri dönmesiyle Jön Türklerin kendilerine güveni tamamen yok olmuştur.¹²⁶⁷ Gerçekten de 1897 Osmanlı-Yunan Savaşı Osmanlı Devleti için zafer olsa da Jön Türkler tarafından adeta yenilgi gibi algılanmıştır. II. Abdülhamid'in savaşta aldığı başarının Jön Türklerde meydana getirdiği olumsuz durumun Rus askerî yetkililer tarafından izahı şu şekildedir: "*Yurtdışına kaçan Jön Türk devrim hareketinin liderleri ise sallanan vicdanlarını*

¹²⁶³ Cevrî, a.g.e., s. 21.

¹²⁶⁴ "Harb", *Kanûn-i Esâsî*, (18), 26 Nisan 1897, s. 1.

¹²⁶⁵ [Hoca Mehmed Kadri Nâsîh], a.g.e., s. 90-91, 95.

¹²⁶⁶ "Teessüf mi İdelim, İftihâr mı?", *Osmânî*, (24), s. 1.

¹²⁶⁷ Leskovikli Mehmed Raûf, a.g.e., s. 100.

*Sultan'ın adamlarına satmaya çalışmakta ve tahtın ayaklarına doğru başları eğik dönmeye başlamaktadırlar...*¹²⁶⁸

Ahmed Rızâ ve Mîzâncı Murâd arasındaki liderlik çekişmesinin yanında, 1897 Osmanlı-Yunan Savaşı'nda Osmanlı'nın kazandığı zafer Cemiyet içerisinde çözülmeye neden olmuştur. Zira zafer neticesinde Sultan II. Abdülhamid'in Osmanlı Devleti'ni felâkete sürüklediği propagandaları hükümünü yitirmiş ve padişah büyük saygınlık kazanmıştır.¹²⁶⁹ Sadece kendi çabalarıyla değil, II. Abdülhamid'in de zayıf görüldüğü müddetçe başarı sağlayabilen ve Osmanlı kamuoyunu kendilerine celp edebilen Jön Türkler, 1897 Savaşı'nın II. Abdülhamid'e İslâm dünyasında büyük siyasî itibar ve güç kazandırması sebebiyle bu konuyla ilgili yaptıkları propagandalar başarısızlığa uğramıştır.¹²⁷⁰

Görüleceği üzere Jön Türkler savaş başlamadan, savaş sırasında ve savaşın sonunda gelişen siyasî konjonktüre göre farklı propaganda söylemleri geliştirmeye gayret etmiştir. Savaşın Osmanlılar tarafından kazanılmasıyla Sultan II. Abdülhamid'in sağladığı olumlu imaj ve uluslararası siyasî avantaj gereği Jön Türklerle anlaşma zemini oluşturup onları muhalefetten vazgeçirmek için girişimlere başlamasına sebep vermiştir. Nitekim girişimleri de sonuçsuz kalmamış Jön Türklerle Temmuz 1897'de yapılan Contrexéville Anlaşması ile Cemiyet büyük güç kaybetmiş ve imajı sarsılmıştır.

¹²⁶⁸ Rus Genelkurmay Belgelerinde II. Abdülhamid ve Osmanlı Ordusu, s. 123.

¹²⁶⁹ Emil, Jön Türklerle Dair Vesikalar I-Edebiyatçı Jön Türklerin Mektupları (Ali Kemal ve Süleyman Nazif'den Mizancı Murad Bey'e), s. 12.

¹²⁷⁰ Emil, Son Dönem Osmanlı Aydını Mizancı Murad Bey, s. 147.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4. İHTİLÂLE İLGİLİ PROPAGANDALAR

Jön Türkler neşriyat üzerinden propaganda çalışmaları yaparken aynı zamanda ihtilâl çağrılarında da bulunmuştur. Jön Türklerin son aşamada Osmanlı toplumundan bekledikleri, bütün kesimlerin dâhil olacağı kitle ayaklanmasıyla Sultan II. Abdülhamid iktidarını yıkmaktı. Nitekim Jön Türklerin propaganda çalışmalarının asıl amacı da geniş katılımlı bir ihtilâle temel hazırlamaktı. Bölümde Jön Türklerin arzuladığı ihtilâlin hangi kavramlar üzerine kurulacağı ve yönteminin nasıl olacağı incelenmektedir.

4.1. Jön Türklerin İhtilâl Anlayışı

4.1.1. Fransız İhtilâli Örneği

Jön Türk neşriyatında yapılan ihtilâl çağrılarının hedefi halk tabakasını harekete geçirmek ve Sultan II. Abdülhamid iktidarına son vermektir. Jön Türklerin yöntem olarak 1789 Fransız İhtilâli'nden etkilendikleri gayet açıktır. Tıpkı Fransız halkının ayaklanarak XVI. Louis'i tahttan indirip cumhuriyeti ilân etmesi gibi Osmanlı toplumunun da isyan ederek II. Abdülhamid'in iktidarını sona erdirmesi ve meşrutiyeti ilân etmesi arzulanmıştır.

Jön Türklerin ihtilâl çağrılarının içeriği Osmanlı toplumuna hitap eder şekilde oluşturulmuştur. Jön Türkler, Osmanlı toplumunun mobilizasyonu ile kitleleri istedikleri doğrultuda şekillendirmeye ve yön vermeye gayret etmişlerdir. Bir anlamda aydın-kitle ilişkisi çerçevesinde etkileşim sağlamaya ve Sultan II. Abdülhamid iktidarına karşı sivil kitle hareketi yaratmaya çalışmışlardır. Fransız İhtilâli'nde örneği görülen mutlak iktidara karşı halkın belli temeller üzerine inşa edilmiş kavramlar doğrultusunda ayaklanması Jön Türklerin de Osmanlı toplumundan beklediği hareket biçimiydi. Bu sebeple toplumu iktidar karşıtı davranış şekline sokmak yönünde ihtilâl çağrılarında bulunmuşlardır. Sivil kitle öncülüğünde başlayacak ihtilâle II. Abdülhamid'in iktidarının sona erdirilmesi amaçlanmıştır. Nitekim neşriyatlarında da ilgili söylemleri yoğun şekilde hissedilmektedir.

Jön Türklerin Fransız İhtilâli örneğinden etkilenmelerinin altyapısının aldıkları eğitimle yakın ilişkisi bulunmaktadır. Jön Türkleri oluşturan kadroların çoğunluğu Tıbbiye gibi modern eğitim kurumundan yetişme olduğu için burada okutulan ders kitaplarının içeriğinin ve niteliğinin etkisi

yadsınamaz. Fransız İhtilâli ile oluşan fikirlerin etkisini taşıyan ders kitapları Tıbbiye öğrencilerinin düşünce sistemini şekillendirmede önemli işlev görmüştür.¹²⁷¹

Jön Türklerin gerçekleştirmek istedikleri kitle hareketinin Fransız İhtilâli'nin örneği olduğuna Fransızlar da dikkat çekmektedir. Nitekim II. Meşrutiyet'in ilânının ardından Fransız basınında bu olayın Fransız İhtilâli'ne benzerliğine dikkat çeken yazılar yayımlanmıştır. Yazılarda Jön Türklerin ihtilâl öncesi Fransa'daki soylular ve din adamları dışındaki 3. sınıf olan Tiers État, yani halk tabanına benzetilmesi oldukça dikkat çekicidir. Zira Fransız İhtilâli'ni gerçekleştirenler aynı sınıftı. Bunun yanında Selânik'te, Manastır'da ve İstanbul'da II. Meşrutiyet'in ilânının sonrasında Fransız İhtilâli'nin sembolü Fransız millî marşının okunduğuna ve böylece Fransız İhtilâli değerlerinin evrensel olduğuna vurgu yapan makaleler de Fransız basınında yer edinmiştir.¹²⁷² Hatta II. Meşrutiyet'in ilânını takip eden günlerde Paris'te bulunan Jön Türkler, République Meydanı'ndaki anıta “*borç ödercesine*” büyük bir çelenk de koymuşlardır.¹²⁷³ Jön Türklerin Fransız İhtilâli'nden ilham aldıklarını en açık ifadeyle Doktor Nâzım belirtmektedir. II. Meşrutiyet'in ilânının ardından Fransızlara hitaben yaptığı konuşmada şöyle demektedir: “*Beyler, siz Fransızlara açıklamak zorunda olduğumuz şu ki; bizim barışçıl devrimimiz, bizim olduğundan daha çok sizin eserinizdir. Bu fikri bize siz verdiniz, yöntem ve araçlarını sizden öğrendik.*”¹²⁷⁴

Jön Türklerin Fransa'yı ve özellikle Paris'i “*kâbe-i hürriyet*” olarak kutsallaştırmaları ve burayı Cemiyet'in önde gelen şubelerinden biri hâline getirmeleri de yine Fransız İhtilâli etkisinin yansımasıdır. Aslında Fransa'nın muhalif Osmanlıların ikametgâhı olması çok daha öncesinde Genç Osmânlılar zamanına kadar gitmektedir. Genç Osmânlılar da firar ederek Paris'e yerleşmişlerdir. Genç Osmânlılardan Ebü'z-Ziyâ Tevfik, Fransız basınının kendileri hakkındaki olumlu yaklaşıma o dönemin en önemli Fransız gazetelerinden *La Liberté*'nin şu cümlelerini örnek göstermektedir:

Fransız ulusu, ilerleme fikrinin bayraktarlığını yapmakta olan ve ülkelerinin en seçkin kalemelerinden meydana gelmiş bulunan bu genç yurtseverlere, en candan sevgi ve saygı duyguları ile konukseverlik kucağını açarken, özgürlük yolunda kendilerine önderlik yapmayı şerefli bir görev saymaktadır.¹²⁷⁵

¹²⁷¹ Hanioglu, **Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi**, s. 162. M. Şükrü Hanioglu, “Genesis of the Young Turk Revolution of 1908”, **Osmanlı Araştırmaları**, 3, 1982, s. 279-280; M. Şükrü Hanioglu, “Jön Türkler ve Fransız Düşünce Akımları”, **De La Révolution Française À La Turquie D'Atatürk Actes des Colloques d'Istanbul (10-12 mai 1989)**, ISIS Yayıncılık, İstanbul-Paris 1990, s. 174.

¹²⁷² Habip Hamza Erdem, **Fransız Basınında Genç-Türk Devrimi**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2016, s. 39-41.

¹²⁷³ Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Gelişmeler (1876-1938)**, 1- Kanun-i Esasî ve Meşrutiyet Dönemi, 4. Baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2016, s. 122.

¹²⁷⁴ Adadağ, a.g.e., s. 48. Kendisi de Jön Türk olan Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nun Paris'e kaçan bir Jön Türk'ün hikâyesini anlattığı *Bir Sürgün* isimli romanında da Jön Türkleri yurt dışına kaçırarak Fransız gemi kaptanının Jön Türkler hakkında “*Hepsi Fransızca bilir, hepsi Fransız kültürü almıştır, bizim mekteplerde okumuştur. Geçen yıl bir delikanlı vardı. Büyük Fransız İhtilâli'ne, doğrusu benden ziyade vakıftı. Bana demişti ki: “Biz de böyle bir ihtilâl yapacağız”* şeklindeki cümleleri bu vakıanın edebiyata girecek kadar etkili olduğunu göstermektedir bk. Yakup Kadri Karaosmanoğlu, **Bir Sürgün**, 15. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2016, s. 26.

¹²⁷⁵ Ebuzziya Tevfik, a.g.e., s. 124.

Bu cümleler fikrî anlamda Genç Osmânlıların devamı niteliğindeki Jön Türkler için de Fransızların kendilerine olan bakış açısını göstermesi bakımından önemlidir. Bunun yanında siyasî basın kavramı da Fransız İhtilâli sonrasında burada ortaya çıkmıştır. Basın yolunu kullanan siyasî muhalefet hareketleri için Fransa’daki tarihî tecrübe önemli miras addedilmiştir.¹²⁷⁶ Fransa, Jön Türkler tarafından adeta ikinci vatan olarak algılanmıştır. Osmanlı’dan firar eden Jön Türklerin çoğunluğunun Paris’e gitmesinin arka planında Fransız İhtilâli’nin beşiği olmasının etkisi bu anlamda büyüktür. Dolayısıyla Fransız İhtilâli örneği, söylem ve eylem olarak Jön Türkleri fazlasıyla şekillendirmiştir.¹²⁷⁷

Jön Türkler benimsedikleri Fransız İhtilâli anlayışını ve yöntemini topluma aksettirebilmek için belirli temaları neşriyatlarında sürekli işlemiş ve halkı ihtilâle sevk etmek için açık çağrıda bulunmuşlardır.

4.1.2. İhtilâlin Temelinde Bulunan Kavramlar

Jön Türklerin neşriyat vasıtasıyla yaptıkları topluma yönelik ihtilâl çağrılarında belli kavramların ön plana çıkarıldığı görülmektedir. Bu kavramlar bir anlamda ihtilâlin parolalarıdır. Jön Türklerin beklediği de ortaya koydukları temel kavramlar doğrultusunda toplumun hareket etmesidir.

4.1.2.1. Osmanlılık Kimliği ve Ortak Vatan Anlayışı

Jön Türklerin ihtilâlin temelinde kullandıkları Osmanlılık kimliği ve ortak vatan kavramlarında Genç Osmânlıların tesiri bulunmaktadır.¹²⁷⁸ Avrupa’da Almanya’nın ve İtalya’nın millî birliğini sağlamadaki başarıları, Genç Osmânlıları “*dayanışmacı güç*”ün Osmanlı toplumunda nasıl meydana getirileceği üzerinde kafa yormalarına sebebiyet vermiştir. Bunun Osmanlı’ya modifiye edilmesi ise “*Osmanlı milleti*” üzerinden olmuştur.¹²⁷⁹ Aynı terminolojiyi Jön Türkler de kullanmakta beis görmemiştir. Bu doğrultuda M. Şükrü Hanioglu toplum birliğini ve bütünlüğünü ifade eden “*ittihâd*” kavramının Jön Türkler için büyük önem arz ettiğine dikkat çekmektedir.¹²⁸⁰

İttihad çağrılılarıyla Osmanlı içerisindeki farklı etnik kökendeki ve dindeki insanları, kimlik üzerinde Osmanlı milleti çatısı altında bir arada tutma ve ortak vatan paydasında birleştirme anlayışı Jön Türklerin neşriyatlarında dikkat ettikleri konudur. Nitekim böyle bir söylemle Sultan II.

¹²⁷⁶ M. Nuri İnuğur, *Türk Basımında “İz” Bırakanlar*, 2. Baskı, Der Yayınları, İstanbul, 1999, s. 43.

¹²⁷⁷ Alkan, *Selanik’in Yükselişi Jön Türkler Abdülhamid’e Karşı 1908 İhtilâli*, s. 107.

¹²⁷⁸ Tunaya, *Türkiye’nin Siyasî Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, s. 59.

¹²⁷⁹ Türköne, a.g.e., s. 105.

¹²⁸⁰ Hanioglu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük*, s. 620.

Abdülhamid idaresine karşı toplumun birlikte mücadele etmesi ve beklenen ihtilâli gerçekleştirmesi amaçlanmıştır.

Jön Türklerin ittihad kavramına verdikleri önem Cemiyet'in ilk kurulduğundaki adının İttihâd-ı Osmânî sonrasında ise İttihâd ve Terakki olmasından da anlaşılabilir. Cemiyete adını veren Ahmed Rızâ, İttihâd ve Terakki adının bütün Osmanlıların çıkarlarına uygun düştüğünü ve amacının daha kapsamlı olduğunu göstermek için koyduğunu söylemektedir.¹²⁸¹ Zaten Ahmed Rızâ, *Meşveret*'in ilk sayısında “*din ve millet ayırmayarak bütün Osmânlıları ittihâd ve ittifâka*” davet etmektedir.¹²⁸² Cemiyet'in ilk nizamnamesinin 2. maddesinde de “*umumun menfaatine müttehiden çalışmak*” ve Cemiyet içerisinde “*milliyet, kavmiyet, cinsiyet, mezhep, tarik tefrikaları*”nın bulunmadığı açıklanmaktadır.¹²⁸³

Ahmed Rızâ, İttihâd ve Terakki Cemiyeti'nin bir “*Osmânlı cemiyeti*” ve *Meşveret*'in de cins ve mezhep ayırmaksızın bütün “*Osmânlıların hâdimi*” olduğunu ifade etmektedir.¹²⁸⁴ Onun iddiasına göre Sultan II. Abdülhamid'in “*vehm ve taassubu*” ve bunun yanında Osmanlı vatandaşlarını birbirinden ayırmak yönündeki siyaseti neticesinde Müslümanlarla Hristiyanlar arasında soğukluk ortaya çıkmıştır.¹²⁸⁵ Ahmed Rızâ'nın zikrettiği üzere kendilerinin en mühim vazifesi ve borcu bütün Osmanlıları hiçbir ayrılığına bakmaksızın ittihada davet etmektir. Çünkü ona göre çeşitli fitnelerle Müslümanları Hristiyanlardan ayırmaya ve halkın kuvvetini kırmaya çalışan ve şer'an hilâfeti caiz olmayan II. Abdülhamid'e karşı toplumun birleşmesi demek onun “*kolunu, kanadını*” kırmak anlamına gelmektedir. Bu gerçekleştirildikten sonra ise hal edilmesinin önünde engel kalmayacaktır.¹²⁸⁶ Ahmed Rızâ Girit'te Hristiyanların ve Müslümanların, Makedonya'da Rumların, Bulgarların ve Türklerin, Anadolu'da da Dürzilerin, Ermenilerin ve Kürtlerin birbirleriyle mücadele edip farkında olmadan II. Abdülhamid'in istediği şekilde “*istibdâda hizmet*” etmelerini eleştirmektedir. Hepsinin birleşerek ayrılmaya ve isyanlara sebep veren II. Abdülhamid iktidarını ortadan kaldırmaya çalışması gerektiğini ve bundan başka çareleri olmadığını vurgulamaktadır.¹²⁸⁷

Jön Türkler, birlikten kuvvet doğar ilkesince bütün Osmanlı toplumunu Sultan II. Abdülhamid karşıtlığına teşvik etmiştir. Hitap ettikleri kesim bir ırka ve dine mensup kitle değil, bütün toplum

¹²⁸¹ Meclis-i Mebûsan ve Ayân Reisi Ahmed Rızâ Bey'in Anıları, s. 23.

¹²⁸² Ahmed Rızâ, “Mukaddime”, *Meşveret*, (1), 1 Aralık 1895, s. 1.

¹²⁸³ Birinci, *Tarih Yolunda Yakın Mazinin Siyasî ve Fikrî Ahvalı*, s. 54.

¹²⁸⁴ Ahmed Rızâ, “İhtâr”, *Meşveret*, (23), 3 Aralık 1896, s. 1. Fransızca *Meşveret*'in çıkarılmasında da ittihad kavramının etkisi görülmektedir. Albert Fua hatıratında Ahmed Rızâ'nın, Halil Ganem'in ve kendisinin ayrı dinlerden olmalarına karşın belli amaç etrafında birleşebileceklerini ispat etmek amacıyla *Meşveret*'i çıkardıklarını anlatmaktadır bk. Mardin, *Jön Türklerin Siyasî Fikirleri 1895-1908*, s. 45.

¹²⁸⁵ Ahmed Rızâ, “İcmâl-i Ahvâl”, *Meşveret*, (2), s. 2.

¹²⁸⁶ Ahmed Rızâ, “İcmâl-i Ahvâl”, *Meşveret*, (19), 23 Eylül 1896, s. 1.

¹²⁸⁷ Ahmed Rızâ, “İcmâl-i Ahvâl”, *Meşveret*, (15), s. 2.

olmuştur. Ahmed Rızâ, yalnızca Türklerden ibaret ihtilâli onaylamadığını çünkü millette böyle büyük vazifeyi icra edecek hazırlık olmadığını belirtmektedir. Ona göre “*milletde sağlam bir fikir, büyük bir emel olmalı, bu fikir ve emel milleti bir maksad-ı siyâsiyeye doğru sevk itmelidir.*” Hâlbuki Türk’ün belli başlı “*emeli*” ve iyice tayin edilmiş “*fikir-i siyâsiyesi*” olmadığı gibi Türklerle diğer Müslüman nüfusu oluşturan Kürd, Çerkes, Laz, Arnavut ve Araplar arasında da ittifak ve siyasî ilişki yoktur. İşte bu yüzden Ahmed Rızâ, Müslüman ve Hristiyan Osmanlı vatandaşları arasında ittifak fikri ortaya çıkmadan yapılacak ihtilâlin Avrupa müdahalesine hedef teşkil ederek devlete büyük zarar verebileceği endişesiyle, toplumda ittifak oluşmadan II. Abdülhamid aleyhinde cereyan edecek ihtilâle karşı çıkmaktadır.¹²⁸⁸

Böylece Jön Türklerin Osmanlı toplumunu sivil kitle isyanına teşvik etmek için neden ittifak çağrısı kullandıkları daha iyi anlaşılmaktadır. Osmanlı toplumunun ittifadı, Sultan II. Abdülhamid iktidarına son verecek ihtilâlin başarıya ulaşmasında etkili olacaktır. Zira II. Abdülhamid’in aynı amaç etrafında birleşerek bütün hâline gelmiş topluma karşı çıkamayarak isteklerine boyun eğeceği umulmuştur. Bu bağlamda Ahmed Rızâ, Osmanlı toplumunun tek millet ve dinden oluşmadığı için yalnız “*Türklük ve Müslümânlık nâmına*” hissiyat uyandırmayı doğru bulmadıklarını ifade etmektedir. Vatanın iyiliğini bütün “*Osmânlıların ittihâdında*” aradıklarını ve ittifadın meydana getireceği kuvvetle de bunu başaracaklarına inandığını belirtmektedir.¹²⁸⁹

Tunalı Hilmi kendi fikirleri etrafında şekillendirdiği devlet modelinde Meclis-i Mebûsan ve Meclis-i Umûmî tabirlerinin hissiyatı okşamadığını söyleyerek bunların yerine “*Osmânlılar Meclisi*” denilmesini teklif etmektedir.¹²⁹⁰ Zira Tunalı Hilmi açıkça Osmanlılık düşüncesini benimsemiştir. İddiasına göre toplum eğer Osmanlılık kimliği etrafında hareket ederse Sultan II. Abdülhamid iktidarı yok olacaktır:

Bizi bir büyük belâdan kurtarmayı kafasına yüreğine iyice yerleşdirmiş olanlarımızı görelim. Her birini imdâdsız bırakmakla pek hayırlı bir işe engel olmak şakîliğinde bulunduğımızı bilelim. Her şehirde, kasabada az çok bulunan o mücâhidlerin gördükleri işlerden yüz kat aşağı bir Osmânlılık vazifesini üzerimize aldığımız dakikada bu zalimin batacağına emin olalım.¹²⁹¹

Tunalı Hilmi kendilerinin Osmanlı toplumunun bütün vatandaşlarını bir tutmak, hiçbirini diğerlerinden ayırmamak, hepsini birleşmiş, “*cândan ve yürekten Osmânlı olmuş*” hâlde görmek fikrinde olduklarını açıklamaktadır.¹²⁹² Bu sebeple sözlerine Yahudilerin ve Hristiyanların da kulak vermesi gerektiği çünkü kendilerinin onları Müslümanlardan ayırmadığı vurgusunu yapmaktadır. Eğer Osmanlılığı değil de herkes kendi kavminin çıkarını gözetecek olursa devlet zarara

¹²⁸⁸ Ahmed Rızâ, “İhtilâl”, *Meşveret*, (29), s. 2.

¹²⁸⁹ Ahmed Rızâ, “İcmâl-i Ahvâl”, *Meşveret*, (24), s. 4.

¹²⁹⁰ Hanioglu, “Tunalı Hilmi Bey’in ‘Devlet Modeli’”, s. 140.

¹²⁹¹ Tunalı Hilmi, *Evvel ve Âhir*, s. 8-9.

¹²⁹² Tunalı Hilmi, *Evvel ve Âhir*, s. 30.

düşecektir.¹²⁹³ Bunun yanında Tunalı Hilmi toplumun çoğunluğunu oluşturan Türklere hitap etmekten de geri durmamaktadır. Ona göre Osmanlılık Türklük demek değildir ve diğer kavimlerin de Osmanlı olmasında sakınca yoktur.¹²⁹⁴ Bu durum yalnız etnik temel merkezinde değil, dinî mensubiyet için de böyledir. Zira Tunalı Hilmi Yahudiliği havrada, Hristiyanlığı kilisede, Müslümanlığı ise camide bırakmış olmayı da Osmanlılık kavramı içerisinde tanımlamaktadır.¹²⁹⁵

Tunalı Hilmi'nin ittifad çağrısının en üst seviyesini ise bütün Osmanlılar için ve bütün Osmanlılara açık bir meclis veya kongre yapılması teklifi oluşturmaktadır. “*Her Osmânli gele, her Osmânli'nun fikri biline. Her Osmânli'nun fikrine göre bir fikir idinile. Bu fikre göre de hareket idile.*”¹²⁹⁶ Tunalı Hilmi'nin bu çağrısı yalnız Jön Türkleri kapsamayıp bütün Osmanlılara şamil kongre teklifi olsa da birkaç yıl sonra toplanan I. Jön Türk Kongresi'nin fikrî zemininin oluşturulmasında önemli merhale teşkil etmiştir.

Meşveret'te ittifad kavramı sıkça öne çıkarılmıştır. Gazetede Doğu dünyasının perişan hâlde bulunmasının nedeni ittifadın olmamasına ve vatanperverlik duygusunun yokluğuna bağlanmaktadır.¹²⁹⁷ Jön Türkler, Sultan II. Abdülhamid'in sürdürdüğü siyasetle Avrupa'nın esiri olduğunu ve kendisiyle birlikte toplumu da esir ettiğini savunmaktadır. Onlara göre “*Hristiyan, İslâm, Türk, Arab, Rum, Ermeni, Arnavut, Kürd*” cümle Osmanlı'nın kardeşçe geçinmesine engel olan ve gruplar arasına “*Cizvit papazları*” gibi nifak sokan padişaktır.¹²⁹⁸ II. Abdülhamid'in “*istibdâd*” yönetimi Cizvitlerin hüküm sürmek için ahaliyi bölüp parçalama anlayışına benzer şekilde Osmanlı toplumunda ayrılığı körüklemektedir. Jön Türklerin iddialarına göre bir vilâyete gönderilen memurlar dahi birbirlerine şahsî husumetleri olanlardan seçilmekte ve eğer ahali ittifad etmiş bölge olursa oraya kesinlikle nifak çıkarmaya muktedir “*müfsid*” memurlar atanmaktadır. Bunun yanında memleketin harap hâli, zulüm altında ezilmesi, cehalet içinde yuvarlanması ahalinin maddî ve manevî zararı hep ayrışmadan ileri gelmektedir.¹²⁹⁹ Osmanlı toplumu arasında birliktelik sağlanırsa II. Abdülhamid iktidarına son verileceği gibi ülkenin içerisinde bulunduğu kötü durumun da yok olacağı yönünde algı oluşturulmaktadır.

Mizân'da ise Ermeni, Bulgar ve Rumlara çağrı yapılarak Osmanlı'nın “*beka*”sının kendileri için de “*beka*” anlamına geldiği belirtilmektedir. Çünkü Rusya'nın Balkanları ve Anadolu'yu istilâsı

¹²⁹³ Tunalı Hilmi, **Dokuzuncu Hutbe**, s. 2, 5.

¹²⁹⁴ Tunalı Hilmi, **Onuncu Hutbe**, Cenove, 1316, s. 81.

¹²⁹⁵ Tunalı Hilmi, **Altıncı Hutbe**, Cenove, 1315, s. 29.

¹²⁹⁶ Tunalı Hilmi, **On birinci Hutbe**, s. 15. Ayrıca bk. Tunalı Hilmi, **Murâd**, [Basım Yeri Yok], 1317, s. 223.

¹²⁹⁷ Âzerî, “İstanbul'dan Mektûb”, **Dörd Numarolu Meşveret'in İlâvesi**, 15 Ocak 1896, s. 3.

¹²⁹⁸ K. M, Pâdişâhların Saraya Kapanub Yanındaki Âdemlerinden Başka Kimsenin Sözüne İtimâd İtmemelerinin Neticesi”, s. 4.

¹²⁹⁹ “Vilâyetlerimiz”, **Meşveret**, (5), 1 Şubat 1896, s. 3.

Osmanlı'yla birlikte Bulgar, Rum ve Ermeni isimlerini de “*târihten silecek istiklâliyet-i kavmiyelerine yekûn çekecektir.*” Oysa Osmanlı devam ederse hiç olmazsa gelecekleri için ümit besleyebileceklerdir. Bu sebeple Girit, Makedonya ve Anadolu’da asayışı sağlamak ve Rusya’nın emellerine set çekmek gerekmektedir.¹³⁰⁰ Rusların İstanbul’u işgalinden sonraki dönemi kurgulu şekilde anlatan *Neler Olacak* risalesinde de Rusların Hristiyanları Müslümanlardan önce yok etmesine dikkat çekilmektedir. Sultan II. Abdülhamid iktidarının olası Rus işgaliyle sonlanması sadece Türklerin değil, Ermenilerin ve Rumların da sonu olacaktır.¹³⁰¹ Tunalı Hilmi’ye göre de Osmanlı Devleti’nden ayrılma gayesi güden topluluklar yabancı devletlere birer lokma olacaktır.¹³⁰² Jön Türkler böylece gayrî Müslim Osmanlı toplumunun selâmetinin Müslümanlarla ittihadan geçtiği görüşünü bütün Osmanlı toplumuna kabul ettirmeye gayret göstermiştir.

Osmânî’nin ilk sayısında da Jön Türkler maksatlarının mezhep ve komite farkı gözetmeksizin “*umûm Osmânlıları ittihâda ve intibaha sevk itmek*” olduğunu belirtmektedir.¹³⁰³ Gazetenin ilk sayfasının sol ve sağ üst kısmında motto niteliğinde Nâmîk Kemâl’in *Hürriyet Kasidesi*’ndeki ittihadı vurgulayan şu beyit yer almaktadır:

Durur ahkâm-ı nusret ittihâd-ı kalb-i millette
Çıkar âsâr-ı rahmet ihtilâf-ı rey-i ümmetden

Osmânî’de Arnavutlara hitaben “*Gelin, bizimle berâber olun. Abdülhamid’e cebren ıslahât kabûl itdirmeğe birlikde teşebbüs idelim*” denilerek ittihad çağrısı yapılmaktadır. Bunun yanında Osmanlı Devleti’nden ayrılma isteklerine de set çekilerek eğer ıslahatlar gerçekleşirse devletten ayrılmalarına gerek kalmayacağı ve istikballerine ulaşabilecekleri söylenmektedir.¹³⁰⁴ *Osmânî*’ye göre Sultan II. Abdülhamid’in kötü idaresi yüzünden Osmanlılığı teşkil eden “*anâsır-ı sâire*” Osmanlılıktan nefret etmekte ve kendi istiklâllerine gayret göstermektedir. İstanbul gazetelerinde yazılan Ermenileri ve Giritli Rumları Avrupalıların “*iğfâl*” ettiği ve bu nedenle ayaklandıkları yönündeki haberlerin de gerçeği yansıtmadığını söyleyen Jön Türkler eğer öyleyse Müslüman Arnavutların “*kıyâmını*” ne ile açıklamak gerektiğini sormaktadır.¹³⁰⁵ Böylece Osmanlı içerisindeki farklı etnik ve dinî grupların isyanının temel sebebinin II. Abdülhamid iktidarı olduğu vurgulanmaktadır. *Osmânî*’de Rum vatandaşlardan gelen ve Müslümanlar ile Hristiyanlar arasında ittihad ve ittifak çağrısı yapan mektuplara da rastlanılmaktadır.¹³⁰⁶

¹³⁰⁰ “Makale-i Siyâsiye”, **Mîzân**, (6), s. 2.

¹³⁰¹ **Neler Olacak!...**, s. 11, 17.

¹³⁰² Tunalı Hilmi, **Dokuzuncu Hutbe**, s. 23.

¹³⁰³ “İfâde-i Mahsûsa”, **Osmânî**, (1), 1 Aralık 1897, s. 1.

¹³⁰⁴ “Saray Muhbirimizden Aynen Mektûb”, **Osmânî**, (62), 15 Haziran 1900, s. 4.

¹³⁰⁵ “Ölüm Korkusuyla İntihâr!!”, **Osmânî**, (9), s. 3.

¹³⁰⁶ “Bizce Ma’lûm Olan Mechûl Bir Tarafdan”, **Osmânî**, (8), 15 Mart 1898, s. 7.

1895 yılından itibaren bütün Anadolu'yu saran Ermeni olayları üzerinden de *Meşveret*'te Müslümanlara ve Ermenilere hitaben asıl düşmanın Sultan II. Abdülhamid olduğu ve iki tarafın da ona karşı ittifad etmesi gerektiği zikredilmektedir.¹³⁰⁷ Ermenilere yönelik ittifad çağrılarında karşı bir Ermeni'nin gönderdiği ve *Osmânî*'de yayımlanan mektupta, ittifad çağrıları şu şekilde karşılık bulmaktadır: “*Ermeniler her zemân ittifâka hazırdırlar ki ne zemân Türk vatandaşlarımız müsâvâtı esâs ittihâz iyerler. Velhâsıl hürriyet bayrağı altında ihtilâl kılıcına sarılırlar.*”¹³⁰⁸ Buna cevaben Jön Türkler ise Berlin Kongresi'nin 16. maddesindeki ıslahat kararının bazı Ermeni komitelerinin yorumladığı şekilde “*muhtariyet*” anlamına gelmediğini vurguladıktan sonra Osmanlı Ermenilerinin diğer anasır gibi suiistimallere ve mezalime karşı “*kıyâm*” etmelerinin “*makbûl*” ve “*meşrû*” olduğunu söylemektedir. Kendilerinin amacının da “*Kanûn-i Esâsî'yi tatbik*” ve “*icrâsını taleb itmek*” olduğuna dikkat çekmektedirler.¹³⁰⁹

Meşveret'te Girit'te Müslümanlarla Hristiyanların birbirini öldürmelerine de değinilerek, asırlardan beri Osmanlı adı altında bir arada yaşayan insanların bu duruma düşmesinin sebebinin adil hükûmetin yokluğundan kaynaklandığı belirtilmektedir.¹³¹⁰ Vatanı mahvetmek ve düşmana teslim etmek isteyen Sultan II. Abdülhamid, Müslüman ve Hristiyan tebaayı birbirine düşürerek bunların kan ve gözyaşları ile telef oldukları sırada kendisi sarayda zevk ve sefa sürmektedir.¹³¹¹ Jön Türkler göre II. Abdülhamid iki grup arasına tefrika sokarak tahtta kalmanın yolunu bulmuştur. Dolayısıyla ona karşı Müslüman ve Hristiyan Osmanlı toplumunun ittifad etmesi gerekmektedir. Jön Türkler söylediklerini güçlendirme tekniği olarak tarihe de atıfta bulunarak “*Bir kere ecdâdımızı düşünmeliyiz. Onlar devlet ve millete mûzır olan idâreyi ıslah için derhâl ittifâk iderlerdi.*” demektedir.¹³¹²

İttihad çağrısı halka olduğu gibi ulemaya da yapılmaktadır. Jön Türkler göre ulema sınıfı “*ihtilâf*” ve “*tefrika*” hâlinde buldukça Sultan II. Abdülhamid'in açmış olduğu “*belâlar*” eksilmeyecektir. Ancak ulema sınıfı “*ittihâd*” ve “*ittifâk*” ile dinî vazifelerini icra ederlerse, onların gücü orduların yapamayacağı işleri görebilecek niteliktedir.¹³¹³ Böylece ulemanın halk üzerindeki dinî etkisi Jön Türklerce kullanıma açık hâle getirilmek istenmektedir.

Jön Türkler Osmanlılık kimliği gibi ortak vatan kavramını da ön plana çıkarmaktadır. Jön Türklerin ortak vatan kavramı Fransız İhtilâli'nden etkilenerek oluşturulmuştur. Nitekim *Vatan*

¹³⁰⁷ Hayrullah, “Darü'l-Harb”, s. 5.

¹³⁰⁸ Bir Ermeni, “Amerika'dan: Türk Vatandaşlara Açık Bir Mektûb”, *Osmânî*, (73), 1 Aralık 1900, s. 4.

¹³⁰⁹ “Osmânî”, *Osmânî*, (73), 1 Aralık 1900, s. 4.

¹³¹⁰ “Girit Havâdisi,” *Meşveret*, (15), 4 Ağustos 1896, s. 6.

¹³¹¹ A. T, “Vatanı Sevenlere ve Tehlikeden Kurtarmak İsteyenlere Bir İhtâr”, *Sekiz Numaralı Meşveret'in İlâvesi*, s. 2.

¹³¹² Hayrullah, “Darü'l-Harb”, s. 4.

¹³¹³ *Ulemâ-yı Din-i İslâm'a Da'vet-i Şer'iye*, s. 9.

Tehlikede risalesinde Fransız İhtilâli sırasında Fransa aleyhinde birleşen diğer Avrupa devletlerinin ordularına karşı vatan sevgisiyle silâh başına geçen Fransızların yaptıkları fedakârlık örnek gösterilmektedir. Örneği vermelerindeki amaç da kendi vatanlarında meydana gelen tehlikenin boyutlarını arz ederek vatanın selâmet çaresini elbirliğiyle aramaktır.¹³¹⁴ Jön Türklerin risalede Sultan II. Abdülhamid iktidarının olumsuzluklarını belirterek ülkenin uçuruma sürüklendiğini anlattıkları ve risalenin adının Fransız İhtilâli'nin parolalarından birini teşkil eden ve Fransız vatanseverlerini ihtilâl sırasında silâh başına çağıran “*La Patrie est en danger*” sözünün tercümesi¹³¹⁵ olduğu düşünülürse ortak vatan kavramını sembolleştirme maksatları daha iyi anlaşılmaktadır.

Jön Türkler vatan kavramının toplum üzerindeki kutsiyeti gereği vatanın tehlikede olduğunu gündemde tutmaktadır. *Meşveret*'te “*Vatan elden gidiyor. Daha vakit var iken imdâdına yetişmeli! Zirâ son pişmanlık fâide vermez. Vatanın imdâdına yetişmek, kurtarılmasına çâre bulmak şimdiye kadar beslediği evlâdının borcu, vazifesidir.*” denilerek “*Vatanımızı kurtarmağa gayret idecek kadar damarlarımızda kan ve kuvvet kalmadı mı?*” sorusuyla toplum harekete geçirilmek istenmektedir. Ardından ise hedef gösterilerek vatanın ölüm döşeğinde bulunmasının tek nedene bağlanmaktadır: Sultan II. Abdülhamid.¹³¹⁶ Bu bağlamda Jön Türkler göre vatan uğrunda mücadele etmenin yolu II. Abdülhamid iktidarına muhalif olmaktır.

Jön Türklerin vatan kavramının kutsiyetine gösterdikleri hassasiyet *Meşveret*'te farklı şekillerde de örneklendirilmektedir. Girit Meselesi sırasında Ada'daki isyancılara yardım maksadıyla Yunanistan'da kurulan cemiyetlerin para ve silâh temin etmesi, Yunanistanlı bir zenginın Giritli Hristiyanlara büyük meblağ para göndermesi örnek gösterilerek “*hamiyyet-i milliye, gayret-i vataniyye bunu iktiza' ider*” denilmektedir.¹³¹⁷ Böylece vatan uğruna fedakârlık yapmanın gereği Yunanların Osmanlı'ya karşı Giritli isyancılara yardımı üzerinden izah edilmektedir. Benzer şekilde Ahmed Rızâ da 1897 Osmanlı-Yunan Savaşı'nda “*Yunan palikaryaları*”nın Osmanlı'ya karşı gösterdikleri “*gayret-i milliye*”nin ve “*muhabbet-i vataniyye*”nin kendilerine ibret olması gerektiğini zikretmektedir.¹³¹⁸ Ahmed Rızâ'nın söylediklerine karşın *Osmânî* ise Girit'te “*Rum palikaryaları*”nın binlerce günâhsız Müslümanı doğradığı, kadınları ve çocukları dahi katlettiği şeklinde yazılar yer almaktadır.¹³¹⁹ Dolayısıyla *Meşveret* ve *Osmânî* gazeteleri üzerinden Jön Türklerin görüş farklılıkları belirgin hâlde ortaya çıkmaktadır.

¹³¹⁴ **Vatan Tehlikede**, s. 2-3.

¹³¹⁵ Birinci, **Tarih Yolunda Yakın Mazinin Siyasî ve Fikrî Ahvali**, s. 101.

¹³¹⁶ A.T “Vatanı Sevenlere, Tehlikeden Kurtarmak İsteyenlere Bir İhtâr!” **Meşveret**, (7), s. 3-4.

¹³¹⁷ “Ecnebî Gazeteleri”, **Meşveret**, (13), 5 Temmuz 1896, s. 6.

¹³¹⁸ Ahmed Rızâ, “İcmâl-i Ahvâl”, **Meşveret**, (24), s. 4.

¹³¹⁹ “Abdülhamid'in Cebâneti”, **Osmânî**, (20), 15 Eylül 1898, s. 7.

Mîzân'da da Mîzâncı Murâd'ın Ahmed Midhat Efendi'ye karşı kaleme aldığı yazıda ilginç bilgiler mevcuttur. Ahmed Midhat Efendi'nin sahibi olduğu *Tercüman-ı Hâkikat* gazetesinde Girit olaylarıyla alâkalı Paris'te Osmanlı Devleti aleyhine ve Yunanistan lehine gösteri yapan öğrenciler arasında Paris'teki Jön Türklerden de kişilerin olduğu şeklinde yazı çıkmıştır. Mîzâncı Murâd ise bunu kesin dille reddederek haberin Sultan II. Abdülhamid'in isteğiyle kasıtlı olarak yazdırıldığını söylemektedir: “*Paris'teki Türkler İslâmiyet ve Osmanlılık aleyhinde olan taassub-kârâne nümâyişlere iştirâk etmediler. Yıldız'ın bu iddiâsı yalandır, iftirâdır.*”¹³²⁰ Ancak Mîzâncı Murâd'ın bunları dile getirmesinden bir süre sonra *Mechveret Supplément Français*'in 35. sayısında “*Ümid*” imzasıyla Aristidi tarafından neşredilen yazıda¹³²¹ Girit Rumları lehine havanın estirilmesi Cenevre'deki Jön Türklerin tepkisini çekmiş ve asi Rum komitelerinin “*inkılâpçı*” bir Türk gazetesinde savunulmasına kızmışlardır.¹³²² Buna karşın Cenevre'deki merkez idare, *Meşveret*'te Osmanlı ile Yunan askerleri hakkında “*aynı fikr ve hissiyâtı*” beslediklerini ima eden ibareyi sehven yapılmış hata olduğunu söyleyerek dışarıya karşı ortamı yumuşatmaya çalışmıştır.¹³²³ Ancak konu Cenevre ile Paris Şubeleri arasındaki görüş farkını ve ayırışmayı gün yüzüne çıkaran önemli gelişme olmuştur.

Jön Türklerin Osmanlı toplumuna yönelik yaptıkları ittifak çağrılarına karşın kendi içlerinde dahi birliktelik sağlayamadıkları ve fikir ayrılıkları sebebiyle ters düştükleri görülmektedir. Bunun yanında liderlik çekişmeleri ve birbirlerini çekememeleri de aslında aralarındaki ittifak düşüncesinin kırılğan olduğunun göstergesidir.¹³²⁴ Özellikle de Paris Şubesi'ni yöneten Ahmed Rızâ Cemiyet'in diğer şubeleriyle sürekli çekişme hâlinde olmuştur.

Ahmed Rızâ ve taraftarlarıyla diğer Jön Türkler arasındaki çatışmada din konusu ve Ahmed Rızâ'nın İttihâd ve Terakki Cemiyeti'ni Paris Pozitivist Komitesi ile birleştirme düşüncesi önemli etken olmuşsa da¹³²⁵ bunlardan da öte en temel sebep Ahmed Rızâ'nın liderlik isteğinin Cemiyet'te yol açtığı huzursuzluktu. Ahmed Rızâ'nın Cemiyet içerisinde şahsiyetçiliği öne çıkarması hakkında Jön Türklerin hatıraları önemli kaynak oluşturmaktadır. Mîzâncı Murâd, Paris'teki Jön Türk gençlerinin birçoğunun davranışları sebebiyle Ahmed Rızâ aleyhinde olduğunu söylemektedir. Mîzâncı Murâd'a göre Ahmed Rızâ'nın Türklük, Osmanlılık, Müslümanlık gibi duygu ve düşünceleri yoktur. “*Muhabbet-i vataniyyesi*” Paris'te istediği gibi mevki kazanıp hayatını devam

¹³²⁰ “Yine Kırk Anbar”, *Mîzân*, (11), s. 1.

¹³²¹ Hanioglu, “Jön Türklerin Yabancı Dilde Yayınladıkları Dergilerde İşledikleri Temalar”, s. 99-100.

¹³²² Kuran, *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler*, s. 58-59. Bu konuda Jön Türklerin birbirlerine yazdıkları mektuplar için bk. Mehmed Murâd, *Mücâhede-i Millîye Gurbet ve Avdet Devirleri*, s. 216-220.

¹³²³ “İlân-ı Mahsûs”, *Mîzân*, (21), 24 Mayıs 1897, s. 2.

¹³²⁴ Birbirleri aleyhindeki düşüncelerini ihtiva eden mektuplar için bk. Kuran, *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler*, s. 240-271; Kuran, *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri ve Millî Mücadele*, s. 169-172.

¹³²⁵ Eminağp Malkoç, *Ebü'l-Ahrâr Ahmet Rıza Bey Bir Pozitivistin Hayatı, Yazışmaları ve Düşünce Yapısı*, Der Yayınları, İstanbul, 2017, s. 34.

ettirme arzusudur. Bütün mezhebiyse “ben” zamirinde toplanmıştır.¹³²⁶ Mîzâncı Murâd hatıratında Ahmed Rızâ'nın kendisine olan karşıtlığına dair birçok örnek vermekte ve iddia ettiği üzere söylediği yalanları da ifşa etmektedir.¹³²⁷

Ahmed Rızâ'nın Cemiyet içinde olumsuz davranışlar sergilemesi ve Fransızca *Meşveret*'te Giritli Rumları öven yazının neşredilmesine müsaade etmesi nedeniyle *Mîzân*'ın 31 Mayıs 1897 tarihli 22. sayısında yayımlanan açıklamayla Cemiyet'ten ihraç edildiği duyurulmuştur.¹³²⁸ Ahmed Rızâ'nın ihracı sonrasında yine *Mîzân*'da yayımlanan yazıda Mîzâncı Murâd, Mısır'dan Paris'e geldiğinde buradaki Jön Türklerin ona Ahmed Rızâ'nın Cemiyet'i pozitivistlerin Türkiye şubesi hâline getirmek istediğinden ve İslâm aleyhindeki davranışlarından bahsederek kendisine reislik teklifinde bulduklarını anlatmaktadır. Mîzâncı Murâd'ın teklifte reisliği kabul etmemekle birlikte Ahmed Rızâ'nın bundan sonraki hareketlerine kefil olacağını da belirtmiştir. Bir süre sonra Paris Şubesi azaları tekrar riyaset makamını teklif edince bu kez Mîzâncı Murâd yeni nizamname yapılması şartıyla reisliği kabul etmiştir. Fakat Mîzâncı Murâd'ın yorumuna göre Ahmed Rızâ'nın başına buyruk hareketleri bundan sonra da devam etmiştir.¹³²⁹

Mîzân'da bir Avrupa gazetesinde Ahmed Rızâ'yla alakalı çıkan habere de yer verilmektedir. Habere göre Ahmed Rızâ, Cenevre'deki Jön Türklerle ihtilâfının sebebinin yalnızca “*Müslümânlara imtiyâz verilüb Hristiyanların bundan mahrûm bırakılması*” yönündeki algı olduğunu ve Cenevre'deki Jön Türklerin birçoğunun Hristiyanların aleyhinde aynı görüşte bulunması sebebiyle aralarında sorun çıktığını söylemektedir. Yine aynı haberde dinin ve mezhebin devletin “*resmî umurunda*” değilken Cemiyet'in “*husûsî umurunda*” olduğunu ve Kanûn-i Esâsî'de de böyle kabul edildiğini belirtmektedir. *Mîzân*'da ise buna karşı çıkılmakta ve Kanûn-i Esâsî'de devletin “*mezheb-i resmîyesinin din-i İslâm*” olduğu hakkında madde bulunduğu açıklanmaktadır.¹³³⁰ Ayrıca eğer haberde yazılanlar doğruysa Ahmed Rızâ'nın Paris'te “*mevkî kazanmaktan başka bir emeli olmayub, bu uğurda İslâmiyet'i de, Osmânlılığı da fedâ etmek için tereddüt itmeyeceğini iddiâ idenlere güzel bir misâl*” olduğu belirtilmektedir. Bu sebeple Ahmed Rızâ'dan tashih ve tekzip beklenilmektedir.¹³³¹

İshak Sükûtî'nin İbrahim Temo'ya gönderdiği bir mektuptaki ifadeler de Paris'teki Jön Türklerin nasıl tefrika hâline geldiğini göstermektedir. Paris'teki Cemiyet üyelerinin Ahmed Rızâ ve

¹³²⁶ Mehmed Murâd, *Mücâhede-i Milliye Gurbet ve Avdet Devirleri*, s. 176-177.

¹³²⁷ Mehmed Murâd, *Mücâhede-i Milliye Gurbet ve Avdet Devirleri*, s. 194-195, 203-204, 217. Mîzâncı Murâd'ın Ahmed Rızâ'ya karşı bu sert eleştirileri rakip olmalarından ve birbirlerinden hazzedmemelerinden de kaynaklanmaktadır.

¹³²⁸ “Mazbata”, *Mîzân*, (22), 31 Mayıs 1897, s. 2.

¹³²⁹ “İzâh-ı Hakikat”, *Mîzân*, (25), 21 Haziran 1897, s. 3.

¹³³⁰ Kanûn-i Esâsî'nin 11. maddesinde “*Devlet-i Osmâniye'nin dini din-i İslâm'dır*” yazmaktadır bkz. *Düstûr*, Cüz-ü Râb'i, s. 5.

¹³³¹ “İhtâr-ı Hâlis”, *Mîzân*, (27), 5 Temmuz 1897, s. 3.

Şefik Bey taraftarları olarak ikiye bölündüğünü, herkesin Cemiyet reisliği sevdasına düştüğünü ve Ahmed Rızâ ile Mîzâncı Murâd Beylerin bütün Cemiyet'ten şikâyet ettiğini hazin şekilde anlatmakta ve “*Hususi görüştüğümüz zaman herkes yekdiğerini bitirmeye gayret ediyorlar. İşte sana cemiyetin Paris'in hali*” demektedir.¹³³²

Jön Türkler arasındaki çekişme Paris Sefiri Münir Paşa'nın da dikkatini çekmiştir. Yıldız Sarayı'na gönderdiği 2 Temmuz 1897 tarihli yazıda, “*Jön Türkler Komitesi meyânında ihtilâf-ı efkâr*” ve “*efrâdının takım takım yekdiğeri aleyhinde buldukları*” haberlerinin “*sahih ve vâkıâ*” olduğunu belirtmektedir. Özellikle de Mîzâncı Murâd ile Ahmed Rızâ arasındaki ithamlara ve “*birbirlerine gayet şiddetli makaleler yazmakta*” olmalarına vurgu yapmaktadır.¹³³³ Jön Türklerin arasındaki çekişmelerin Yıldız Sarayı tarafından olumlu karşılandığı ve onlarla anlaşma zemini için fırsat görüldüğü aşikârdır. Serhafiye Ahmed Celâleddin Paşa'nın bazı Jön Türkleri ikna edip Osmanlı'ya döndürmesinin arkasında Jön Türklerin arasındaki nifakın ve kıskançlığın etkili olduğu yine kendileri tarafından itiraf edilmektedir.¹³³⁴ Özellikle Ahmed Rızâ ile Mîzâncı Murâd Beyler arasındaki iki başlılık Jön Türklerin kaderini belirleyen etkenler arasında yer almıştır.

Ahmed Rızâ'yla çekişme içerisine giren yalnızca Mîzâncı Murâd değildi. Nitekim Mîzâncı Murâd ve beraberindeki grubun Temmuz 1897'de Sultan II. Abdülhamid'le anlaşarak Osmanlı'ya dönüşünden sonra İshak Sukûtî ve Abdullah Cevdet'in başında olduğu Cenevre Şubesi, Ahmed Rızâ'nın tekrar Cemiyet'in liderliğini üstlenmesini istememiştir. Böylece Cenevre ve Paris Şubeleri arasındaki çekişme bir süre daha devam etmiştir.¹³³⁵ Şubeler arası çekişme o kadar açıktır ki yaşanan durum *Osmânli* okuyucularının dikkatini çekerek gazeteye Ahmed Rızâ ile aralarında muhalefet olup olmadığı yönünde sorular sorulmasına da sebebiyet vermiştir.¹³³⁶

Bu dönemde de şubeler arasındaki yüksek tansiyon ve Ahmed Rızâ'ya karşı olumsuz tavır Jön Türklerin kendi aralarındaki hususî yazışmalarına yansımaktadır. İshak Sukûtî'ye gönderilen mektuplarda Ahmed Rızâ için şöyle denilmektedir: “*Vatan batmış, çıkmış; hizmet edilmiş edilmemiş herifin umurunda değil tek ortada bir Rıza kalsın da*”, “*Âdidir, çünkü; Osmanlı'nın kapanub yalnız yalnız Meşveret'in meydanda kalmasını ister.*”¹³³⁷ Jön Türkler de kendi aralarındaki iç çekişmenin ve fikir ayrılığının farkındadır. Nitekim şu ifadeler aslında Jön Türklerin asıl probleminin kendi ağızlarından itirafıdır: “*Osmanlı da, Meşveret de cemiyetin resmî gazeteleridir. İkisi de yekdiğerine*

¹³³² Özgen, a.g.e., s. 36.

¹³³³ BOA, Y. PRK. EŞA. 27/62 (1 Safer 1315/2 Temmuz 1897).

¹³³⁴ Meclis-i Mebûsan ve Ayân Reisi Ahmed Rızâ Bey'in Anıları, s. 20-21.

¹³³⁵ Hanioglu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük*, s. 282, 284-285.

¹³³⁶ “Cevâb-ı Umûmî”, *Osmânli*, (10), 15 Nisan 1898, s. 3.

¹³³⁷ Hanioglu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük*, s. 374-375.

mesleken değil şahsen bile taban tabana zıd olanlar tarafından neşr ediliyor. Binaenaleyh Osmanlı'yı açarsanız bir şeyi ak görürsünüz, Meşveret'i açarsanız aynı şeyi kara görürsünüz."¹³³⁸

Şerâfeddin Mağmûmî'nin kaleme aldığı *Hakikat-i Hâl* risalesinde Ahmed Rızâ hakkında ağır eleştiriler bulunmaktadır. Mağmûmî, onun Cemiyet'te huzursuzluk yarattığını adeta vücuttaki düzeni ve sağlamlığı bozan bir "kangren" olduğunu dile getirmektedir. Eserinde iddia ettiği üzere Ahmed Rızâ'nın "sahtekârlığı"nı ve "kalpazanlığı"nı örneklerle açıklamakta ve onun şan ve şöret için Cemiyet'i kullandığını vurgulamaktadır. Ahmed Rızâ'nın din, devlet ve millet için de "müthiş derecede zehir" olduğu görüşündedir.¹³³⁹

Paris'te uzun yıllar Jön Türk çevrelerinde yaşamış Yahya Kemâl de Jön Türklerin vatan hasretini ifade ederken Sultan II. Abdülhamid ölünce yurda dönebilecekleri ve meşrutiyetin ilân edileceği günü düşündüklerini, Paris'teki mütevazı Jön Türklerin hayallerinin bunlardan ibaret olduğunu ancak Ahmed Rızâ'nın ise derhal Meclis-i Mebûsan reisi olacağına dair güçlü emellerinin bulunduğunu belirtmektedir. Yine Ahmed Rızâ'nın "*Türk kelimesini benimsemekle ve fazla Osmanlı olmakla berâber, gayr-ı şûûri olarak, milliyetperverlik*" götüğünü söylemektedir.¹³⁴⁰

Nitekim Ahmed Rızâ'nın kendisini ön plana çıkaracak hareketlerde bulunması ve diğer Jön Türkler üzerinde tahakküm kurma isteği yine bir Jön Türk'ün şu sözlerine yansımaktadır: "*Biz altı yüz yıllık bir hânedân-ı hükûmet vârisinin istibdâd u istiklâlinden kurtulmak için toplandık da şimdi ne idüğü bellisiz Ahmed Rızâ dinilen bu âdi ve bayağı herifin boyunduruğuna boynumuzu mı geçireceğiz?*"¹³⁴¹ Fransız gazeteci Paul Fesch'in Ahmed Rızâ hakkındaki şu benzetmesi de onun liderlik dürtüsünü ve şahsiyetçilik merkezli yaklaşımını yerinde karşılamaktadır: "*Roma'da ikinci olmaksana, Alpler'in küçük bir köyünde birinci olmayı yeğleyen Sezar gibiydi.*"¹³⁴²

Cemiyet'in içindeki vaziyet bu hâldeyken Paris, Cenevre, Mısır, Londra, Bulgaristan ve Arnavutluk gibi yerlerde örgütlenen ve Sultan II. Abdülhamid'i tahttan indirme amacıyla çalışan Jön Türklerin ayrı ayrı fırkalar teşkil etmesi ve bütünü oluşturamamaları yine kendi içlerinden gelen tepkiyle eleştirilmektedir.¹³⁴³ Konuyla ilgili olarak *Osmânî*'de "*Bir Arnavud*" imzasıyla yayımlanan mektubun şu bölümü aslında Jön Türklerin arasındaki çekişmelerin Osmanlı toplumundaki yankılarını açıkça göstermektedir:

Siz âvâze-i ittihâdımıza henüz kendi milletdaşlarınızdan olsun bir cevâb alamıyorsunuz. Londra'da, Mısır'da, Paris'de, Cenevre'de ve Bulgaristan'da gazeteleriniz neşr olunuyor;

¹³³⁸ Hanioglu, *Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi*, s. 36.

¹³³⁹ Şerâfeddin Mağmûmî, *Hakikat-i Hâl*, s. 6, 15-17, 32.

¹³⁴⁰ Yahya Kemal, *Çocukluğum Gençliğim Siyâsî ve Edebî Hatıralarım*, s. 170, 208.

¹³⁴¹ Şerâfeddin Mağmûmî, *Hakikat-i Hâl*, s. 23.

¹³⁴² Fesch, a.g.e., s. 348-349.

¹³⁴³ Câzım, a.g.e., s. 4.

adamlarınız neşr-i efkâr idiyor. Fakat her fırka diğer firkanın aleyhinde, hattâ her ferd diğer ferd aleyhinde bin dürlü tecâvüzâtda bulunuyorsunuz. Aranızda ittihâd yokken bizi ittihâda da'vet idiyorsunuz. Türkler en evvel bu dedikodulardan, bu esâssız muârizalardan vazgeçerek bir cem'iyet teşkil itsunlar, çalışsunlar, semere-i sa'y ve gayretlerini göstersonlar sonra da bizlerden de bir murahhas istesunlar; eğer kabûl itmezsek o zamân bizi muâheze için size hak viririz; yoksa böyle ittihâdsızlık, garazkârlık, ittifâksızlık içine girmek işimize gelmez.¹³⁴⁴

Mektuptan anlaşılacağı üzere Osmanlı toplumunu meydana getiren etnik gruplar Cemiyet'in öncülüğünde Türklerin bulunduğunu ve onların ittihadı sağlamaları gerektiğini beklemektedir. Buna karşın Jön Türklerse Cemiyet'in Türklere ait yapı olmadığını kesin ve sert dille ifade etmektedir. "*Bir Arnavud*" imzalı yazıya verilen cevaptaki şu cümleler Cemiyet'in profilini ortaya koymaktadır:

Sâhib-i mektûbun bize Türk hitâbını tevcih itmeğe hakkı yoktur. Cem'iyet'imiz bu gün on bini mütecâviz âzâyâ mâlikdir. Bu âzâ meyânında Arab, Türk, Arnavud, Kürd, Ermeni, Laz, Rum, Yahudi, Dürzi ve ilh. din ve kavimlerine mensûb pek efrâd vardır. Hattâ hey'et-i tahririyemiz meyânında aslen ve neslen Türk olmayan zevât dahi mevcûddur.¹³⁴⁵

Jön Türkler, Cemiyet'in Türklere ait teşkilât olmadığını üzerine basa basa söylemekle birlikte istedikleri ihtilâl öncülüğünü Türklerin yapması gerektiği yönünde beklentide oldukları da anlaşılmaktadır. Nitekim yine *Osmânî*'de öncelikle Türklerin harekete geçmesi, eğer kendileri geçmiyorsa geçirilmesi gerektiği zira ihtilâlin öncülüğünde Türkler olmazsa muvaffakiyet elde edilemeyeceği vurgulanmaktadır.¹³⁴⁶

İttihad gibi Jön Türklerin ortak vatan kavramı da yine kendi içlerinde akamete uğramıştır. İbrahim Temo ve Derviş Himâ Jön Türklerin ortak vatan parolasına karşın Arnavutluk'un bağımsızlığı için çalışmalar yürütmüştür. Arnavutluk'un Osmanlı'dan ayrılması amacıyla çalışan örgütlere para yardımında bulunmuştur. İbrahim Temo, Arnavut nüfusunun çoğunlukta olduğu Manastır'ın başkent ve bunun yanında İşkodra, Yanya ve Kosova vilâyetlerini içine alan özerk bir bölgenin kurulmasını ve valinin de Arnavut olmasını ileri sürmüştür. Bu doğrultuda İbrahim Temo 1897 yılında Derviş Himâ ve birkaç Arnavut milliyetçisi arkadaşıyla birlikte Bükreş'te "*Otonomi*" adı altında dernek kurarak Arnavutluk'un tam bağımsızlığını kazanması için faaliyette bulunmuştur.¹³⁴⁷ İbrahim Temo'nun Romanya'ya firar etmesi Jön Türklerin yoğun propagandasını yaptıkları ittihad kavramına da aykırı görülüp yine Jön Türklerce eleştirilmiştir.¹³⁴⁸ Nitekim yıllar

¹³⁴⁴ Bir Arnavud, "Arnavudluk'dan", *Osmânî*, (75), 1 Ocak 1901, s. 8.

¹³⁴⁵ "Bir Arnavud Mektûbuna Cevâb", *Osmânî*, (76), 15 Ocak 1901, s. 8.

¹³⁴⁶ "Siyâsi ve İctimâî", *Osmânî*, (2), 15 Aralık 1897, s. 2.

¹³⁴⁷ Eyüp Salih, "İttihat ve Terakki'nin Kurucularından İbrahim Temo", *İttihatçılar ve İttihatçılık Sempozyumu 25 Kasım 2014 Ankara Bildiriler*, 1, Ankara, 2015, s. 91-92.

¹³⁴⁸ Leskovikli Mehmed Raûf, a.g.e., s. 62. Jön Türkler arasındaki bazı Arnavutların ayrılıkçı fikre sahip oldukları yine kendileri tarafından dile getirilmektedir bk. Bekir Fahri, *Jönler*, s. 42.

sonra İbrahim Temo kendisini şöyle tanımlayacaktır: “Türklere ne kadar hizmet etmiş isem, Arnavutlara o kadar. Ben, beşeriyet dostuyum.”¹³⁴⁹

İbrahim Temo ve Derviş Himâ gibi ileri gelen Jön Türklerden İsmâil Kemâl de ayrılıkçı bir Arnavut’tur.¹³⁵⁰ İsmâil Kemâl hatıratında “Arnavutluk davası” uğruna yaptıklarını anlatmaktadır¹³⁵¹ Buna karşın *Mizân*’da ise İsmâil Kemâl’in yalnız Avrupalıların indinde değil, öteden beri Jön Türkler arasında da güvenilir bulunduğundan “bi’l-cümle erbâb-ı hayrın namzedi” olduğu ifade edilmektedir.¹³⁵² Hatta onun Trablusgarp Valiliği’ne tayin edilmesinden sonra Avrupa’ya firar etmesi ve orada *Selâmet* ismiyle gazete çıkarması *Osmânlı*’da da yankı bulmuştur. Öyle ki *Osmânlı*’da Türkçe-Arnavutça yayın yapan *Selâmet*’in çıkışı övülmekte ve gazetenin Arnavutluk’un “istiklâl”ine hizmet etmeyeceği bilakis vatan toprağını istilâ etmeye çalışan “ecânibe” karşı müdafaaya çalışacağı konusunda teminat verilmektedir.¹³⁵³ Ancak İsmâil Kemâl bu konuda diğer Jön Türklerle paralel düşüncede olmamıştır.

Anlaşılaacağı üzere Arnavut aydınların büyük kısmı Arnavutluk’a siyasî ve kültürel özerklik verilmesi için Jön Türklerle birlikte hareket etmiştir.¹³⁵⁴ Ortak vatan kavramını kullanan ve bunu beklenen ihtilâlin parolalarından gören Jön Türklerle rağmen İttihâd-ı Osmânî adıyla Cemiyet’in kurucusu konumundaki İbrahim Temo’nun ve Derviş Himâ ile İsmâil Kemâl’in Arnavutluk’un bağımsızlığını kazanması için çalışmaları ilginç çelişki olarak ortaya çıkmaktadır.

M. Şükrü Hanioğlu, Jön Türklerin içerisindeki farklı etnik kimliğe sahip kişilerin bu tür faaliyetlerini Cemiyet’in Osmanlı toplumunun iki kimliğinin olduğunu kabul etmesiyle açıklamaktadır. Hanioğlu’na göre vatan kavramı da benzer şekilde hem bir etnik kimliğin oturduğu yer hem de Osmanlı Devleti’nin sahip olduğu bütün topraklar için iki anlamda kullanılmaktadır. Dolayısıyla Jön Türkler içerisinde “çifte vatanseverlik” duyguları ortaya çıkabilmekteydi. İbrahim Temo’nun Arnavut komitelerine fiilî yardımda bulunması, Arnavutluk’un otonomisi temaları üzerine kurulu beyannameler hazırlaması; İshak Sükûtî ve Abdullah Cevdet’in *Osmânlı* gazetesinde

¹³⁴⁹ Hanioğlu, “Karl Süsseim-İbrahim Temo Mektuplaşması ve Jön Türk Hareketi”, s. 154.

¹³⁵⁰ Mustafa L. Bilge, “Arnavutluk”, *TDVİA*, 3, 1991, s. 386. Ali Haydar Midhat, İsmâil Kemâl’in paraya olan zaafına dikkat çekerek Avusturya, İtalya ve Yunanistan devletlerinden para aldığını belirtmektedir. Midhat’ın iddiasına göre İsmâil Kemâl para aldığı devletlere Arnavutluk’ta birer nüfuz muntakası vaat etmiştir bk. Ali Haydar Midhat, **Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Hâtıralarım 1872-1946**, 2. Baskı, Bengi Yayınları, İstanbul, 2008, s. 168-169.

¹³⁵¹ **İsmail Kemal Bey’in Hatıratı**, s. 215.

¹³⁵² “A Sultanım Geç Değil mi?”, *Mizân*, (16), 19 Nisan 1897, s. 4.

¹³⁵³ “Matbûât-ı Cedîde”, *Osmânlı*, (86), 15 Haziran 1901, s. 8.

¹³⁵⁴ Bilgin Çelik, “Jön Türk Hareketi İçinde Arnavut Aydınlarının Rolü”, *Toplumsal Tarih*, (115), 2003, s. 58.

Osmanlılık çağrılarının yanında Mikdâd Midhat ve Abdurrahman Bedirhan kardeşlerin *Kürdistan* gazetesinde yazmaları bu doğrultuda doğal karşılanmaktaydı.¹³⁵⁵

Yine Hanioglu'nun tespitine göre Cemiyet'in kurucularının hiçbiri Türk kökenli değildir ve 1902'ye kadar da Cemiyet'te Türk olmayan çeşitli etnik kökenli Müslümanlar ağırlıkta rol oynamışlardır. Dolayısıyla Cemiyet'in benimsediği Osmanlılık anlayışıyla Sultan II. Abdülhamid'in desteklediği ideolojinin benzerliği şaşırtıcı değildir.¹³⁵⁶ Jön Türkler Fransız İhtilâli sonrası yayılan milliyetçilik düşüncesinin Osmanlı içerisindeki farklı etnik topluluklar üzerindeki tesirini Osmanlılık üst kimliğiyle aşabileceklerini düşünmüşlerdir. Bu doğrultuda Kanûn-i Esâsî ve Meclis-i Mebûsan da sistemi ayakta tutacak temel direkleri meydana getirecekti. İşlevini artık yitiren geleneksel millet sistemi yerine Osmanlı vatandaşı imgesinden etnik topluluklar arasında ortak bağ kurarak devleti dağılmaktan kurtarmak Jön Türklerin düşüncelerinin ana eksenini oluşturmuştur.¹³⁵⁷

Görüleceği üzere Jön Türkler Osmanlılık kimliği ve ortak vatan paydasında birleştirmeye çalıştıkları Osmanlı toplumunu ittifak çağrılarıyla Sultan II. Abdülhamid iktidarına son verecek kitle ihtilâli için hazır hâle getirmeye gayret etmiştir. Buna karşın her ne kadar matbuatlarında ittifakı savunmuşlarsa da Cemiyet içinde kendi aralarında ayrılmaktan da kurtulamamışlardır.

4.1.2.2. Kanûn-i Esâsî ve Meclis-i Mebûsan

Jön Türklerin matbuatlarında çağrı yaptıkları ihtilâlin alt yapısını oluşturan kavramlar arasında Kanûn-i Esâsî ve Meclis-i Mebûsan da bulunmaktadır.

Jön Türkler için Sultan II. Abdülhamid iktidarının devleti ve toplumu sürüklediği kötü durumdan kurtaracak kavramın Kanûn-i Esâsî olduğu sıklıkla vurgulanmaktadır.¹³⁵⁸ Jön Türkler eşit haklara sahip Osmanlılık kimliğini savunmuştur. Bu yapıda her etnik topluluğun özellikleri korunurken üst kimlik olarak Osmanlılıkta birleşilecekti. Yapının işlerliğini ise Kanûn-i Esâsî ve

¹³⁵⁵ Hanioglu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük*, s. 627-628. Hans-Lukas Kieser'in 1890'lı yıllarda Jön Türk çevrelerinde "ilk milliyetçi Türk" düşünceler ortaya çıkıp *Kürdistan* gazetesinin "zararlı bir yayın" görüldüğüne ilişkin tespiti tartışmaya oldukça açıktır bk. Kieser, a.g.e., s. 78. Nitekim Osmanlılık kimliğinin savunulduğu erken Jön Türklüğünün bu yıllarında Türk milliyetçiliğine dair kesin ve keskin düşünceler görülmemektedir. Üstelik bahsedilen dönemde *Kürdistan* gazetesinin çıkışı *Kanûn-i Esâsî*'de gayet olumlu şekilde anlatılmakta ve Mikdâd Midhat Bedirhan'ın fotoğrafı dahi gazetede bulunmaktadır. Gazetenin Osmanlı'ya girişinin Yıldız Sarayı tarafından engellenmesiyle eleştirilmektedir bk. "Kürdlere Tebşir-Mabeyn'e İhtâr", *Kanûn-i Esâsî*, 2 (15), 26 Mayıs 1898, s. 4-5. Bedirhânlılar *Osmânî*'de da "*Kürdistan hânedânî*" olarak saygı görmektedir bk. "Bedirhan Paşazâdeler", *Osmânî*, (20), 15 Eylül 1898, s. 6-7. *Kürdistan*'da çıkan yazılarla ilgili aktarımlara ve yorumlara *Osmânî*'de rastlanmaktadır bk. "Kürdistan Gazetesi", *Osmânî*, (35), 1 Mayıs 1899, s. 5. Zaten *Kürdistan* da Cemiyet'in matbaasında basılmakta ve *Osmânî*'nin da aynı matbaada basılması nedeniyle bazen gecikmeler de yaşanmaktaydı bk. "İlân", *Osmânî*, (60), 15 Mayıs 1900, s. 4.

¹³⁵⁶ Hanioglu, *A Brief History of the Late Ottoman Empire*, s. 145.

¹³⁵⁷ Hanioglu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük*, s. 70.

¹³⁵⁸ H. H, "Kanûn-ı Esâsî", s. 2; Hanioglu, *Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi*, s. 64.

Meclis-i Mebûsan sağlayacaktı. Nitekim Jön Türklere göre Kanûn-i Esâsî'yle “*Arab, Ermeni, Türk, Rum hep Osmânlı bayrağı, Osmânlı halifesi, Osmânlı kavânini altında kardaşcasına içtimâ*” edeceklerdir.¹³⁵⁹

Jön Türk matbuatında Kanûn-i Esâsî'nin ilânının gerekçeleri Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu zor durum gösterilerek açıklama gayretine girilmekte ve yeniden yürürlüğe konulduğu takdirde her şeyin düzeleceği savunulmaktadır. Ahmed Rızâ'ya göre de devletin yok olmasının önünü almak için Kanûn-i Esâsî'yi bir an evvel yürürlüğe koymaktan başka çare yoktur.¹³⁶⁰

Jön Türklerin Kanûn-i Esâsî'ye güvenleri çok büyüktür. *Mizân*'da Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyıldaki siyasî, sosyo-ekonomik ve askerî sorunlarının kaynağı olarak onun eksikliği görülmektedir: “*Acabâ Kanûn-i Esâsî ilga idilmeyeydi, bu felâketimiz vuk'ûa gelir miydi? Bizce hayır, bin kere hayır.. Çünkü şu yaralarımızın esbâbını iyice taharri itsek açıkça görüyoruz ki neticesi Kanûn-i Esâsîsizliğe varır.*”¹³⁶¹ Jön Türklere göre devletin yaşadığı toprak kayıplarının sebebi de Kanûn-i Esâsî yokluğudur. *Osmânlı*'da Girit Adası'nın bu yüzden kaybedildiği belirtilerek, eğer iki seneye kadar Kanûn-i Esâsî hayata geçirilmezse Makedonya, Trablusgarp ve adaların da elden gideceği fakat Kanûn-i Esâsî ilân olunursa toprakların Osmanlı'da kalacağı iddia edilmektedir.¹³⁶²

Cemiyet'in ulema kesiminin ağırlıkta olduğu Mısır Şubesi tarafından çıkarılan *Kanûn-i Esâsî*'de Hoca Muhyiddin ulemanın meşrutiyet hakkındaki fikirlerini duyurmak için neşriyata başladıklarını söyleyerek *Kanûn-i Esâsî* adının gazeteye verilmesinin aslında amaçlarının göstergesi olduğuna dikkat çekmektedir.¹³⁶³

Mizân'da da Kanûn-i Esâsî'nin 20. yıl dönümü sebebiyle Osmanlıların “*ıyd-i millî*”si tebrik edilmektedir. Kanûn-i Esâsî'nin ilân günü kutsallaştırılırken aynı yazıda ayrıca Meclis-i Mebûsan'ı açtıklarında Midhat Paşa'nın türbesini İstanbul'a nakledecekleri belirtilmektedir. Yine “*yevm-i ıyd-i millî*” münasebetiyle Paris'teki Café Voltaire isimli mekânda 50 kişilik özel ziyafet verileceği de ilân edilmektedir.¹³⁶⁴ Böylece Kanûn-i Esâsî'nin ilân günü Jön Türkler tarafından millî bayram hâline dönüştürülerek Kanûn-i Esâsî'nin önemi topluma izah edilmektedir.

¹³⁵⁹ “Hilâfet ve Saltanat”, *Meşveret*, (9), s. 3-4.

¹³⁶⁰ Ahmed Rızâ, “Hükûmetsizlik”, *Meşveret*, (17), 21 Ağustos 1896, s. 1.

¹³⁶¹ “Bend-i Mahsûs”, *Mizân*, (3), 4 Ocak 1897, s. 3-4.

¹³⁶² “Girit Kanûn-i Esâsî'si”, *Osmânlı*, (37), 1 Haziran 1899, s. 4.

¹³⁶³ Şeyh Alizâde Hoca Muhyiddin, “Maksad-Meslek”, s. 1-3.

¹³⁶⁴ “Tebrik-i İyd-i Millî”, *Mizân*, (2), 28 Aralık 1896, s. 1.

Aslında bu günün her sene devletçe resmî günlerden sayılıp şenlikler yapılması Midhat Paşa tarafından uygun görülüp Sultan II. Abdülhamid tarafından da kabul edilmişti.¹³⁶⁵ Sonradan padişahın uygulamadan vazgeçmesine rağmen Jön Türklerin bunu sürdürmesi ve millî bayram kabul etmesi, aslında onların Kanûn-i Esâsî'yi kendi hareketleri için tarihselleştirme ve sembolleştirme aracı olarak kullandıklarını göstermektedir. *Mizân*'da kaleme alınan başyazılarda Kanûn-i Esâsî'nin Midhat Paşa tarafından ilânı ve o gün yaşanan "coşku" etkili tasvirlerle birlikte okuyucuya hissettirilmeye çalışılmaktadır. Bu gün dolayısıyla Cemiyet tarafından ileri gelen Jön Türklerin, Avrupalı gazetecilerin ve bazı Avrupalı ricalin katıldığı yemek tertip edilerek Kanûn-i Esâsî ve Midhat Paşa lehinde konuşmalar yapılmıştır.¹³⁶⁶ Yine *Mizân*'da Midhat Paşa'nın büyüklüğünü ifade eden bir başyazı şiirle birlikte kaleme alınmış hatta Midhat Paşa'nın fotoğrafı gazeteye konulmuştur.¹³⁶⁷ Gazetede başka yazıda da Kanûn-i Esâsî'nin II. Abdülhamid'in elinden padişahlık ve halifelik hukukunu almayacağı vurgulanmaktadır. Kanûn-i Esâsî'nin Osmanlı'yı Düvel-i Muazzama'ya karşı güçlendireceği, bugün Avrupalı elçiler karşısında "tir tir titreyen" ve iktidarı nedeniyle kendisi aleyhinde birçok neşriyat yapılan padişahın bütün olumsuzluklardan sadece Kanûn-i Esâsî'nin varlığıyla kurtulabileceği anlatılmaktadır.¹³⁶⁸ Kanûn-i Esâsî'nin 22. yıl dönümünde de *Osmânî*'de Midhat Paşa'nın fotoğrafı "Kurban-ı Hamit Şehid Midhat Paşa" açıklamasıyla yayımlanarak bu millî bayram anılmaktadır.¹³⁶⁹

Jön Türkler tarafından önemi bu derece yüksek gösterilen Kanûn-i Esâsî'ye *Osmânî*'nin iddiasına göre Sultan II. Abdülhamid'in karşıtlığı o raddededir ki padişah Girit'in kontrolünün Düvel-i Muazzama'ya geçmesinden sonra Ada'da Kanûn-i Esâsî tatbik edileceğinden bunun etkisinin Müslümanlara sirayet etmemesi için Girit'teki yerli Müslümanların orayı terk edip Osmanlı topraklarına gelmesini istemektedir. Girit'ten Müslümanların göç etmesi Yıldız Sarayı tarafından memnuniyetle karşılanmaktadır.¹³⁷⁰ Dolayısıyla Jön Türkler, II. Abdülhamid'in kendi iktidarının devamı için Kanûn-i Esâsî'yi baş düşman olarak gördüğü anlayışındadır.

Sultan II. Abdülhamid'in düşman gördüğü Kanûn-i Esâsî'nin ise Jön Türkler hürriyet olduğu kanaatindedir. Abdullah Cevdet insanın hakkının yalnızca yaşamaktan ibaret değil, hürriyetle yaşamak anlamına geldiğini söyleyip hürriyetin "hukuk-ı tabî-yi beşer" olduğu görüşündedir.¹³⁷¹ *Meşveret*'teki yazısında da kendilerinin Müslüman oldukları için "ahkâm-ı İslâmîye'ye" uygun

¹³⁶⁵ Mahmud Celâleddin Paşa, *Mir'ât-ı Hakikat*, 1, s. 224.

¹³⁶⁶ "İyd-ı Millî", *Mizân*, (3), 4 Ocak 1897, s. 1-2.

¹³⁶⁷ "Midhat Paşa", *Mizân*, (5), 18 Ocak 1897, s. 1-2.

¹³⁶⁸ "Kanûn-i Esâsî", *Mizân*, (5), 18 Ocak 1897, s. 3-4.

¹³⁶⁹ "Kanûn-i Esâsî", *Osmânî*, (10), 15 Nisan 1898, s. 1.

¹³⁷⁰ "Girit'den", *Osmânî*, (42), 15 Ağustos 1899, s. 6.

¹³⁷¹ Abdullah Cevdet, *İki Emel*, s. 14-15.

hükûmet idaresi istediklerini ve insan oldukları için de “*hukuk-ı beşeriyeleri*”ni geri almaya çalıştıklarını belirtmektedir.¹³⁷² Hürriyet ise meşveret usulüyle, yani Meclis-i Mebûsan’la gelecektir.

Ahmed Rızâ Meclis-i Mebûsan’la birlikte Ermeni, Dürzi ve Makedonya meselelerinin hallolacağını iddia ederek Sultan II. Abdülhamid’in bu yolu denemesi gerektiğini vurgulamaktadır.¹³⁷³ *Mîzân*’ın serlevhasında da “*emniyet ü muadelet, usûl-i meşveret, hâkimiyet-i millet, vazife ü mes’ûliyetde müsâvat*” sloganları kullanılmaktadır. Mîzâncı Murâd gazetede nazik üslûpla padişah’tan Meclis-i Mebûsan’ı açmasını istemektedir. Bunu yaptığında ise yirmi senelik “*tahribat*” tamir olunup gelecek de temin edilecektir. Mîzâncı Murâd bununla da yetinmeyerek hilâfete ve saltanata son derecede “*sâdık*” olduğunu belirttiği ve “*bîçâre ümîd*” şeklinde nitelediği Meclis-i Mebûsan’ın yaptıklarından dolayı II. Abdülhamid’i affetmekle kalmayıp hükümdar olarak “*takdîs*” edeceğini de söylemektedir.¹³⁷⁴ Anlaşılacağı üzere eğer Meclis-i Mebûsan açılırsa Jön Türkler nezdinde II. Abdülhamid artık saygıdeğer hükümdar olacaktır.

Jön Türklerin söylediklerini güçlendirme yöntemi olarak kullandıkları Avrupa gazetelerini kendi düşünceleri doğrultusunda örnek gösterme tekniğiyle de İngiliz *Daily News*’in Kanûn-i Esâsî’nin lüzumundan bahsederek Meclis-i Mebûsan’ı “*meth ettiği*” *Meşveret*’te okuyuculara aktarılmaktadır.¹³⁷⁵ Böylece Kanûn-i Esâsî’nin ve Meclis-i Mebûsan’ın ileri seviyede devletlerin desteklediği uygulamalar oldukları anlatılmaya çalışılmaktadır.

Jön Türklerin neşriyatlarında ihtilâlin yükseleceği temel kavramlardan gördüğü Kanûn-i Esâsî ile ilgili bir kısmının görüşlerinin farklı olduğu anlaşılmaktadır. *Mîzân*’da yazılarıyla Midhat Paşa ve Kanûn-i Esâsî hakkında olumlu tavır takınan Mîzâncı Murâd aslında Kanûn-i Esâsî’nin yeniden yürürlüğe konulmasının zararlı olduğunu düşünmekteydi.¹³⁷⁶ Kaleme aldığı hatıratında dile getirdikleri Avrupa’da *Mîzân*’ı çıkarırken yazdıklarıyla çelişmektedir. Midhat Paşa’nın Kanûn-i Esâsî’yi Avrupalı sefirlerin İstanbul’da toplantı hâlindeyken top atışlarıyla ilân edişini “*maskaralık*” şeklinde niteleyen Mîzâncı Murâd, sefirlerin bunu ciddiye almadıklarını ve kendi hükûmetlerine “*Kanûn-i Esâsî’nin âdi komediden başka bir şey olmadığı*” şeklinde haber verdiklerini belirtmektedir. İşte bu sebeple Jön Türklerin yalnızca Kanûn-i Esâsî üzerinden yürümesinin doğru olmadığını çünkü “*Kanûn-i Esâsî lakırdısına Avrupalıların güleceklerini*” kendisinin de bildiğini

¹³⁷² Bir Kürd, “Mütâlaamız”, s. 4.

¹³⁷³ Ahmed Rızâ, “İcmâl-i Ahvâl”, *Meşveret*, (13), s. 2.

¹³⁷⁴ Murâd, “Açık Muhabere”, *Mîzân*, (7), 15 Şubat 1897, s. 1-2.

¹³⁷⁵ “Havâdis-i Siyâsiye”, *Meşveret*, (23), s. 7.

¹³⁷⁶ Mardin, *Jön Türklerin Siyasî Fikirleri 1895-1908*, s. 102.

söylemektedir. Mîzâncı Murâd'a göre Avrupalı diplomatların gözünde hâlâ “oyuncak” sayılmaktan kurtulamamış Kanûn-i Esâsî'yi ileri sürmek yanlışdır.¹³⁷⁷

Mîzâncı Murâd'ın bu görüşünde Kanûn-i Esâsî'nin ilânının ve Meclis-i Mebûsan'ın açılmasının İngiltere'de beklenenin aksine olumsuz etki yaratmasının payı olduğu muhakkaktır. Nitekim belirtildiği üzere 23 Aralık 1876'da ilân edilen Kanûn-i Esâsî'yi o sırada İstanbul Konferansı'nda bulunan Düvel-i Muazzama temsilcileri önemsememiştir. Onlara göre konferansta ileri sürdükleri teklifler kabul edilmedikçe hiçbir şey inandırıcı değildi. Hatta İngiliz temsilcisi Lord Salisbury Bâb-ı Âlî'ye gelerek Midhat Paşa'yı “tevbîh” eder şekilde konuşmuş ve Kanûn-i Esâsî hakkında hiçbir “hükûm-i tesir” göstermemiştir.¹³⁷⁸ Kanûn-i Esâsî'nin içeriğinin kendilerine yönelik kandırmaca olduğunu düşünen İngiliz devlet adamları inanmamışlar ve Midhat Paşa'nın bunu ilân ettiriş biçiminden de hoşlanmamışlardır.¹³⁷⁹ İngiliz kamuoyu, Kanûn-i Esâsî'yi padişahın yetkilerini kısıtlayacak toplumsal sözleşme olmaktan ziyade Osmanlı Hristiyanlarına verilecek muhtariyeti önleme amaçlı girişim görmüştür. Bunun asıl nedeni de o yıllarda İngiliz kamuoyundaki Osmanlı imajının olumsuz niteliğe bürünmesidir.¹³⁸⁰ İngiltere'de Osmanlı yanlısı cemiyet olarak faaliyet yürüten Foreign Affair Committee'yi kuran David Urquhart bile Midhat Paşa'nın meşrutiyet çalışmalarını Osmanlı Devleti'nin o günkü sosyal ve etnik yapısını göz önünde bulundurarak tehlikeli görmüştür ve eleştirmiştir.¹³⁸¹

Jön Türklerin Kanûn-i Esâsî'nin içeriğinin ne olduğu, neleri kapsadığı konusunda bilgilerinin olup olmadığı da tartışmaya açık durumdur. Paris'te Ahmed Rızâ'nın yanında yıllarca kalan Doktor Nâzım, II. Meşrutiyet'in ilânı sonrasındaki bir mülâkatında Kanûn-i Esâsî'yi hiç görmediğini, içinde ne olduğunu hiçbir zaman öğrenemediğini ancak kendilerinin Paris'teyken Ahmed Rızâ'nın bunu görüp okuduğuna inandıklarını söylemektedir.¹³⁸² Kanûn-i Esâsî'nin savunucusu Ahmed Rızâ'nın en yakınında yıllarca bulunmuş olan Dr. Nâzım'ın dile getirdiği bu gerçek ise birçok Jön Türk için de geçerli duruma işaret etmektedir.

Jön Türklerin matbuatta sıkça dile getirdikleri Meclis-i Mebûsan hakkındaki fikirleri de değişiklik göstermektedir. Diğer Jön Türklerce saygıyla anılan İsmâil Kemâl, padişahın temsilcisi

¹³⁷⁷ Mehmed Murâd, **Mücâhede-i Milliye Gurbet ve Avdet Devirleri**, s. 205-207. Mîzâncı Murâd'ın Kanûn-i Esâsî hakkındaki tutumunu Cami Baykurt da teyit etmekte ve onun için “1293 tarihli Kanûn-i Esâsî'nin Türkiye'yi bütün dertlerden kurtaracak yegâne deva olduğuna inanmıyordu” demektedir bk. **Cami Baykurt'un Anılarıyla Son Osmanlı Afrikası'nda Hayat Çöl İnsanları, Sürgünler ve Jön Türkler**, s. 17.

¹³⁷⁸ Mahmud Celâleddin Paşa, **Mir'ât-ı Hakikat**, 1, s. 231.

¹³⁷⁹ Soy, a.g.e., s. 147-148.

¹³⁸⁰ Hanioğlu, “İlk Osmanlı Meclis-i Meb'usanı ve İngiltere”, s. 64, 67.

¹³⁸¹ Çelik, **Ali Suavî ve Dönemi**, s. 126.

¹³⁸² Şevket Süreyya Aydemir, **Suyu Arayan Adam**, 32. Baskı, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2016, s. 233-234.

Arap İzzet Holo Paşa'yla yaptığı bir görüşmede Meclis-i Mebûsan taraftarı olmadığını açıkça dile getirmektedir.¹³⁸³

Anlaşılabacağı üzere Jön Türkler, yaratmaya çalıştıkları ihtilâlin temel direkleri gördükleri ve neşriyatlarında savundukları kavramları tam anlamıyla içselleştirmekten uzakta ve bilgi konusunda da zayıf kalmışlardır. Muhittin Birgen'in dile getirdiği şu cümleler Jön Türklerin fikrî yapılarının yüzeyselliğini açıkça özetlemektedir:

O zamanın inkılapçıları da, devlet adamları da, yani bütün münevverler, bizler, çok safdil insanlardık. Zannediyorduk ki dünyada insanlar ve milletler için mutlak olarak birtakım fikirler, akideler ve bunlardan doğan dostluk veya düşmanlık hisleri vardır. Faraza, biz Avrupa'da o kadar aleyhinde bulunulan Abdülhamit'in yerine Fransız ihtilali kebirinin mukaddes tanıdığı esasları oturttuğumuz zaman bütün Fransa, bütün İngiltere ve bütün demokrasi âlemi bizim dostumuz olacaklar ve bizi her türlü harici tecavüzlere karşı müdafaa ettikten başka dâhilen yükselmemiz için de ellerinden gelen her şeyi yapmak üzere yardımımıza koşacaklar.¹³⁸⁴

Jön Türkler fikrî derinliği ne olursa olsun Osmanlılık kimliği, ortak vatan anlayışı, Kanûn-i Esâsî ve Meclis-i Mebûsan kavramlarını matbuatlarında işlerken aynı zamanda kitle isyanı ve ihtilâl hareketi meydana getirmek için sürekli olarak halka çağrıda da bulunmuşlardır.

4.2. Jön Türklerin İhtilâl Yöntemi

4.2.1. Sivil Kitle Ayaklanması Çağrıları

Jön Türkler matbuatlarında sivil itaatsizlik ve başkaldırı çağrıları yaparak topluma yön verme ve onları Sultan II. Abdülhamid aleyhinde kışkırtma amacı gütmüşlerdir. II. Meşrutiyet'in ilânı sonrası Fransızca *Meşveret*'te Jön Türklerin yazdığına göre kendileri padişaha karşı halkı ayaklandırmak için çalışmışlar, “*despot rejimi*” alaşağı etmek için toplumu “*kışkırtmışlar*” ve böylece “*isyan ruhu*”nu beslemişlerdir.¹³⁸⁵ Jön Türklerin de itiraf ettiği gibi halka yönelik ihtilâl çağrılarında sıkça rastlanılmaktadır.

Jön Türkler toplumu kitle hâlinde harekete geçirmenin önemini farkındadır. Jön Türklerin bu yöntemi benimsemesinde, etkilendikleri düşünürlerin başlarında gelen Gustave Le Bon'un 1895 yılında yayınladığı *Kitleler Psikolojisi* eseri de etkili olmuştur. Le Bon'a göre kişiler tek başlarına gösteremedikleri duyguları ve davranışları bir kitle içerisinde kolayca açığa çıkarabilmektedir. Kitlenin oluşturduğu kolektif ruh ile ortak hareket etmek ve toplulukları istenilen şekilde yönlendirmek daha kolaydır. Nitekim kitleler, dışarıdan gelen etkenlerle tahrik olunma ve kışkırtılma

¹³⁸³ Abdülhamid'in Kara Kutusu Arap İzzet Holo Paşa'nın Günlükleri, s. 226.

¹³⁸⁴ Muhittin Birgen, *İttihat ve Terakki'de On Sene*, I- İttihat ve Terakki Neydi?, Zeki Arıkan (Haz.), 2. Baskı, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2009, s. 145.

¹³⁸⁵ Adadağ, a.g.e., s. 49.

potansiyeli yüksek, kolayca telkin altına alınabilen, duygusal patlamalar yaşayan ve istenildiğinde en katı ve hoşgörüsüz yapı hâline gelen bütünlüktür.¹³⁸⁶ Bir araya toplanmış insanları belli hedef doğrultusunda harekete geçirmek ve onları galeyana getirip isyana teşvik etmek Jön Türkler için amaçlarına ulaşmada önemli fırsatı oluşturmaktadır. Dolayısıyla Jön Türklerin neşriyat vasıtasıyla kamuoyunu sivil itaatsizliğe çağırarak onları iktidar tarafından kontrol edilemez hâle getirme düşüncesi muhalefet yöntemi olarak ortaya çıkmaktadır.

Cemiyet'in henüz kurulduğu dönemden itibaren Jön Türkler ihtilâl yaratmaya çalışmıştır. Jön Türklerin Tıbbiye ve Mülkiye öğrencilerinden bir kesimi, camilerden birine toplanıp namazın ardından cemaati galeyana getirip ihtilâl havası yaratma düşüncesine girmişler ancak Mîzâncı Murâd gençlerin fevrî davranışlarının önünü almıştır.¹³⁸⁷ Nitekim Mîzâncı Murâd yeteri kadar gücü olmayan Cemiyet'in büyük bir ihtilâl hareketinin öncülüğünü yapamayacağını o dönemde idrak etmiştir. Bununla birlikte Jön Türkler ilerleyen süreçte özellikle neşriyat vasıtasıyla toplumu ihtilâle hazır hâle getirmeye çalışmıştır. Mîzâncı Murâd'ın Avrupa'da çıkarmaya başladığı *Mîzân*'ın ilk sayısında Sultan II. Abdülhamid iktidarını adeta ihtilâlle tehdit eder üslûp kullanılmaktadır. Cemiyet'in açıkladığı beyannameye göre padişah hal edilmeli ve devlet rüesasî görevden el çektirilmelidir. Eğer denilen yapılmazsa Jön Türkler kabulüne “*tereddüt*” ettikleri “*kıyâm-ı umûmî*”yi göze alarak harekete geçeceklerdir.¹³⁸⁸ Mîzâncı Murâd da II. Abdülhamid iktidarına karşı sessiz kalma vaktinin geçtiğini ve artık yüksek seslerle mücadele edilmesi gerektiğini belirtmektedir.¹³⁸⁹

Tunalı Hilmi toplumu ihtilâle yönlendirmek için şer’i hukuka atıfta bulunarak, halkın ulemayla birlikte harekete geçip Sultan II. Abdülhamid'in iktidarına son vermesi gerektiğini vurgulamaktadır: “*Bu hâlde şeriat var ya.. Şeriatda kısâs da var; ahâli de var, ulemâ da var. Toplanırlar, ayaklanırlar, pâdişâhın tahtını kafasına geçirirler*”.¹³⁹⁰ *Meşveret*'te de “*Kalbimize hançer sokmak isteyenlere biz hâlâ selâm turuyoruz. Allah'ın emr itdiği itaat bu mudur?*” denilerek halkın II. Abdülhamid'e karşı isyan etmesi için şer’i argümanlar kullanılarak çağrı yapılmaktadır.¹³⁹¹ 1897 Osmanlı-Yunan Savaşı sırasında İstanbul'da Cemiyet nâmına dağıtılan beyanname “*Müslümanlar*” hitabıyla çağrıda bulunularak “*bu herif*” başımızda oldukça ülkenin bir gün “*yanub gideceği*” söylenmektedir. Halkın, II. Abdülhamid'e karşı isyan ederek harekete geçmesi öğütlenmekte ve “*Allah'dan korkalım! Müslümanlığımızdan utanalım. En büyük cihad zalimlerle çarpışmaktır. Askerlerimiz ötede Yunan'ı, biz de beride Abdülhamid'i tepeleyelim.*” denilmektedir.¹³⁹² Jön Türkler halkla birlikte askerleri de

¹³⁸⁶ Gustave Le Bon, **Kitleler Psikolojisi**, 2. Baskı, Tutku Yayınevi, Ankara, 2015, s. 35-36.

¹³⁸⁷ Mehmed Murâd, **Mücâhede-i Milliye Gurbet ve Avdet Devirleri**, s. 28.

¹³⁸⁸ “Beyannâme”, **Mîzân**, (1), 14 Aralık 1896, s. 2-3.

¹³⁸⁹ Mehmed Murâd, [İsimsiz], **Meşveret**, (3), s. 1.

¹³⁹⁰ Tunalı Hilmi, **Evvel ve Âhir**, s. 21.

¹³⁹¹ “İstanbul'dan”, **Meşveret**, (16), s. 3.

¹³⁹² Hanioglu, **Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük**, s. 464.

ihtilâlin içerisine dâhil etmeye çalışmaktadır. Onlara göre Osmanlı ordularının Yunan'a karşı gösterdikleri galibiyetle kalmamaları gerekmektedir. Vatanın, dinin, devletin ve ordunun en büyük düşmanı, "yeni Nemrud Kal'ası" Yıldız Sarayı'na karşı da muzaffer olunması lüzumundan *Mîzân*'da bahsedilmektedir.¹³⁹³

Şerâfeddin Mağmûmî ise halkı isyana teşvik etmede ilginç bir söylem kullanmaktadır. İddiasına göre Sultan II. Abdülhamid 600 yıllık devleti 20 yılda mahvederek sonuncu padişah olmayı ve Osmanlı tarihine "hatime" çekmeyi düşünmektedir. Bu duruma karşı halk müdahale etmelidir. Zira devleti yalnız Osmanlı hanedanı değil, Osmanlı toplumunun ecdadı "müştereken" kurmuştur. Dolayısıyla da devlet yalnızca Osmanlı hanedanına ait değildir. Mağmûmî halkın yaşananlar karşısında sükût etmemesi gerektiğini belirtmekte ve "Abdülhamid'in bu niyet-i mecnûnânesine de mi mânî olmayacağız?" diye sormaktadır.¹³⁹⁴

Jön Türklerin halkı ihtilâle meylettirme konusunda doğrudan onlara hitap etmeleri dikkat çekici yöntemdir. *Osmânî*'daki bir yazıda "Dinlerini ve vatanlarını seven bi'l-cümle Osmânîluların dahi bizim ile hem efkâr olub"¹³⁹⁵ şeklinde cümleyle din ve vatan sevgisi üzerinden Jön Türk fikriyatıyla birleşim yaratılmak istenmektedir. "Ey ashâb-ı imâm ve vicdân! Daha ne kadar bu din ve vatan düşmânının boyunduruğu altında inleyüb turacağız?" cümlesi de benzer görevi ihtiva etmektedir.¹³⁹⁶ *Kanûn-i Esâsî*'de halkın aklını başına toplayıp köhne "binâ-yı istibdâdî" sarsarak evlatlarının solmuş yüzlerini güldürmek ve iftihar vesilesi kılmak gerektiği söylenmektedir. Öyle ki Hristiyan Avrupa'da ve Amerika'da bile "zulm ve istibdâd" altında ezilen millet dahi yokken kendileri neden bir kişinin keyfine kurban olmaktadır sorusu halka sorulmaktadır.¹³⁹⁷ "Osmânîlular" hitabıyla *Mîzân*'da yayımlanan beyannamede hilâfet ve devlet gibi iki mukaddes kurumun II. Abdülhamid'in iktidarı nedeniyle "yeryüzünden gaib olmasına bakub duracak mısınız?" denilerek halk harekete geçirilmek istenmektedir. Jön Türkler "kıyâm-ı umûmî"yi göze alarak ihtilâl çıkmasının muhtemel olduğunu aksettirerek "ayaklanmış bütün ümmet" in karşısında kimsenin duramayacağını da vurgulamaktadır.¹³⁹⁸

Jön Türkler, Sultan II. Abdülhamid ile Çarlık Rusyası arasındaki siyasî ilişkileri yoğun şekilde propaganda olarak kullandıktan sonra da asıl maksatlarını açığa çıkarmakta ve Osmanlı halkını padişaha karşı silâhlı direnişe çağırılmaktadır. Derviş Himâ *Meşveret*'te şöyle demektedir: "Mâdemki devlet bizi Rus'a, Bulgar'a teslim idecek ümmetçe bir silâha sarılalım. Bakalım o müstebidlerin o

¹³⁹³ "Harb Muhabir-i Mahsûsamızdan", *Mîzân*, (18), 3 Mayıs 1897, s. 3.

¹³⁹⁴ Şerâfeddin Mağmûmî, "Ne İdik, Ne Olduk?", s. 4.

¹³⁹⁵ "Makale-i Mahsûsa", *Mîzân*, (4), 11 Ocak 1897, s. 2.

¹³⁹⁶ "Pâdişâh Düşmânlarımızı Taltif İdiyor!", *Osmânî*, (32), 15 Mart 1899, s. 8.

¹³⁹⁷ "Makale-i Şer'îye", *Kanûn-i Esâsî*, (2), 28 Aralık 1896, s. 2.

¹³⁹⁸ "Beyannâme", *Mîzân*, (1), s. 2-3.

top yıkmaz sarayları ne olur? Koca bir millete karşı nankörlük ne demek olduğu o zaman anlaşılır."¹³⁹⁹ Halil Ganem de Osmanlı halkının hiçbir zaman bu derece kötü idare elinde yaşamadığını, hakaret görmediğini ve harap olmadığını iddia ederek, maksatlarının halkı "*ikaz etmek*" olduğunu söylemekte "*bu kadar la'net ve nefret-i umûmiyeye*" uğramış II. Abdülhamid'in hâlâ kendilerini idare etmesini yadırgamaktadır.¹⁴⁰⁰

Mizân'da Ali Suavî'nin öncülüğünü yaptığı Çırağan Baskını Vakası örnek gösterilerek, Sultan II. Abdülhamid iktidarına itaatin "*nâmeşrû*" hatta "*haram*" ancak kıyamın "*meşrû*" hatta "*farz*" olduğu söylenmektedir. Ali Suavî için "*yaşamasını bilmediyse ölmesini şâhâne bildi*" denilerek, ölümüne sebep olan Çırağan Baskını övülmektedir. Onun baskınını "*hareket-i haydar-pesendâne ve vatanperestâne*" gören Jön Türkler, "*Ya Ölüm, Ya Hürriyet*" nidâları atan Ali Suavî'nin kendilerine "*büyük bir ders-i hikmet ve hakikat*" gösterdiği kanaatindedir. Dolayısıyla II. Abdülhamid, milletin "*hak*"kını, "*nâmûs*"unu ve "*şeref*"ini iade edinceye kadar halk "*Suaviyâne gazâlar*" vermelidir. Yoksa "*mecnûn*" padişah milleti "*Rus boyunduruğu*" altına geçireceğinden artık bekleyecek vakit kalmamıştır.¹⁴⁰¹ Böylesi kutsallaştırılan Ali Suavî'nin öncülük ettiği Çırağan Baskını'nın amacını ve ruhunu halkın benimsemesi için Jön Türkler, vak'ayı konu alan ve Ali Suavî'nin hareketini II. Abdülhamid iktidarına başkaldırı olarak yücelten tiyatro oyunu dahi yazarak halkı ihtilâle teşvik etmişlerdir.¹⁴⁰²

Jön Türkler sivil kitle ayaklanması sırasında halkın nerelerde toplanmalarını ve ne şekilde ihtilâle başlamalarını da açıklamaktadır. Bir Jön Türk beyannamesinde halkın camilere, meydanlara, Bâb-ı Âlî'ye ve Yıldız Sarayı'nın önüne toplanmaları ve "*Kanun-i Esasi'yi almadan, Meclis-i Meb'ûsan'ın açıldığını görmeden dönmeyiz.*" naralarını atmaları istenmektedir.¹⁴⁰³ *Hareket* risalesinde "*biz hürriyetimizi isteriz*", "*hürriyet gibi bir lâzıme-i insâniyetimiz elimize verilmedikçe Abdülhamid'i pâdişâh tanımayız*", "*Meclis-i Meb'ûsan açılmalıdır*" gibi sloganları dile getirmeleri halktan beklenmektedir.¹⁴⁰⁴ 30 Eylül 1895'te İstanbul'da yaşanan Ermeni olaylarından birkaç gün sonra Osmanlı İttihâd ve Terakki Cemiyeti adıyla dağıtıp kendilerini ifade ve ifşa ettikleri beyannamede de Ermenilere saldırmaktansa "*zulüm ve istibdâdın*" merkezi Bâb-ı Âlî'yi, Şeyhülislâm Kapısı'nı ve Yıldız Sarayı'nı basarak buraları "*müstebitlerin*" başına yıkmak için halka çağrı yapılmaktadır.¹⁴⁰⁵

¹³⁹⁹ Derviş Himâ, "Arnavudluk'dan", s. 4.

¹⁴⁰⁰ Halil Ganem, "İcmâl-i Mesâib", *Meşveret*, (26), 25 Ekim 1897, s. 1.

¹⁴⁰¹ "Ali Suavî Merhûm", *Mizân*, (26), 28 Haziran 1897, s. 1-2.

¹⁴⁰² Süleymân Midhat, *Ali Suavî*, Cenevre, 1316.

¹⁴⁰³ Hanioğlu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük*, s. 464.

¹⁴⁰⁴ *Hareket*, s. 59-60.

¹⁴⁰⁵ Kuran, *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri ve Millî Mücadele*, s. 159.

Jön Türklerin halkı ihtilâl teşvik ettikleri bir beyannamede halkın Bâb-ı Âlî'yi ve her kasabadaki hükûmet konaklarını işgal etmeleri, icap ederse ellerine sopaları, bıçakları almaları ve korkmamaları söylenmektedir. Kendilerinin “*Ya hak ya ölüm!*” diyerek Meclis-i Mebûsan'ı açtırmak ve “*zâlim hükûmeti*” kökünden söküp atmak için işe başlayacaklarını bildirip “*günâh bizden gitdi*” demeleri istenmektedir.¹⁴⁰⁶ *Mîzân*'daki bir yazıdaysa halkın ana, kız, baba, oğul bir cuma günü Yıldız Sarayı önünde toplanarak “*hoş bir kıyâmet*” koparabilecekleri, bunun zor ve korkulu iş olmadığı ve isyana ninelerin ve dedelerin de ön ayak olmaları gerektiği belirtilmektedir.¹⁴⁰⁷

Kanûn-i Esâsî'ye göre halk “*Sağ ele Kur'an'ı sol ele Kanûn-i Esâsî'yi*” olarak topluca Yıldız Sarayı'na yürümelidir. Askerlerin Müslüman olduğu için Kur'an'a kurşun sıkmayacakları ve kardeşlerine kıyamayacakları belirtilerek halkın hürriyetini ve hukukunu istemesi ve “*Millet Meclisi! Millet Meclisi!*” diye bağırması gerektiği söylenmektedir.¹⁴⁰⁸ Jön Türkler “*yüz binlerce*” toplanan halkın silâha ihtiyaç duymadan Yıldız Sarayı'na girmesini ve Sultan II. Abdülhamid'den vehminin esiri olmaktan, hevesine iş görmekten, milleti tahkir etmekten vazgeçip adaletle hizmet etmesi yönünde talepte bulunmalarını istemektedir. Silâhsız olmaktan korkmamalarını çünkü askerin “*mü'mîn*” kardeşine silâh çekmeyi kendisine yakıştırmayacağını hatta hâlin vahametini anlarsa onlarla birlikte olacağını vurgulamaktadır.¹⁴⁰⁹ Öyle ki askerin ihtilâl durumunda halka kurşun atmayacağı malûmatının Yıldız Sarayı'nı karıştırdığı haberi dahi *Mîzân*'da yer almaktadır.¹⁴¹⁰ Bu tür söylemlerle adeta sivil halk için ihtilâl kılavuzu hazırlanarak isyanı nasıl ve ne şekilde başlatmaları ve ne yapmaları gerektiğine dair Jön Türkler tarafından yol gösterilmektedir. *Hareket* risalesinde sivil kitle isyanı sırasında eğer herhangi karşı kuvvetle karşılaşılırsa Avrupalı devletlerin elçiliklerinin mevcut ve “*ilticâ kapıları*”nın ve “*kurtuluş*”un açık olduğu belirtilmektedir.¹⁴¹¹ Jön Türklere göre yabancı elçilikler Sultan II. Abdülhamid'e karşı savunma aracı olarak kullanılacak önemli güçtür.

Jön Türklerin ihtilâl çağrıları Bulgar basınında da yankı bulmuştur. Bulgar gazetelerinde Jön Türklerle ilgili çıkan haberlerin Sultan II. Abdülhamid'e sunulduğu 7 Nisan 1901 tarihli belgede “*Jön Türkler ile berâber Arnavutluk, Ermenistan, Kürdistan, Makedonya ve Suriye*” bölgelerindeki halkın hep birden “*ihtilâl*” yapacakları haberlerinin yazıldığı zikredilmektedir.¹⁴¹² Böylece Jön

¹⁴⁰⁶ BOA, Y. MTV. 153, 72 (27 Şevvâl 1314/31 Mart 1897).

¹⁴⁰⁷ “İdâre-i Merkeziye'den Mevrûd Bir Mektûbdan”, *Mîzân*, (6), 25 Ocak 1897, s. 4.

¹⁴⁰⁸ “Allah Erbâbını Halk İylesun”, *Kanûn-i Esâsî*, (9), s. 6.

¹⁴⁰⁹ *Vatan Tehlikede*, s. 18; Hanioglu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük*, s. 460.

¹⁴¹⁰ “Vatandan Havâdis”, *Mîzân*, (2), s. 5.

¹⁴¹¹ *Hareket*, s. 49.

¹⁴¹² BOA, Y. PRK. PT. 20/95 (17 Zi'l-Hicce 1318/7 Nisan 1901).

Türklerin ihtilâl çağrılarının halk tabanında da karşılık bulacağı ve Osmanlı Devleti'nin çeşitli coğrafyalarında ihtilâl ortaya çıkacağı Jön Türk basını yanında farklı taraflarca da dillendirilmektedir.

Osmanlı toplumunu kitle isyanına teşvik noktasında eğer ihtilâl yapılmazsa devlet ve millet için geleceğin karanlık olacağı anlayışı Jön Türklerin söylemleri içerisinde. *Vatan Tehlikede* risalesine göre Meclis-i Mebûsan açılmaz ve Sultan II. Abdülhamid iktidarının kayıtsızlığı sürerse vatanın üzerindeki tehlike ve tehdit artmaya devam edecektir. Avrupa devletleri de fırsat bulduklarında Osmanlı'yı taksim edeceklerdir. Eğer halk biraz gayret göstermezse hem “*bednâm*” hem de “*zelîl ve sefîl*” olacaktır.¹⁴¹³ Jön Türklerin halktan bekledikleri gayret ise II. Abdülhamid iktidarına karşı çıkacak kitle ihtilâli meydana getirmektir. *Hareket* risalesinde mevcut olumsuz durumun devamı hâlinde Osmanlıların yarın dünya üzerinde diyanetini muhafaza edecek devleti kalmayacağı kötü gelecek senaryosu üzerinden şöyle çizilmektedir: “*Yarın Rus İngiliz Fransız hattâ Yunan Bulgar gibi milletlere karuşub aslınızı nesebinizi neslinizi gayb ideceksiniz. Bugün efendisiniz yarın hadîm olacaksınız. Bugün âlîsiniz yarın alçak olacaksınız.*”¹⁴¹⁴

Kötü gelecek inşasında özellikle Türk ve Müslüman kesime hitap edilerek onları etkileme amaçlanmaktadır. Jön Türklere göre Osmanlı idaresi altında ne kadar Hristiyan millet varsa ve hepsi Sultan II. Abdülhamid'in yönetiminden mustaripse de zulmün daha şiddetlisini gören Türkler ve Müslümanlardır. Buna karşın seslerini çıkarmadıklarından vatan mahvolmaktadır. Türk ve Müslüman kesim sustukça zulüm daha da artacaktır.¹⁴¹⁵ Kötü gelecek inşası üzerine kurulu söylemlerin bulunduğu *Neler Olacak* risalesi, Jön Türklerin ilgili iddialarının etkili şekilde topluma sunulduğu önemli eserdir. Risalede İstanbul'un Ruslar tarafından işgal edilmesinden 50 yıl sonrası kurgulu şekilde işlenmektedir. Risalenin dikkat çekici yönü de hedef kitlesine özellikle Türkleri almasıdır. İsminden de anlaşılacağı üzere eserde eğer Jön Türklerin arzuladığı ihtilâl meydana gelmezse karanlık gelecekte nelerin olacağı, Rusların İstanbul'u işgal edip yapacakları zulümler ve Türklerin düşeceği sefalet ve kötü son duygulu ve etkili şekilde anlatılmaktadır.

Osmanlı halkının Sultan II. Abdülhamid iktidarına karşı ihtilâle başvurmamalarında kendilerini karanlık bir geleceğin beklediğini iddia eden Jön Türkler, çözüm yolunu yine halkın kendisinde bulmaktadır. Ahmed Rızâ, içerisinde oldukları derdin çaresini felâkete sebep olanlarda değil, kendi çabalarında ve gayretlerinde beklemeleri gerektiğini vurgulamaktadır.¹⁴¹⁶ *Meşveret*'te anlatıldığına göre mesut günler gelecek, yırtıcı kuşların ömrü az olduğundan “*zâlim*”in de sonu böyle

¹⁴¹³ **Vatan Tehlikede**, s. 20.

¹⁴¹⁴ **Hareket**, s. 58.

¹⁴¹⁵ **Hareket**, s. 41.

¹⁴¹⁶ Ahmed Rızâ, “İcmâl-i Ahvâl”, **Meşveret**, (4), s. 1

olacaktır.¹⁴¹⁷ *Neler Olacak* risalesinin sonunda da Rus işgalinin aslında hikâyenin anlatıcısının rüyası olduğu görülmektedir. İhtilâl ile ilân edilen Meşrutiyet'in halkta yarattığı coşkun sesleriyle uykusundan uyanan hikâyenin anlatıcısı II. Abdülhamid iktidarının ardından mutlu ve mesut günlerin kendilerini beklediğini vurgulamaktadır.¹⁴¹⁸ *Neler Olacak* risalesinin *Mîzân*'daki tanıtım yazısında da hâl-i hazırda iktidarın devamı hâlinde “*vukuat-ı târihiyeden olacak*” hâllerin tasvir edildiği, bunun rüya olduğu algısıyla da “*ümmeğin himmetiyle küşâd olunacak devr-i hürriyet ve muâdelet sayesinde*” rüyadakilerin yaşanmayacağı konusunda Jön Türklerin “*ümîtvâr*” olduğu belirtilmektedir.¹⁴¹⁹

Jön Türkler böylece Sultan II. Abdülhamid iktidarına karşı halkın gerçekleştireceği ihtilâl ile aydınlık geleceğin inşa edileceğini aksi takdirde devleti ve toplumu karanlığın beklediğini savunmuştur. Bu şekilde halkın, Jön Türklerin istediği şekilde ortak hareket etmesi ve geniş katılımlı ayaklanmanın önünün açılması için kitleleri gelecek inşası üzerinden etkilemek önemli muhalefet yöntemi olarak ortaya çıkmaktadır.

4.2.2. Halka İhtilâlcî Cesaret Vermek

Jön Türkler, Osmanlı toplumunu Sultan II. Abdülhamid iktidarı aleyhine ihtilâl ile teşvik etmede cesaret verici söylemlerde bulunmayı yöntem olarak kullanmaktadır. Matbuatlarında bu doğrultuda hitaplarda da bulunmaktadır. *Meşveret*'te “*Ey Osmânlılar! Ey cihângir evlâdları! Ey cesûr bahadırların zürriyeti*”¹⁴²⁰ gibi hitaplar halkı etkilemek için zikredilmektedir. *Kanûn-i Esâsî*'de Osmanlı halkına kendilerinin “*şâhî Osmânlıların evlâdı*” ve kanlarının “*Osmânî kanı*” olduğu hatırlatılarak eğer devlet yıkılıp “*ecnebî*” boyunduruğuna geçerlerse hiçbirini yaşatmayacakları söylenmekte ve “*Uyanalım! Son def'a olsun cânlı, kanlı Osmânî olduğumuzu, hâlâ yaşadığımızı fiilen gösterelim.*” diyerek ihtilâl yolunda cesaret verilmektedir.

Vatan Tehlikede risalesinde, Sultan II. Abdülhamid iktidarının sebep olduğu olumsuz hâlî gören halkın her şeye sükût etmesinin ve esir gibi boyun eğmesinin Osmanlılığın şanına ve şerefine leke getireceği vurgulanmaktadır. Jön Türkler “*Memleket bir çiftlik, pâdişâh o çiftliğin sâhibi, biz onun esirleri değiliz.*” diyerek ihtilâl ateşini yakmak istemektedirler.¹⁴²¹ Derviş Himâ *Meşveret*'te “*Korkmayınız aziz vatandaşlar! Korkmayınız! Er geç öleceğiz. Bârî namûsumuzla ölelim. Osmânîlik nâmını âlâ edelim.*” deyip Ali Suavî'yi, Midhat Paşa'yı ve Nâmîk Kemâl'i örnek göstererek onların isimlerinin milletin kalbinde hürmetle durduğunu ve böyle şansız yaşamaktansa

¹⁴¹⁷ “Hafiyeler”, *Altı Nümerolu Meşveret'in İlâvesi*, s. 1.

¹⁴¹⁸ *Neler Olacak!...*, s. 22-24.

¹⁴¹⁹ “Neler Olacak?”, *Mîzân*, (16), 19 Nisan 1897, s. 4.

¹⁴²⁰ H. N., “Mütâlaa”, s. 2.

¹⁴²¹ *Vatan Tehlikede*, s. 14.

şanlı ölmenin millet için en büyük şeref olduğunu ifade etmektedir.¹⁴²² Girit'in fethini ve elden çıkışını anlatan Jön Türk risalesinin girişinde, eserin ilham kaynağı olarak fikir ve göz sahiplerini “*erkekçe bir harekete*” geçirmesi dilenmektedir.¹⁴²³ *Meşveret*'teki bir şiirde halk isyana şöyle davet edilmektedir:

Ey vatandaşlar, hamiyetli cesûr Osmânlılar!
Ey tarafdâr-ı terakki, ittihâd unvânlılar!
Ey kulûb-ı âlfîye ashâbı, pak vicdânlılar!
Ey esâret-dîde ümmet, ey dü çeşmi kanlılar!
Çıktı feryâd-ı vatan ayyûka imdâd istiyor
Mahv-ı istibdâd için gayretli evlâd istiyor¹⁴²⁴

Meşveret'teki başka şiirde de yine halka seslenilmektedir:

Er olan böyle zebûn-âne olur mu münkâd
Zâlimin emrine herdem diyerek eyvâh ...¹⁴²⁵

Jön Türkler cesarete vurgu yaparak halkın “*zâlim*” iktidara karşı harekete geçmesini istemektedir. Zalime karşı başkaldırı hususunda XIV. yüzyıl başlarında İsviçre'nin Avusturya hâkimiyetine karşı ayaklanmasının öncülüğünü yapan İsviçreli efsanevi kahraman Guillaume Tell'in hikâyesinin anlatıldığı ve Schiller tarafından yazılan dramatik oyunun Abdullah Cevdet tarafından Türkçeye tercüme edilmesi de dikkat çekicidir.¹⁴²⁶ Eserde zorba yöneticilere karşı başkaldırının anlatılması, halkı Sultan II. Abdülhamid iktidarına karşı isyana teşvik etmede önemli argüman olarak kullanılmıştır. Eserin ihtiva ettiği anlam itibarıyla hürriyet ilkesini ön plana çıkarması ve zalimliğe karşı isyanı teşvik etmesi Osmanlı toplumuna yönelik çağrı niteliği taşımaktadır.

Ahmed Rızâ 1877-1878 ve 1897 Savaşlarında Rusya'ya ve Yunan'a karşı savaşmak için silâha sarılıp akın akın İstanbul'a gelen gönüllü bahadırların nasıl olur da bugün “*mala ve câna ve mal ve cândan azîz nâmûsa Moskof'dan ziyâde tasallut ve taarruz iden ve itdiren*” Sultan II. Abdülhamid'e tahammül edebildiklerini sormaktadır.¹⁴²⁷ İhtilâl teşvik edici bir beyannamede de şu şekilde çağrı yapılarak Osmanlılık üzerinden gurur okşanmaktadır: “*Evet, ayaklanınız, ey henüz başkaldırmamış olan ahâlimiz! Bu kadarcık bir Osmânlılık gayreti barî gösteriniz ki: (şimdiki Osmânlılarda eski Osmânlıların kanı yokdur) gibi ağır sözler altından da kurtulasınız!..*”¹⁴²⁸

¹⁴²² Derviş Himâ, “Arnavudluk'dan”, s. 5.

¹⁴²³ R. Fığânî, a.g.e., s. 2.

¹⁴²⁴ [İsimiz], *Meşveret*, (23), 3 Aralık 1896, s. 6.

¹⁴²⁵ A'zâ-yı Cem'iyetten Biri, “Şuûnât-ı Bahriyye”, *Dörd Numerolu Meşveret'in İlâvesi*, 15 Ocak 1896, s. 6.

¹⁴²⁶ Schiller, *Guillaume Tell*, (Çev. Abdullah Cevdet), İkinci Tab', A. Costagliola Matbaası, Mısır, 1314.

¹⁴²⁷ Ahmed Rızâ, “Nâmûs-u Millet”, *Meşveret*, (26), 25 Ekim 1897, s. 2.

¹⁴²⁸ BOA, Y. MTV. 153, 72 (27 Şevvâl 1314/31 Mart 1897).

Vatan Tehlikede risalesinde “*Hamîyyetli Osmânîlilar! Korkmayınız, korkmak size yakışmaz. Altı yüz senedenberi âbâ ve ecdâdınız hep cesâretle yiğitlikle hareket itdiler*” denilmektedir.¹⁴²⁹ *Hareket* risalesinde Ermenilerin Osmanlı Devleti’nin temelinde ve idaresinde “*zerre hakları*” yokken “*adâlet*” için kopardıkları çılgıktan ne kadar istifade ettikleri örnek gösterilerek vatanın ve devletin asıl sahipleri Türklerin ortaya çıkaracağı “*kıyâm*”ın ne kadar etkili ve şiddetli olacağına dikkat çekilmekte ve “*korkmayınız azm idiniz sebât idiniz ısrar idiniz*” denilmektedir. “*Saray korkuyor çünkü hâindir. Size korkmak değil korkutmak ve hareket itmek düşer. Azm idin yürüyün.*” söylemiyle halk galeyana getirilmek istenmektedir.¹⁴³⁰

Halka, Sultan II. Abdülhamid iktidarına karşı ayaklandıracak cesareti aşılama Jön Türklerin kullandığı en önemli ve dikkat çekici eser *Neler Olacak* isimli kurgu yüklü risaledir. Rusların İstanbul’u işgal etmesinden 50 yıl sonrasını anlatan risalede, hikâyenin anlatıcısıyla konuşan yaşlı bir boyacı, bu hâlde gelmelerinin baş sebebinin II. Abdülhamid olmakla birlikte, babalarının da payı bulunduğunu söylemektedir. Kendi babasının önceden namuslu adam olmasına karşın II. Abdülhamid’in iktidarı nedeniyle devletin inkırazının yakın olduğunu anlayınca kendi ailesini kurtarma amacına düşerek servet edinmeye gayret ettiğini anlatmaktadır. Ailesine bıraktığı servetle üzerine düşen görevi yaptığını zanneden babasının hesabının ne kadar yanlış olduğunu kendi hâlini göstererek eleştirmektedir. “*Hakaret*” ve “*esâret*” zinciri içinde maddî servetin hiçbir mânâsının olmadığını söyleyen yaşlı boyacının ağzından Jön Türkler Osmanlı toplumuna vermek istedikleri asıl mesajı şu şekilde dile getirmektedir: “*Öyle alçak babalar, evlâdını diri, diri yiyen mahlûkâta benzerler. Ah! Böyle câniler dünyâyâ kalacaklarına kahrolmalı idiler. Varsınlar tâ kıyamete kadar mezarda hortlasınlar... Bizi yersiz, me’vâsız, vatansız, penâhsız bıraktılar. Ah! Vatan! Ah! Hürriyet...*”¹⁴³¹

Anlaşılabileceği üzere Jön Türklerin burada konuştuğu yaşlı boyacının babası, yani eleştirilerin odak noktasında bulunanlar risalenin yazıldığı dönemin insanıdır. Bu şekilde Jön Türkler halka eğer Sultan II. Abdülhamid’in iktidarına son vermezlerse devletin yok olacağını, vatanın “*Moskof*”un işgaline uğrayacağını ve çocukları tarafından “*la’netle*” yâd edileceklerini vurgulamaktadır. Bunun yanında yine aynı risalede bir Rus subayının ağzından II. Abdülhamid’in iktidarına ses çıkarmayarak kötü sonuca sebebiyet verenler olarak Osmanlı halkı da suçlanmaktadır. Öyle ki Rus subayının gözünde II. Abdülhamid iktidarına göz yuman Osmanlı toplumu beşeriyet zümresinin dışında en aşağı varlık konumunda zikredilmektedir. Hatta subaya göre insanlık âlemi için böylelerinin

¹⁴²⁹ **Vatan Tehlikede**, s. 17.

¹⁴³⁰ **Hareket**, s. 49, 60.

¹⁴³¹ **Neler Olacak!...**, s. 12-14.

yaşamayı bile doğru değildir.¹⁴³² Jön Türklerin risaledeki bu tür keskin cümlelerle halkın duygularını harekete geçirerek ihtilâl zemin hazırlamaya çalıştığı açıkça görülmektedir.

Jön Türkler arasında halka yönelik ihtilâl çağrılarında özellikle Tunalı Hilmi ön plana çıkmaktadır. Kaleme aldığı başta *Hutbe*'ler serisi olmak üzere eserlerinde halkı sıkça isyana teşvik etmektedir.¹⁴³³ Tunalı Hilmi *İlk ve Son Gayret* isimli eserinde Girit Adası'na Yunan kralının oğlu Yorgi'nin vali atanmasını "*Girid'e Yunan bayrağı dikdiriliyor. Yunan pençesi atdırılıyor. Evet: Girid Yunanlıya viriliyor!*" şeklinde belirterek Osmanlı toplumuna "*Siz buna râzı mısınız?*" diye sormaktadır. Zira ona göre göre Girit'in asıl sahibi Osmanlı hükûmeti değil, Osmanlı ahalisidir. Dolayısıyla da Girit'in kaybedilişinde halkın Sultan II. Abdülhamid'in siyasetine tepkisiz kalması en önemli etkidir. Tunalı Hilmi halkın yaşananlara başkaldırmasını ve ayaklanmasını istemektedir. Köylerden ve kasabalardan şehirlere toplanarak beyanname hazırlayıp üzerine mühür basarak yabancı devletlerin elçilerine ve konsoloslarına vermek sûretiyle tepkilerini dile getirmelerini ve bunu yaparken de kimsenin burnunun bile kanamamasına dikkat etmeleri gerektiğini açıklamaktadır. Eserine adını veren "*ilk ve son gayret*"in de Osmanlı toplumunun haksızlıklara haklı başkaldırısı ve hakkını istemesi olacağını vurgulamaktadır.¹⁴³⁴

Cemiyet'in eylem tabanlı hareket etmesini isteyen Tunalı Hilmi'nin başında olduğu Osmanlı İhtilâl Fırkası'nın İstanbul'da dağıttığı ve yüksek olasılıkla Tunalı Hilmi'nin kaleme aldığı ihtilâlcî beyannamelerde dile getirilenlerse daha sert yöntemleri içermektedir. Bunların birinde "*Bu miskinâne sükût ve sükûnu bırakınız [...] Uyanınız, darbenize dağlar dayanmayan o kuvvetli ellerinize, cür'etli babalarımızdan miras kalan paslanmış silâhları alınız, sokaklara fırlayınız. Hain memurları, hafiyeleri gebertiniz...*" şeklinde isyana teşvik edici sözlerden sonra kendilerinin henüz kullanmadıkları bombalarla Yıldız Sarayı'nı ve saray mensuplarını havaya uçuracakları söylenmektedir.¹⁴³⁵ Yine başka beyânamede de "*Evet, öleceğiz, öldüreceğiz, keseceğiz, biçeceğiz, yakacağız, yıkacağız! Hiç kimseden pervâmız yok!..*" denilerek Sultan II. Abdülhamid iktidarına karşı kanlı ihtilâl başlatacakları tehdidi yapılmaktadır.¹⁴³⁶

Tunalı Hilmi tahammülün sınırlarını çoktan aşmış "*zâlim hükûmet*"e karşı toplumun topyekûn birleşerek ayağa kalkması gerektiğini şöyle belirtmektedir: "*Şu hepimizin kafasına inen topuzlar,*

¹⁴³² Neler Olacak!..., s. 17-19.

¹⁴³³ Tunalı Hilmi'nin *Hutbe*'lerindeki tonu sert söylemlerle alâkalı Şerif Mardin *Hutbe* serisinin fikri değerden tamamen yoksun olmasına karşın söylem biçiminin heyecanı ve ateşi ile Cemiyet'in yapmak istediklerini Ahmed Rızâ'nın ve Mizâncı Murâd'ın yazılarından çok daha kesin şekilde dile getirdiğine dikkat çekmektedir bk. Mardin, *Jön Türklerin Siyasî Fikirleri 1895-1908*, s. 146.

¹⁴³⁴ Tunalı Hilmi, *İlk ve Son Gayret*, s. 3, 10, 14-16, 22.

¹⁴³⁵ Hanioglu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük*, s. 459; İrtem, *Yıldız ve Jön Türkler İttihat-Terakki Cemiyeti ve Gizli Tarihi*, s. 64.

¹⁴³⁶ BOA, Y. MTV. 153, 72 (27 Şevvâl 1314/31 Mart 1897).

bizi birleştiremiyor mu?.. Hâlâ kafalarımızı ezemedi mi, hâlâ bir kafada olmamıza elvirmiyor mu? Allah'dan daha ne bekliyoruz?..” Kendilerinin ezildiğini ancak hiç olmazsa çocuklarının “zâlim elinde Moskof ilinde” meşakkat çekmemesi için mücadele etmeleri gerektiğini vurgulayan Tunalı Hilmi böylece kamuoyu bilinci ve kitle hareketi oluşturma gayreti içerisinde girmekte ve topluma cesaret vermektedir:

Tavşanlığı bırakalım hemşehriler! Hiç olmazsa tilki olalım; tilki postuna bürünelim fakat, arslan izinden gidelim. İlerüleyelim, arslanlara katılalım, turmayalım, birbirimize sokulalım; derdimizi, fikrimizi birbirimize açalım; birbirimize arka olalım, birbirimizi düşürmeyelim, zâlimleri devirelim.¹⁴³⁷

Tunalı Hilmi ihtilâl için halkı cesaretlendirmede dinî argümanları kullanmakta da beis görmemektedir. Ayetlerden ve hadislerden bolca faydalandığı *İkinci Hutbe*'sinde “*Ümmetimin şehidlerinin en faziletlisi, zâlim bir imamın karşısına dikilip emr-i bi'l-marûf ve nehy-i ani'l-münker etmesi üzerine öldürülendir. Bu şehidin cennetdeki makamı Hamza ile Cafer'in arasındadır.*” şeklinde hadisten bahsetmektedir.¹⁴³⁸ Böylece Sultan II. Abdülhamid iktidarına karşı ihtilâl esnasında vuku bulacak çatışmalarda öleceklerin şehit kabul olunacağını ve yüksek makama erişeceğini iddia etmektedir.

Jön Türkler halkı ihtilâle teşvik etmede modern mekteplerdeki öğrencilere de özellikle çağrıda bulunmaktadır. *Hareket* risalesinde dünyada en büyük kuvvetin maarif olduğundan hareketle millet içinde de öğrencilerden büyük kuvvet bulunmadığı ve vatanın tehlikeli zamanında tahsile cevaz olmadığı vurgulanarak “*Bırakınız şu mekteb nâmına devâm itmekde oldukları mahpusları. Uğrayınız şehrin meydânlarına toplanınız birleşiniz. Allah birliği sever hürriyet diye nidâ idiniz.*” denilmekte ve öğrencilerin Sultan II. Abdülhamid iktidarına karşı isyana kalkması istenmektedir. Jön Türklerle göre isyanın yankıları Yıldız Sarayı'na kadar ulaşacak ve temeli çürümüş ve tabut tahtasından farkı kalmamış o “*taht-ı Hamidî*” sarsılacaktır. Bunun yanında öğrencilere “*siz zâten gömlek yerine kefen giyen Osmânlı torunları değil misiniz?*” diye sorularak onlardan “*ulviyet*” uğruna can vererek “*nâm*”larına heykeller diktirmeyi tercih etmeleri beklenilmektedir. Hatta bu yolda ölenlerin “*cesedi milletin kalbine gömülür rûhu cennete gider nâmı târihe mefhâret ve saâdetin ser-nağmelerini teşkil ider.*” denilerek Tunalı Hilmi'nin de zikrettiği üzere II. Abdülhamid iktidarına karşı isyan ederken ölenlerin şehâdet makamına erişecekleri iddia edilmektedir.¹⁴³⁹

Jön Türklerin halkı ihtilâle teşvik etmede çağrıda buldukları bir diğer sosyal grup ise kadınlardır. Kadınlar, Jön Türkler için göz ardı edilmeyecek kesimi ifade etmekteydi. Nitekim

¹⁴³⁷ Tunalı Hilmi, *Evvel ve Âhir*, s. 5, 7, 19.

¹⁴³⁸ Tunalı Hilmi, *İkinci Hutbe*, s. 47. Ancak risaleyi Latin harflerine aktaran ve risaledeki âyetleri ve hadisleri kaynaklarıyla dipnotlandıran İsmail Kara bahsi geçen hadisin kaynağının bulunmadığını söylemektedir bk. Kara, “Ulemasiyaset ilişkilerine dair metinler-II Ey Ulema! Bizim gibi konu!” s. 128. Kara'nın tespiti hadisin Tunalı Hilmi tarafından uydurulduğu ihtimâlini de ortaya çıkarmaktadır. Zira hadisin içeriğinden kastı II. Abdülhamid'in iktidardır. Bu ise halkı isyana teşvik için risalenin yazılış amacına gayet uygun düşmektedir.

¹⁴³⁹ *Hareket*, s. 48-50.

Cemiyet'in kuruluşundan önce Paris'e giden Ahmed Rızâ'nın oradaki faaliyetlerini takip eden Paris Sefaretinin, Hariciye Nezareti üzerinden Yıldız Sarayı'na gönderdiği 8 Mayıs 1892 tarihli telgrafta, kendisini “pozitivist” olarak tanımlayan Ahmed Rızâ'nın “*Memâlik-i Şâhâne'de kadınlar*” hakkında yaptığı konferansta “*efkâr-ı hürriyetkârâne dermeyân itdiği*” belirtilmektedir.¹⁴⁴⁰ Ahmed Rızâ, *Osmânli*'de tefrika edilen “*Vazife ve Mes'ûliyet*” adlı eserinde de kadınlara ayrı bölüm başlığı açarak, Avrupa'da kadınların haklarını savunmak için onlarca cemiyet kurmalarına karşın İslâm dünyasındaysa hak ve imtiyaz istemek bir tarafa şerîatin kendilerine verdiği hukuktan dahi istifade edemediklerini vurgulamaktadır.¹⁴⁴¹ Dolayısıyla kadınlar, Jön Türkler için muhalefet safına çekilebilecek kitleyi temsil etmektedir. *Mîzân*'a İstanbul'dan gönderilen mektupta buna binaen şöyle denilmektedir: “*Ümîd iderim ki yakında pek büyük bir inkılâb zuhûr idecektir. Görüştüğüm talebe-i ulûm ve ulemâ-yı din yavaş yavaş vaaz ve nasihate başlıyorlar. Ahâli uyanyor. Hattâ kadınlar da!*”¹⁴⁴²

Mîzân'da “*Osmânli kadınları!*”, “*Hanım ablalar!*” hitabıyla seslendikleri kadınlara “*Artık nöbet size geldi. Gayret ve hamiyet sözünü hitâb idecek sizden başka bir kimse kalmadı.*” denilerek devletin içerisinde bulunduğu kötü durum ve sebepleri Sultan II. Abdülhamid'in şahsı hedef alınarak anlatılmaktadır. Jön Türklerin kadınlara yönelik söyledikleri aslında erkeklere bir göndermedir. Zira Jön Türkler, dini ve devleti batıran “*hâinler*”in “*erkekçe*” mukabele ve muamele hakkı kalmadığı için kendilerine kadınların karşı çıkacağını; bunu da sopayla değil, pabuçlarının tersiyle dahi hâlledebileceklerini söylemektedir. Kadınların isyan edip Yıldız Sarayı'na doğru yöneldiklerinde yanlarına kocalarını almamaları gerektiği çünkü onların kendilerini saraya jurnal edebilecekleri ve “*iliklerine işlemiş miskinlikleriyle*” de cesaretlerini kırabilecekleri ihtarı yapılmaktadır.¹⁴⁴³

Tunalı Hilmi'nin *Osmânli Bir Kız*'ın ağzından *Mîzân*'da yayımlanan şiirinde de erkeklerin Sultan II. Abdülhamid iktidarına karşı sessiz kalmaları eleştirilmekte ve onların yerine kadınların ön plana atılarak beklenen ihtilâl ateşini yakmaları istenmektedir. Şiirin birçok bölümü doğrudan kadınlara hitap etmektedir:

Kalmamış mı halkımızın bir eri,
Ki, utandıra yâr ile ağyârı,
Kalkın kızlar durmayalım biz bâri!

Yiğitlik hep erkeklere mi virgi?
Kadınlardır bir milletin direği,
Hem gönlümüz bir Osmânli yüreği!

Ak sakal, gaytân bıyık neye yarar?
Birer okdur, telleri kalbi yarar!

¹⁴⁴⁰ BOA, Y. A. HUS. 259/68 (10 Şevvâl 1309/8 Mayıs 1892).

¹⁴⁴¹ Ahmed Rızâ, “*Vazife ve Mes'ûliyet*”, *Osmânli*, (39), 1 Temmuz 1899, s. 8.

¹⁴⁴² “*İstanbul'dan*”, *Mîzân*, (1), s. 3.

¹⁴⁴³ “*Yangın Var Cân Kurtaran Yok mu?*”, *Mîzân*, (12), s. 1- 3.

Haydi kızlar korkacak sanki ne var?!¹⁴⁴⁴

Anlaşılabacağı üzere Jön Türkler erkeklerden bekledikleri isyan hareketini göremediğinden kadınları öne çıkararak hem onları muhalefete dâhil edip saflarını genişletmekte hem de erkeklere göndermede bulunarak erkeklik gururlarını okşamaktadır. Böylece ihtilâl hareketini toplumun geneline yaymaya çalışmaktadır.

Jön Türk neşriyatında tarihe atıfta bulunarak söylediklerini güçlendirme yöntemi halkı ihtilâle teşvik etme noktasında da kullanılmaktadır. Osmanlı Devleti'nin eski muhteşem günleri hatırlatılarak halkın o günle kıyas yapması sağlanmakta ve hâl-i hazırdaki durumun bütün sorumluluğu Sultan II. Abdülhamid'e yüklenmektedir.¹⁴⁴⁵ *Hareket* risalesinde devletin ve vatanın II. Abdülhamid'in keyfine kurban gittiği söylenerek halkın harekete geçmesi için çağrı yapılmaktadır. Devleti kuran Osman Gazi, İstanbul'u fetheden Fâtih Sultan Mehmed ve hilâfeti İstanbul'a getiren Yavuz Sultan Selim'den bahsedilerek halka "*Osmânlı kahramanlarının ahfâdı değil misiniz?*" diye sorulmaktadır.¹⁴⁴⁶

Meşveret'te de geçmişten örnekler verilerek "*Öyle bir millet-i muazzamanın evlâdına böyle bir hâl-i felâketi idrâk idüb hâlâ sükûnet etmek yakışmaz.*" denilerek halkın Sultan II. Abdülhamid'e tepkisiz kalmasının "*akıl ve idrâk*" dışı olduğu ifade edilmektedir.¹⁴⁴⁷ II. Abdülhamid'in kendi bekası için 600 yıllık devleti mahvettiği ve beraberindeki "*hâin*" güruhla vatanın kanını emdiği söylenmektedir. Duruma binaen halka "*Vatanı kurtarmayacak mısınız, mâder-i mukaddesiniz cân verirken seyirci mi kalacaksınız?*" diye sorulmakta ve hemen ardından da tarihe atıf yapılmaktadır:

Bir kere târihe bakın; bakın da babalarınızın, dedelerinizin ulüvv-i himmetini şeca'ât ve celâdetini görün. Onlar bir aşiretten bir devlet çıkardılar. Siz o devletten müstakil bir aşiret bile bırakmayacaksınız. [...] Fırsat bu fırsattır. Hamiyyet, gayret zemânı bu zemândır. Hakirâne yaşamaktan şân ve şerefle ölmek hayırlıdır.¹⁴⁴⁸

Neticede Jön Türkler halkı topyekûn ihtilâle sevk etmek için onları cesaretlendirmeye çalışmışlar ve matbuatlarında bilinçli şekilde sürekli teşvik edici söylemlerde bulunmuşlardır. Ancak Jön Türkler neşriyat vasıtasıyla çağrıda buldukları halktan kitle isyanı ve ihtilâl hareketine yönelik istedikleri desteği alamamışlardır.¹⁴⁴⁹ Arzu ettikleri şekilde halk tabanında etki yaratamadıklarını ve

¹⁴⁴⁴ Tunalı Hilmi, "İsviçre'den", *Mîzân*, (2), 28 Aralık 1896, s. 5.

¹⁴⁴⁵ K. M, "İdâre-i Hükûmette Muvâzenet", *Meşveret*, (9), 2 Nisan 1896, s. 1-3; *Neler Olacak!...*, s. 6.

¹⁴⁴⁶ *Hareket*, s. 58-59. Burada övülen Yavuz Sultan Selim'in *İmâmet ve Hilâfet Risâlesi*'nde ise saltanata kanaat etmeyerek hilâfeti de "*gasbeder*" se cihangir olacağını zannederek Mısır hükümdarıyla savaşması eleştirilmekte ve Yavuz Sultan Selim için şöyle denilmektedir: "*yüzbinlerce Müslümânların kanına girmiş ve bu sûretle Mısır'ı kabza-i teshirine geçirmiş ve orada bulunan emânetleri bi'l-gasb güyâ kendisine hilâfet nâmını verdirmiştir.*" bk. *İmâmet ve Hilâfet Risâlesi*, s. 24. Halkı ihtilâle teşvik için halifelîği İstanbul'a getirmekle övülen Yavuz Sultan Selim'in başka bir Jön Türk risalesinde halifelîği gasp ettiği iddiasıyla suçlanması Jön Türk neşriyatındaki söylem tutarsızlığının da ilginç bir örneğidir.

¹⁴⁴⁷ "İstanbul'dan", *Meşveret*, (16), s. 3.

¹⁴⁴⁸ Sâî, "Bıçak Kemiğe Dayandı", s. 3.

¹⁴⁴⁹ Hanioglu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük*, s. 611-613.

bekledikleri ihtilâli gerçekleştiremediklerini gördükçe üzüntü ve kızgınlık karışımı üslûpla tepkilerini yine neşriyat üzerinden ifade etmişlerdir.

Meşveret'te iyiliği emredip kötülüğü def etmekle sorumlu Müslümanların görevlerini yapmadıklarından dolayı “*Cenâb-ı Hakk böyle bir zâlim mahlûk vâsıtasıyla bizden intikâm alıyor.*” denilmektedir.¹⁴⁵⁰ Jön Türklerin Müslümanların yapmadığı görevle kastettiği ise Sultan II. Abdülhamid iktidarına karşı kitle ayaklanmasında bulunmamalarıdır. Nitekim *Osmânî*'de da “*Ey ihvân-ı din! Artık siz yine sükût idiniz! Yine Sultan Hamid ve avânesinin sözine kapılınz!..*”¹⁴⁵¹ şeklinde söylemlerle halkın tepkisizliğine tepki gösterilmektedir. Bir Jön Türk beyannamesinde devletin kötü gidişatına karşı sessiz kalan halka yönelik şöyle üslûp kullanılmaktadır: “*İnsaf... Müslümanlar, insaf!.. Bu derece safdil olmayalım!.. [...] Bunca zulm, bunca hainlik ortada iken cansızcasına durmak yakışmaz!.. [...] Geliniz biraz gayrete gelelim. Dinini devletini seven cemiyete, cemiyetimiz de bunlara yardım etsin. Elbirliğiyle çalışalım.*”¹⁴⁵²

Osmanlı toplumunun Sultan II. Abdülhamid iktidarı aleyhinde isyana kalkışmaması Jön Türklerce anlamsız görülmekte ve eleştirilmektedir. Abdullah Cevdet halkın bu durumunu *Meşveret*'te dizelerle şöyle dile getirmektedir:

Gelmiyor seylâb-ı istibdâd-ı sultânın sonu
Gelsin artık bizdeki bu sabr-ı bî-cânın sonu¹⁴⁵³

Ahmed Rızâ, Osmânî İttihâd ve Terakki Cemiyeti'nin dışarıda “*hukuk-ı Osmânîye 'yi şân*” ve “*millî itibârı müdâfaa*” ettiğini, içeride de bütün Osmanlıları ittihadta davet ederek çalıştığını belirtmektedir. Ahmed Rızâ'ya göre Cemiyet “*Vatanı zâlimler, câniler elinden kurtarmak için hiçbir fedâkârlıktan çekinmez.*” ancak halkın da kayıtsız kalmayarak Cemiyet'e yardımcı olması gerekmektedir.¹⁴⁵⁴ Avrupa'daki büyük gazetelerin bile ıslahatın bütün İslâm ve Hristiyan Osmanlı toplumuna verilmesi gerektiği yönünde yazılar yazmasına rağmen halkın hâlâ sessiz kalması karşısında Ahmed Rızâ tepkisini dile getirmekten kaçınmamaktadır: “*Bize herkes actıyor. Lâkin milletin sükûtuna, sabr ve tahammülüne, kayıtsızlığına kimse akıl erdiremiyor.*”¹⁴⁵⁵

Mîzân'da da halkın tepkisizliği eleştirisi konusu edilmektedir: “*Hani ya Osmânîliler neredeler? Müslümânlar ne oldular? Biz bunlardan eser görmüyoruz. Görenler varsa Allah için göstereyim*”

¹⁴⁵⁰ Hayrullah, “Darü'l-Harb”, s. 4.

¹⁴⁵¹ “İstanbul'dan Mektûb”, *Osmânî*, (1), 1 Aralık 1897, s. 8.

¹⁴⁵² Hanioglu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük*, s. 533.

¹⁴⁵³ Bir Kürd, “Açık Mektûb”, s. 4.

¹⁴⁵⁴ Ahmed Rızâ, “İcmâl-i Ahvâl”, *Meşveret*, (21), s. 3-4.

¹⁴⁵⁵ Ahmed Rızâ, “Osmânî İttihâd ve Terakki Cem'iyeti ve Avrupa Matbûatı”, s. 2.

biraz yüreğimize su serpsinler!.."¹⁴⁵⁶ Bir Arnavud imzalı mektupta vatanın vücut, Sultan II. Abdülhamid'in de o vücutta büyük yaralar açan kişi olduğu söylenerek yaranın yirmi seneden beri büyüdüğü ifade edilmektedir. Halkın ise yaşananlara tepkisiz kalmasından yakını olarak "*Gözünüzü açub dikkatle bakınız! Vatan istibdâd ateşleri içinde yanub kül oluyor. Vatan vefaati idiyor. Mahvoluyor. Allah için olsun buna tahammül etmeyiniz. Vatanın ihyâsına koşunuz.*" şeklinde söylemlerle harekete geçmeleri istenmektedir.¹⁴⁵⁷ Zira Jön Türklere göre sabredek ve bekleyecek zaman kalmamıştır. Artık halk gece uykularını terk edip yalnızca vatanın selâmeti için çareler düşünecek ve can feda edercesine çalışacak dönem içerisindeydir.¹⁴⁵⁸

Osmânî'da da yaşanan olumsuzluklara karşın Sultan II. Abdülhamid iktidarından hesap sormamak "*miskinliği*"nin daha ne kadar süreceğinden bahisle halka şöyle sitem edilmektedir: "*Allah aşkına: İnsan, Müslümân isek insan, Müslümân gibi harekete başlayalım!*"¹⁴⁵⁹ Zira Jön Türklere göre halkın sessiz kalışı devletin ve milletin sonu anlamına gelmektedir: "*Bu gün bir sâniyenin sükût ve sükûnetle geçişi bin yıllık ömrümüzün birdenbire mahvoluşu dimekdir!*"¹⁴⁶⁰

Girit'in kaybedilme sürecini *İlk ve Son Gayret* risalesinde Osmanlı toplumuna anlatan Tunalı Hilmi, hâlâ harekete geçmeyen halka sitem dolu hitapta bulunmaktadır: "*Ey gafil insanlar... Ne duruyorsunuz, ey saf yürekli mahlûklar... Haberiniz var mı, Girid gitdi!..*"¹⁴⁶¹ Tunalı Hilmi'nin düşüncesine göre yaşanan felâketler Sultan II. Abdülhamid iktidarının zulmünden ziyade halkın "*gaflet*"i yüzünden olmaktadır.¹⁴⁶²

"*Gaflet*" kelimesi Jön Türklerin kendi düşünceleri doğrultusunda şekillenmeyen ve hareket etmeyen Osmanlı toplumu için sıkça kullandığı nitelemedir. Uyarılara karşın hâlâ sessizliğini koruyan ve ihtilâl emaresi göstermeyen topluma "*Ey kâbûs-ı gaflete dalmış dindaşlar, milletdaşlar*" hitabıyla seslenilerek halkın içerisinde bulunduğu "*gaflet*"ten derhal uyanmaları istenmektedir.¹⁴⁶³ Jön Türklere göre "*gaflet*"ten zamanında uyanamayan milletler direklerde asılır ve başları mahmuzlarla delinir.¹⁴⁶⁴ *Meşveret*'te Sultan II. Abdülhamid "*istibdâd*"ının "*verem*" gibi toplumu eritip harap ettiği ve "*ölüm*" hâline getirdiği söylenerek "*Biz bu musîbeti el'an hiss itmiyoruz. Gaflet*

¹⁴⁵⁶ "Girid Umûru", *Mizân*, (9), s. 3.

¹⁴⁵⁷ Bir Arnavud, "Rumeli'den", 14 Aralık 1896, s. 3.

¹⁴⁵⁸ A. R. L, "Bir Hitâb-ı Hakikat", s. 3.

¹⁴⁵⁹ "Sorarız", *Osmânî*, (23), 29 Ekim 1898, s. 6.

¹⁴⁶⁰ "Ba'zı Emel Kan İster!", *Osmânî*, (21), 1 Ekim 1898, s. 4.

¹⁴⁶¹ Tunalı Hilmi, *İlk ve Son Gayret*, s. 2.

¹⁴⁶² Tunalı Hilmi, *Dokuzuncu Hutbe*, s. 12.

¹⁴⁶³ R. Figânî, a.g.e., s. 23.

¹⁴⁶⁴ *Neler Olacak!..*, s. 18.

yeter.” denilmektedir.¹⁴⁶⁵ *Mîzân*’da halkın “*gaflet*” içerisinde bulunmasına vurgu yapılmakta ve onların bu hâlinin sebep olduğu ve olacağı olumsuzluklar zikredilmektedir:

Ey gafil ümmet! Bu kör döğüşü hep senin zararına olarak icrâ olunub gidiyor. Sen bu gafletde durdukça bu oyun da böylece devâm idecektir. Moskof kırbacına tâlib isen, diyânet ve milliyetin düşmânların ayakları altında sürüklendiğini görmeye hasretli isen o başka, yoksa uyan, uyan ki sonraki pişmanlık para itmez.¹⁴⁶⁶

Mîzâncı Murâd da *Mîzân*’ın sütunlarından halka “*gaflet*”ten uyanması için çağrıda bulunmaktadır:

Osmânlılar! Gaflet günü değildir. Artık siz de gözünüzü açınız! Bir tarafta Kur’ân-ı Kerîm ve şerî-i şerîf ve devlet ve hilâfetin bekası ve ümmetin nâmûs ve haysiyeti duruyor, diğer tarafta cebânet ve ihânetin envâyıyla nev-i beşeri leke-dâr eden Sultan Hamid’in cümlemizin ırz ve nâmûsumuzla berâber devlet ve hilâfeti yıkıp yerle yeksân etmek me’mûriyetinde ikâsı duruyor. Kur’ân, şerîat, devlet, nâmûs, beka-yı istiklâl Sultan Hamid’in bu kadar mekrûh ve miskin olan şahsı için fedâ edilecek mi? Edilmeyecek mi. İşte meselenin dosdoğrusu budur!...¹⁴⁶⁷

Kitle isyanına ve ihtilâle teşvik edici söylemlere karşın toplumun böyle bir çaba içerisinde bulunmaması karşısında Jön Türkler adeta başarısızlığa uğramıştır. Nitekim söylediklerinin halk tabanında etki yaratmadığı *Meşveret*’teki bir yazıda kendileri tarafından da kabul edilmektedir. Yazıda halkta “*Kendi selâmet ve menfâatini anlayacak ve kendi hürriyyet-i magsûbesini Hamidliğin pençesinden kurtarmak için galeyâna gelecek damar ve kan kalmamıştır.*” denilmektedir. Jön Türkler göre Sultan II. Abdülhamid’in “*zulmü*” altında “*inleyen*” halkı kurtarma gayretinde bulunan Osmânlı İttihâd ve Terakki Cemiyeti’nin “*gayret ve himmetini*” takdir edecek “*his*”si halk göstermemiştir. Yazıda kendilerini “*mücâhidler*” diye tanımlayan Jön Türkler, milletin selâmeti için analarını, babalarını, yavrularını, sevgililerini bırakarak “*mücâhid-i hak ve hürriyet*” olmak üzere meydana atıldıklarını ve “*neşriyât-ı vatanperverâneleriyle*” “*Sultan-ı câiri*” titrettiklerini ancak buna karşın halkın bu “*güzide efrâdın gayretini takdir*” etmediğini ve gereği gibi muavenette bulunmadığını vurgulamaktadır.¹⁴⁶⁸

Toplumun kayıtsızlığına yönelik eleştirilere Ahmed Rızâ da katılmaktadır. *Meşveret*’teki yazısında “*gaddâr*” Sultan II. Abdülhamid’in istediği zulümleri ve kötülükleri icra edebilmek için milletin ahlâkını bozduğunu ve kimsenin kalbinde mertlikten, insanlık şerefinden eser bırakmadığını belirterek “*Ermeni tepelemeğe*” gelince eline sopasını alanların vatanını ve ırz ile namusu paramparça olan evlâdını kurtarmak için yerinden kımıldamadığını şikâyet yollu söylemektedir. Bununla da kalmayarak topluma yönelik sitemlerinin daha da fazla olduğunu belirtmektedir.¹⁴⁶⁹ *Osmânlı*’da kaleme aldığı yazı dizisinde de halkın II. Abdülhamid’in “*zulmü*”ne razı olup yapılanlar

¹⁴⁶⁵ A. R. L, “Bir Hitâb-ı Hakîkat”, s. 3.

¹⁴⁶⁶ “Vazife ve Mes’ûliyet”, *Mîzân*, (16), 19 Nisan 1897, s. 3.

¹⁴⁶⁷ “Yine Kırk Anbar”, *Mîzân*, (11), s. 2.

¹⁴⁶⁸ M, “Mektûb”, *Meşveret*, (26), 25 Ekim 1897, s. 4.

¹⁴⁶⁹ Ahmed Rızâ, “İhtilâl”, s. 2-3.

karşısında “*sükût*” etmesi ve “*zulme karşı*” durmaması nedeniyle Ahmed Rızâ, halka padişahın “*şerik-i cinâyet*”i olduğu töhmetinde bulunarak onları suçlamaktadır.¹⁴⁷⁰ Nitekim Jön Türklerin teşvik edici söylemlerinin sivil ihtilâl hazırlamada etkisiz kalması halka pek de güvenmeyen Ahmed Rızâ’yı kitlelerden daha da bezdirmiştir.¹⁴⁷¹

Jön Türkler kendilerine istedikleri desteği halkın vermemesini onların cahilliklerine bağlamakta ve bu noktada da eleştirilerinin dozunu artırmaktadır. Halkı “*bîçâre câhiller*” diye adlandıran¹⁴⁷² Jön Türklerin halka yönelik sitemlerinin ilginç örneğini Abdullah Cevdet vermektedir. Abdullah Cevdet, Sultan II. Abdülhamid’in toplumun cehalet içinde uyumasını, “*koyun*” gibi “*münkad köpek*” gibi boyun eğmesini arzuladığını iddia etmektedir. Halkın içinde bulunduğu duruma tepkisini dile getiren Abdullah Cevdet’e göre toplumun kendi hakkını alacak kabiliyete muktedir olması gerekmektedir.¹⁴⁷³ “*Hak verilmez alınır.*” diyerek halkın II. Abdülhamid iktidarı karşısında “*sükût ve tahammüle*” devam ederse durumlarının zulme ortak olma anlamına geleceğini savunmaktadır.¹⁴⁷⁴

Mizân’da ise toplumun kayıtsızlığı “*Şarklı*” oluşuna bağlanmaktadır. “*Şarklı*” toplumların bakış açısı ve anlayışı şu şekilde eleştirilmektedir:

Hemşehrilerimiz hükûmete Kur’ân’a itâati vazife bilirler. Hükümdâra (baba!) dimeği severler. Onun işine karışmağı afovolummaz bir terbiyesizlik sayarlar. Bir pâdişâhın (muhtî) olacağına ihtimâl virmezler. Hele hıyânetini hatıra getirmezler. Bir şey ki pâdişâh yapıyor: İyidir. Bir tecâvüz ve tahrib ki pâdişâhdan sudûr ediyor: Lâzımdır. Bir zarar ki fâili pâdişâhdır: müfiddir. İşte Şarklıların ahlâk ve mesleği!¹⁴⁷⁵

¹⁴⁷⁰ Ahmed Rızâ, “Vazife ve ve Mes’ûliyet”, *Osmânlı*, (37), s. 8.

¹⁴⁷¹ Mardin, *Jön Türklerin Siyasî Fikirleri 1895-1908*, s. 217.

¹⁴⁷² “Tabaka-i Bâlâ Muhibrimizden”, *Mizân*, (15), s. 2.

¹⁴⁷³ Abdullah Cevdet, *İki Emel*, s. 2-3.

¹⁴⁷⁴ Bir Kürd, “Mütâlaamız”, s. 4. Abdullah Cevdet’in halkın cehaletine tepkisi ilerleyen yıllarda artarak devam etmiştir. 15 Şubat 1905’te Ali Fahri Ağababa’ya yazmış olduğu mektupta Sultan II. Abdülhamid’den de daha büyük “*düşman*” olarak halkın cehaletini görmekte ve şu ifadeleri kullanmaktadır: “*Doğrusunu söyleyeyim, biz pek safız. Düşmanlarımızın kurdukları tuzağa düşmekte gecikmiyoruz. Ahali cahil kaldıkça, Hazret-i Muhammet bizzat Kâbeden Yıldız Köşkü’ne çıksa, Abdülhamid’in yolundan pek de ayrılmaz, diyebilirim. Abdülhamid ... güzide adamlarımızı mahv etti. Ahalide biraz iz’an ve idrâk olsaydı, yirmi sekiz seneden beri böyle sellemüsellâm yaşayıp milletin dinini ...mezdi. En adi, en kolay hücum edilebilir bir hafiyeyi bile tepeleyemedik; böyle kansız, imansız millet nerede görülmüştür? Bu halde, en büyük düşman Abdülhamit mi, yoksa milletin cehaleti midir? Söz aramızda, bütüin Anadolu halkı, hattâ Rumelinin ve hattâ Bulgaristan Müslümanları ve Bosna Hersek’in sersem Müslümanları, Abdülhamide ağlayarak dua ediyorlar.*” bk. Feridun Kandemir, “Jön Türkler ve Sultan II. Abdülhamid”, *Tarih Konuşuyor*, 4 (23), 1965, s. 1903-1904.

¹⁴⁷⁵ Şehid zî-hayât, “Cevâbı”, *Mizân*, (21), 24 Mayıs 1897, s. 4. “*Şarklı*” toplumlara yönelik bu eleştiriye rağmen iki sayı sonra yine *Mizân*’da Jön Türklerin amaçlarından birisinin Avrupa’nın kendileri hakkındaki olumsuz fikirleri değiştirmek olduğu zikredilmektedir. Jön Türklere göre Avrupa’nın “*Şark*”ı “*hasta*” zannetmesinin sebebi hâl-i hazırda Osmanlı hükümetinden kaynaklanmaktadır. Osmanlı halkıysa birçok Avrupa milletinden daha “*zî-hayât*”tır ve “*düzgün bir idâreye*” kavuşunca medeniyet âleminde hızla ilerleyip başarı gösterecektir bk. “*Âsâr-ı Ceyyide Şark’ın Za’f ve Kuvveti*”, *Mizân*, (23), s. 3.

Görüleceği üzere Jön Türklerin tahayyül ettikleri şekilde Sultan II. Abdülhamid'in iktidarına son verecek ve meşrutî yönetime geçmelerini sağlayacak halk tabanında ihtilâl hareketi meydana gelmemiştir. Zira Osmanlı toplumu böyle bir hareketi gerçekleştirecek felsefî altyapıya ve tecrübeye sahip değildi. Jön Türklerin halkı sivil itaatsizliğe çağırması ve ihtilâl teşvik etmesi yönündeki söyledikleri sonuçsuz kalmıştır. Bu sebeple kitle desteğinden yoksun oldukları için etkileri dar çevreyle sınırlanmıştır. Şerif Mardin, Jön Türklerin halka yönelik söylemlerinin sonuçsuz kalmasıyla halkın onlar için artık güvenmedikleri unsur olduğunun altını çizmektedir. Jön Türkler ilerleyen süreçte halkın bekledikleri ihtilâli gerçekleştirme potansiyellerinin düşüklüğünü gördüklerinden artık söylemlerinin yönünü ve asıl hedef kitesini modern mekteplerde eğitim görmüş subay sınıfına çevirecekti.¹⁴⁷⁶ Nitekim arzu ettikleri ihtilâli de bu askerî sınıf meydana getirecekti.

¹⁴⁷⁶ Mardin, **Jön Türklerin Siyasî Fikirleri 1895-1908**, s. 306.

SONUÇ

Sultan II. Abdülhamid iktidarına karşı siyasî muhalefet hareketini oluşturan Jön Türkler Osmânî İttihâd ve Terakki Cemiyeti altında örgütlenecek basın-yayın üzerinden faaliyette bulunmuştur. Çıkardıkları süreli yayınlarla ve risalelerle II. Abdülhamid aleyhinde propaganda söylemlerini kullanmışlar ve ihtilâl çağrılarında bulunmuşlardır. Osmanlı'nın modernleşen yapısıyla ortaya çıkan siyasî muhalefet ve muhalif basın-yayın Genç Osmânîlerle temelini atmışsa da asıl uygulama alanını Jön Türklerle bulmuştur. Jön Türklerin toplumun geniş alanlarına sirayet eden örgütlü muhalefetini günümüzde dahi örnekleri görülebilen iktidar-muhalefet ilişkisi içerisinde değerlendirmek mümkündür. Otoriter yönetimini hâkim kılan iktidardaki II. Abdülhamid ve iktidar gücünün meclis ve anayasa organlarıyla paylaşılmasını isteyen muhalefetteki Jön Türkler temsil ettikleri konum gereği Cumhuriyet döneminde etkili şekilde devlet ve toplum hayatında yer alan modern siyaset geleneğinin adeta başlangıcını teşkil etmişlerdir.

1895-1902 yılları arasındaki erken dönem Jön Türk matbuatı üzerinden ortaya koyulan bu çalışmada gerek Jön Türk muhalefeti gerekse Sultan II. Abdülhamid iktidarı hakkında birtakım sonuçlara ulaşılabilmektedir. Öncelikle vurgulanmalıdır ki Jön Türkler kamuoyunun gücünü Avrupa'daki siyasî konjonktür gereği takip edip bildiklerinden toplumu etki altına alıp kendi saflarına kanalize etmeyi muhalefet yöntemi olarak belirlemiştir. Jön Türklerin kendilerini destekleyecek ve alttan itici güç sağlayacak halk tabanı inşa etme çabaları matbuatlarında açıkça hissedilmektedir.

Anayasa merkezli yönetime geçmek için mevcut iktidara muhalif siyasî kamuoyu yaratmada propagandanın önemli işlevi olmuştur. Jön Türkler Osmanlı toplumunu kendi anlayışları çerçevesinde ikna etmek için propagandayı matbuatlarında sıklıkla kullanmışlardır. Jön Türk kadroları modern mekteplerde yetişmiş, çoğunluğu pozitivism ve biyolojik materyalizm gibi düşüncelerin ve fikirlerin etkisinde bulunan aydın kesimi olduğu için kendilerini topluma tanıtırken dikkatli davranmışlardır. Kendilerini onların temsilcisi konumuna getirmeye çalışmışlardır. Bu nedenle Jön Türkler gazetelerinde ideolojik ve felsefî fikirlerinin derinlemesine tahliline ilişkin bir anlatımı tercih etmemiştir. Fikrî yapılarını vulgarize edip halkın anlayabileceği düzeye indirmiş ve onları etki altına alabilmek için de ziyadesiyle propagandaya ağırlık vermişlerdir. Zihinlerinde tasarladıkları iktidar değiştirme süreci için gerekli şartları yaratmak yönünde propaganda faaliyetlerini sürdürmüştür. Bu anlamda Jön Türk basınındaki propaganda söylemleri devlet ve toplum yapısının hemen her alanını ilgilendiren konularda ve toplumun bütün katmanlarına hitap edilerek oluşturulmuştur. Propaganda faaliyetleri vasıtasıyla geniş halk kitlelerinde Sultan II.

Abdülhamid iktidarına karşı ortak bir memnuniyetsizlik yaratmayı ve bunun akabinde güçlü kamuoyu oluşturmayı hedeflemişlerdir. Dolayısıyla Jön Türk matbuatı toplumun muhalefet safına dâhil edilip kısa yoldan II. Abdülhamid iktidarına nasıl son verilebileceği sorusuna cevap niteliği taşımıştır. Aynı tespit tamamı için olmasa da Jön Türk risaleleri için de geçerlidir. Jön Türk risaleleri de tıpkı periyodik yayınlar gibi felsefî anlamda geniş fikir yelpazesi ihtiva etmemektedir. Bu bağlamda birçok Jön Türk risalesi propaganda dışında amaç taşımamaktadır.

Jön Türk propagandalarının en belirgin özelliği Osmanlı Devleti'nin ve toplumunun maruz kaldığı her olumsuzluğun sebebinin Sultan II. Abdülhamid iktidarı olduğu iddiasını dile getirmesidir. Yapılan propagandalarda II. Abdülhamid'in iktidarı ve şahsı suçlu bulunmakta ve kötülüklerin kaynağı ona bağlanmaktadır. Eğer onun iktidarına son verilirse her şeyin tekrardan yoluna koyulacağı, devletin ve toplumun bir bütün hâlinde refaha ereceği tezi propagandaların ortak sonucu olarak ortaya çıkmaktadır. Jön Türk propagandalarında sorunların çözümüne yönelik etraflıca incelemeler ve tespitler bulunmamaktadır. Jön Türkler yalnızca ortaya koydukları sorunları gündeme getirmekte, sorunların kaynağı olarak II. Abdülhamid'in iktidarı ve şahsiyeti gösterilmekte, çözümün de Kanûn-i Esâsî'de ve Meclis-i Mebûsan'da olduğu inancı yerleştirilmektedir. Ayrıca Jön Türk matbuatında okuyucunun sorgulama yapabileceği açık kapı bırakılmamaya gayret edilmiştir. Bu sebeple propaganda söylemleri keskin, net ve anlaşılır dilde kaleme alınmıştır.

Jön Türk matbuatında dikkat çekici bir sonuç da Cemiyet'in ana yayın organlarındaki propaganda söylemlerinde birbirinden farklı ve tutarsızlık belirten görüşlere rastlanılmasıdır. Bunun başlıca nedeni ise Cemiyet üyelerinin ortak ideolojik ve felsefî fikir etrafında birleşmemeleridir. Jön Türkler farklı düşünce sistemlerine mensup buldukları için zaman zaman yaşanan gelişmelere değişik çerçevelerden bakmışlardır. Cemiyet içerisindeki fikrî ayrışmalar dışarıya yansıtılmamaya çalışılmıştır. Nitekim ortak hedef olarak Sultan II. Abdülhamid'in iktidarına son vermeyi belirlemeleri onları bir arada tutan en önemli etken olmuştur. Bunun yanında özellikle süreli yayınların periyodik olması hasebiyle gündelik gelişmeler çerçevesinde yapılan propagandalar zaman zaman birbirleriyle çelişecek şekilde aktarılmaktadır. Sıcağı sıcağına yaşanan atmosferin etkisiyle okuyucuya sunulan haberler ve gündeme getirilen iddialar bir süre sonra Jön Türklerin dedikleri gibi cereyan etmeyince bu kez aynı konuda farklı iddialar ve yorumlar dile getirilmektedir. Bu şekilde Jön Türklerin yapmış oldukları propagandalarda isabetsizlikler ve tutarsızlıklar meydana gelmektedir. Ancak Jön Türklerin anlayışında propagandaların gerçekliğe uygun olup olmamasından veyahut tutarlılığından ziyade onların toplumu etkilemedeki işlevi ön plandadır. Dolayısıyla Jön Türkler propagandayı toplumun desteğini sağlamaya ve muhalif kamuoyu yaratmaya çalışan araç olarak kullanmıştır.

Jön Türkler propaganda faaliyetleriyle Sultan II. Abdülhamid ve Osmanlı toplumu arasında güvensizlik yaratıp iktidarı devirme amaçlarında halkın kendilerine fiilî kuvvet vermesi arzusunu

taşımıştır. Osmanlı toplumu II. Abdülhamid'e karşı kamuoyu oluşturarak Jön Türk muhalefetine katılacaktı. Son kertede ise kitle hareketiyle ihtilâl meydana getirilecek ve padişah saf dışı kalacaktı. Jön Türkler Fransız İhtilâli örneğinden hareket ettikleri anlayış neticesinde neşriyatlarında sıkça ihtilâl çağrılarında bulunmuşlar ve halkı sivil başkaldırıya ve isyana teşvik etmişlerdir. Jön Türklerin ihtilâl çağrısında bulunduğu kitle Osmanlı toplumunun Müslüman ve gayrimüslim bütün fertleridir. Kolektif bilinç oluşturabilmek ve kitle siyaseti yaratmak için toplumun hemen her kesimine hitap etmişler, onları Osmanlılık kimliği ve ortak vatan paydasında buluşturmak istemişlerdir. Jön Türklerin düşüncesine göre aynı gaye için mücadele eden kamuoyunun II. Abdülhamid iktidarına başkaldırısı meşrutî yönetim ve meclis sistemi ile sonlanacaktı.

Jön Türklerin ihtilâl çağrılarıysa Osmanlı toplumunda karşılık bulmamıştır. Toplumun Jön Türklerin çağrılarına tepkisiz kalmasının başlıca nedeni böyle bir tarihî tecrübeye ve Jön Türklerin çabalarına karşın hâlen kamuoyu bilincine sahip olamamasıdır. Halk tabanının sürükleyeceği sivil ihtilâl yaratma fikrinin akamete uğraması Jön Türklerce memnuniyetsizliğe ve topluma karşı güven duygusunun azalmasına neden olmuştur. Osmanlı toplumunun iktidar değiştirme potansiyeline sahip olamaması Jön Türkleri sert yöntemlerle sonuca ulaşma yönünde askerî kesime daha da yaklaştırmıştır. Onların bu meyli ise Osmanlı ve Cumhuriyet dönemlerinde örnekleri görülen siyasî iktidarların askerî güçle değiştirilmesi geleneğine modern anlamda etki etmiştir.

Çalışmada ortaya çıkan önemli bir sonuç Jön Türklerin 1895-1902 yılları arasında matbuat yoluyla sürdürdükleri propaganda faaliyetleri şeklindeki muhalefet tarzının II. Abdülhamid'in iktidarına son verme ve Meşrutiyet'i ilân etme hedeflerine ulaşılmasında kısa vadede etkisiz kalmasıdır. Bu aynı zamanda II. Meşrutiyet'in neden 23 Temmuz 1908'e dek ilân edilemediğinin ve II. Abdülhamid iktidarının o döneme dek devam ettiğinin de açık izahıdır. Her şeye karşın Jön Türklerin yaptıkları propaganda faaliyetleri muhalefetin devamlılığını sağlama ve Cemiyet'in işlerliği için önemli kliklerin canlı tutulmasına hizmet etme noktasında başarılı olmuştur.

Çalışmada yalnız Jön Türk muhalefetine değil, Sultan II. Abdülhamid iktidarının karakteristik özelliklerine dair sonuçlara da ulaşılabilmektedir. En başta belirtilmesi gereken durum II. Abdülhamid'in takip ettiği siyasî yönetim tarzı neticesinde kendi muhalefetine yine kendisinin yaratmasıdır. Bir yandan kısa süreli Meşrutiyet tecrübesini edinip ardından tekrar eski sisteme dönmesi ancak bunu yaparken bir yandan da başta eğitim ve askerî alanlar olmak üzere devletin ve toplumun modernleşme sürecini devam ettirmesi Jön Türklerin ortaya çıkışının ve muhalefete başlamasının temelini atmıştır. Yine II. Abdülhamid'in iktidarını sağlamlaştırma kapsamında hafiyeciliği ve jurnal sistemini etkin şekilde kullanması, bunun yanında kurumlaşan ve genişleyen sansür uygulaması toplum üzerinde oto-kontrol ve baskı mekanizması yaratmış ve bu durum muhalefetin ortaya çıkışını hızlandırmıştır. Keza bu dönemde ulemanın göz ardı edilmesi ve medreselerin işlevini yitirmesi karşısında padişahın sessizliği dinî kesimlerin de Jön Türk

muhalefetine katılımını artırmıştır. Anlaşılacağı üzere II. Abdülhamid'in siyaseti sebebiyle Jön Türk kadroları daha da genişlemiştir

Sultan II. Abdülhamid'in Yıldız Sarayı merkezli yönetim anlayışı çerçevesinde toplumla bir araya gelmemesi, güvenlik endişelerini daima ön planda tutuşu ve muhalefeti ortadan kaldırmak için izlediği yöntemleri Jön Türkler muhalefet argümanı olarak etkili şekilde kullanmasını bilmiştir. Dolayısıyla Jön Türk propaganda faaliyetlerinde ortaya atılan iddiaların çıkış sebebini yine II. Abdülhamid'in takip ettiği siyasî anlayış ve kişiliği oluşturmuştur. Bu şekilde II. Abdülhamid iktidarı ve Jön Türk muhalefeti sürekli birbiriyle etkileşim hâlinde bulunmuştur. Jön Türk muhalefeti adeta II. Abdülhamid iktidarından beslenmiş ve varlığını devam ettirmiştir.

Çalışma neticesinde ortaya konulması gereken bir hakikat de ister Sultan II. Abdülhamid isterse Jön Türkler olsun her iki tarafın da amacının devletin yok olmasını engellemek olduğudur. Jön Türkler Osmanlı Devleti'nin sona ereceği endişesiyle faaliyet yürütmüş ancak uygun gördükleri reçete II. Abdülhamid'in izlediği tedavi metodundan farklı olduğu için çatışmışlardır. Nitekim her iki taraf da savundukları fikirlerin ve arzuladıkları devlet ve toplum yapısının doğruluğuna inanmıştır. Bu nedenle iktidar ve muhalefet aslında devleti birbirinden korumaya çalışmıştır. Aradaki çatışma ise 23 Temmuz 1908'de II. Meşrutiyet'in ilanı ve 27 Nisan 1909'da II. Abdülhamid'in tahttan indirilişiyle Jön Türkler lehine sonuçlanmıştır. Ancak iki tarafın çatışması Cumhuriyet döneminde farklı ideolojik kalıplara bürünüp siyaset alanına ve toplumun farklı kesimlerinin zihniyetine yansiyarak temsiliyet noktasında günümüze dek devam edegelmiştir. Dolayısıyla bugünkü mevcut siyasî ve toplumsal yaklaşımları analiz etmek için II. Abdülhamid ve Jön Türkler arasındaki girift ilişkiyi çözümleyebilmek gerekmektedir. Buradan hareketle elde edilecek veriler ve yapılacak yorumlar doğru sonuçlara varılmasına imkân tanıyacaktır.

YARARLANILAN KAYNAKLAR

a. Arşiv Kaynakları

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Sadaret Mühimme Kalemi Evrakı (A.} MKT. MHM), Dosya Nr. 535, Belge Nr. 38.

Sadaret Bulgaristan (A. } MTZ. (04)), Dosya Nr. 49, Belge Nr. 62.

Bâb-ı Âlî Evrak Odası (BEO), Dosya Nr. 664, Belge Nr. 49768; Dosya Nr. 1015, Belge Nr. 76104; Dosya Nr. 1044, Belge Nr. 78290; Dosya Nr. 1089, Belge Nr. 81622; Dosya Nr. 1848, Belge Nr. 138569.

Dâhiliye Nezareti Mektubî Kalemi (DH. MKT), Dosya Nr. 2191, Belge Nr. 121; Dosya Nr. 2192, Belge Nr. 72; Dosya Nr. 2244, Belge Nr. 118; Dosya Nr. 2257, Belge Nr. 76; Dosya Nr. 2364, Belge Nr. 23; Dosya Nr. 2463, Belge Nr. 51.

Dâhiliye Nezareti Şifre Kalemi (DH. ŞFR), Dosya Nr. 211, Belge Nr. 120.

Dâhiliye Nezareti Islahat (DH. TMIK. S), Dosya Nr. 14, Belge Nr. 36.

Hariciye Nezareti Sofya Sefareti (HR. SFR. 04), Dosya Nr. 310, Belge Nr. 30; Dosya Nr. 511, Belge Nr. 7; Dosya Nr. 753, Belge Nr. 102; Dosya Nr. 755, Belge Nr. 22.

Hariciye Nezareti Siyasî Kalemi (HR. SYS), Dosya Nr. 39, Belge Nr. 51; Dosya Nr. 195, Belge Nr. 64.

İrâde Hususî (İ. HUS), Dosya Nr. 62, Belge Nr. 52.

Maarif Nezareti Mektubî Kalemi (MF. MKT), Dosya Nr. 344, Belge Nr. 15; Dosya Nr. 345, Belge Nr. 57; Dosya Nr. 466, Belge Nr. 5; Dosya Nr. 489, Belge Nr. 34.

Yıldız Sadaret Hususî Maruzat (Y.A. HUS), Dosya Nr. 259, Belge Nr. Belge Nr. 68; Dosya Nr. 289, Belge Nr. 24; Dosya Nr. 334, Belge Nr. 1; Dosya Nr. 357, Belge Nr. 33.

Yıldız Esas Evrakı (Y.EE), Dosya Nr. 4, Belge Nr. 59; Dosya Nr. 15, Belge Nr. 68; Dosya Nr. 15, Belge Nr. 69; Dosya Nr. 15, Belge Nr. 140; Dosya Nr. 88, Belge Nr. 9.

Yıldız Mütenevvi Maruzat (Y. MTV), Dosya Nr. 144, Belge Nr. 36; Dosya Nr. 144, Belge Nr. 48; Dosya Nr. 153, Belge Nr. 72; Dosya Nr. 181, Belge Nr. 76; Dosya Nr. 226, Belge Nr. 27.

Yıldız Perakende Başkitâbet Dairesi Maruzatı (Y. PRK. BŞK), Dosya Nr. 39, Belge Nr. 2; Dosya Nr. 49, Belge Nr. 51.

Yıldız Perakende Elçilik, Şehbenderlik ve Ataşemiliterlik (Y. PRK. EŞA), Dosya Nr. 21, Belge Nr. 67; Dosya Nr. 25, Belge Nr. 15; Dosya Nr. 27, Belge Nr. 62; Dosya Nr. 30, Belge Nr. 62; Dosya Nr. 33, Belge Nr. 78.

Yıldız Perakende Hariciye Nezareti Maruzatı (Y. PRK. HR), Dosya Nr. 27, Belge Nr. 56.

Yıldız Perakende Müfettişlikler ve Komiserlikler Tahriratı (Y. PRK. MK), Dosya Nr. 9, Belge Nr. 57.

Yıldız Perakende Posta Telgraf Nezareti Maruzatı (Y. PRK. PT), Dosya Nr. 20, Belge Nr. 95.

Yıldız Perakende Umum Vilayetler Tahriratı (Y. PRK. UM), Dosya Nr. 41, Belge Nr. 120; Dosya Nr. 49, Belge Nr. 113.

Jön Türk Süreli Yayınları

A. Ertuğrul (2 Mart 1896), “Mektûb”, **Yedi Nümerolu Meşveret’in İlâvesi**, 1.

A. F (1 Şubat 1896), “Mektûb”, **Meşveret**, (5), 4.

A. R. L (15 Ocak 1896), “Bir Hitâb-ı Hakîkat”, **Dörd Nümerolu Meşveret’in İlâvesi**, 3.

A.T (1 Mart 1896), “Vatanı Sevenlere, Tehlikeden Kurtarmak İsteyenlere Bir İhtâr!” **Meşveret**, (7), 3-4.

_____ (16 Mart 1896), “Vatanı Sevenlere ve Tehlikeden Kurtarmak İsteyenlere Bir İhtâr”, **Sekiz Nümerolu Meşveret’in İlâvesi**, 1-2.

A.V (1 Aralık 1895), “İslahât ve Hükûmet”, **Meşveret**, (1), 1-2.

Abdullah Cevdet (6 Mayıs 1898), “Yıldız’daki Şehr-yâr-ı Hod-gâm”, **Meşveret**, (30), 2-3.

Açık Alınlı Muhibbiniz (29 Mart 1897), “Açık Muhabere”, **Mîzân**, (13), 2-3.

Ahmed Rızâ (1 Aralık 1895), “Mukaddime”, **Meşveret**, (1), 1.

_____ (1 Aralık 1895), “Ali Şefkatî Bey’in Vefâtı”, **Bir Nümerolu Meşveret’in İlâvesi**, 1.

_____ (15 Aralık 1895), “İcmâl-i Ahvâl”, **Meşveret**, (2), 1-2.

_____ (1 Ocak 1896), [İsimsiz], **Meşveret**, (3), 2.

_____ (15 Ocak 1896), “İcmâl-i Ahvâl”, **Meşveret**, (4), 1.

_____ (16 Şubat 1896), “İcmâl-i Ahvâl”, **Meşveret**, (6), 1.

_____ (1 Mart 1896), “İcmâl-i Ahvâl”, **Meşveret**, (7), 1-2.

_____ (16 Mart 1896), “Müşir Sa’id Paşa’nın Vefâtı”, **Meşveret**, (8), 1-3.

_____ (2 Nisan 1896), “Mısır”, **Meşveret**, (9), 1.

_____ (2 Nisan 1896), “Askerimizin Nâmûsu ve Haysiyeti”, **Meşveret**, (9), 4.

_____ (23 Mayıs 1896), “İcmâl-i Ahvâl”, **Meşveret**, (11), 1-2.

_____ (8 Haziran 1896), “Girid”, **Meşveret**, (12), 1-2.

_____ (5 Temmuz 1896), “İcmâl-i Ahvâl”, **Meşveret**, (13), 1-2.

_____ (5 Temmuz 1896), “Sultan Murâd’ın Cinneti”, **Meşveret**, (13), 3-4.

_____ (20 Temmuz 1896), “Girid”, **Meşveret**, (14), 1.

_____ (4 Ağustos 1896), “İcmâl-i Ahvâl”, **Meşveret**, (15), 2.

_____ (19 Ağustos 1896), “İcmâl-i Ahvâl”, **Meşveret**, (16), 1-2.

_____ (21 Ağustos 1896), “Hükûmetsizlik”, **Meşveret**, (17), 2-3.

_____ (8 Eylül 1896), “İcmâl-i Ahvâl”, **Meşveret**, (18), 1-2.

_____ (23 Eylül 1896), “İcmâl-i Ahvâl”, **Meşveret**, (19), 1-2.

_____ (8 Ekim 1896), “Osmânî İttihâd ve Terakki Cem’iyeti ve Avrupa Matbûatı”, **Meşveret**, (20), 2.

_____ (23 Ekim 1896), “İcmâl-i Ahvâl”, **Meşveret**, (21), 3-4.

- _____ (8 Kasım 1896), “İslahât Tasavvuru”, **Meşveret**, (22), 3.
- _____ (3 Aralık 1896), “İhtâr”, **Meşveret**, (23), 1.
- _____ (23 Eylül 1897), “İcmâl-i Ahvâl”, **Meşveret**, (24), 2-4.
- _____ (9 Ekim 1897), “Ben mi Aldanıyorum Pâdişâh mı Aldanıyor?”, **Meşveret**, (25), 1-2.
- _____ (9 Ekim 1897), “İcmâl-i Ahvâl”, **Meşveret**, (25), 2-4.
- _____ (25 Ekim 1897), “Nâmûs-u Millet”, **Meşveret**, (26), 2-3.
- _____ (14 Ocak 1898), “İhtilâl”, **Meşveret**, (29), 2-3.
- _____ (1 Haziran 1898), “Kuvve-i Bahriyemiz”, **Osmânlı**, (13), 1-2.
- _____ (1 Haziran 1899), “Vazife ve ve Mes’ûliyet”, **Osmânlı**, (37), 7-8.
- _____ (15 Haziran 1899), “Vazife ve Mes’ûliyet”, **Osmânlı**, (38), 6-8.
- _____ (1 Temmuz 1899), “Vazife ve Mes’ûliyet”, **Osmânlı**, (39), 7-8.
- Ali Rızâ (5 Temmuz 1896), “Dâire-yi Bahriyye”, **Meşveret**, (13), 4-5.
- A’zâ-yı Cem’iyetten Biri (15 Ocak 1896), “Şuûnât-ı Bahriyye”, **Dörd Numerolu Meşveret’in İlâvesi**, 5-6.
- Âzerî (15 Ocak 1896), “İstanbul’dan Mektûb”, **Dörd Numerolu Meşveret’in İlâvesi**, 3-4.
- B.K (15 Şubat 1896), “Mekteb-i Harbîye Havâdisi”, **Altı Numerolu Meşveret’in İlâvesi**, 1-2.
- Bir Arnavud (14 Aralık 1896), “Rumeli’den” **Mîzân**, (1), 3-4.
- Bir Arnavud (1 Ocak 1901), “Arnavudluk’dan”, **Osmânlı**, (75), 8.
- Bir Dervîş (22 Mart 1897), “Edebîyât”, **Mîzân**, (12), 4.
- Bir Ermeni (1 Aralık 1900), “Amerika’dan: Türk Vatandaşlara Açık Bir Mektûb”, **Osmânlı**, (73), 4.
- Bir Kürd (21 Ağustos 1896), “Mütâlaamız”, **Meşveret**, (17), 4.
- _____ (8 Ekim 1896), “Açık Mektûb”, **Meşveret**, (20), 2-4.
- _____ (25 Ocak 1897), “Techizât-ı Askerîye!!”, **Mîzân**, (6), 2.
- _____ (29 Mart 1898), [İsimsiz], **Kanûn-i Esâsî**, 2 (11), 1-2.
- Bir Türk (1 Temmuz 1900), “Mısır’dan”, **Osmânlı**, (63), 5-6.
- Bir Yüzbaşı (1 Ocak 1898), “Üsküb’den”, **Osmânlı**, (3), 6-7.
- Cihâdî (20 Eylül 1896), “Mekteb-i Harbiyye Havâdisi”, **Meşveret**, (19), 3-4.
- _____ (23 Ekim 1896), “Askere Hitâb”, **Meşveret**, (21), 5-6.
- Dervîş Himâ (3 Aralık 1896), “Arnavudluk’dan”, **Meşveret**, (23), 4-5.
- Ertuğrul (23 Mayıs 1896), “Selânik’ten Mektûb”, **On Bir Numerolu Meşveret’in İlâvesi**, 2-3.
- Gâzî (15 Aralık 1897), “Mekâtib ve Havâdis”, **Osmânlı**, (2), 3-5.
- H. Figânî (2 Mayıs 1896), “Ve Nahleu ve Netrükü Men Yefcürük”, **On Numerolu Meşveret’in İlâvesi**, 1.
- H. H (1 Aralık 1895), “Kanûn-ı Esâsî”, **Meşveret**, (1), 2-3.
- _____ (15 Aralık 1895), “Zavallı Osmânlılar”, **Meşveret**, (2), 2-3.
- _____ (1 Ocak 1896), “Vilâyâtımızın Ahvâlî”, **Meşveret**, (3), 2-3.
- _____ (16 Şubat 1896), “Habs, Nefy, İ’dam”, **Meşveret**, (6), 1-3.
- H. N (1 Aralık 1895), “Mütâlaa”, **Bir Numerolu Meşveret’in İlâvesi**, 2.
- _____ (1 Şubat 1896), “Tersâne ve Bahriyye”, **Beş Numerolu Meşveret’in İlâvesi**, 3.

- H. Nizâmî (2 Nisan 1896), “Selânik’ten Mektûb”, **Dokuz Numerolu Meşveret’in İlâvesi**, 3-4.
- H. P (21 Ağustos 1896), “Hersek’den”, **Meşveret**, (17), 4.
- Halil Ganem (25 Ekim 1897), “İcmâl-i Mesâib”, **Meşveret**, (26), 1.
 _____ (9 Aralık 1897), “İcmâl-i Mesâib”, **Meşveret**, (27), 1.
 _____ (14 Ocak 1898), “İcmâl-i Mesâib”, **Meşveret**, (29), 1.
- Halil Hâlid (19 Nisan 1897), “İngiltere’de Kembiriç Dârü’l-Fünûnu’nda Türkçe Muallimi Bulunan İhvân-ı Ahrar’dan Halil Hâlid Bey’in Evvelce Londra Encümen-i İslâmiye’inde İrâd İyledikleri İngilizce Makalenin Sûret-i Mütercemesini Derc Eyledik”, **Kanûn-i Esâsî**, (17), 5-6.
- Hamiyyetli Bir Şâir (1 Şubat 1896), “Söz ü Güdâz”, **Beş Numerolu Meşveret’in İlâvesi**, 4.
 _____ (2 Nisan 1896), “Tazallüm”, **Dokuz Numerolu Meşveret’in İlâvesi**, 1-2.
- Hayrullah (8 Kasım 1896), “Darü’l-Harb”, **Meşveret**, (22), 3-5.
- Hey’et-i Tahririye (14 Aralık 1896), “İfâde-i Mahsûsa”, **Mîzân**, (1), 1.
- K. M (1 Aralık 1895), “Pâdişâhların Saraya Kapanub Yanındaki Âdemlerinden Başka Kimsenin Sözüne İtimâd İtmemelerinin Neticesi”, **Meşveret**, (1), 4.
 _____ (2 Nisan 1896), “İdâre-i Hükûmette Muvâzenet”, **Meşveret**, (9), 1-3.
- M (25 Ekim 1897), “Mektûb”, **Meşveret**, (26), 4.
- M. A (1 Şubat 1896), “Osmanlı İttihâdı”, **Meşveret**, (5), 1-2.
 _____ (1 Şubat 1896), “Suriye’den Mektûb”, **Beş Numerolu Meşveret’in İlâvesi**, 2-3.
 _____ (2 Nisan 1896), “Suriye’den Mektûb”, **Dokuz Numerolu Meşveret’in İlâvesi**, 3.
 _____ (8 Haziran 1896), “Osmanlı İttihâdı (2)”, **Meşveret**, (12), 3-4.
 _____ (4 Ağustos 1896), “Suriye’den Mektûb”, **Meşveret**, (15), 3-4.
 _____ (8 Kasım 1896), “Suriye’den Mektûb”, **Meşveret**, (22), 6.
- M. F (1 Aralık 1895), “Adâlet”, **Meşveret**, (1), 3-4.
 _____ (16 Mart 1896), “Moskovla İttifak”, **Meşveret**, (8), 3.
- Mehmed Murâd (1 Ocak 1896), [İsimsiz], **Meşveret**, (3), 1.
 _____ (21 Ağustos 1896), “İkiden Hangisi”, **Meşveret**, (17), 1.
 _____ (8 Eylül 1896), [İsimsiz], **Meşveret**, (18), 2.
 _____ (8 Ekim 1896), “Cümle-i Siyâsiye”, **Meşveret**, (20), 1-2.
 _____ (23 Ekim 1896), “Sultan Abdülhamid’in Büyük Hatâsı”, **Meşveret**, (21), 1-3.
 _____ (14 Aralık 1896), “Karîlere İhtâr-ı Mahsûs”, **Mîzân**, (1), 1.
 _____ (28 Aralık 1896), “Makale-i Mahsûsa”, **Mîzân**, (2), 2-3.
 _____ (15 Şubat 1897)“Açık Muhabere”, **Mîzân**, (7), 1-2.
- Mücâhid (10 Haziran 1898), “Taksim Başladı!”, **Kanûn-i Esâsî**, 2 (39), 5.
- M. S. (16 Mart 1896), “Bahriyye”, **Sekiz Numerolu Meşveret’in İlâvesi**, 3.
- Râzî (21 Ağustos 1896), “Girid Hanya”, **Meşveret**, (17), 6.
- S.Y. (1 Mayıs 1896), “Hilâfete Bir Misâl”, **On Numerolu Meşveret’in İlâvesi**, 2.
- Sâî (16 Şubat 1896), “Tohum ve Semereleri”, **Meşveret**, (6), 3-4.
 _____ (1 Mart 1896), “Bıçak Kemiğe Dayandı”, **Meşveret**, (7), 3.

- Sem'ân (1 Mayıs 1896), "Vilâyât", **Meşveret**, (10), 3-4.
- _____ (23 Mayıs 1896), "Suriye'den Mektûb", **On Bir Numerolu Meşveret'in İlâvesi**, 1.
- Seyfullah (19 Ağustos 1896), "Adana'dan", **Meşveret**, (16), 4-6.
- _____ (8 Ekim 1896), "Kudüs'den", **Meşveret**, (20), 4-5.
- Şârh (8 Haziran 1896), "İzmir'den Mektûb", **İlâve-i Meşveret**, (12), 1.
- _____ (8 Kasım 1896), "İslahât mı Tahribât mı?", **Meşveret**, (22), 6-7.
- Şehid zî-hayât (24 Mayıs 1897), "Cevâbı", **Mîzân**, (21), 4.
- Şerâfeddin Mağmûmî (8 Eylül 1896), "Ne İdik, Ne Olduk?", **Meşveret**, (18), 3-4.
- _____ (20 Eylül 1896), "Mağrib'den Bir Sedâ", **Meşveret**, (19), 3-4.
- Şeyh Alizâde Hoca Muhyiddin (21 Aralık 1896, "Maksad-Meslek", **Kanûn-i Esâsî**, (1), 21 Aralık 1896, s. 1-3.
- _____ (28 Aralık 1896), "Zât-ı Şâhâne'ye Takdim Kılınan Ârızadan", **Kanûn-i Esâsî**, (2), 2-6.
- _____ (26 Ocak 1897), "Makale-i Şer'îye", **Kanûn-i Esâsî**, (6), 1-2.
- Tunalı Hilmi (28 Aralık 1896), "İsviçre'den", **Mîzân**, (2), 5.
- Zeynelabidin (1 Mayıs 1898), "Girid'den", **Osmânlı**, (11), 4-5.
- "Mâbeyn-i Hümâyûnda Bir Mübâhese" (1 Şubat 1898), **Beberûhî**, (1), 2.
- "Beberûhî ile Karagöz" (1 Nisan 1898), **Beberûhî**, (3), 1-2.
- "Hüseyn Paşa Karakolhânesi'nde Bir Genç Türk'ün Muhâkemesi" (1 Nisan 1898), **Beberûhî**, (3), 2-4.
- "Dolab" (14 Aralık 1900), **Dolab**, (2), 14 Aralık 1900, 3-4.
- "Havâdis" (14 Mart 1900), **Dolab**, (5), 4.
- "İttihâd ve Terakkî Cem'iyeti'nin Mesleği Cem'iyet'imizin Mesleğine Tevâfuk İdegeldiğinden Efrâdından 'F. Ş.' İmzâsıyla Aldığımız Varakayı Kemâl-i Memnûniyetle Aynen Derc İdiyoruz" (21 Aralık 1896), **Kanûn-i Esâsî**, (1), 5-6.
- "Makale-i Şer'îye" (28 Aralık 1896), **Kanûn-i Esâsî**, (2), 1-2.
- "Makale-i Şer'îye" (4 Ocak 1897), **Kanûn-i Esâsî**, (3), 1-2.
- "Midhat Paşa" (4 Ocak 1897), **Kanûn-i Esâsî**, (3), 8.
- "Makale-i Şer'îye" (12 Ocak 1897), **Kanûn-i Esâsî**, (4), 2-4.
- "Hamidciler" (8 Şubat 1897), **Kanûn-i Esâsî**, (8), 3-4.
- "Allah Erbâbını Halk İylesun" (15 Şubat 1897), **Kanûn-i Esâsî**, (9), 4-6.
- "Bizde Nâmûslu Vükelâ Var mıdır" (5 Nisan 1897), **Kanûn-i Esâsî**, (15), 1-3.
- "Harb" (26 Nisan 1897), **Kanûn-i Esâsî**, (18), 1.
- "Havâdis" (24 Mayıs 1897), **Kanûn-i Esâsî**, (21), 8.
- "Makale-i Mahsûsa" (14 Haziran 1897), **Kanûn-i Esâsî**, (22), 2-4.
- "Kanûn-i Esâsî" (14 Haziran 1897), **Kanûn-i Esâsî**, (22), 5-7.
- "Makale-i Mahsûsa" (18 Ocak 1898), **Kanûn-i Esâsî**, 2 (2), 1-2.
- "Mâbeyn-i Hümâyûn'un Siyâset-i Cedîdesi" (18 Ocak 1898), **Kanûn-i Esâsî**, 2 (2), 2-3.
- "Makale-i Mahsûsa" (25 Ocak 1898), **Kanûn-i Esâsî**, 2 (3), 1-3.

- “Garâib” (8 Şubat 1898), **Kanûn-i Esâsî**, 2 (5), 3.
- “Zât-ı Şâhâne’ye Açık Ârıza” (1 Mart 1898), **Kanûn-i Esâsî**, 2 (7), 3-4.
- [İsimsiz] (29 Mart 1898), **Kanûn-i Esâsî**, 2 (11), 2-3
- “Gayret’in Hiddeti” (5 Nisan 1898), **Kanûn-i Esâsî**, 2 (12), 1-2.
- “İmâmet ve Hilâfet Risâlesi’nden” (5 Nisan 1898), **Kanûn-i Esâsî**, 2 (12), 2-3.
- “İmâmet ve Hilâfet Risâlesi’nden” (12 Nisan 1898), **Kanûn-i Esâsî**, 2 (13), 3-4.
- “Ahvâl-ı Siyâsiye” (19 Nisan 1898), **Kanûn-i Esâsî**, 2 (14), 1-2.
- “İmâmet ve Hilâfet Risâlesi’nden” (19 Nisan 1898), **Kanûn-i Esâsî**, 2 (14), 3-4.
- “Kürdlere Tebşir-Mabeyn’e İhtâr” (26 Mayıs 1898), **Kanûn-i Esâsî**, 2 (15), 4-5.
- “İmâmet ve Hilâfet Risâlesi’nden” (7 Haziran 1898), **Kanûn-i Esâsî**, 2 (16), 3-4.
- “Tezkîr” (22 Haziran 1898), **Kanûn-i Esâsî**, 2 (18), 1-2.
- “İmâmet ve Hilâfet Risâlesi’nden” (22 Haziran 1898), **Kanûn-i Esâsî**, 2 (18), 4.
- “İmâmet ve Hilâfet Risâlesi’nden” (5 Temmuz 1898), **Kanûn-i Esâsî**, 2 (19), 4.
- “Sultan Hamid’in Entrikaları ve Müdâfaâ’-yı Nâmûs” (16 Temmuz 1898), **Kanûn-i Esâsî**, 2 (20), 3-5.
- “Siyâset-i Hamidiye Âsâr-ı Âhiresi” (27 Temmuz 1898), **Kanûn-i Esâsî**, 2 (21), 1-4.
- “İmâmet ve Hilâfet Risâlesi’nden” (27 Temmuz 1898), **Kanûn-i Esâsî**, 2 (21), 8.
- “İmâmet ve Hilâfet Risâlesi’nden” (15 Ağustos 1898), **Kanûn-i Esâsî**, 2 (22), 3-4.
- “Cülûs Tebriki Nâmıyla Zât-ı Şâhâne’ye Yazılmış Bir Arabca Hitâbın Tercümesidir” (8 Eylül 1898), **Kanûn-i Esâsî**, 2 (24), 1-2.
- “Hâlifinin Göğsünde İstavroz- (Haç)” (14 Eylül 1898), **Kanûn-i Esâsî**, 2 (25), 3-4.
- “Fukara ve Âcize Nâmına Gerçekden İsti’tâf” (13 Ocak 1899), **Kanûn-i Esâsî**, 2 (28), 2-3.
- “Anadolu Mezâlimi” (13 Ocak 1899), **Kanûn-i Esâsî**, 2 (28), 8.
- “Hırka-i Sa’âdet’i Ziyâret Câiz mi?” (23 Ocak 1899), **Kanûn-i Esâsî**, 2 (29), 23 Ocak 1899, 1-2.
- “Ehl-i İslâm’la Almanya ve Türkiyâ” (6 Şubat 1899), **Kanûn-i Esâsî**, 2 (31), 5-7.
- “Âile-i Saltanat Hakkında Gerçekden Bir İsti’tâf” (21 Şubat 1899), **Kanûn-i Esâsî**, 2 (32), 6-7.
- “Ehl-i İslâm’la Türkiyâ ve Almanya” (13 Mart 1899), **Kanûn-i Esâsî**, 2 (34), 3-4.
- “Marâkeş Hilâfeti’ne Bi’at Haber-i Müdhişi” (13 Nisan 1899), **Kanûn-i Esâsî**, 2 (36), 2-3.
- “Şevketlü Abdülhamid Hân-ı Sâni’nin İngiltere’ye Meyl-i Cedîdî” (30 Mayıs 1898), **Kanûn-i Esâsî**, 2 (38), 2-3.
- “Suriye’den Mektûb” (15 Aralık 1895), **Meşveret**, (2), 4.
- “Cem’iyyetler, Yaftalar” (1 Ocak 1896), **Meşveret**, (3), 4.
- “Adâlet” (15 Ocak 1896), **Meşveret**, (4), 1-2.
- “Girid Adası” (1 Şubat 1896), **Meşveret**, (5), 2-3.
- “Vilâyetlerimiz” (1 Şubat 1896), **Meşveret**, (5), 3-4.
- “İlân” (1 Şubat 1896), **Meşveret**, (5), 4.
- “İstanbul’dan Mektûb” (16 Mart 1896), **Meşveret**, (8), 3-4.
- “Havâdis-i Siyâsiye” (16 Mart 1896), **Meşveret**, (8), 4.
- “Hilâfet ve Saltanat” (2 Nisan 1896), **Meşveret**, (9), 3-4.

- “Muvaffakîyet-i Cihânîyânî” (1 Mayıs 1896), **Meşveret**, (10), 1-2.
- “Tâlim ve Terbiye ve Mekteblerimiz” (1 Mayıs 1896), **Meşveret**, (10), 2-3.
- “Muvaffakîyet-i Cihânîyânî Bir Hâmis” (23 Mayıs 1896), **Meşveret**, (11), 4.
- “Meşveret” (23 Mayıs 1896), **Meşveret**, (11), 4.
- “Selânik’den” (5 Temmuz 1896), **Meşveret**, (13), 2-3.
- “Ecnebî Gazeteleri” (5 Temmuz 1896), **Meşveret**, (13), 6
- “Suriye’den Mektûb” (4 Ağustos 1896), **Meşveret**, (15), 5.
- “Girid Havâdisi” (4 Ağustos 1896), **Meşveret**, (15), 6.
- “İstanbul’dan” (19 Ağustos 1896), **Meşveret**, (16), 3.
- “Suriye’den Mektûb” (21 Ağustos 1896), **Meşveret**, (17), 3-4.
- “Havâdis” (20 Eylül 1896), **Meşveret**, (19), 6.
- “İstanbul’dan: 11 Teşrin-i Evvel 1312” (23 Ekim 1896), **Meşveret**, (21), 4-5.
- “Tabaka-i Bâlâ Muhbirimizden” (23 Ekim 1896), **Meşveret**, (21), 7-8.
- “İstanbul’dan” (8 Kasım 1896), **Meşveret**, (22), 7-8.
- “Havâdis-i Siyâsiye” (8 Kasım 1896), **Meşveret**, (22), 8.
- [İsimiz] (3 Aralık 1896), **Meşveret**, (23), 6.
- “Havâdis-i Siyâsiye” (3 Aralık 1896), **Meşveret**, (23), 7.
- “Habsâne-i Umûmîden Mektûb”(25 Ekim 1897) , **Meşveret**, (26), 4.
- “İcmâl-i Ahvâl” (9 Aralık 1897), **Meşveret**, (27), 3-4.
- “İcmâl-i Ahvâl (24 Aralık 1897)”, **Meşveret**, (28), 2.
- “Posta” (24 Aralık 1897), **Meşveret**, (28), 2-3.
- “Tevkifât” (24 Aralık 1897), **Meşveret**, (28), 3-4.
- “Bulgaristan’da Câmiler” (24 Aralık 1897), **Meşveret**, (28), 4.
- “Osmânî ve Kanûn-i Esâsî Gazeteleri” (14 Ocak 1898), **Meşveret**, (29), 3.
- “Parasızlık” (14 Ocak 1898), **Meşveret**, (29), 4.
- “Havâdis-i Siyâsiye” (1 Aralık 1895), **Bir Numerolu Meşveret’in İlâvesi**, 1-2.
- “Havâdis-i Siyâsiyye” (15 Aralık 1895), **İki Numerolu Meşveret’in İlâvesi**, 1-2.
- “Teşekkür ve Ricâ” (1 Ocak 1896), **Üç Numerolu Meşveret’in İlâvesi**, 1.
- “Havâdis” (1 Ocak 1896), **Üç Numerolu Meşveret’in İlâvesi**, 3.
- “Hastahânelerimiz” (15 Ocak 1896), **Dörd Numerolu Meşveret’in İlâvesi**, 2-3.
- “İstanbul’dan Mektûb” (15 Ocak 1896), **Dörd Numerolu Meşveret’in İlâvesi**, 3-4.
- “Ermeni Konferansı- Paris Sefiri” (15 Ocak 1896), **Dörd Numerolu Meşveret’in İlâvesi**, 4-5.
- “Dürzi İsyânı” (15 Ocak 1896), **Dörd Numerolu Meşveret’in İlâvesi**, 5.
- [Başlıksız] (15 Ocak 1896), **Dörd Numerolu Meşveret’in İlâvesi**, 6.
- “Hafiyeler” (15 Şubat 1896), **Altı Numerolu Meşveret’in İlâvesi**, 1.
- “İstanbul Havâdisi” (15 Şubat 1896), **Altı Numerolu Meşveret’in İlâvesi**, 2-3.
- “Meşveret” (2 Mart 1896), **Yedi Numerolu Meşveret’in İlâvesi**, 1-2.
- “İstanbul Havâdisi” (2 Mart 1896), **Yedi Numerolu Meşveret’in İlâvesi**, 2-3.
- “Evrâk-ı Havâdis” (2 Mart 1896), **Yedi Numerolu Meşveret’in İlâvesi**, 3.

- “A’zam-ı Ulemâ’dan Bir Zâtın Mîzân Kardaşımıza Gönderdiği Mufassal Mektûb Fevkalâde Ehemmiyeti Hâiz Olduğundan Ba’zı Fıkraları Bervech-i Âti Derc İdildi” (16 Mart 1896), **Sekiz Numerolu Meşveret’in İlâvesi**, 1.
- “Erzincan’dan Mektûb” (2 Nisan 1896), **Dokuz Numerolu Meşveret’in İlâvesi**, 4-5.
- “Telgraf ve Havâdis” (23 Mayıs 1896), **On Bir Numerolu Meşveret’in İlâvesi**, 4.
- “Girid’den Alınan Beş Altı Mektubun Hulâsasıdır” (23 Mayıs 1896), **On Bir Numerolu Meşveret’in İlâvesi**, 5.
- “Havâdis” (23 Mayıs 1896), **On Bir Numerolu Meşveret’in İlâvesi**, 6
- “Telgraflar” (8 Haziran 1896), **İlâve-i Meşveret**, (12), 2.
- “İfâde-i Mahsûsa” (14 Aralık 1896), **Mîzân**, (1), 1.
- “Beyannâme” (14 Aralık 1896), **Mîzân**, (1), 2-3.
- “İstanbul’dan” (14 Aralık 1896), **Mîzân**, (1), 3.
- “Evrâk-ı Havâdis” (14 Aralık 1896), **Mîzân**, (1), 4.
- “Tebrik-i İyd-ı Millî” (28 Aralık 1896), **Mîzân**, (2), 1.
- “Cümle-i Siyâsiye” (28 Aralık 1896), **Mîzân**, (2), 1-2.
- “Ciddi Bir İhtâr” (28 Aralık 1896), **Mîzân**, (2), 2.
- “Mekâtib ve Edebîyât” (28 Aralık 1896), **Mîzân**, (2), 4-5.
- “Vatandan Havâdis” (28 Aralık 1896), **Mîzân**, (2), 5-6.
- “İyd-ı Millî” (4 Ocak 1897), **Mîzân**, (3), 1-2.
- “Makale-i Mahsûsa” (4 Ocak 1897), **Mîzân**, (3), 2-3.
- “Bend-i Mahsûs” (4 Ocak 1897), **Mîzân**, (3), 3-4.
- “Evrâk-ı Havâdis” (4 Ocak 1897), **Mîzân**, (3), 4.
- “Vatandan Havâdis” (4 Ocak 1897), **Mîzân**, (3), 4.
- “Makale-i Mahsûsa” (11 Ocak 1897), **Mîzân**, (4), 1-2.
- “İzâhat” (11 Ocak 1897), **Mîzân**, (4), 3-4.
- “Vatandan Havâdis” (11 Ocak 1897), **Mîzân**, (4), 4.
- “İlân” (11 Ocak 1897), **Mîzân**, (4), 4.
- “Midhat Paşa” (18 Ocak 1897), **Mîzân**, (5), 1-2.
- “Hep Masharalıktır” (18 Ocak 1897), **Mîzân**, (5), 2-3.
- “Kanûn-i Esâsi” (18 Ocak 1897), **Mîzân**, (5), 3-4.
- “İlân” (18 Ocak 1897), **Mîzân**, (5), 4.
- “Makale-i Siyâsiye” (25 Ocak 1897), **Mîzân**, (6), 1-2.
- “İstanbul Mektûbu” (25 Ocak 1897), **Mîzân**, (6), 3-4.
- “İdâre-i Merkeziye’den Mevrûd Bir Mektûbdan” (25 Ocak 1897), **Mîzân**, (6), 4.
- “Ricâ-i Mahsûs” (25 Ocak 1897), **Mîzân**, (6), 4.
- “Risâle-i Arabîye” (25 Ocak 1897), **Mîzân**, (6), 4.
- “Vasiyetnâme-yi Siyâsi” (25 Ocak 1897), **Mîzân**, (6), 4.
- “Akîbet!” (15 Şubat 1897), **Mîzân**, (7), 2.
- “İzâha Muhtac Bir Sûal” (15 Şubat 1897), **Mîzân**, (7), 2.

- “Vatandan Havâdis” (15 Şubat 1897) , **Mîzân**, (7), 3-4.
- “Yeni Resimli Gazete” (15 Şubat 1897), **Mîzân**, (7), 4.
- “Vebâ-yı Osmânî” (22 Şubat 1897), **Mîzân**, (8), 1-2.
- “Girid” (22 Şubat 1897), **Mîzân**, (8), 2-3.
- “Hindistan’da Tayvun ve Kıtık” (22 Şubat 1897), **Mîzân**, (8), 3.
- “Hazırlansunlar” (22 Şubat 1897), **Mîzân**, (8), 3.
- “İstihzah” (22 Şubat 1897), **Mîzân**, (8), 3-4.
- “Vatandan Havâdis” (22 Şubat 1897), **Mîzân**, (8), 4.
- “Askerî Muhabirimiz ‘Harbî’den” (22 Şubat 1897), **Mîzân**, (8), 4.
- “Selânik’den Mektûb” (22 Şubat 1897), **Mîzân**, (8), 5.
- “İlân” (22 Şubat 1897), **Mîzân**, (8), 6.
- “Girid Umûru” (1 Mart 1897), **Mîzân**, (9), 1-3.
- “Nihâyetin Bidâyeti ve Mihr-i Mahkûmiyet” (1 Mart 1897), **Mîzân**, (9), 3.
- “İzhâr-ı Hakikat” (8 Mart 1897), **Mîzân**, (10), 1-2.
- “Girid Fecâyi’i ve Almanya İmparatoru” (8 Mart 1897), **Mîzân**, (10), 2.
- “Girid Erbâb-ı Hâmiyetinden Bir Zât-ı Âli Tarafından Gönderilmiş Feryâdnâmedir” (8 Mart 1897), **Mîzân**, (10), 2-3.
- “Tayms Muhabiriyle Bir Mülâkat” (8 Mart 1897), **Mîzân**, (10), 3.
- “Münir Bey” (8 Mart 1897), **Mîzân**, (10), 3-4.
- “Yine Kırk Anbar” (15 Mart 1897), **Mîzân**, (11), 1-2.
- “Pâyitaht Havâdisi” (15 Mart 1897), **Mîzân**, (11), 4.
- “Yangın Var Cân Kurtaran Yok mu?” (22 Mart 1897), **Mîzân**, (12), 1-3.
- “Tabaka-i Bâlâ Muhabirimizden” (22 Mart 1897), **Mîzân**, (12), 3-4.
- “Buhârî-i Şerif Tercümesi” (22 Mart 1897), **Mîzân**, (12), 5.
- “Cümle-i Siyâsiye” (29 Mart 1897), **Mîzân**, (13), 1-2.
- “Ricâ-yı Mahsûs” (29 Mart 1897), **Mîzân**, (13), 4.
- “İhtâr” (29 Mart 1897), **Mîzân**, (13), 4.
- “Vükelâ-yı Saltanat-ı Seniyye Hakkında Ecnebilerin Fikirleri” (5 Nisan 1897), **Mîzân**, (14), s. 1-3.
- “Yanlış Mütâlaa” (5 Nisan 1897), **Mîzân**, (14), 3.
- “Biçâre Vâlîde” (5 Nisan 1897), **Mîzân**, (14), 4.
- “Tabaka-i Bâlâ Muhabirimizden” (12 Nisan 1897) , **Mîzân**, (15), 2-3.
- “Mîzân” (12 Nisan 1897), **Mîzân**, (15), 4.
- “Vazife ve Mes’ûliyet” (19 Nisan 1897), **Mîzân**, (16), 1-3.
- “A Sultanım Geç Değil mi?” (19 Nisan 1897), **Mîzân**, (16), 4.
- “Neler Olacak?” (19 Nisan 1897), **Mîzân**, (16), 4.
- “Cümle-i Siyâsiye” (26 Nisan 1897), **Mîzân**, (17), 2-3.
- “Harb Muhabir-i Mahsûsamızdan” (3 Mayıs 1897), **Mîzân**, (18), 2-3.
- “Mîzân” (3 Mayıs 1897), **Mîzân**, (18), 5.
- “Hutbe” (3 Mayıs 1897), **Mîzân**, (18), 6.

- “Arab İzzet” (3 Mayıs 1897), **Mîzân**, (18), 6.
- “Târihden Bir İki Sahife Daha!” (10 Mayıs 1897), **Mîzân**, (19), 1-4.
- “Bayram Tebriki” (17 Mayıs 1897), **Mîzân**, (20), 1-2.
- “Tabaka-i Bâlâ Muhbirimizden” (17 Mayıs 1897), **Mîzân**, (20), 3-4.
- “Cümle-i Siyâsiye” (24 Mayıs 1897), **Mîzân**, (21), 1-2.
- “İlân-ı Mahsûs” (24 Mayıs 1897), **Mîzân**, (21), 2.
- “Anasına Bak, Kızını Al” (31 Mayıs 1897), **Mîzân**, (22), 1-2.
- “Mazbata” (31 Mayıs 1897), **Mîzân**, (22), 2.
- “Tabaka-i Bâlâ Muhbirimizden” (31 Mayıs 1897), **Mîzân**, (22), 3-4.
- “Londra Matbûatı” (31 Mayıs 1897), **Mîzân**, (22), 4.
- “Mesâil-i Hâzıra” (7 Haziran 1897), **Mîzân**, (23), 1-2.
- “Âsâr-ı Ceyyide Şark’ın Za’f ve Kuvveti” (7 Haziran 1897), **Mîzân**, (23), 3.
- [İsimsiz] (7 Haziran 1897), **Mîzân**, (23), 3.
- “Mekteb-i Harbiye” (7 Haziran 1897), **Mîzân**, (23), 4.
- “Mekteb Müfettişi Ferik İsmâil Habisi” (7 Haziran 1897), **Mîzân**, (23), 4.
- “Ma’nîdâr Bir Suâl” (14 Haziran 1897), **Mîzân**, (24), 2-3.
- “Korkulu Rüyâ” (14 Haziran 1897), **Mîzân**, (24), 3-4.
- “İzâh-ı Hakikat” (21 Haziran 1897), **Mîzân**, (25), 3-4.
- “Ali Suavî Merhûm” (28 Haziran 1897), **Mîzân**, (26), 1-2.
- “Yenişehir ve Tırhala” (28 Haziran 1897), **Mîzân**, (26), 2-3.
- “İkinci Bastil!” (28 Haziran 1897), **Mîzân**, (26), 3.
- “İhtâr” (28 Haziran 1897), **Mîzân**, (26), 4.
- “İhtâr-ı Hâlis” (5 Temmuz 1897), **Mîzân**, (27), 2-3.
- “Golç Paşa” (5 Temmuz 1897), **Mîzân**, (27), 3.
- “İstanbul’dan” (5 Temmuz 1897), **Mîzân**, (27), 4.
- “Abdülhamid’in En Büyük Cinâyeti” (19 Temmuz 1897), **Mîzân**, (28), 2-3.
- “İfâde-i Mahsûsa” (1 Aralık 1897), **Osmânli**, (1), 1.
- “Makam-ı Akdes Cenâb-ı Hilâfetpenâhiye” (1 Aralık 1897), **Osmânli**, (1), 1-5.
- “Hind Kıyâmı-Hükûmet-i Osmânîye-Almanya” (1 Aralık 1897), **Osmânli**, (1), 5-6.
- “İstanbul’dan Mektûb” (1 Aralık 1897), **Osmânli**, (1), 8.
- “Siyâsi ve İctimâî” (15 Aralık 1897), **Osmânli**, (2), 1-3.
- “Yine Trablus’dan” (15 Aralık 1897), **Osmânli**, (2), 5-6.
- “İstanbul’dan” (15 Aralık 1897), **Osmânli**, (2), 6.
- “Muhârebe ve Netâyici” (1 Ocak 1898), **Osmânli**, (3), 1-2.
- “İdâre-i İstibdâdiye- Ahlâk-ı Umûmiye” (1 Ocak 1898), **Osmânli**, (3), 3.
- “Havâdis” (1 Ocak 1898), **Osmânli**, (3), 8.
- “Abdülhamid ve Rusya” (15 Ocak 1898), **Osmânli**, (4), 1-3.
- “Matbûat-ı Cedîde” (15 Ocak 1898), **Osmânli**, (4), 8.
- “Tabaka-i Bâlâdan” (1 Şubat 1898), **Osmânli**, (5), 7-8.

- “Matbûat-ı Cedîde” (1 Şubat 1898), **Osmânli**, (5), 8.
- “Devlet-i Osmânîye ve Avrupa” (1 Mart 1898), **Osmânli**, (7), 1-4.
- “Virgi” (15 Mart 1898), **Osmânli**, (8), 3-4.
- “Bizce Ma'lûm Olan Mechûl Bir Tarafdan” (15 Mart 1898), **Osmânli**, (8), 7.
- “Ölüm Korkusuyla İntihâr!!” (1 Nisan 1898), **Osmânli**, (9), 3.
- “Deliorman'dan” (1 Nisan 1898), **Osmânli**, (9), 7-8.
- “Matbûat-ı Cedîde” (1 Nisan 1898), **Osmânli**, (9), 8.
- “Kanûn-i Esâsî” (15 Nisan 1898), **Osmânli**, (10), 1
- “Cevâb-ı Umûmî” (15 Nisan 1898), **Osmânli**, (10), 3.
- “Almanya İmparatoru ve Sultan Hamid” (15 Mayıs 1898), **Osmânli**, (12), 4-5.
- “Osmânli” (15 Mayıs 1898), **Osmânli**, (12), 7.
- “İlân” (1 Ağustos 1898), **Osmânli**, (17), 1.
- “Moskof İslâmları Asıyor!!!...” (1 Ağustos 1898), **Osmânli**, (17), 1-2.
- “Darbe-i Hakk” (1 Ağustos 1898), **Osmânli**, (17), 8.
- “Rusya'da Müslümânlar” (15 Eylül 1898), **Osmânli**, (20), 5.
- “Bedirhan Paşazâdeler” (15 Eylül 1898), **Osmânli**, (20), 6-7.
- “Abdülhamid'in Cebâneti” (15 Eylül 1898), **Osmânli**, (20), 7.
- “Telgraflar” (15 Eylül 1898), **Osmânli**, (20), 8.
- “Ba'zı Emel Kan İster!” (1 Ekim 1898), **Osmânli**, (21), 4.
- “Gülmek Değil, Ağlamakdır Ahrâ” (1 Ekim 1898), **Osmânli**, (21), 4
- “Girid Ahvâli” (1 Ekim 1898), **Osmânli**, (21), 4.
- “Hangisi Halife, Hangisi Re'is-i Eşkiyâ?” (1 Ekim 1898), **Osmânli**, (21), 7-8.
- “Sükût!..” (29 Ekim 1898), **Osmânli**, (23), 1.
- “Artık İleri!” (29 Ekim 1898), **Osmânli**, (23), 2.
- “Sorarız” (29 Ekim 1898), **Osmânli**, (23), 6.
- “İlân” (15 Kasım 1898), **Osmânli**, (24), 1.
- “Teessüf mi İdelim, İftihâr mı?” (15 Kasım 1898), **Osmânli**, (24), 1.
- “Muamma Değil!” (15 Kasım 1898), **Osmânli**, (24), 2-3.
- “Matbûat-ı Cedîde” (15 Kasım 1898), **Osmânli**, (24), 10.
- “Mektûb” (1 Aralık 1898), **Osmânli**, (25), 1.
- “Telgraf” (1 Aralık 1898), **Osmânli**, (25), 1.
- “Ne Hâldeyiz” (1 Aralık 1898), **Osmânli**, (25), 2.
- “Yine Moskof” (1 Aralık 1898), **Osmânli**, (25), 5.
- “İzzet-i Nefsdan Eser Kalmadı mı?” (1 Aralık 1898), **Osmânli**, (25), 5.
- “Matbûat-ı Cedîde” (1 Aralık 1898), **Osmânli**, (25), 8.
- “Bir Tekzib-i Müdhiş” (15 Aralık 1898), **Osmânli**, (26), 7.
- “Moskof” (1 Ocak 1899), **Osmânli**, (27), 1-3.
- “[Başlıksız]” (1 Ocak 1899), **Osmânli**, (27), 2.
- “Girid'den” (1 Ocak 1899), **Osmânli**, (27), 3-4.

- “Arnavudluk’dan” (1 Ocak 1899), **Osmânli**, (27), 4-5.
- “İthâf” (15 Şubat 1899), **Osmânli**, (30), 1.
- “Alâkadar Olanlara İbret!” (15 Şubat 1899), **Osmânli**, (30), 2.
- “Trablus’dan” (15 Şubat 1899), **Osmânli**, (30), 7.
- “Hilâfet-i İslâmîye Tehlikede!” (15 Mart 1899), **Osmânli**, (32), 3-5.
- “Pâdişâh Düşmânlarımızı Taltif İdiyor!” (15 Mart 1899), **Osmânli**, (32), 8.
- “Ulemâmıza, Vâizlerimize Numûne-i İmtisâl” (15 Mart 1899), **Osmânli**, (32), 8.
- “Arnavudluk ve Arnavudlar” (1 Nisan 1899), **Osmânli**, (33), 1-3.
- “Havâdis” (15 Nisan 1899), **Osmânli**, (34), 7-8.
- “Türkiyâ ve Almanya” (1 Mayıs 1899), **Osmânli**, (35), 1-5.
- “Kürdistan Gazetesi” (1 Mayıs 1899), **Osmânli**, (35), 5.
- “Viyana Sefiri Mahmud Nedim Bey” (1 Mayıs 1899), **Osmânli**, (35), 5-6.
- “Giridlilere İhtâr” (15 Mayıs 1899), **Osmânli**, (36), 3.
- “Suriye’de Moskoflar” (1 Haziran 1899), **Osmânli**, (37), 2-3.
- “Girid Kanûn-i Esâsî’si” (1 Haziran 1899), **Osmânli**, (37), 4.
- “Suriye Seyâhati Tehî Değilmiş!” (1 Haziran 1899), **Osmânli**, (37), 7.
- “Yemen İsyânı” (1 Haziran 1899), **Osmânli**, (37), 7-8.
- “İlân” (1 Haziran 1899), **Osmânli**, (37), 9.
- “İstanbul’dan” (15 Haziran 1899), **Osmânli**, (38), 4.
- “Şeyhü’l-İslâm Semâhatlü Cemâleddin Efendi’ye Açık İhtârname” (1 Temmuz 1899), **Osmânli**, (39), 1.
- “Evrâk-ı Resmiye” (15 Temmuz 1899), **Osmânli**, (40), 2-4.
- “Tosyalı Vasfi Efendi Merhûm” (1 Ağustos 1899), **Osmânli**, (41), 4.
- “Abdülhamid Re’is-i Eşkiyâ mıdır?” (1 Ağustos 1899), **Osmânli**, (41), 5-6.
- “Osmânli” (1 Ağustos 1899), **Osmânli**, (41), 7.
- “Girid’dan” (15 Ağustos 1899), **Osmânli**, (42), 6-7.
- “Havâdis” (1 Eylül 1899), **Osmânli**, (43), 8.
- “İstanbul Gazeteleri” (1 Ocak 1900), **Osmânli**, (51), 7-8.
- “İlân” (15 Ocak 1900), **Osmânli**, (52), 1.
- “Almanca İlâvemizin Dibâcesi” (15 Şubat 1900), **Osmânli**, (54), 3.
- “Erbâbına İhtâr” (1 Mart 1900), **Osmânli**, (55), 1.
- “Anadolu’nun Mukaddime-i İstilâsı” (1 Mart 1900), **Osmânli**, (55), 1-3.
- “Fetvâ” (15 Nisan 1900), **Osmânli**, (58), 1.
- “Mülâhaza” (15 Nisan 1900), **Osmânli**, (58), 1.
- “Elyevm Cenevre’de Mukim Dâmâd Mahmud Paşa Hazretlerinin Adliye Nâzırı Übbehetlü Devletlü Abdurrahman Paşa Hazretlerine Hitâben Kaleme Aldıkları Mektûbdur” (15 Nisan 1900), **Osmânli**, (58), 1-2.
- “Bağdad Muhbirimizden Gelen Mektûbun Ba’zı Fıkraları” (15 Nisan 1900), **Osmânli**, (58), 4-5.
- “İngiltere ve Mısır” (15 Nisan 1900), **Osmânli**, (58), 6-8.

- “Yeni Yeni Garîbeler” (15 Nisan 1900), **Osmânli**, (58), 8.
- “Havâdis” (15 Mayıs 1900), **Osmânli**, (60), 4.
- “İlân” (15 Mayıs 1900), **Osmânli**, (60), 4.
- “Hairenik Gazetesi” (1 Haziran 1900), **Osmânli**, (61), 3.
- “Saray Muhbirimizden Aynen Mektûb” (15 Haziran 1900), **Osmânli**, (62), 3-4.
- “İstanbul’dan” (1 Temmuz 1900), **Osmânli**, (63), 6-7.
- “Osmânli” (1 Aralık 1900), **Osmânli**, (73), 4-5.
- “İslâm’a Tebşir” (1 Ocak 1901), **Osmânli**, (75), 1-2.
- “Bir Arnavud Mektûbuna Cevâb” (15 Ocak 1901), **Osmânli**, (76), 8.
- “Ahvâl-i Mâlîyemize Dâir” (15 Nisan 1901), **Osmânli**, (82), 1-3.
- “Mirâs Hazırlıkları” (1 Haziran 1901), **Osmânli**, (85), 1-3.
- “İstanbul’da Ecnebî Postaları” (1 Haziran 1901), **Osmânli**, (85), 3-4.
- “Mülâhaza-yı Siyâsî” (15 Haziran 1901), **Osmânli**, (86), 1-2.
- “Teessüf ve Ta’ziye” (15 Haziran 1901), **Osmânli**, (86), 6.
- “Matbûât-ı Cedîde” (15 Haziran 1901), **Osmânli**, (86), 8.
- “Yine Sefir Münir Bey” (1 Temmuz 1901), **Osmânli**, (87), 7-8.
- “Zavallı İsmâil Safâ Ölmüş” (15 Ağustos 1901), **Osmânli**, (90), 7.
- “Cülûs-ı Hamidî” (15 Eylül 1901), **Osmânli**, (92), 1.
- “Midhat Paşa Hâtîrâtından” (1 Kasım 1901), **Osmânli**, (95), 2-3.
- “İstanbul’dan” (15 Kasım 1901), **Osmânli**, (96), 3-5.
- “İyd-ı Fıtr” (15 Ocak 1902), **Osmânli**, (100), 1-2.
- “İstanbul’dan” (15 Ocak 1902), **Osmânli**, (100), 6.
- “Yigirminci Asırda Şark Meselesi’ne Dâir” (1 Şubat 1902), **Osmânli**, (101), 1-4.
- “Beni Me’yûs İden Hâletden Biri” (15 Ağustos 1898), **Pinti**, (1), 4.
- “İfâde-i Mahsûsa” (1 Mart 1901), **Tokmak**, (1,) 1.

b. Diğer Kaynaklar

- 1910 Cemiyet-i Hafiye Davasının Tek Kadın Sanığı Şahende Hanım’ın Sûzişli Hatıraları** (2016), A. Filiz Evcimen Salıcı (Haz.), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- II. Abdülhamid’in İlk Mâbeyn Ferîki Eğinli Said Paşa’nın Hâtîrâtı I-II (1876-1880)** (2011), Davut Erkan (Haz.), Bengi Yayınları, İstanbul.
- A. R. [Ahmed Refik] (1327), **Abdülhamid-i Sâni ve Devr-i Saltanatı Hayât-ı Husûsiyye ve Siyâsiyesi**, 3, Kitâbhâne-yi İslâm ve Askerî, İstanbul.
- Abdullah Cevdet (1316), **İki Emel**, Osmânli İttihâd ve Terakkî Cemiyeti Matbaası, Kahire.
- _____ (1908), **Mahkeme-i Kübrâ**, Tab’-ı Sâni, Matbaa-i İctihâd, Mısır.
- _____ (1912), **Hadd-i Te’dîb**, Tab’-ı Sâni, Matbaa-i İctihâd, İstanbul.
- Abdülhamid’in Kara Kutusu Arap İzzet Holo Paşa’nın Günlükleri** (2019), 1- Metin, İbrahim Küreli (Yay. Haz.), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.

- Acehan, Abdullah (2008), “Osmanlı Devleti’nin Sürgün Politikası ve Sürgün Yerleri”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, 1 (5), 12-29.
- Adadağ, Özgür (2008), “Jön Türklerde Devrim Algısı ‘Barışçıl Devrim’”, **Toplumsal Tarih**, (180), 48-53.
- Ahmed Cevdet (1309), **Târih-i Cevdet**, 1-6-7, Tertib-i Cedid, Matbaa-i Osmânîye, Der-saâdet.
- _____ (1991), **Tezâkir 40-Tetimme**, Cavid Baysun (Yay.), 3. Baskı, TTK Yayınları, Ankara.
- Akarlı, Engin Deniz (1979), “Friction and Discord within the Ottoman Government under Abdulhamid II (1876-1909)”, **Boğaziçi Üniversitesi Dergisi**, 7, 3-26.
- Akcan, Erol (2015), **İttihat ve Terakki Fırkası’nın Paramiliter Gençlik Kuruluşları**, TTK Yayınları, Ankara.
- Akkaya, Sacide Nur (2018), **Taşra Mektupları Işığında II. Abdülhamid Döneminde Toplumsal Hayat**, Kitabevi, İstanbul.
- Aksel, Malik (2011), **İstanbul’un Ortası**, Beşir Ayvazoğlu (Yay. Haz.), Kapı Yayınları, İstanbul.
- Akşin, Sina (2009), **Jön Türkler ve İttihat ve Terakki**, 5. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara.
- Akyıldız, Ali (2014), “II. Abdülhamid’in Yönetim Anlayışı”, Coşkun Yılmaz (Ed.), **Sultan II. Abdülhamid ve Dönemi**, 2. Baskı, içinde (111-123), Sultanbeyli Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Kültür Yayınları, İstanbul.
- _____ (2015), **Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme**, 5. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Akyüz, Yahya (1981), “Atatürk’te Namık Kemal’in Etkisi ve Abdülhamit Döneminde Yasak Kitaplara İlişkin İki Belge”, **Bellekten**, XLV/2 (178-180), 501-511.
- Alberi, Sabuncuzade Louis (2007), **Yıldız Sarayı’nda Bir Papaz**, Mehmet Kuzu (Yay. Haz.), Selis Kitaplar, İstanbul.
- Alfieri, V. (1317), **İstibdad**, (Çev. Abdullah Cevdet), Cenove.
- Ali Ekrem Bolayır’ın Hatıraları** (2013), M. Kayahan Özgül (Haz.), Kurgan Edebiyat Yayınları, Ankara.
- Ali Fahri (1328), Emel Yolunda, İkinci Tab’, Hürriyet Matbaası, İstanbul.
- _____ (2015), **Emel Yolunda Kandil ve Muhtar Paşa Jön Türklerin Sürgün Hatıraları**, Yücel Yiğit ve Mehmet Narlı (Haz.), Hitabevi Yayınları, Ankara.
- Ali Münif Bey’in Hâtıraları** (1996), Taha Toros (Haz.), İsis Yayıncılık, İstanbul.
- Ali Sa’id (1338-40), **Saray Hatıraları Sultan Abdülhamid Han’ın Hayâtı**, Minber Matbaası, [İstanbul].
- _____ (1994), **Saray Hatıraları Sultan Abdülhamid’in Hayatı**, Ahmet Nezih Galitekin (Haz.), Nehir Yayınları, İstanbul.
- Alkan, Ahmet Turan (1997), **Sıradışı Bir Jön Türk Ubeydullah Efendi’nin Amerika Hatıraları**, 2. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul.

- Alkan, Mehmet Ö. (2014), “Resmî İdeolojinin Doğuşu ve Evrimi Üzerine Bir Deneme”, **Modern Türkiye Siyasi Düşünce**, 1-Cumhuriyet’e Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi, 10. Baskı, İletişim Yayınları, içinde (377-407), İstanbul.
- Alkan, Necmettin (2007), “II. Abdülhamid Devrinde İstihdam Edilen İlk Alman Askerî Heyetinin Komutanı Otto von Kaehler ve Her İki Tarafın Beklentileri”, **Tarih Dergisi**, (43), 135-165.
- _____ (2008), “Dış Siyasetin Bir Aracı Olarak Hükümdar Gezileri: Kaiser II. Wilhelm’in 1898 Şark Seyahati”, **Osmanlı Araştırmaları**, (31), 9-53.
- _____ (2008), “Osmanlı Devleti’nin Batı Politikası -Tanzimat’tan II. Meşrutiyet’e- (1839-1908)”, Mustafa Bıyıklı (Ed.), **Türk Dış Politikası Osmanlı Dönemi**, 2, içinde (137-187), Gökkuşbu, İstanbul.
- _____ (2009), **Mutlakiyetten Meşrutiyete II. Abdülhamid ve Jön Türkler**, Selis Kitaplar, İstanbul.
- _____ (2009), “Osmanlı Modernleşmesi ve Klasik Yeniçeri İsyanlarının Modern Siyasî Darbelere Dönüşmesi”, **Doğu Batı**, (51), 51-67.
- _____ (2011), “Sultan II. Abdülhamid ve Osmanlı Modernleşmesi”, Mehmet Metin Hülâgü vd. (Haz.), **Devr-i Hamid Sultan II. Abdülhamid**, 4 içinde (93-117), Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri.
- _____ (2012), **Selanik’in Yükselişi Jön Türkler Abdülhamid’e Karşı 1908 İhtilâli**, Timaş Yayınları, İstanbul.
- _____ (2016), “Goltz, Wilhelm Colmar von der”, **TDVİA**, Ek-1 içinde (478-480), İstanbul.
- _____ (2018), **Karikatürlerle Sultan II. Abdülhamid Propaganda ve Gerçek Arasında Bir Padişah**, Kronik Kitap, İstanbul.
- Altuntaş, Zeynep (2011), “Yarı ulemâdan bir Jön Türk Hoca Muhyiddin’in hayatı ve eserleri”, **Tarih ve Toplum**, (13), 223-255.
- Alver, Füsün (2007), **Gazeteciliğin Kuramsal Temelleri**, Beta Basım Yayım, İstanbul.
- Aslan, Taner (2008), “İttihâd-ı Osmanî’den Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti’ne”, **Bilig**, (47), 79-120.
- _____ (2010), “II. Abdülhamid’in Jön Türk Siyaseti: İttihat ve Terakki Cemiyeti’ne Karşı Önlemler”, **Yakın Doğu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 3 (1), 102-131.
- _____ (2012), **Osmanlı’da Levant Postaları**, Berikan Yayınevi, Ankara.
- Aslaner, Serhat (2008), “Taşrada Jön Türklük yahut Meşrutiyet Fikrinin Konya’ya İntikali”, **Dîvân**, 13 (25), 75-99.
- Aslanoğlu, Mehmet (1999), “II. Abdülhamid’in İktisadi ve Mali Politikalar Üzerindeki Etkisi”, **Toplumsal Tarih**, (63), 25-32.
- Ataman, Bora (2009), “Türkiye’de İlk Basın Yasakları ve Abdülhamid Sansürü”, **Marmara İletişim Dergisi**, (14), 21-49.
- Atılhan, Cevat Rifat (1971), **İttihad ve Terakki’nin Suikast’leri**, Aykurt Neşriyatı, İzmir.
- Aydemir, Şevket Süreyya (2016), **Suyu Arayan Adam**, 32. Baskı, Remzi Kitabevi, İstanbul.

- Aydemir, Uygur (2014), "1870'ler Basınındaki Siyasi Tartışmalar Işığında Sultan Abdülaziz Döneminde Kamuoyunun Siyasi İşlevi", **Sultan Abdülaziz ve Dönemi Sempozyumu 12-13 Aralık 2013, Ankara Sosyo-Kültürel ve Ekonomik Hayat, 2, içinde** (181-207), Ankara.
- Babacan, Hasan (2012), **Mehmed Talât Paşa 1874-1921**, Altınpost Yayıncılık, Ankara.
- Balcı, Sezai (2011), "Sultan II. Abdülhamid Döneminde Yabancı Basın", Mehmet Metin Hülâgü vd. (Haz.), **Devr-i Hamid Sultan II. Abdülhamid, 5 içinde** (45-65), Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri.
- Bay, Abdullah (2016), "19. Yüzyılda Osmanlı'da Propaganda ve Protesto Kültürü: 'Teşviş-i Ezhân ve Fesadâmiz Müdhiş' Yaftalar", **Kebikeç**, (41), 11-50.
- Bekir Fahri (1326), **Jönler**, Matbaa-i Kitâbhâne-i Cihân, İstanbul.
- _____ (1985), **Jönler**, Atilla Özkırmı (Haz.), İletişim Yayınları, İstanbul
- Bekir Fahri İdiz (2013), **Jönler Mısır'da**, Âdem Özbek (Haz.), Kurgan Edebiyat Yayınları, Ankara.
- Bektaş, Arsev (2013), **Kamuoyu, İletişim ve Demokrasi**, 4. Baskı, Bağlam Yayıncılık, İstanbul.
- Belgelerle Tanzimat: Osmanlı Sadriazamlarından Âli ve Fuad Paşaların Siyasî Vasiyyetnâmeleri** (1978), Engin Deniz Akarlı (Yay. Haz.), Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- Berkes, Niyazi (1942), **Propaganda Nedir?**, Recep Ulusoglu Basımevi, Ankara.
- _____ (1975), **Türk Düşününde Batı Sorunu**, Bilgi Yayınevi, İstanbul.
- Beyhan, Mehmet Ali (1999), "II. Abdülhamid Döneminde Hafiyye Teşkilâtı ve Jurnaller", **İlmî Araştırmalar**, (8), 65-83.
- Bilge, Mustafa L. (1991), "Arnavutluk", **TDVİA**, 3, 383-390.
- Bilgi, Nejdet (1992), "Dr. Mehmed Reşid Bey'in Taşkıyla Hatıraları Hakkında", **Tarih ve Toplum**, 17 (100), 52-56.
- Birecikli, İhsan Burak (2009), "Avlonyalı İsmail Kemal Bey'in Siyasi Faaliyetleri (1870-1908)", **Gazi Akademik Bakış**, 3 (5), 95-122.
- Birgen, Muhittin (2009), **İttihat ve Terakki'de On Sene**, I- İttihat ve Terakki Neydi?, Zeki Arıkan (Haz.), 2. Baskı, Kitap Yayınevi, İstanbul.
- Birinci, Ali (1999), "Münir Paşa", **Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi**, 2 içinde (330-332), YKY, İstanbul.
- _____ (2001), **Tarihin Gölgesinde Meşâhir-i Meçhûleden Birkaç Zât**, Dergâh Yayınları, İstanbul.
- _____ (2001), **Tarih Uğrunda Matbuat Âleminde Birkaç Adım**, Dergâh Yayınları, İstanbul.
- _____ (2012), **Tarih Yolunda Yakın Mazinin Siyasî ve Fikrî Ahvali**, 2. Baskı, Dergâh Yayınları, İstanbul.
- _____ (2012), **Tarihin Hududunda Hatırat Kitapları, Matbuat Yasakları ve Arşiv Meseleleri**, Dergâh Yayınları, İstanbul.
- _____ (2014), **Tarihin Kara Kitabı Tarihçiliğimizde Usûl ve Ahlâk Meseleleri**, Hitabevi, Ankara.
- Bleda, Mithat Şükrü (1979), **İmparatorluğun Çöküşü**, Remzi Kitabevi, İstanbul.

- Bozkurt, Eshabil ve Karadağ, Ayşe Banu (2015), “II. Abdülhamid Dönemi Roman Çevirileri”, **RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi**, (3), 43-77.
- Bozkurt, Gülnihâl (1996), **Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasî Gelişmelerin Işığı Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu (1839-1914)**, TTK Yayınları, Ankara.
- Brown, J. A. C. (1992), **Siyasal Propaganda**, (Çev. Yusuf Yazar), Ağaç Yayıncılık, İstanbul.
- Bürüngüz, Mehmet Refik (2013), **Son Dönem Osmanlı Aydınlarının Sömürgecilik ve Emperyalizm Algısı**, Yayınlanmamış Doktor Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Cami Baykurt'un Anılarıyla Son Osmanlı Afrikası'nda Hayat Çöl İnsanları, Sürgünler ve Jön Türkler** (2009), Arı İnan (Haz.), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Câzım (1900), **İttihâd**, [Cenevre,].
- Cevdet Paşa (1991), **Tezâkir 40-Tetimme**, Cavid Baysun (Yay.), 3. Baskı, TTK Yayınları, Ankara.
- Cevrî (1909), **İnkılâb Niçin ve Nasıl Oldu**, Matbaa-i İctihâd, Mısır.
- Coşkun, Ahmet (2006), **1895-1898 Yılları Arasında Yayınlanan Meşveret Gazetesinin Transkript ve Değerlendirmesi**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Cülûs-ı Meyâmîn Menûs-ı Cenâb-ı Pâdişâhîden Bin Üç Yüz Sekiz Sene-i Mâliyesi Şubatı Nihâyetine Kadar Encümen-i Teftiş Tarafından Bade'l-Muayene Virilen Ruhsat Üzerine Tab' ve Neşr Olunmuş Olan Âsâr-ı Mütenevvianın ve Müellif ve Mütercimlerinin Esâmisini Mübeyyin Cedvel-i Mahsûsdur** (1308-1310), Matbaa-i Âmire, İstanbul.
- Çakır, Coşkun (2010), “İktisadi ve Mali Manzara İhtiyat ve Terakkî”, Coşkun Yılmaz (Ed.), **II. Abdülhamid Modernleşme Sürecinde İstanbul içinde** (223-243), İstanbul.
- Çakmak, Aydın (2014), **Sürgünde Bir Hakan**, Ötüken Neşriyat, İstanbul.
- Çavdar, Tefik (2001), **Talât Paşa Bir Örgüt Ustasının Yaşamöyküsü**, 4. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara.
- Çelik, Bilgin (2003), “Jön Türk Hareketi İçinde Arnavut Aydınlarının Rolü”, **Toplumsal Tarih**, (115), 58-61.
- Çelik, Hüseyin (1994), **Ali Suavî ve Dönemi**, İletişim Yayınları, İstanbul.
- _____ (2002) **Bir Medeniyet Analizi Türk Yanlısı İngilizlerin Osmanlı'ya Bakışı**, 3. Baskı, Ufuk Kitapları, İstanbul.
- Çetinkaya, Y. Doğan (2008), “1908 Devrimi'nde Kamusal Alan ve Kitle Siyasetinde Dönüşüm”, **İ.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, (38), 125-140.
- Çetinsaya, Gökhan (1998), “Abdülhamid'i Anlamak: 19. Yüzyıl Tarihçiliğine Bir Bakış”, **Sosyal Bilimleri Yeniden Düşünmek Sempozyum Bildirileri, içinde** (137-146), İstanbul.
- _____ (1999), “Çıban Başı Koparmamak: II. Abdülhamid Rejimine Yeniden Bakış”, **Türkiye Günlüğü**, (58), 54-64.
- _____ (2016), “II. Abdülhamid'in İç Politikası: Bir Dönemlendirme Denemesi”, **Osmanlı Araştırmaları**, (XLVII), 353-409.

- Çiçek, Hikmet (2007), **Dr. Bahattin Şakir İttihat ve Terakki'den Teşkilatı Mahsusa'ya Bir Türk Jakobeni**, 2. Baskı, Kaynak Yayınları, İstanbul.
- [Çorlu], Salih Münir Paşa (2015), **Geçmiş Zamanlar II. Abdülhamid Devri Osmanlı Diplomasisi, İstanbul ve Paris Hâtıraları**, Ali Birinci ve Selma Günaydın (Haz.), TTK Yayınları, Ankara.
- Çoruk, Ali Şükrü (2017), **Örnek Bir Vak'a Işığında Abdülhamit Döneminde Kitap ve Dergi Sansürü**, 2. Baskı, Kitabevi, İstanbul.
- Danişmend, İsmail Hami (1986), **31 Mart Vak'ası**, 3. Baskı, İstanbul Kitabevi, İstanbul.
- Demir, Alpaslan ve Aslan, Taner (2009), "İttihat ve Terakki Cemiyet'ne Ait İmamet ve Hilafet Risalesi'nin Muhteva ve Şekil Açısından İncelenmesi", **Gazi Türkiyat**, 1 (5), 333-372.
- Demircan, Ahmet Misbah (2017), **II. Abdülhamid Döneminde Osmanlı Hilâfetine Aykırı Bakışlar**, İşaret Yayınları, İstanbul.
- Demirel, Fatmagül (2007), **II. Abdülhamid Döneminde Sansür**, Bağlam Yayıncılık, İstanbul.
- _____ (2007), **Dolmabahçe ve Yıldız Saraylarında Son Ziyaretler, Son Ziyafetler**, Doğan Kitap, İstanbul.
- Demirel, Fatmagül ve Çavaş Raşit (2005), "Yeni Bulunan Belgelerin Işığında II. Abdülhamid'in Yaktırdığı Kitapların Listesi", **Müteferrika**, (28), 3-23.
- Demiroğlu, Faiz (1955), **Abdülhamid'e Verilen Jurnaller**, Tarih Kütüphanesi Yayınları, İstanbul.
- Deringil, Selim (2002), **İktidarın Sembolleri ve İdeoloji II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909)**, (Çev. Gül Çağalı Güven), 2. Baskı, YKY, İstanbul.
- Dıñoırođlu, Filiz (2017), "II. Abdülhamid Döneminde Dinî Yayıncılık: İslamî Metinleri Kim Üretir?-I", **History Studies**, 9 (1), 85-110.
- Domenach, Jean-Marie (2003), **Politika ve Propaganda**, (Çev. Tahsin Yücel), 3. Baskı, Varlık Yayınları, İstanbul.
- Duru, Kâzım Nami (1957), **"İttihat ve Terakki" Hatıralarım**, Sucuoğlu Matbaası, İstanbul.
- Düstür** (1290), Tertib-i Evvel, 2, Matbaa-i Âmire, İstanbul.
- Düstür** (1295), Cüz-ü Râb'i, Matbaa-i Âmire, İstanbul.
- Ebuzziya Tefvik (1973), **Yeni Osmanlılar Tarihi**, Şemsettin Kutlu (Yay.), Hürriyet Yayınları, İstanbul.
- Ebuzziya, Ziyad (1985), "Osmanlı İmparatorluğu'nun Türkçe Dili Dışındaki Basını", **Türkiye'de Yabancı Dilde Basın "La Presse de Langue Etrangère en Turquie" (16-17-18 Mayıs 1984) içinde** (29-45), İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- _____ (1992), "II. Abdülhamid Döneminde Basın ve Basın Hareketlerine Bakış", Coşkun Yılmaz (Haz.), **II. Abdülhamid ve Dönemi Sempozyum Bildirileri içinde** (111-129), Seha Neşriyat, İstanbul.
- Eldem, Edhem (2017), "Osmanlı İmparatorluğu'ndan Günümüze Adalet, Eşitlik, Hukuk ve Siyaset Üzerine", **Toplumsal Tarih**, (288), 24-37.
- Eliaçık, Muhittin (2011), "Jön Türk Basınında Dinî Zeminde Muhalefet", **Turkish Studies**, 6 (3), 75-81.

- Emil, Birol (1982), **Jön Türklere Dair Vesikalar I-Edebiyatçı Jön Türklerin Mektupları (Ali Kemal ve Süleyman Nazif'den Mizancı Murad Bey'e)**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul.
- _____ (2009), **Son Dönem Osmanlı Aydını Mizancı Murad Bey**, Kitabevi, İstanbul.
- Emre, Ahmet Cevat (1960), **İki Neslin Tarihi**, Hilmi Kitabevi, İstanbul.
- Engelhardt, Eduard Philippe (2017), **Türkiye ve Tanzimat Devlet-i Osmaniye'nin Târih-i Islahatı 1826'dan 1882'ye**, Erol Kılınç (Yay. Hz.), Ötüken Neşriyat, İstanbul.
- Engin, Vahdettin (2013), **Asayiş Sultan II. Abdülhamid'in İç Güvenlik Politikası**, Yeditepe Yayınevi, İstanbul.
- _____ (2014), "Sultan II. Abdülhamid Döneminin Büyük Afeti: 10 Temmuz 1894 Depremi", Coşkun Yılmaz (Ed.), **Sultan II. Abdülhamid ve Dönemi**, 2. Baskı, içinde (427-438), Sultanbeyli Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Kültür Yayınları, İstanbul.
- _____ (2015), **Pazarlık İkinci Abdülhamid ile Siyonist Lider Dr. Theodore Herzl Arasında Geçen "Filistin'de Yahudi Vatanı" Görüşmelerinin Gizli Kalmış Belgeleri**, 18. Baskı, Yeditepe Yayınevi, İstanbul.
- _____ (2016), **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Tarihi Devamlılık**, 2. Baskı, Yeditepe Yayınevi, İstanbul.
- _____ (2016), **Sultan II. Abdülhamid ve İstanbul'u**, 3. Baskı, Yeditepe Yayınevi, İstanbul.
- _____ (2017), **II. Abdülhamid ve Dış Politika**, 6. Baskı, Yeditepe Yayınevi, İstanbul.
- Eraslan, Cezmi (1994), "II. Abdülhamid'in Hilafet Anlayışı", **Sultan II. Abdülhamid ve Devri Semineri 27-29 Mayıs 1992 Bildiriler**, içinde (93-105), Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul.
- _____ (2014), "II. Abdülhamid ve Siyaseti: Türkiye Nasıl Kurtulur?", **Sultan II. Abdülhamid Sempozyumu 20-21 Şubat 2014, Selanik İç ve Dış Siyaset**, 1, içinde (19-30), Ankara.
- Erdem, Habip Hamza (2016), **Fransız Basınında Genç-Türk Devrimi**, Kaynak Yayınları, İstanbul.
- Ergişi, Ayşegül (2007), **Mizan Gazetesi İnceleme Tahlili Fihrist, Seçme Yazılar (Kahire Dönemi 159-184; Paris-Cenevre Dönemi 1-29; II. İstanbul Dönemi 1-135 Sayılar)**, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Fatih Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Eroğlu, Haldun (2016), **Osmanlı'da Muhalefet**, Bilge Kültür Sanat, İstanbul.
- Fesch, Paul (1999), **Abdülhamid'in Son Günlerinde "İstanbul"**, (Çev. Erol Üyepazarcı), Pera Turizm ve Ticaret, İstanbul.
- Findley, Carter V. (2014), **Osmanlı İmparatorluğu'nda Bürokratik Reform Babıâli, 1789-1922**, (Çev. Ercan Ertürk), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- Gençoğlu, Mustafa (2008), **Osmanlı Devleti'nce Batı'ya Eğitim Amacıyla Gönderilenler (1830-1908) -Bir Grup Biyografisi Araştırması-**, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı.

- _____ (2014) “Sultan II. Abdülhamid’in Yurt Dışı Eğitim Politikası”, **Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 4 (2), 33-73.
- Georgeon, François (2016), **Sultan Abdülhamid**, (Çev. Ali Berktaş), 4. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Gündüz, Uğur (2018), **Osmanlı’dan Günümüze Basın ve Modernleşme**, İmge Kitabevi, Ankara.
- Göçmen, Muammer (1995), **İsviçre’de Jön Türk Basını ve Türk Siyasal Hayatına Etkileri**, Kitabevi, İstanbul.
- Gör, Emre (2015), **II. Abdülhamid’in Hafiy Teşkilatı ve Teşkilat Hakkında Bir Risale Örneği: “Hafiyelerin Listesi”**, Ötügen Neşriyat, İstanbul.
- _____ (2019), **Abdülhamid Döneminde İstihbarat Mutlakıyetten Meşrutiyete İmparatorluğun Haber Alma Faaliyetleri 1876-1909**, Kitap Yayınevi, İstanbul.
- Groc, Gerard (1985), “Türkiye’de Fransızca Basın”, **Türkiye’de Yabancı Dilde Basın “La Presse de Langue Etrangère en Turquie” (16-17-18 Mayıs 1984)**, içinde (49-71), İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- Güldüren, Cem (2017), “Osmanlı İmparatorluğu’nda Medrese Öğrencilerinin Askerliği Meselesi”, **Toplumsal Tarih**, (288), 68-74.
- Güran, Tefvik (2017), **Resmî İstatistiklere Göre Osmanlı Toplum ve Ekonomisi**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Gürlek, Dursun (2017), **İbnülemin Mahmud Kemal İnal Cumhuriyet Devrinde Bir Osmanlı Efendisi**, Kubbealtı Neşriyat, İstanbul.
- Hanioglu, M. Şükrü (1981), **Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi**, Üçdal Neşriyat Ankara.
- _____ (1982), “Genesis of the Young Turk Revolution of 1908”, **Osmanlı Araştırmaları**, 3, 277-300.
- _____ (1984), “Tunalı Hilmi Bey’in ‘Devlet Modeli’”, **Pof. Dr. Cavit Orhan Tütengil’in Anısına Armağan**, 2, 107-144.
- _____ (1985), “Jön Türklerin Yabancı Dilde Yayınladıkları Dergilerde İşledikleri Temalar”, **Türkiye’de Yabancı Dilde Basın “La Presse de Langue Etrangère en Turquie” (16-17-18 Mayıs 1984)**, içinde (95-108), İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- _____ (1985), “Jön Türk Basını”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi içinde**, 3 (844-850), İletişim Yayınları, İstanbul.
- _____ (1988), “Abdullah Cevdet”, **TDVİA**, 1 içinde (90-93), İstanbul.
- _____ (1989), **Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük**, 1 (1889-1902), 2. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul.
- _____ (1990), “Jön Türkler ve Fransız Düşünce Akımları”, **De La Révolution Française À La Turquie D’Atatürk Actes des Colloques d’Istanbul (10-12 mai 1989)** içinde (173-178), ISIS Yayıncılık, İstanbul-Paris.
- _____ (1991), “Karl Süsseim-İbrahim Temo Mektuplaşması ve Jön Türk Hareketi”, **Dünü ve Bugünüyle Toplum ve Ekonomi**, (2), 137-163.

- _____ (1995), **The Young Turks in Opposition**, Oxford University Press, New York.
- _____ (2008), **A Brief History of the Late Ottoman Empire**, Princeton University Press, New Jersey.
- _____ (2016), “Siyasal Temsil Olayının Osmanlı İmparatorluğundaki Yeri”, Ersin Kalaycıoğlu ve Ali Yaşar Sarıbay (Ed.), **Türk Siyasal Hayatı Türkiye’de Politik Değişim ve Modernleşme**, içinde (341-347), 6. Baskı, Sentez Yayıncılık, İstanbul.
- _____ (2016), “II. Abdülhamid Döneminde Bürokratlar ve Darbe”, **Derin Tarih**, (54), 48-55.
- _____ (2017), “The Times ve Sultan Abdülhamid”, **Derin Tarih**, (59), 2017, 78-83.
- _____ (2017), İlk Osmanlı Meclis-i Meb’usanı ve İngiltere”, **Derin Tarih**, (62), 62-67.
- Hareket** (1312), [İstanbul].
- Hasan Amca (1958), **Doğmayan Hürriyet**, Akım Yayınları, İstanbul.
- _____ (2013), **Nizamiye Kapısı**, Alfa Basım Yayım, İstanbul.
- [Hoca Mehmed Kadri Nâsîh] (1315), **İstinsâf**, [Mısır].
- Hocazâde İzmirli Mehmed Ubeydullah (1323), **Geçid**, Matbaatü’t-Tevfik, Mısır.
- Hilafet Risâleleri** (2002), İsmail Kara (Haz.), 2- II. Abdülhamid Devri, Klasik Yayınları, İstanbul.
- [Hoca Şâkir Efendi] (1325), **Ulemâ-yı İslâm Enârallahu Berâhînehüm Taraflarından Verilen Fetâvâ-yı Şerife**, Tab’-ı Sâni, Matbaa-i İctihâd, Mısır.
- Hülagü, M. Metin (2011), “Sultan II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı Donanması Hakkında Bir Değerlendirme 1897 Osmanlı-Yunan Savaşı Örneği”, Mehmet Metin Hülagü vd. (Haz.), **Devri Hamid Sultan II. Abdülhamid**, 3 içinde (193-221), Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri.
- Hüseyin Cemâl (2014), **Yeni Harb Başımıza Tekrar Gelenler**, Aziz Korkmaz (Yay. Haz.), TTK Yayınları, Ankara.
- İbrahim Temo’nun İttihad ve Terakki Anıları** (2000), 2. Baskı, Arba Yayınları, İstanbul.
- İğdemir, Uluğ (2009), **Kuleli Vak’ası Hakkında Bir Araştırma**, 2. Baskı, TTK Yayınları, Ankara.
- İkinci Meşrutiyetin İlânı ve Otuzbir Mart Hâdisesi II. Abdülhamid’in son Mabeyn Başkâtibi Ali Cevat Bey’in Fezleke’si** (2014), Faik Reşit Unat (Yay. Haz.), 4. Baskı, TTK Yayınları, Ankara.
- İmâmet ve Hilâfet Risâlesi** (1315), Kanûn-i Esâsî Matbaası, Mısır.
- İnal, İbnülemin Mahmut Kemal (1982), **Son Sadrazamlar**, 1, 3. Baskı, Dergâh Yayınları, İstanbul.
- İnalçık, Halil (1988), “Adâletnâme”, **TDVİA**, 1 içinde (346-347), İstanbul.
- İnuğur, M. Nuri (1999), **Türk Basımında “İz” Bırakanlar**, 2. Baskı, Der Yayınları, İstanbul.
- İpşirli, Mehmet (2014), “Sultan II. Abdülhamid’i Tahta Çıkaran ve Tahttan İndiren Fetvalar”, Coşkun Yılmaz (Ed.), **Sultan II. Abdülhamid ve Dönemi**, 2. Baskı, içinde (89-98), Sultanbeyli Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Kültür Yayınları, İstanbul.

- İrtem, Süleyman Kâni (1999), **Yıldız ve Jön Türkler İttihat-Terakki Cemiyeti ve Gizli Tarihi**, Osman Selim Kocahanoğlu (Haz.), Temel Yayınları, İstanbul.
- _____ (1999), **Meşrutiyet Doğarken 1908 Jön-Türk İhtilâli**, Osman Selim Kocahanoğlu (Haz.), Temel Yayınları, İstanbul.
- _____ (1999), **Abdülhamid Devrinde Hafiyelik ve Sansür Abdülhamid'e Verilen Jurnaller**, Osman Selim Kocahanoğlu (Haz.), Temel Yayınları, İstanbul.
- İsmail Kemal Bey'in Hatıratı** (2016), (Çev. Adnan İslamoğulları ve Rubin Hoxha), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- Kadri, Hüseyin Kâzım (2000), **Meşrutiyetten Cumhuriyete Hatıralarım**, İsmail Kara (Haz.), 2. Baskı, Dergâh Yayınları, İstanbul.
- Kağıtçıbaşı, Çiğdem ve Cemalçılar, Zeynep (2015), **Dünden Bugüne İnsan ve İnsanlar Sosyal Psikolojiye Giriş**, 17. Baskı, Evrim Yayınevi, İstanbul.
- Kamil Paşa ve Said Paşa'nın Anıları** (1991), Gül Çağalı Güven (Haz.), 2. Baskı, Arba Yayınları, İstanbul.
- Kandemir, Feridun (1965), "Jön Türkler ve Sultan II. Abdülhamid", **Tarih Konuşuyor**, 4 (23), 1903-1907.
- Kanlıdere, Ahmet (2013), "İttihat ve Terakki'nin Gölgede Kalmış Simalarından Doktor İshak Sükûti (1868-1902), Hasan Bahar vd. (Ed.), **Tarihçiliğe Adanmış Bir Ömür Prof. Dr. Nejat Göyünç'e Armağan, içinde** (205-216), Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Konya.
- Kansu, Aykut (2008), "Yabancı Basında Türkiye'deki Devrim Sürecinin Görünümü Temmuz 1908", **Toplumsal Tarih**, (175), 36-46.
- Kara, İsmail (1998), "Ulema-Siyaset ilişkilerine dair önemli bir metin: Muhalefet yapmak/Muhalefete katılmak", **Divan**, (4), 1-25.
- _____ (1999), "Ulema-siyaset ilişkilerine dair metinler-II Ey Ulema! Bizim gibi konuş!", **Divan**, (7), 65-134.
- _____ (2014), **İslâmcıların Siyasi Görüşleri 1 Hilafet ve Meşrutiyet**, 3. Baskı, Dergâh Yayınları, İstanbul.
- _____ (2018), "Sultan Hamid Devrinde 'Mızraklı İlmihal' Yasaklanmış mıydı?", **Derin Tarih**, (77), 36-40.
- Karabekir, Kâzım (1995), **Hayatım**, Faruk Özerengin (Yay. Haz.), Emre Yayınları, İstanbul.
- _____ (2014), **İttihat ve Terakki Cemiyeti**, YKY, İstanbul.
- Karaca, Taha Niyazi (2011), "The Armenian Question According to Meşveret, The Publication Organ of The Committee of Union and Progress", **Bilig**, (58), 211-224
- _____ (2015), **Büyük Oyun İngiltere Başbakanı Gladstone'un Osmanlı'yı Yıkma Planı**, 3. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul.
- Karakışla, Yavuz Selim (2003), "Sultan II. Abdülhamid'in İstibdat Döneminde (1876-1909) Hafiyelik ve Jurnalcılık", **Toplumsal Tarih**, (119), 12-21.

- Karal, Enver Ziya (1983), **Osmanlı Tarihi**, 8- Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri 1876-1907, 2. Baskı, TTK Yayınları, Ankara.
- Karaosmanoğlu, Yakup Kadri (2016), **Bir Sürgün**, 15. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Karay, Refik Halid (2011), **Bir Ömür Boyunca**, Yusuf Turan Günaydın (Yay. Haz.), TTK Yayınları, Ankara.
- Karpat Kemal ve Zens Robert W. (2002), “I. Meşrutiyet Dönemi ve II. Abdülhamid’in Saltanatı (1876-1909)”, (Çev. Nasuh Uslu), **Türkler**, 12, içinde (873-888), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.
- Karta, Nurullah (2014, “Sultan Abdülaziz Dönemi Osmanlı Dış Borçları ve Osmanlı Bankası’nın Kuruluşu”, **Sultan Abdülaziz ve Dönemi Sempozyumu 12-13 Aralık 2013, Ankara Sosyo-Kültürel ve Ekonomik Hayat**, 2, içinde (93-108), Ankara.
- Kaya, Gökhan (2015), “Eleştirel Söylem Tutumundan Karşıt Kamusal Alan Yaratmaya Geçiş: İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin II. Abdülhamit’e Muhalefeti”, **Amme İdaresi Dergisi**, 48 (2), 73-103.
- Kerimoğlu, Hasan Taner (2018), **Osmanlı’da Devrim ve Fedakâran-ı Millet İstibdat Dönemi Sürgün ve Firarilerinin Devr-i Hürriyet’te Mücadeleleri**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- Kılınç, Arzu (2014), “II. Abdülhamid Döneminde İdil-Ural Müslümanlarıyla Dini ve Kültürel İlişkiler”, **Sultan II. Abdülhamid Sempozyumu 20-21 Şubat 2014, Selanik İç ve Dış Siyaset**, 1, içinde (243-276), Ankara.
- Kırmî-zâde Mehmed Neş’et Efendi Tarafından Sultan İkinci Abdülhamîd Han’a Takdim Edilen Journallerin Tahkîk Raporları (1891-1893)** (2008), Raşit Gündoğdu vd. (Yay. Haz.), Çamlıca Basım Yayın, İstanbul.
- Kırlı, Cengiz (2009), **Sultan ve Kamuoyu Osmanlı Modernleşme Sürecinde “Havadis Journalleri” (1840-1844)**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Kırmızı, Abdulhamit (2005), Osmanlı’nın Son Döneminde Ulemâ Muhalefeti ve Ubeydullah Efendi”, **Bilim ve Sanat Vakfı Bülten**, (58), 93-96.
- _____ (2010), “Sultan II. Abdülhamid İmparatorluğun Son Nefesi”, Coşkun Yılmaz (Ed.), **II. Abdülhamid Modernleşme Sürecinde İstanbul içinde** (21-45), İstanbul.
- _____ (2014), **Avlonyalı Ferid Paşa Bir Ömür Devlet**, Klasik Yayınları, İstanbul.
- _____ (2016), **Abdülhamid’in Valileri Osmanlı Vilayet İdaresi 1895-1908**, 4. Baskı, Klasik Yayınları, İstanbul.
- Kieser, Hans-Lukas (2008), **Türklüğe İhtida 1870-1939 İsviçre’inde Yeni Türkiye’nin Öncüleri**, (Çev. Atilla Dirim), İletişim Yayınları, İstanbul, 2008.
- Kodaman, Bayram (1980), **Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi**, Ötüken Neşriyat, İstanbul.
- Koloğlu, Orhan (1987), **Ne Kızıl Sultan Ne Ulu Hakan Abdülhamid Gerçeği**, 2. Baskı, Gür Yayınları, İstanbul.
- _____ (1994), ““Abdülhamid Basın Rejimi’ Deyimi Üzerine”, **Sultan II. Abdülhamid ve Devri Semineri 27-29 Mayıs 1992, içinde** (35-46), Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul.

- _____ (2010), **Osmanlı Döneminde Basın Teknikleri ve Araçları**, İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Yayınları, İstanbul.
- _____ (2010), **Osmanlı Dönemi Basınının İçeriği**, İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Yayınları, İstanbul.
- _____ (2014), **İlk Gazete İlk Polemik**, Kaynak Yayınları, İstanbul.
- _____ (2015), **Osmanlı'dan 21. Yüzyıla Basın Tarihi**, Pozitif Yayınları, İstanbul.
- _____ (2016), **Avrupa'nın Kıskaçında Abdülhamit**, 5. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul.
- _____ (2016), **Curnalcilikten Teşkilatı Mahsusa'ya**, 2. Baskı, Kırmızı Kedi Yayınevi, İstanbul.
- Koroğlu, Erol (2010), **Türk Edebiyatı ve Birinci Dünya Savaşı 1914-1918 Propagandadan Millî Kimlik İnşasına**, 2. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Kudret, Cevdet (1977), **Abdülhamit Devrinde Sansür**, Milliyet Yayınları, [Basım Yeri Yok].
- Kuran, Ahmet Bedevi (2000), **İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler**, 2. Baskı, Kaynak Yayınları, İstanbul.
- _____ (2009), **Harbiye Mektebi'nde Hürriyet Mücadelesi**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- _____ (2012), **Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri ve Millî Mücadele**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Kuran, Ercüment (1994), "II. Abdülhamid'in Büyük Devletlere Karşı Uyguladığı Siyasetin Esasları", **Sultan II. Abdülhamid ve Devri Semineri 27-29 Mayıs 1992 Bildiriler, içinde** (141-148), Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul.
- Kurşun, Zekeriya (1999), "II. Abdülhamid Döneminde Batı Basınında İmaj Düzeltme Çabaları: Matbuat-ı Ecnebiye Müdüriyeti'nin Kurulması ve Faaliyetleri", **Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi**, (1), 105-118.
- Kuzucu, Kemalettin (2018), **Kahramanı Yaratmak İttihadçıların Alemdar Mustafa Paşa'yı Hatırlaması**, Timaş Yayınları, İstanbul.
- Küçük, Cevdet (1988), "Abdülhamid II", **TDVİA**, 1 içinde (216-224), İstanbul.
- _____ (1992), "II. Abdülhamid'in Dış Politikası", Coşkun Yılmaz (Haz.), **II. Abdülhamid ve Dönemi Sempozyum Bildirileri, içinde** (19-25), Seha Neşriyat, İstanbul.
- Le Bon, Gustave (2015), **Kitleler Psikolojisi**, 2. Baskı, Tutku Yayınevi, Ankara.
- Leskovikli Mehmed Raûf (1327), **İttihâd ve Terakkî Cemiyeti Ne İdi?**, Ahmed Sâkî Bey Matbaası, Der-saâdet.
- _____ (1991), **İttihat ve Terakki Ne İdi**, Bülent Demirbaş (Yay. Haz.), Arba Yayınları, İstanbul.
- Lewis, Bernard (2008), **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, (Çev. Boğaç Babür Turna), Arkadaş Yayınevi, Ankara.
- Mahmud Celâleddin Paşa (1326), **Mir'ât-ı Hakikat**, 1, Matbaa-i Osmâniye, Der-saâdet.
- _____ (1326), **Mir'ât-ı Hakikat**, 2, Matbaa-i Osmâniye, Der-saâdet.

- _____ (1327), **Mir'ât-ı Hakikat**, 3, Matbaa-i Osmâniye, Der-saâdet.
- _____ (1983), **Mir'ât-ı Hakikat**, I-II-III, İsmet Miroğlu (Haz.), Berekât Yayınevi, İstanbul.
- Mahmud Muhtar (1999), **Maziye Bir Nazar**, Erol Kılınç (Yay. Haz.), Ötüken Neşriyat, İstanbul.
- Makan, İbrahim (2012), **II. Abdülhamid Döneminde Trablusgarb ve Fizan Sürgünleri (1876-1909)**, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Malkoç, Eminalp (2017), **Ebü'l-Ahrâr Ahmet Rıza Bey Bir Pozitivistin Hayatı, Yazışmaları ve Düşünce Yapısı**, Der Yayınları, İstanbul.
- Mardin, Şerif (2012), **Jön Türklerin Siyasî Fikirleri 1895-1908**, 18.Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul.
- _____ (2013), **Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu**, 11. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul.
- McCarthy, Justin (2014), **Ölüm ve Sürgün Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kıyımı (1821-1922)**, (Çev. Fatma Sarıkaya), 2. Baskı, TTK Yayınları, Ankara.
- Meclis-i Mebusan ve Ayân Reisi Ahmed Rıza Bey'in Anıları** (1988), Bülent Demirbaş (Yay.), ARBA, İstanbul.
- Mehmed Memduh (1995), **Tanzimattan Meşrutiyete 2**, Ahmet Nezih Galitekin (Haz.), Nehir Yayınları, İstanbul.
- Mehmed Murâd (1313), **Yıldız Saray-ı Hümayûnu ve Bâb-ı Âlî Yâhûd Şarkın Derd-i Aslîsi**, Mısır.
- _____ (1314), **Müdâfaa Niyetine Bir Tecâvüz! (Kırk Anbar'a Cevâb)**, Meşveret Matbaası.
- _____ (1324), **Mücâhede-i Milliye Gurbet ve Avdet Devirleri**, Mahmud Bey Matbaası, Der-saâdet.
- _____ (1994), **Mücâhede-i Milliye Gurbet ve Avdet Devirleri**, Sabahattin Çağın ve Faruk Gezgin (Haz.), Nehir Yayınları, İstanbul.
- Memâlik-i Mahrûse-i Şâhâne'ye Duhûl ve İntişârı Memnû' Bulunan Kütüb ve Resâil-i Muzırranın Esâmisini Mübeyyin Cedveldir** (1319), Matbaa-i Osmâniye, Der-saâdet.
- Mercan, Evren (2018), **II. Abdülhamid Dönemi Deniz Stratejisi**, Dergâh Yayınları, İstanbul.
- Mercan, Mustafa (2003), **Jön Türkler'in Mısır'daki Faaliyetleri ve Kanun-i Esasî (1896-1899)**, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.
- Mevlânzâde Rıfat (1996), **31 Mart Bir İhtilâlin Hikâyesi**, Berire Ülgenci (Haz.), Pınar Yayınları, İstanbul.
- Midhat Paşa ve Dâmâd Mahmud Paşa Hazerâtının Sultan Abdülhamid'in Emriyle Keyfiyet-i Şehâdetleri** (1314), Birinci Tab', Mîzân Matbaası, Cenove.
- Midhat Paşa'nın Hatıraları: 1 Hayatım İbret Olsun [Tabsıra-i İbret]** (1997), Osman Selim Kocahanoğlu (Haz.), Temel Yayınları, İstanbul.
- Midhat Paşa'nın Hatıraları: 2 Yıldız Mahkemesi ve Taif Zindanı [Mir'at-ı Hayret]** (1997), Osman Selim Kocahanoğlu (Haz.), Temel Yayınları, İstanbul.

- Midhat, Ali Haydar (2008), **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Hâtıralarım 1872-1946**, 2. Baskı, Bengi Yayınları, İstanbul.
- Müfid Şemsî (1335), **el-Hakku Ya'lu ve lâ Yu'la Aleyh**, Matbaa-i Bahriye.
- _____ (1995), **Şemsi Paşa, Arnavudluk ve İttihad-Terakki El Hakku Ya'lû Velâ Yu'lâ Aleyh**, Ahmed Nezih Galitekin (Haz.), Nehir Yayınları, İstanbul.
- Neler Olacak!..** (1314), Mısır.
- Oğuz, Ahmet (2010), **Birinci Meşrutiyet Kanun-i Esasi ve Meclis-i Mebusan**, Grafiker Yayınları, Ankara.
- _____ (2013), "Türk Demokrasi Tarihinde Muhalefet Geleneğinin Oluşması Açısından Sultan II. Abdülhamid ve Dönemi", **NEÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, (2), 2013, 109-120.
- Oğuz, Gülser (2006), **Osmanlı Gazetesi (1897-1904)**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü.
- Onaran, Burak (2018), **Padişahı Devirmek Osmanlı İslahat Çağında Düzen ve Muhalefet: Kuleli (1859), Meslek (1867)**, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Onbulak, Sermet (2011), **Osmanlı İmparatorluğu'ndan Cumhuriyet'e Operatör Doktor Albay Ali Osman Onbulak ve Ailesinin Hayat Öyküsü**, VTT Yayıncılık, İstanbul.
- Oxford English Dictionary** (2005), Catherine Soanes with Sara Hawker and Julia Elliott (Ed.), 10. Baskı, Oxford University Press.
- Ortaylı, İlber (1994), "II. Abdülhamid Devrinde Taşra Bürokrasisinde Gayrimüslimler", **Sultan II. Abdülhamid ve Devri Semineri 27-29 Mayıs 1992 Bildiriler**, içinde (163-171), Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul.
- _____ (2008), **Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu**, 10. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul.
- _____ (2010), **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, 31. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul.
- Osman Nûrî (1327), **Abdülhamid-i Sâni ve Devr-i Saltanatı Hayât-ı Husûsîyye ve Siyâsîyyesi**, 1-2, Kitâbhâne-yi İslâm ve Askerî, İstanbul.
- Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat**, Ferit Devellioğlu (Haz.), 24 Baskı, Aydın Kitabevi, Ankara, 2007.
- Öke, Mim Kemâl (2013), **Saraydaki Casus Gizli Belgelerle Abdülhamid Devri ve İngiliz Ajanı Yahudi Vambery**, 4. Baskı, İrfan Yayıncılık, İstanbul.
- Ölmez, Adem (2013), **93 Harbinden Otuz Bir Mart Olayına Gazi Ethem Paşa ve Dönemi**, TTK Yayınları, Ankara.
- _____ (2017), **Modern Osmanlı Ordusunda Alaylılar ve Mektepliler**, İz Yayıncılık, İstanbul.
- Örikağasızâde Hasan Sırrı (2007), **Sultan Abdülhamid Devri Hatıraları ve Saray İdaresi**, Ali Adem Yörük (Haz.), Dergâh Yayınları, İstanbul.
- Özalp, Ömer Hakan (2005), **Ulemadan Bir Jöntürk Mehmed Ubeydullah Efendi**, Dergâh Yayınları, İstanbul.

- Özbek, Nadir (2004), “Modernite, Tarih ve İdeoloji: II. Abdülhamid Dönemi Tarihçiliği Üzerine Bir Değerlendirme”, **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, 2 (1), 71-90.
- _____ (2011), **Osmanlı İmparatorluğu’nda Sosyal Devlet Siyaset, İktidar ve Meşruiyet 1876-1914**, 4. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul.
- _____ (2015), **İmparatorluğun Bedeli Osmanlı’da Vergi, Siyaset ve Toplumsal Adalet (1839-1908)**, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul.
- _____ (2017), “Osmanlı’dan Günümüze Darülaceze: Sosyal Politika Zihniyeti ve Kent Yoksulluğunun Değişen Niteliği”, **Toplumsal Tarih**, (288), 52-63.
- Özcan, Abdülkadir (2011), “II. Abdülhamid Dönemi Tarihçiliği ve Literatürü”, Mehmet Metin Hülagü vd. (Haz.), **Devr-i Hamid Sultan II. Abdülhamid**, 1 içinde (113-125), Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri.
- Özcan, Azmi (2014), “Sultan II. Abdülhamid, Muhalefet ve Din,” Coşkun Yılmaz (Ed.), **Sultan II. Abdülhamid ve Dönemi**, 2. Baskı, içinde (81-88), Sultanbeyli Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Kültür Yayınları, İstanbul.
- Özgen, Yüksel (2017), “Unutulmuş Bir İttihatçı Doktor: İshak Sükûti”, **Toplumsal Tarih**, (279), 32-38.
- Özgül, M. Kayahan (2004), **Türk Edebiyatında Siyasî Rûyâlar**, Hece Yayınları, Ankara.
- Pamuk, Şevket (2018), **Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme (1820-1913)**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Pekmen, Mahir Said (2013), **31 Mart Hatıraları İsyân Günlerinde Bir Muhalif**, Hasan Babacan ve Servet Avşar (Haz.), TTK Yayınları, Ankara.
- Perinçek, Mehmet ve Odabaşı, Arda (2013), **Stambulskie Novosti’de Jön Türk Devrimi**, Kaynak Yayınları, İstanbul.
- Qualter, Terence H. (1980), “Propaganda Teorisi ve Propagandanın Gelişimi”, (Çev. Ünsal Oskay), **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, 35 (1), 255-307.
- R. Figânî (1316), **Elvedâ Yâhûd Fâtih-i Hanya Gâzi Yusuf Paşa’nın Ser-bâlininde Bir Feryâd**, Osmânî İttihâd ve Terakki Cemiyeti Matbaası, Cenove.
- Radev, Simeon Trayçev (2018), **Galatasaray Mekteb-i Sultanisi Resneli Bulgar Bir Talebenin Hatıraları 1879-1898**, Georgi P. Kostandov (Haz.), Kronik Kitap, İstanbul.
- Ramsaur, E. E. (1972), **Jön Türkler ve 1908 İhtilâli**, (Çev. Nuran Ülken), Sander Yayınları, İstanbul.
- Rey, Ahmet Reşit (2014), **İmparatorluğun Son Döneminde Gördüklerim Yaptıklarım (1890-1922)**, Nur Özmel Akın (Haz.), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Rızâ Tahsin (1328), **Mir’at-ı Mekteb-i Tıbbiye**, Kader Matbaası, Der-saadet.
- Rus Genelkurmay Belgelerinde II. Abdülhamid ve Osmanlı Ordusu** (2018), Mikhail Bashanov ve İlyas Kemaloğlu (Yay. Haz.), Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul.
- Sa’id Halim Paşa (1335-1338), **Buhranlarımız**, Şems Matbaası, İstanbul.
- Sâbir (1316), **Muhtasar İngiltere Târih-i İnkılâbı**, Osmânî İttihâd ve Terakki Cemiyeti Matbaası, Mısır.

- Salih, Eyüp (2015), “İttihat ve Terakki’nin Kurucularından İbrahim Temo”, **İttihatçılar ve İttihatçılık Sempozyumu 25 Kasım 2014 Ankara Bildiriler**, 1 içinde (85-101), Ankara, 2015,
- Saydam, Abdullah (2011), “Emniyet’i Memleket- Hürriyet-i Matbuat İkilemi ve II. Abdülhamid Dönemi Neşriyat Siyaseti”, Mehmet Metin Hülagü vd. (Haz.), **Devr-i Hamid Sultan II. Abdülhamid**, 1 içinde (37-67), Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri.
- Saygılı, Hasip (2017), **1905 Rus Devrimi ve Sultan Abdülhamid**, Ötüken Neşriyat, İstanbul.
- Schiller (1314), **Guillaume Tell**, (Çev. Abdullah Cevdet), İkinci Tab’, A. Costagliola Matbaası, Mısır.
- Siyonizmin Kurucusu Theodor Herzl’in Hâtıraları ve Sultan Abdülhamid** (1995), Ergun Göze (Haz.), Boğaziçi Yayınları, İstanbul.
- Son Vak’anüvis Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi II. Meşrutiyet Olayları (1908-1909)** (1996), Bayram Kodaman ve Mehmet Ali Ünal (Haz.), TTK Yayınları, Ankara.
- Sonyel, Salâhi R. (1978), “İngiltere Dışişleri Bakanlığı Belgelerine Göre: Osmanlı Padişahı Abdülhamit, 48 Saat İçinde Kıbrıs’ı İngilizlere Nasıl Kiraladı”, **Bellekten**, XLII (168), 725-741.
- Soy, Bayram (2008), “1908 Jön Türk Devrimi’ne İngiltere’nin Yaklaşımı”, **Doğu Batı**, (46), 143-177.
- Sönmez, Erdem (2012), **Ahmed Rıza Bir Jön Türk Liderinin Siyasi-Entelektüel Portresi**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- Stambolski, Hristo (2018), **Bir Osmanlı Hekiminin Anlarıyla İmparatorluğun Zor Yılları 1858-1878**, (Çev. Hüseyin Mevsim), Kitap Yayınevi, İstanbul.
- Sultan Abdülhamid Midhat ve Mahmud Paşaları Nasıl Katlettirdi?** (2013), Saro Dadyan (Yay. Haz.), Okuyan Us, İstanbul.
- Sultan II. Abdülhamid’in Sürgün Günleri Hususi Doktoru Âtîf Hüseyin Bey’in Hatıraları (1909-1918)** (2013), M. Metin Hülagü (Yay. Haz.), 4. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul.
- Süleymân Midhat (1316), **Ali Suavî**, Cenevre.
- Şâdiye Sultan bint Abdülhamid Han (2013), **Hayatımın Acı ve Tatlı Günleri**, 3. Baskı, Bedir Yayınevi, İstanbul.
- Şeber, Nurdan İpek (2012), “Namlunun Ucundaki Padişah: II. Abdülhamid’e Karşı Planlanan Suikastler”, **Türkiyat Mecmuası**, 22, 31-59.
- Ş. Sâmî (1317), **Kâmûs-ı Türkî**, İkdâm Matbaası, Der-saâdet.
- Şerâfeddin Mağmûmî (1330), **Hakikat-i Hâl**, [2. Baskı], Matbaa-i Ebû’z-Ziyâ, Kostantiniye.
- Şeyh Alizâde Hoca Muhyiddin [1314], **Medreselerin Islâhı**, [Mısır].
- _____ (1326), **Hürriyet Mücâhedeleri Yâhûd Fırâk ve Menfâ Hâtıraları**, Selânik Matbaası, Der-saâdet.
- Şimşir, Bilâl N. (1970), **Fransız Belgelerine Göre Midhat Paşa’nın Sonu**, Ayyıldız Matbaası, Ankara.
- Tahsin Paşa (2015), **Yıldız Hatıraları**, Ahmet Zeki İzgöer (Yay. Haz.), İz Yayıncılık, İstanbul.
- Tanör, Bülent (2006), **Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri**, 15. Baskı, YKY, İstanbul.

- Tansu, Samih Nafiz (2011), **İki Devrin Perde Arkası Teşkilât-ı Mahsusa Başkanı Hüsamettin Ertürk**, İlgî Kültür Sanat, İstanbul.
- Tarcan, Selim Sırrı (1946), “Hatıralarım”, **Canlı Tarihler XVI**, içinde (5-64), Türkiye Yayınevi, İstanbul.
- Tarhan, Nevzat (2014), **Psikolojik Savaş**, 20. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul.
- Tepedelenlioğlu, Nizamettin Nazif (1960), **İlân-ı Hürriyet ve Sultan II.nci Abdülhamit Han**, Yeni Çığır Kitabevi, İstanbul.
- _____ (2003), **Ordu ve Politika**, Kutup Yıldızı Yayınları, İstanbul.
- Tepeyran, Ebubekir Hâzım (1998), **Hatıralar**, Faruk Ilıkan (Yay. Haz.), Pera Turizm ve Ticaret, İstanbul.
- Terzi, Arzu T. (2000), **Hazine-i Hassa Nezareti**, TTK Yayınları, Ankara.
- _____ (2011), **Sarayda İktidar Mücadelesi Saray Mücevher İktidar**, 2. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul.
- Tetik, Fatih (2018), **Sultanın Silahları II. Abdülhamid Dönemi Savunma Sanayii ve Silah Teknolojisi (1876-1908)**, Dergâh Yayınları, İstanbul.
- Tezkire-i Ulemâ Ulemâ-yı Arab’ın Hilâfet Hakkında Şer’î Mübin ve Ahbâr-ı Sahihadan İktibâsları ve Emirü'l-ahrar Dâmâd Mahmûd Paşa'dan Sultan Abdülhamid Hân-ı Sâni’ye Mektûb (1316)**, Matbaa-i Osmânîye, Mısır.
- Tokay, Gül (1996), **Makedonya Sorunu Jön Türk İhtilalinin Kökenleri (1903-1908)**, Afa Yayınları, İstanbul, 1996.
- Tokgöz, Ahmet İhsan (2012), **Matbuat Hatıralarım (1888-1914)**, Alpay Kabacalı (Haz.), 3. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Tonta Ak, Emine (2014), “Osmanlı Devleti’nde Abdülaziz Devri Matbuat İdaresi”, **Sultan Abdülaziz ve Dönemi Sempozyumu 12-13 Aralık 2013, Ankara Sosyo-Kültürel ve Ekonomik Hayat**, 1, içinde (129-138), Ankara.
- Topaktaş, Hacer (2015), **Sultan II. Abdülhamid ve Diplomasi Hüseyin Kâzım Bey’in Diplomatik Seyahatleri (1882-1887)**, Okur Kitaplığı, İstanbul.
- Toprak, Seydi Vakkas (2015), “Fizan’da Sürgün Bir İttihatçı: Cami Bey”, **İttihatçılar ve İttihatçılık Sempozyumu 25 Kasım 2014 Ankara Bildiriler**, 1 içinde (251-270), Ankara.
- Törelî, Türkmen (2012), **İttihat ve Terakki’nin Gizli Propaganda Faaliyetleri ve Abdülhamid**, Kripto Kitaplar, Ankara.
- Tugay, Asaf [Basım Yılı Yok], **İbret Abdülhamid’e Verilen Jurnaller ve Jurnalciler**, Okat Yayınevi, İstanbul.
- Tunalı Hilmi [Basım Yılı Yok], **Evvel ve Âhir**, Cenove.
- _____ [Basım Yılı Yok], **İlk ve Son Gayret**, [Cenove].
- _____ (1314), **Birinci Hutbe**, Cenove.
- _____ (1314), **İkinci Hutbe**, Cenove.
- _____ (1314), **Üçüncü Hutbe**, Cenove.
- _____ (1315), **Altıncı Hutbe**, Cenove.

- _____ (1315), **Sekizinci Hutbe**, Cenevre.
- _____ (1315), **Dokuzuncu Hutbe**, Cenove.
- _____ (1316), **Onuncu Hutbe**, Cenove.
- _____ (1317), **Murâd**, [Basım Yeri Yok].
- _____ (1318), **On birinci Hutbe**, [Cenove].
- Tunaya, Tarık Zafer (1956), “Türkiye’nin Siyasî Gelişme Seyri İçinde İkinci ‘Jön Türk’ Hareketinin Fikrî Esasları”, **Ceza Hukuku ve Ceza Usul Hukuku Ordinasyüs Profesör Dr. Tahir Taner’e Armağan içinde** (167-187), İsmail Akgün Matbaası, İstanbul.
- _____ (2016), **Türkiye’nin Siyasî Hayatında Batılılaşma Hareketleri**, 3. Baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- _____ (2016), **Türkiye’de Siyasal Gelişmeler (1876-1938)**, 1- Kanun-i Esasî ve Meşrutiyet Dönemi, 4. Baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- Türkçe Sözlük** (2011), 11. Baskı, TDK Yayınları, Ankara.
- Türkmen, Zekeriya (2016), “Sultan II. Abdülhamid Döneminde Mekteb-i Harbiye-i Şahane”, Feridun Emecen vd. (Ed.), **Uluslararası Osmanlı İstanbul’u Sempozyumu IV 20-22 Mayıs 2016 içinde** (931-954), İstanbul.
- Türköne, Mümtaz’er (2014), **Siyasî İdeoloji Olarak İslâmcılığın Doğuşu**, 4. Baskı, Etkileşim Yayınları, İstanbul.
- Uçar, Ahmet (2015), **Sultan, Güç ve Hassasiyet**, 2. Baskı, Hamidiye Kitaplığı, İstanbul.
- Ulemâ-yı Din-i İslâm’a Da’vet-i Şer’iye** (1314), İkinci Tab’, [Mısır].
- Uysal, Mustafa Ali (2015), **Hüseyin Avni Paşa (1820-1876)**, TTK Yayınları, Ankara.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı (1954), “İkinci Abdülhamid’in İngiliz Siyasetine Dâir Muhtıraları”, **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, 7, (10), 43-60.
- _____ (1955), “II. Abdülhamid Devrinde Kâmil Paşa”, **Bellekten**, XIX (74), 203-245.
- _____ (1992), **Midhat Paşa ve Tâif Mahkûmları**, 3. Baskı, TTK Yayınları, Ankara.
- _____ (2000), **Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi**, 2. Baskı, TTK Yayınları, Ankara.
- Ülken, Hilmi Ziya (1969), **Sosyoloji Sözlüğü**, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.
- Ünver Metin ve Hulkiender Murat (2018), **II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı-Fransız İlişkilerinde Krizler ve Çatışmalar 1901 Hadisesi (Lorando ve Tubini Meselesi)**, İlgi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul.
- Vatan Tehlikede**, [Paris, 1895]
- Vatan Uğrunda Yahut Yıldız Mahkemesi Amasya Mebusu İsmail Hakkı Paşa’nın Hatıraları** (2014), Orhan Sakin (Haz.), Bilge Kültür Sanat, İstanbul.
- Volkan Gazetesi 11 Aralık 1908-20 Nisan 1909 Tam ve Aynen Metin Neşri** (1992), M. Ertuğrul Düzdağ (Haz.), İz Yayıncılık, İstanbul.

- Whitman, Sidney (2017), **Sultan II. Abdülhamid Döneminde Bir İngiliz Gazetecinin Türkiye Anıları**, (Çev. Kadri Mustafa Orağlı), Yeditepe Yayınevi, İstanbul.
- Yahya Kemal (2014), **Siyâsî ve Edebî Portreler**, 5. Baskı, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, İstanbul.
- _____ (2017), **Çocukluğum Gençliğim Siyâsî ve Edebî Hatıralarım**, 8. Baskı, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, İstanbul.
- Yalçın, Hüseyin Cahit (1975), **Edebiyat Anıları**, Rauf Mutluay (Yay. Haz.), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- _____ (2002), **Tanıdıklarım**, 2. Baskı, YKY, İstanbul.
- Yamaç, Müzehher (2014), “Sultan Abdülaziz Döneminde Basında Muhalefet”, **Sultan Abdülaziz ve Dönemi Sempozyumu 12-13 Aralık 2013, Ankara Sosyo-Kültürel ve Ekonomik Hayat**, 2, içinde (49-72), Ankara.
- Yazıcı, Serkan (2014), “Sultan II. Abdülhamid Örneğinde Tarihsel Algılamının Değişimi”, **History Studies**, 6 (5), 233-247.
- Yavuz, Fikretin (2015), **Osmanlı Devleti’nde Ermeni Terörü 1896 Osmanlı Bankası Baskını**, TTK Yayınları, Ankara.
- _____ (2016), **II. Abdülhamid Döneminde Bir Amerikan Elçisi Alexander Watkins Terrel (1893-1897)**, BKY, İstanbul.
- Yıldız, Hatip, “II. Abdülhamid Dönemi’nde Mülki (Sivil) İdadilerde Ve Yüksek Mekteplerde Din Eğitiminde Yapılan 1898 Tarihli Yenilikler”, Ayten Kiriş Avaroğulları (Ed.) **IV. Uluslararası Tarih Eğitimi Sempozyumu 01-03 Eylül 2016 Bildiri Kitabı**, içinde (641-660), 2016.
- Yılmaz, Murat (2016), “Tanzîmât Döneminde Avrupamerkezciliğe Bir Karşı Çıkış: Ahmed Cevdet Paşa”, **Akademik Bakış Dergisi**, (57), 378-390.
- _____ (2018), “II. Meşrutiyet Devri İzmir Basınında Mizah: Kukuruk ve Neşter Örneği”, **Tarih İncelemeleri Dergisi**, 33 (2), 545-573.
- Yorulmaz Naci (2018), **Büyük Savaşın Kara Kutusu II. Abdülhamid’den I. Dünya Savaşı’na Osmanlı Silah Pazarının Perde Arkası**, Kronik Kitap, İstanbul.
- Yüksel, Ahmet (2014), “Padişahım Çok Yaşa! Hayır, Yaşasın Hürriyet! II. Abdülhamid Devrinde Birbirine Muhalif İki Ses”, **Turkish Studies**, 9 (7), 577-590.

ÖZGEÇMİŞ

Murat YILMAZ, 17.01.1988 tarihinde Trabzon İli Maçka İlçesi'nde doğdu. 2002 yılında Kaledibi İlköğretim Okulu'nu; 2005 yılında Trabzon Lisesi'ni; 2010 yılında Karadeniz Teknik Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü'nü; 2013 yılında da Karadeniz Teknik Üniversitesi - Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı yüksek lisans programını bitirdi. 2014 yılında Karadeniz Teknik Üniversitesi – Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalında doktora programına başladı.

YILMAZ, bekâr olup İngilizce bilmektedir.